

А. Конан Дойл
НЕЗВІДАНИЙ СВІТ

В. Обручев
ЗЕМЛЯ САННИКОВА

БІБЛІОТЕКА ПРИГОД ADVENTURE LIBRARY

БІБЛІОТЕКА ПРИГОД

ADVENTURE LIBRARY

А. Конан Дойл
НЕЗВІДАНИЙ СВІТ

В. А. Обручев
ЗЕМЛЯ САННИКОВА

М М І У

У серії «Бібліотека пригод»
виходять друком
кращі твори майстрів
світової пригодницької літератури:

Е. П. Берроуз
А. А. Буссенар
Ж. Верн
Д. Дефо
О. Дюма
Д. П. Кіплінг
А. К. Дойл
Марк Твен
В. А. Обручев
Р. Сабатіні
В. Скотт
Р. Л. Стівенсон

Шановний читачу!

*У серії «Бібліотека пригод»
виходять друком кращі твори
світової пригодницької літератури.*

*Але це не просто книжки
про пригоди. Це також книжки
про хоробрість та честь,
кмітливість та працелюбність,
наполегливість та волю до перемоги,
книжки про щире дружбу
та справжнє кохання.*

*Але насамперед
ці книжки — про людей,
які змогли піднятися над іншими,
стати найкращими,
«першими серед рівних».
Стати лідерами.*

*Тож якщо у майбутньому
ти обираєш для себе шлях лідера,
шлях успіху та перемог,
ці книги — саме для тебе!*

Читай! Прагни! Перемагай!

А. К. Доін

НЕЗВІДАНИЙ СВІТ

Глава I
ЛЮДИНА — САМА ТВОРЕЦЬ
СВОЄЇ СЛАВИ

*М*істер Хангертон, батько моєї Гледіс, відзначався неймовірною безтактністю і був схожий на старого какаду, що розпушив пера, щоправда, досить добродушного, але зайнятого лише власною персоною. Якщо що-небудь могло відштовхнути мене від Гледіс, так це надзвичайне небажання обзавестися подібним тестем. Я переконаний, що мої візити в «Каштани» тричі на тиждень містер Хангертон приписував винятково цінності свого товариства, і особливо своїх просторікувань про біметалізм¹ — питання, в якому він уявляв себе великим знавцем.

Того вечора я понад годину вислухував його монотонну балаканину про зниження вартості срібла, знецінення грошей, падіння рупії² і про необхідність установалення правильної грошової системи.

— Уявіть собі, що раптом знадобиться негайна й одночасна сплата всіх боргів у сві-

¹ *Біметалізм*, або подвійна металева валюта, — грошова система, при якій законним платіжним засобом є два метали, наприклад золото і срібло.

² *Рупія* — срібна монета в Індії.

ті! — вигукнув він слабеньким, але сповненим жаху голосом.— Що тоді буде за існуючої системи?

Я, як і слід було очікувати, сказав, що в такому разі мені загрожує розорення, але містер Хангертон залишився незадоволений цією відповіддю; він підхопився з крісла, вичитав мене за моє повсякчасне легкодумство, яке позбавляє його можливості обговорювати зі мною серйозні питання, і вибіг з кімнати перемовин до масонських¹ зборів.

Нарешті-таки, я залишився наодинці з Гледіс! Хвилина, від якої залежала моя подальша доля, настала. Весь цей вечір я почувався так, як відчувається солдат, очікуючи сигнал до заперкції атаки, коли надія на перемогу змінюється в його душі страхом перед поразкою.

Гледіс сиділа поруч вікна, і її гордовитий тонкий профіль чітко вимальовувався на тлі малинової завіси. Яка вона була прекрасна! І одночасно яка далека від мене! Ми з нею були друзями, великими друзями, але мені ніяк не вдавалося вивести її за межі тих чисто товариських стосунків, які я міг підтримувати, скажімо, з кожним із моїх колег-репортерів.

Гледіс була наділена всіма якостями, що так ваблять нас до жінки. Дехто вважав її холодною і черствою, але мені такі думки здавалися зрадництвом. Ніжна шкіра, смаглява, майже як у східних жінок, волосся кольору воронячого крила, очі з поволокою, повні, але чудово окреслені губи — все це свідчило про жагучу натуру. Однак я зі смутком зізнавався собі, що дотепер мені не вдалося завоювати її любов. Але хай будь що буде — досить невідомості! Сьогодні ввечері я доможуся від неї відповіді. Можливо, вона відмовить мені, але краще бути відкинутим шанувальником, ніж задовольнятися нав'язаною тобі роллю добродушного братика!

Дійшовши такого висновку, я вже хотів було перервати нашу незручну мовчанку, як раптом відчув на собі критичний погляд темних очей і побачив, що Гледіс посміхається, докірливо хитаючи своєю гордовитою голівкою.

— Відчуваю, Неде, що ви збираєтеся освідчитися мені. Не треба. Нехай все буде по-старому, так набагато краще.

Я присунувся до неї ближче.

— З чого ви здогадалися? — Подив мій був непідробним.

— Начебто ми, жінки, не відчуваємо цього заздалегідь! Невже ви думаєте, що нас можна захопити зненацька? Ох, Неде! Мені

¹ *Масонство*, або «братерство вільних мулярів»,— релігійно-етичний рух, що виник на початку XVIII століття в Англії і поширився в Європі.

було так добре і приємно з вами! Навіщо ж псувати нашу дружбу? Ви зовсім не цінуєте, що от ми — молодий чоловік і молода жінка — можемо так невимушено говорити одне з одним.

— Справді, не знаю, Гледіс. Чи бачите, у чому справа... настільки ж невимушено я міг би розмовляти... ну, скажімо, з начальником залізничної станції.— Сам не розумію, звідки він узявся, цей начальник станції, але факт залишається фактом: ця посадова особа раптом виросла перед нами і розсмішила нас обох.— Ні, Гледіс, я чекаю набагато більшого. Я хочу обійняти вас, хочу пригорнути вашу голівку до своїх грудей. Гледіс, я хочу...

Побачивши, що я збираюся здійснити свої слова на ділі, Гледіс швидко піднялася з крісла.

— Неде, ви все зіпсували! — сказала вона.— Як буває добре і просто доти, поки не приходиться це! Невже ви не можете взяти себе в руки?

— Але ж не я перший це придумав! — заблагав я.— Така людська природа. Така любов.

— Так, якщо любов взаємна, тоді, імовірно, все буває інакше. Але я ніколи не зазнавала цього почуття.

— Ви, з вашою красою, з вашим серцем! Гледіс, ви ж створені для кохання! Ви мусите полюбити!

— Тоді треба чекати, коли любов прийде сама.

— Але чому ви не любите мене, Гледіс? Що вам заважає — моя зовнішність чи що-небудь інше?

І тут Гледіс трохи зм'якшилася. Вона простягнула руку — скільки грації і поблажливості було в цьому жесті! — і відвела назад мою голову. Потім зі смутною посмішкою подивилася мені в обличчя.

— Ні, річ не в цьому,— сказала вона.— Ви хлопець не марнолюбний, і я сміливо можу зізнатися, що річ не в цьому. Все набагато серйозніше, ніж ви думаєте.

— Мій характер?

Вона суворо нахилила голову.

— Я виправлюся, скажіть тільки, що ви від мене хочете. Сідайте і давайте все обговоримо. Ну, не буду, не буду, тільки сядьте!

Гледіс глянула на мене, очевидно, сумніваючись у щирості моїх слів, але мені її сумнів був дорожчий за повну довіру. Як примітивно і нерозумно виглядає все це на папері! Утім, може, мені тільки так здається? Хоч би що там було, але Гледіс сіла в крісло.

— Тепер скажіть, чим ви незадоволені?

— Я кохаю іншого.

Настала моя черга підхопитися з місця.

— Не лякайтеся, я говорю про свій ідеал,— пояснила Гледіс, зі сміхом дивлячись на моє лице, що змінилося.— У житті мені такий чоловік ще не траплявся.

— Розкажіть же, який він? Який він на вигляд?

— Він може бути дуже схожий на вас.

— Яка ви добра! Тоді чого ж мені бракує? Досить одного вашого слова! Що він — непитуший, вегетаріанець, аеронавт, надлюдина? Я згодний на все, Гледіс, тільки скажіть мені, що вам потрібно!

Така піддатливість розсмішила її.

— Насамперед навряд чи мій ідеал став би так говорити. Він натура набагато твердіша, сувора і не захоче з такою готовністю пристосовуватися до дурних жіночих примх. Але що найважливіше — він людина дії, людина, що безстрашно гляне смерті в очі, людина, що має великий досвід, і незвичайний досвід, людина, готова на подвиг. Я полюблю не його самого, але його славу, тому що відсвіт її впаде й на мене. Згадайте Річарда Бертона¹. Коли я прочитала біографію цього мандрівника, написану його дружиною, мені стало зрозуміло, за що вона любила його. А леді Стенлі²?

Ви пам'ятаєте останню главу з її книги про чоловіка? От перед якими чоловіками має схилитися жінка! От любов, що не применшує, а звеличує, тому що увесь світ шануватиме таку жінку як натхненницю великих діянь!

Гледіс була така прекрасна в цю хвилину, що я мало не порушив піднесеного тону нашої бесіди, однак вчасно стримав себе і продовжував суперечку.

— Не всім же бути Бертонами і Стенлі,— сказав я. — Та й випадку такого не трапляється. А якби трапився, я б його не втратив!

— Ні, такі випадки випадають на кожному кроці. У тому й сутність мого ідеалу, що він сам йде назустріч подвигіві. Його не зупинять жодні перешкоди. Я ще не знайшла такого героя, але бачу його як живого. Так, людина — сама творець своєї слави. Чоловіки повинні робити подвиги, а жінки — нагороджувати героїв любов'ю. Згадайте того молодого француза, що кілька днів тому піднявся на повітряній кулі. Того ранку бушував ураган, але підйом був оголошений заздалегідь, і він нізащо не схотів його

¹ *Бертон Річард Френсис* — мандрівник, що відвідав Африку, де відкрив озеро Танганьїка, вивчав Схід і написав низку книг про свої подорожі.

² *Леді Стенлі* — дружина відомого англійського мандрівника Генрі Мортон Стенлі, який відшукав у Африці зниклу експедицію Лівінгстона.

відкладати. За добу повітряну кулю віднесло на півтори тисячі миль, кудись у самий центр Росії. От про таку людину я й говорю. Подумайте про жінку, що його любить. Яку, напевно, заздрість вона збуджує в інших! Нехай мені теж заздять, що в мене чоловік герой!

— Заради вас я піду на все!

— Тільки заради мене? Ні, це не годиться! Ви мусите піти на подвиг тому, що інакше не можете, тому, що така ваша природа, тому, що чоловічий принцип у вас вимагає свого вираження. От, наприклад, ви писали про вибух на вугільній шахті у Віганей. А чому ж ви не спустилися туди самі і не допомогли людям, які задихалися від задушливого газу?

— Я спускався.

— Ви мені про це не говорили.

— А що отут особливого?

— Я цього не знала.— Вона з цікавістю подивилася на мене.— Сміливий учинок!

— Мені нічого іншого не залишалося. Якщо хочеш написати гарний нарис, треба самому побувати на місці події.

— Який прозаїчний мотив! Це знищує всю романтику. Однак я дуже рада, що ви спускалися в шахту.

Я не міг не поцілувати простягнуту мені руку — стільки грації і гідності було в цьому русі.

— Ви, напевно, вважаєте мене безглуздом, що не полишила дівочих мрій. Але вони такі реальні для мене! Я не можу не йти за ними — це ввійшло в мою плоть і кров. Якщо я коли-небудь вийду заміж, то тільки за знамениту людину.

— Як же може бути інакше! — вигукнув я.— Кому ж і надихати чоловіків, як не таким жінкам! Нехай мені лиш випаде слушна нагода, і тоді подивимося, чи зумію я нею скористатися. Ви кажете, що людина повинна сама створювати свою славу, а не чекати, коли та прийде їй у руки. Так от хоча б Клайв¹ — скромний клерк, а скорив Індію! Ні, клянуся вам, світ ще довідається, на що я здатний!

Гледіс розсміялася зі спалаху мого ірландського темпераменту.

— Що ж, дійте. Ви маєте для цього все — молодість, здоров'я, силу, освіту, енергію. Мені стало дуже сумно, коли ви почали цю розмову. А тепер я рада, що вона збудила в вас такі думки.

— А якщо я...

¹ *Клайв Роберт* — діяч англійської Ост-Індської компанії. Почав службу клерком (переписувачем).

Її рука, немов м'який оксамит, торкнулася моїх губів.

— Ані жодного слова більше, сер! Ви й так вже на півгодини спізналися до редакції. У мене просто не вистачало духу нагадати вам про це. Але згодом, якщо ви завоюєте собі місце у світі, ми, можливо, відновимо нашу сьогоднішню розмову.

Ось чому я, такий щасливий, доганяв того туманного листопадового вечора кемберуелльський трамвай, твердо вирішивши не втрачати жодного дня в пошуках великого діяння, що буде гідне моєї прекрасної дами. Але хто міг передбачати, яких неймовірних форм набере це діяння і якими дивними шляхами я прийду до нього!

Читач, мабуть, скаже, що ця вступна глава не має ніякого зв'язку з моїм оповіданням, але без неї не було б і самого оповідання, тому що хто, як не чоловік, натхнений думкою, що він сам творець своєї слави, і готовий на будь-який подвиг, здатний так рішуче полишити звичний спосіб життя і пуститися навмання в оповиту таємничим сутінком країну, де на нього чекають великі пригоди і велика нагорода за них!

Уявіть же собі, як я, п'ята спиця в колісниці «Дейлі-газетт», провів той вечір у редакції, коли в голові моїй дозріло непохитне рішення: якщо вдасться, сьогодні ж знайти можливість зробити подвиг, що буде гідний моєї Гледіс. Що керувало цією дівчиною, яка змусила мене ризикувати життям заради її уславлення, — безсердечність, егоїзм? Такі думки можуть бентежити в зрілому віці, але ніяк не в двадцять три роки, коли людина пізнає запал першого кохання.

Глава II

СПРОБУЙТЕ ЩАСТЯ В ПРОФЕСОРА ЧЕЛЛЕНДЖЕРА

Я завжди любив нашого редактора відділу «Останні новини», рудого буркуна Мак-Ардла, і гадаю, що він теж непогано до мене ставився. Нашим справжнім владарем був, зрозуміло, Бомонт, але він звичайно жив у розрідженій атмосфері олімпійських висот, звідки погляду його відкривалися тільки такі події, як міжнародні кризи або падіння кабінету міністрів. Іноді ми бачили, як він велично прямує у своє святилище, спрямувавши погляд у простір і витаючи думкою де-небудь на Балканах або в Перській затоці. Для нас Бомонт залишався недосяжним, і ми звичайно мали справу з Мак-Ардлом, що був його правою рукою.

Коли я ввійшов до редакції, старий кивнув мені і зсунув окуляри на лисину:

— Ну, містере Мелоун, з усіх боків про вас чую. Ви робите успіхи,— привітно сказав він.

Я подякував йому.

— Ваш нарис про вибух на шахті чудовий. Те ж саме можу сказати і про кореспонденцію про пожежу в Саутуоркі. У вас усі дані, щоб стати гарним журналістом. Ви прийшли у якій-небудь справі?

— Так. Хочу попросити вас про одну послугу. Очі в Мак-Ардла злякано забігали по боках.

— Гм! Гм! А що таке?

— Чи не могли б ви, сер, послати мене з яким-небудь дорученням від нашої газети? Я зроблю все, на що здатний, і привезу вам цікавий матеріал.

— А яке доручення ви маєте на увазі, містере Мелоун?

— Будь-яке, сер, аби воно було пов'язане з пригодами і небезпеками. Я не підведу газету, сер. І чим сутужніше мені буде, тим краще.

— Ви, здається, не від того, щоб попрощатися з життям?

— Ні, я не хочу, щоб воно минуло марно, сер.

— Дорогий мій містере Мелоуне, ви вже занадто... занадто натхнулися. Часи не ті. Витрати на спеціальних кореспондентів перестали виправдувати себе. Й у будь-якому разі такі доручення даються людині з ім'ям, що вміє завойовувати довіру публіки. Білі плями на карті давно заповнені, а ви ні сіло ні впало розмріялися про романтичні пригоди! Утім, зачекайте,— додав він і раптом посміхнувся.— До речі, про білі плями. А що, коли ми розвінчаємо одного дурисвіта, сучасного Мюнхаузена, і підніmemo його на глум? Чому б вам не викрити його в неправді? Це буде непогано. Ну, згодні?

— Що завгодно, куди завгодно — я готовий на все!

Мак-Ардл занурився в міркування.

— Є один чоловік...— сказав він нарешті.— Тільки не знаю, чи вдасться вам зав'язати з ним знайомство або хоча б домогтися інтерв'ю. Утім, у вас, здається, є хист здобувати прихильність людей. Не зрозумію, в чому тут справа,— чи то ви такий вже симпатичний юнак, чи це тваринний магнетизм, або ж ваша життєрадісність,— але я сам на собі це випробував.

— Ви дуже ласкаві до мене, сер.

— Отож, чому б вам не спробувати щастя в професора Челленджера? Він живе в Енмор-парку.

Мушу зізнатися, що я був трохи здивований такою пропозицією.

— Челленджер? Знаменитий зоолог професор Челленджер? Це не той, який проломив череп Бланделлу з «Телеграфом»?

Редактор відділу «Останні новини» похмуро посміхнувся:

— Що, не подобається? Ви ж були готові на будь-який подвиг!

— Ні, чому ж? У нашій справі буває всяке, сер,— відповів я.

— Цілком правильно. Втім, не думаю, щоб він завжди бував у такому лютому настрої. Бланделл, мабуть, не вчасно до нього потрапив або не так з ним повівся. Сподіваюся, що ви будете щасливіші. Покладаюся також на властивий вам такт. Це саме ваша справа, а газета охоче вмістить такий матеріал.

— Я абсолютно нічого не знаю про цього Челленджера. Пам'ятаю тільки його ім'я у зв'язку із судовим процесом про побиття Бланделла,— сказав я.

— Деякі відомості в мене знайдуться, містере Мелоуне. Свого часу я цікавився цим суб'єктом.— Він вийняв із шухляди аркуш паперу.— Ось коротенько, що про нього відомо: «Челленджер Джордж Едуард. Народився в Ларгсі 1863 року. Освіта: школа в Ларгсі, Единбургський університет. У 1892 році — науковий співробітник Британського музею. У 1893 — помічник хоронителя відділу порівняльної антропології. Того ж року залишив це місце, обмінявшись уїдлими листами з директором музею. Визнаний гідним медалі за наукові дослідження в галузі зоології. Член іноземних наукових товариств...» Ну, тут йде довжелезний перелік, рядків на десять пети-ту¹: Бельгійське товариство, Американська академія, Ла-Плата і таке інше, екс-президент Палеонтологічного товариства, Британська асоціація тощо. «Друковані праці: «До питання про будову черепа калмиків», «Начерки еволюції хребетних» і безліч статей, серед них і «Помилкова теорія Вейсмана», що викликала гарячі суперечки на Віденському зоологічному конгресі. Улюблені розваги: пішохідні прогулянки, альпінізм. Адреса: Енмор-парк, Кенсінгтон». Ось, візьміть це із собою. Сьогодні я вам більше нічим не можу допомогти.

Я сховав аркушик у кишеню і, побачивши, що замість червонощокої фізіномії Мак-Ардла на мене дивиться його рожева лисина, сказав:

— Одну хвилинку, сер. Мені не зовсім ясно, з якого питання потрібно взяти інтерв'ю в цього джентльмена. Що він таке зробив?

Перед очима моїми знову постала червонощока фізіномія.

— Що він зробив? Два роки тому подався сам в експедицію до Південної Америки. Повернувся звідти торік. У Південній Америці побував безперечно, однак указати точно, де саме, відмовляється. Почав було досить невиразно викладати свої пригоди, але після першої ж причіпки як води в рот набрав. Сталися,

¹ *Петит* — дрібний друкарський шрифт.

очевидно, якісь чудеса, якщо тільки він не підносить нам грандіозну неправду, що, мабуть, більш ніж імовірно. Посилається на зіпсовані фотографії, як твердять, — фальсифіковані. Довели людину до того, що він почав буквально кидатися на всіх, хто звертається до нього з питаннями, і вже не одного репортера спустив зі сходів. На мою думку, це просто небезпечний маніяк, що склав надто високу думку про себе як про великого вченого, і до того ж здатний на вбивство людини. От з ким вам доведеться мати справу, містере Мелоун. А тепер геть звідси і постарайтеся вичавити з нього все, що можна. Ви людина доросла і зумієте постояти за себе. Зрештою ризик не такий вже й великий, беручи до уваги закон про відповідальність роботодавців.

Усміхнена червона фізіономія знову зникла в мене з очей, і я побачив рожевий овал, облямований рудуватим пушком. Наша бесіда була закінчена.

Я подався у свій клуб «Дикун», але дорогою зупинився поруч парпету Адельфі-Террас і, замислившись, довго дивився вниз на темну, затягнуту райдужними маслянистими розводами річку. На свіжому повітрі мені завжди спадають на думку здорові, ясні міркування. Я вийняв аркуш паперу з переліком усіх подвигів професора Челленджера і пробіг його при світлі вуличного ліхтаря. І тут на мене зійшло натхнення, інакше це ніяк не назвеш. Зважаючи на все, що я вже довідався про цього сварливого професора, було ясно: репортерів до нього не пробратися. Але скандали, що двічі згадувалися в його короткій біографії, говорили про те, що він фанатик науки. Отож, чи не можна зіграти на цій його слабкості? Спробуємо!

Я ввійшов до клубу. Був початок дванадцятої, й у вітальні вже юрбився народ, хоч до повного збору було ще далеко. У кріслі поруч каміна сиділа якась висока, худа людина. Вона повернулася до мене обличчям в ту мить, коли я підсунув своє крісло ближче до вогню. Про таку зустріч я міг тільки мріяти! Це був співробітник журналу «Природа» — худий, як мумія, Тарп Генрі, найдобріша істота у світі. Я негайно взявся до справи:

— Що ви знаєте про професора Челленджера?

— Про Челленджера? — Тарп невдоволено насупився. — Челленджер — це та сама людина, що розповідала усілякі небилиці про свою поїздку до Південної Америки.

— Які небилиці?

— Та він ніби-то відкрив там якихось дивовижних тварин. У цілому неймовірна нісенітниця. В подальшому його, здається, змусили відректися від своїх слів. У будь-якому разі він замовкнув.

Остання його спроба — інтерв'ю, дане Рейтеру. Але воно викликало таку бурю, що він одразу зрозумів: справа погана. Вся ця історія має скандальний характер. Дехто сприйняв його розповіді всерйоз, але незабаром він і цих нечисленних захисників відштовхнув від себе.

— Чим же?

— Своєю неймовірною брутальністю й обурливим поведженням. Бідолаха Уедлі із Зоологічного інституту теж наскочив на неприємність. Він послав йому листа такого змісту: «Директор Зоологічного інституту висловлює свою повагу професорові Челленджеру і вважатиме за люб'язність з його боку, якщо він зробить інститутові честь бути присутнім на його черговому засіданні». Відповідь була зовсім нецензурна.

— Та не може бути!

— У дуже пом'якшеному вигляді вона звучить так: «Професор Челленджер виражає свою повагу директорові Зоологічного інституту і вважатиме за люб'язність з його боку, якщо той провалиться до всіх чортів».

— Господи Боже!

— Так, те ж саме, мабуть, сказав і старий Уедлі. Я пам'ятаю його крик на тому самому засіданні інституту: «За п'ятдесят років спілкування з діячами науки...» Старий зовсім утратив ґрунт під ногами.

— Ну, а що ще ви мені розповісте про цього Челленджера?

— Я, як вам відомо, бактеріолог. Живу у світі, який видно в мікроскоп, що дає збільшення в дев'ятсот разів, а те, що відкривається неозброєному оку, мене мало цікавить. Я стою на сторожі коло самих меж пізнаваного, і коли мені доводиться залишати свій кабінет і стикатися з людьми — істотами незграбними і грубими, це завжди виводить мене з рівноваги. Я людина стороння, мені не до пліток, проте дещо з пересудів про Челленджера дійшло й до мене, тому що він не з тих людей, від яких можна легко відмахнутися. Челленджер — розумник. Це згусток людської сили і життєздатності, але одночасно він шалений фанатик і до того ж не утруднюється в засобах для досягнення своїх цілей. Ця людина дійшла до того, що посилається на якісь фотографії, явно сфальсифіковані, твердячи, начебто вони привезені з Південної Америки.

— Ви назвали його фанатиком. У чому ж цей фанатизм виявляється?

— Та в чому завгодно! Остання його витівка — нападки на теорію еволюції Вейсмана. Кажуть, що у Відні він улаштував грандіозний скандал з цього приводу.

— Ви не можете розповісти докладніше, у чому тут справа?

— Ні, зараз не можу, але в нас у редакції є переклади протоколів Віденського конгресу. Якщо хочете ознайомитися, ходімо, я покажу їх вам.

— Це було б дуже доречно. Мені доручено взяти інтерв'ю в цього суб'єкта, отож треба підібрати до нього якийсь ключ. Щиро вам дякую за допомогу. Якщо ще не пізно, то ходімо.

За півгодини я сидів у редакції журналу, а переді мною лежав величезний том, відкритий на статті «Вейсман проти Дарвіна» з підзаголовком «Бурхливі протести у Відні. Жваві суперечки». Мій науковий багаж не відзначався фундаментальністю, тому я не міг вникнути в саму суть суперечки, проте мені відразу стало зрозуміло, що англійський професор вів її у вкрай різкій формі, чим дуже розгнівав своїх континентальних колег. Я звернув увагу на перші ж дужки: «Протестуючі вигуки з місць», «Шум у залі», «Загальне обурення». Інша частина звіту була для мене наче написана китайською грамотою. Я до такої міри мало розумівся на питаннях із зоології, що нічого там не второпав.

— Хоч би ви переклали мені це на людську мову! — жалібно заблагав я, звертаючись до свого колеги.

— Так це ж і є переклад!

— Тоді я краще звернуся до оригіналу.

— Дійсно, непосвяченому важко зрозуміти, в чому тут справа.

— Мені б тільки витягти з усієї цієї абракадабри¹ одну-єдину осмислену фразу, яка містила б у собі якийсь певний зміст! Ага, ось це, здається, підійде. Я навіть майже розумію її. Зараз перепишемо. Нехай вона послужить сполучною ланкою між мною і вашим страшним професором.

— Більше від мене нічого не потрібно?

— Ні, ні, почекайте! Я хочу звернутися до нього з листом. Якщо ви дозволите написати його тут і скористатися вашою адресою, це надасть значнішого тону моєму посланню.

— Тоді Челленджер негайно наскочить сюди зі скандалом і переламає нам усі меблі.

— Ні, що ви! Листа я вам покажу. Запевняю вас, там не буде нічого образливого.

— Ну що ж, сідаєте за мій стіл. Папір знайдете осьде. І перш ніж відсилати листа, дайте його мені на цензуру.

Мені довелося чимало потрудитися, але зрештою результати вийшли непогані. Гордий своїм витвором, я прочитав його вголос скептично настроєному бактеріологові:

¹ *Абракадабра* — нісенітниця, плутанина.

— «Високошановний професоре Челленджер! Як скромний натураліст, я з найглибшим інтересом стежив за тими припущеннями, що Ви висловлювали з приводу суперечностей між теоріями Дарвіна і Вейсмана. Недавно мені випала можливість освіжити в пам'яті Ваш...»

— Безсовісний брехун! — пробурчав Тарп Генрі.

— «...Ваш блискучий виступ на Віденському конгресі. Цю гранично чітку за викладеними в ній думками доповідь варто вважати останнім словом науки в галузі природознавства.

Однак там сказано от що: «Я категорично заперечую проти неприйняттого і наддогматичного твердження, начебто кожний відособлений індивід є мікрокосм, що володіє історично сформованою будовою організму, яка вироблялася поступово, протягом багатьох поколінь». Чи не вважаєте Ви потрібним у зв'язку з останніми дослідженнями в цій галузі внести деякі виправлення у свою точку зору? Чи немає в ній деякої натяжки? Не відмовте в люб'язності прийняти мене, тому що мені вкрай важливо розв'язати це питання, а деякі думки, що виникли в мене, можна розвинути тільки в особистій бесіді. З Вашого дозволу, я магиму честь відвідати Вас післязавтра (в середу), об одинадцятій годині ранку. Залишаюся, сер, Вашим покірним слугою, що поважає Вас

Едуард Д. Мелоун».

— Ну як? — тріумфально запитав я.

— Що ж, якщо ваша совість не протестує...

— Вона мене ніколи не підводила.

— Але що ви збираєтеся робити далі?

— Піду до нього. Мені б тільки пробратися в його кабінет, а там я зміркую, як треба діяти. Можливо, навіть доведеться щиросердно в усьому покаятися. Якщо в ньому є спортивна жилка, я йому тільки догоджу цим.

— Догодите? Бережіться, аби він у вас сам не поцілів чимнебудь важким. Раджу вам убратися в кольчугу або в американський футбольний костюм. Ну, на все добре. Відповідь чекатиме на вас тут у середу вранці, якщо тільки він зволить відповісти. Це лютий, небезпечний суб'єкт, предмет загальної ворожості і посміховище для тих студентів, які не бояться дражнити його. Для вас, мабуть, було б краще, якщо б ви ніколи й не чули про нього.

Глава III
ЦЕ ЦЛКОВИТО НЕМОЖЛИВА ЛЮДИНА!

Побоюванням або надіям мого друга не судилося справдитися. Коли я зайшов до нього в середу, на мене чекав лист із кенсінгтонським штемпелем. Адреса була надряпана почерком, схожим на колючий дріт. Зміст листа був такий:

«Енмор-парк, Кенсінгтон.

Сер!

Я одержав Вашого листа, в якому Ви запевняєте мене, що підтримуєте мій погляд, який, утім, не має потреби ні в чийй підтримці. Говорячи про мої висловлювання з приводу дарвінізму, Ви взяли на себе сміливість ужити слово «припущення». Вважаю за необхідне зазначити, що в даному контексті воно є до деякої міри образливим. Утім, зміст вашого листа переконує мене, що Вас можна обвинуватити скоріше в неуцтві і безтактності, ніж у яких-небудь поганих намірах, а тому це пройде Вам безкарним. Ви цитуєте вихоплену з моєї доповіді фразу і, очевидно, не зовсім розумієте її. Мені здавалося, що зміст цієї фрази може залишитися неясним тільки для істоти, що стоїть на найнижчій сходинці розвитку, але якщо вона дійсно потребує додаткового тлумачення, то я згоден прийняти Вас у зазначений Вами час, хоч усякі відвідування і усякі відвідувачі мені вкрай неприємні. Що ж стосується «деяких виправлень» до моєї теорії, то нехай буде Вам відомо, що, висловивши після зрілого міркування свої погляди, я не маю звички змінювати їх. Коли Ви прийдете, будьте люб'язні показати конверт цього листа моему слугі Остіну, тому що йому ставиться в обов'язок захищати мене від нав'язливих негідників, що іменують себе репортерами. З повагою до Вас

Джордж Едуард Челленджер»

Така відповідь була отримана мною, і я прочитав її вголос Тарпові Генрі, що навмисно прийшов раніше до редакції, аби довідатися про результати моєї сміливої спроби. Тарп обмежився лише таким зауваженням:

— Кажуть, є якийсь новий кровоспинний засіб — кутикура або щось на зразок цього. Він діє краще за арніку.

Дивним і незрозумілим почуттям гумору наділені деякі люди!

Я одержав листа о пів на одинадцятю, але кеб без запізнення доставив мене до місця мого призначення. Будинок, біля якого ми зупинилися, мав досить значний вигляд, з великим порталом і важкими завісами на вікнах, що свідчило про добробут цього

грізного професора. Двері мені відчинила смаглява сухенька людина непевного віку, у чорній матроській куртці і коричневих шкіряних гетрах. Згодом я довідався, що це був шофер, якому доводилося виконувати найрізноманітніші обов'язки, тому що лакеїв у цьому будинку не тримали. Його світло-блакитні очі допитливо оглянули мене з голови до ніг.

— Вас очікують? — запитав він.

— Так, мені призначено.

— Лист при вас?

Я показав конверт.

— Правильно.

Цій людині, очевидно, не подобалось витратити слів дарма. Я пішов за ним коридором, як раптом назустріч мені з дверей, що вели, мабуть, у їдальню, швидко вийшла жінка. Жвава, чорноока, вона була схожа скоріше на французенку, ніж на англійку.

— Одну хвилинку, — сказала ця леді. — Почекайте, Остін. Пройдіть сюди, сер. Дозвольте вас запитати, ви зустрічалися раніше з моїм чоловіком?

— Ні, пані, не мав честі.

— Тоді я заздалегідь хочу вибачитись перед вами. Мушу вас попередити, що це цілковито неможлива людина, у повному розумінні слова неможлива! Знаючи це, ви будете поблажливіші до нього.

— Я ціную таку увагу, пані.

— Як тільки ви помітите, що він починає втрачати самовладання, зараз же біжіть геть з кімнати. Не суперечте йому. За таку необережність вже багато хто поплатився. А потім справа набуває розголосу, і це дуже погано відбивається і на мені і на всіх нас. Про що ви збираєтеся говорити з ним, — не про Південну Америку?

Я не можу брехати жінкам.

— Боже мій! Це найнебезпечніша тема. Ви не повірите жодному його слову, що мене анітрохи не здивує. Тільки не висловлюйте своєї недовіри вголос, бо він почне буйствувати. Удайте, що вірите йому, тоді, можливо, все зійде щасливо. Не забувайте, він переконаний у власній правоті. У цьому ви можете не сумніватися. Він — сама чесність. Тепер йдіть — щоб йому не здалася підозріливою така затримка, — а коли побачите, що він стає небезпечним, по-справжньому небезпечним, подзвоніть у дзвіночок і постарайтеся стримати його до мого приходу. Я зазвичай справляюся з ним навіть у найважчі хвилини.

З цим підбадьорливим напуттям леді передала мене на піклування мовчазного Остіна, що під час нашої короткої бесіди стояв, немов вилита з бронзи статуя, яка уособлює найбільший спокій.

Він повів мене далі. Стукіт у двері, у відповідь з кімнати ревіння розлютованого бика, і я опинився віч-на-віч із професором. Він сидів на обертовому стільці за широким столом, заваленим книгами, картами, діаграмами. Як тільки я переступив поріг, стілець, що обертається, круто повернувся. У мене перехопило подих, коли я побачив цю людину. Я був готовий зустріти не зовсім звичайну особистість, але таке мені навіть не ввижалося. Найбільше вражало його розміри. Розміри і велична постава. Такої величезної голови мені в житті не доводилося бачити. Якщо я насмілювався б примірити його циліндр, то, напевно, занурився б у нього по самі плечі. Обличчя і борода професора мимоволі змушували згадати ассирійських биків. Лице велике, м'ясисте, борода квадратна, синювато-чорна, хвилюю спадала на груди. Незвичайне враження справляло й волосся — довге пасмо, наче приклеєне, лежало на його високому, крутому чолі. Ясні сіро-блакитні очі кинули на мене критичний, владний погляд з-під волохатих чорних брів. Я побачив широчезні плечі, могутні груди колесом і дві величезні руки, що густо заросли довгим чорним волоссям. Якщо додати до всього цього розкотисто-рикаючий, громоподібний голос, то ви зрозумієте, яке було моє перше враження від зустрічі зі знаменитим професором Челленджером.

— Ну? — зухвало промовив він. — Що вам завгодно?

Мені стало зрозуміло, що, якщо я відразу в усьому зізнаюся, інтерв'ю не відбудеться.

— Ви були настільки добрі, сер, що погодилися прийняти мене, — смиренно почав я, протягаючи йому конверт.

Він вийняв із шухляди столу мій лист і поклав його перед собою.

— То ви та сама молода людина, що не розуміє азбучних істин? Однак, наскільки я можу судити, мої загальні висновки удостоїлися вашої похвали?

— Безумовно, сер, безумовно! — Я постарався вкласти в ці слова всю силу переконання.

— Скажіть, будь ласка! Як це підкріплює мої позиції! Ваш вік і ваша зовнішність роблять таку підтримку подвійно цінною. Ну що ж, краще вже мати справу з вами, ніж з чередою свиней, що накинулися на мене у Відні, хоча їхнє верещання не більш образливе за рохкання англійського кабана. — І він люто блиснув очима, відразу зробившись схожим на представника вищезгаданого племені.

— Вони, здається, поводитися обурливо, — сказав я.

— Ваше співчуття недоречно! Смію вас запевнити, що я сам можу справитися зі своїми ворогами. Притисніть Джорджа Едуарда

Челленджера спиною до стіни, сер, і більшої радості ви йому не дасте. Отож, сер, давайте зробимо все можливе, щоб скоротити ваш візит. Вас він навряд чи ошчасливить, а мене і поготів. Наскільки я розумію, ви хотіли висловити якісь свої міркування з приводу тих тез, що я висунув у доповіді.

У його манері розмовляти була така безцеремонна прямолінійність, тому хитрити з ним виявилось нелегко. Все-таки я вирішив затягти цю гру, розраховуючи на те, що мені випаде можливість зробити кращий хід. На відстані все складалося так просто! О моя ірландська спритність, невже ти не допоможеш мені зараз, коли я найбільше тебе потребую? Пронизливий погляд сталевих очей позбавляв мене сил.

— Ну, не змушуйте мене чекати! — прогрімів професор.

— Я, зрозуміло, тільки починаю прилучатися до науки,— сказав я з найдурнішою посмішкою,— і не претендую на більше, ніж звання скромного дослідника. Та все-таки мені здається, що в цьому питанні ви виявили зайву строгість до Вейсмана. Хіба отримані звідти докази не... не зміцнюють його позиції?

— Які докази? — Він проговорив це із загрозливим спокоєм.

— Мені, зрозуміло, відомо, що прямих доказів поки що немає. Я посилаюся, якщо можна так висловитися, на загальний хід сучасної наукової думки.

Професор нахилився над столом, спрямувавши на мене зосереджений погляд.

— Вам має бути відомо,— сказав він, загинаючи по черзі пальці на лівій руці,— що, по-перше, черепний покажчик є фактор сталій.

— Безумовно! — відповів я.

— І що телегонія¹ поки ще sub judice²?

— Безсумнівно!

— І що зародкова плазма відрізняється від партеногенетичного³ яйця?

— Ще б пак! — скрикнув я, захоплюючись власною нахабністю.

— А що це доводить? — запитав він м'яким, украдливим голосом.

— І справді,— промимрив я,— що ж це доводить?

— Сказати вам? — так само вкрадливо проговорив професор.

— Будьте люб'язні.

¹ Телегонія — одне з помилкових вчень у теорії спадковості.

² Під сумнівом (лат.).

³ Партеногенез — явище розвитку зародка в материнській яйцеклітині без запліднення. Трапляється в деяких видів комах і в рослин.

— Це доводить,— з несподіваною люттю заревів він, — що другого такого дурисвіта не знайдеться в усьому Лондоні! Ви мерзенний, нахабний репортерчик, що має настільки ж віддалене уявлення про науку, як і про мінімальну людську порядність!

Він підхопився зі стільця. Його очі горіли божевільною злістю. І все-таки навіть у цю небезпечну хвилину я не міг не здивуватися, побачивши, що професор Челленджер маленького зросту. Він був мені до плечей — такий собі приплющений Геркулес, уся величезна життєва міць якого немов пішла в ширину пліч, товщину торса та ще в силу розуму.

— Я молов перед вами нісенітницю, сер! — закричав він спершись руками на стіл і витягнувши вперед шию.— Я ніс неймовірну дурницю! І ви здумали змагатися зі мною — ви, в якого весь мозок як лісовий горішок! Ці прокляті писаки уявили себе всесильними! Вони вважають, начебто одного їхнього слова досить, щоб возвеличити людину або змішати її з багном. Ми всі повинні кланятися їм у ніжки, вимолюючи похвалу. От цьому треба зробити протекцію, а цього знищити... Я знаю ваші підлі звички! Надто вже високо ви почали забирати! Був час, ходили смиренненькі, а тепер зарвалися, впину вам немає. Пустомелі нещасні! Я поставлю вас на місце! Так, сер, Джордж Едуард Челленджер вам не пара. Ця людина не дозволить собою командувати. Він попереджав вас, але якщо ви все-таки лізете до нього, нарікайте потім на себе. Здавайтеся, люб'язний містере Мелоун! Здавайтеся! Ви вдалися до небезпечної гри і, на мій погляд, залишилися в програші!

— Послухайте, сер,— сказав я, задкуючи до дверей і відкриваючи їх,— ви можете сваритися, скільки вашій душі завгодно, але всьому є межа. Я не дозволю налітати на мене з кулаками!

— Ах, не дозволите? — Він почав повільно, із загрозовим виглядом наступати на мене, потім раптом зупинився і сунув свої величезні руки в кишені коротенької куртки, що личить більше хлопчикові, ніж дорослому чоловікові.— Мені не вперше викидати з будинку таких суб'єктів. Ви будете четвертим або п'ятим за рахунком. За кожного сплачено штраф у середньому по три фунти п'ятнадцять шилінгів. Дорогувати, але нічого не вдієш — необхідність! А тепер, сер, чому б вам не піти слідами ваших колег? Я особисто думаю, що це неминуче.— Він знову почав свій вкрай неприємний для мене наступ, виставляючи носки в боки, начебто справжній учитель танців.

Я міг би прожогом кинутися в хол, але вважав таку втечу ганебною. Крім того, справедливий гнів вже починав розпалюватися в мене в душі. Дотепер моє поведження було найвищою

мірою негоже, але погрози цієї людини відразу повернули мені почуття власної правоти.

— Геть руки, сер! Я не потерплю цього!

— Скажіть, будь ласка! — Його чорні вуса піднялися догори, між губами, що розсунулися в злостивій усмішці, блиснули сліпуче білі ікла. — Так ви цього не потерпите?

— Не ліпіть із себе дурня, професоре! — крикнув я. — На що ви розраховуєте? В мені понад двісті фунтів ваги. Я міцний, як залізо, і щосуботи граю в регбі¹ у збірній ірландській команді. Вам зі мною не...

Але в цю хвилину він кинувся на мене. На щастя, я вже встиг відкрити двері, інакше від них залишилися б самі тріски. Ми колесом прокотилися всім коридором, якимось чином прихопивши дорогою стілець. Професорська борода забила мені весь рот, ми стискали один одного в обіймах, тіла наші тісно переплелися, а ніжки триклятого стільця так і крутилися над нами. Пильний Остін розчинив навістіж вхідні двері. Ми стрімголов скотилися вниз по сходах. Я бачив, як брати Мек виконували щось подібне в мюзик-холі, але, мабуть, такий атракціон потребує деякої практики, інакше без покалічення не обійтися. Вдарившись об останню сходинку, стілець розсипався на друзки, а ми, вже порізно, опинилися у водостічній канаві. Професор підхопився на ноги, розмахуючи кулаками і задихаючись, як астматик.

— Досить з вас? — крикнув він, ледве переводячи подих.

— Хуліган! — відповів я і насилу піднявся з землі.

Ми мало було не схопилися знову, тому що бойовий дух ще не згас у професорі, але доля вивела мене з того дурного становища. Поруч з нами виріс полісмен із записною книжкою в руках.

— Що це означає? Як вам не совісно! — сказав він.

Це були найрозумніші слова, що мені довелося почути в Енмор-парку.

— Ну, — допитувався полісмен, звертаючись до мене, — поясніть, що це означає.

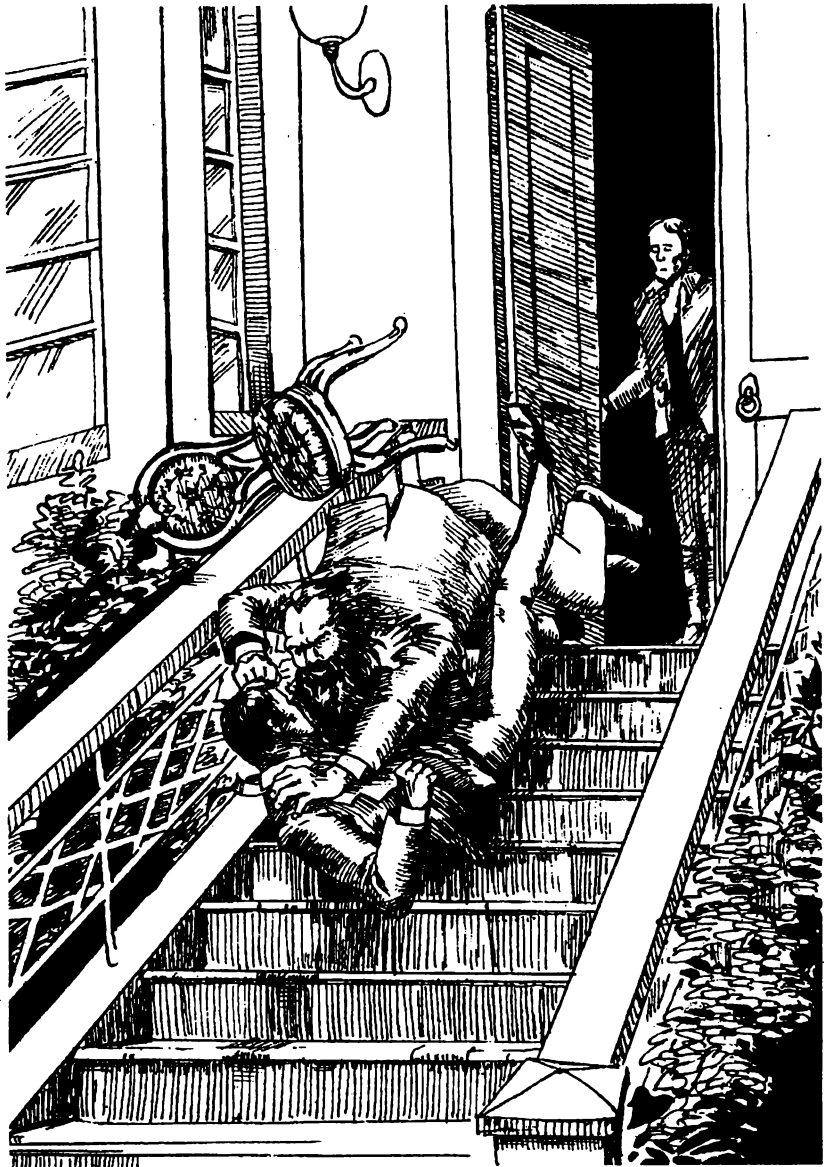
— Він перший на мене напав, — сказав я.

— Це правда, що ви напали перший? — запитав полісмен.

Професор тільки засопів у відповідь.

— І це вже який випадок, — сказав полісмен, строго похитуючи головою. — У вас і минулого місяця були неприємності з такого ж самісінького приводу. У молодій людини підбите око. Ви висуваєте йому обвинувачення, сер?

¹ Регбі — спортивна гра з м'ячем овальної форми; різновид футболу.

Ми стрімголов скотилися вниз по сходах.

Я раптом перемінив гнів на милість.

— Ні, не висуваю.

— Це ж чому? — запитав полісмен.

— Тут є і моя частка провини. Я сам до нього напросився. Він чесно застерігав мене.

Полісмен закрив книжку.

— Щоб ці неподобства більше не повторювалися,— сказав він.— Ну, досить вже! Розходьтесь! Розходьтесь!

Це стосувалося хлопчика з м'ясної крамниці, покоївки і двох-трьох роззяв, що вже встигли зібратися навколо нас. Полісмен покрокував тротуаром, женучи перед собою цю маленьку череду. Професор глянув на мене, і в очах у нього спалахнула сміхотлива іскорка.

— Заходьте! — сказав він.— Я ще не скінчив розмови з вами.

Хоч ці слова пролунали зловісно, але я пішов за ним до будинку. Слуга Остін, схожий на дерев'яного божка, зачинив за нами двері.

Глава IV

НАЙБІЛЬШЕ В СВІТІ ВІДКРИТТЯ!

Не встигли двері за нами зачинитися, як з їдальні вибігла місіс Челленджер. Ця малюсінька жінка шаленіла від гніву. Вона стала перед своїм чоловіком, наче розтривожена квочка, що грудьми зустрічає бульдога. Очевидно, місіс Челленджер була свідком мого вигнання, але не помітила, що я вже повернувся.

— Джордж! Яке звірство! — вигукнула вона.— Ти покалічив цього милого юнака!

— Ось він сам, живий і неушкоджений!

Місіс Челленджер знітилася, але швидко опанувала себе.

— Вибачте, я вас не бачила.

— Не турбуйтеся, пані, нічого страшного не сталося.

— Але він поставив вам синець під оком! Яке неподобство! У нас тижня не минає без скандалу! Тебе усі ненавидять, Джордже, з тебе всі знущуються! Ні, моєму терпінню настав край! Це переповнило чашу!

— Ворушиш брудну білизну при людях! — заgrimів професор.

— Це ні для кого не таємниця! — крикнула вона.— Невже ти думаєш, що всій нашій вулиці, та якщо вже на те пішло, — усьому Лондону не відомо... Остін, ви нам не потрібні, можете йти. Тобі перемивають кістки всі, кому не лінки. Ти забуваєш про почуття власної гідності. Ти, якому варто бути професором у великому університеті, користуватися повагою студентів! Де твоя гідність, Джордже?

— А де твоя, моя дорога?
— Ти довів мене Бог знає до чого! Хуліган, страшенний хуліган! От на що ти перетворився!
— Джессі, візьми себе в руки.
— Безпардонний скандаліст!
— Досить! До ганебного стовпа за такі слова! — сказав професор.

І, на моє найбільше здивування, він нахилився, підняв дружину і посадив її на високий постамент чорного мармуру, що стояв у кутку холу. Постамент цей, заввишки щонайменше сім футів, був такий вузький, що місіс Челленджер ледве могла утримуватися на ньому. Важко було уявити собі безглуздіше видовище: боячись звалитися звідти, вона немов скам'яніла, і зі спотвореним від люті обличчям тільки ледве дригала ногами.

— Зніми мене! — нарешті заблагала місіс Челленджер.
— Скажи «будь ласка».
— Це неподобство, Джордж! Зніми мене негайно!
— Містере Мелоун, ходімо до мене в кабінет.
— Але змилуйтеся, сер!.. — сказав я, дивлячись на його дружину.
— Чуєш, Джессі? Містер Мелоун клопоче за тебе. Скажи «будь ласка», тоді зніму.
— Неподобство! Ну, будь ласка, будь ласка!

Він зняв її з такою легкістю, наче вона важила не більше канарки.

— Поводься пристойно, дорога. Містер Мелоун — представник преси. Завтра ж він тисне все це у своїй злощасній газетці і велику частину тиражу розпродасть серед наших сусідів. «Дивні примхи однієї високопоставленої особи». Високопоставлена особа — це ти, Джессі, згадай, куди я тебе водрузив кілька хвилин тому. Потім підзаголовок: «З побуту однієї оригінальної подружньої пари». Цей містер Мелоун нічим не погребує, він живиться падлом, подібно до всіх своїх побратимів, — *rogus ex grege diaboli* — свиня з череди дияволова. Правильно я кажу, містере Мелоун?

— Ви справді нестерпні, — обурено сказав я.

Професор зареготав.

— Ви двоє, мабуть, укладете проти мене союз, — прогудів він, випнувши свої могутні груди і поглядаючи то в мій бік, то на дружину. Потім вже зовсім іншим тоном: — Вибачте нам ці безневинні сімейні розваги, містере Мелоун. Я запропонував вам повернутися зовсім не для того, щоб робити вас учасником наших безневинних сварок. Ну, пані, йдіть звідси і не гнівайтесь. — Він поклав свої величезні руки їй на плечі. — Ти маєш рацію, як

завжди. Якщо б Джордж Едуард Челленджер слухався твоїх порад, він був би набагато поважнішою людиною, але тільки не самим собою. Поважних людей багато, моя любя, а Джордж Едуард Челленджер один на світі. Так що постарайся як-небудь порозумітися з ним.— Він уліпив дружині дзвінкий поцілунок, що знітило мене куди більше, ніж усі його дикі витівки.— А тепер, містере Мелоуне,— продовжував професор, знову набираючи величюного вигляду,— будьте ласкаві завітати сюди.

Ми ввійшли до тієї ж самої кімнати, відкіля десять хвилин тому вилетіли з таким гуркотом. Професор ретельно прикрив за собою двері, посадив мене в крісло і сунув мені під ніс шкатулку із сигарами.

— Справжні «Сан-Хуан Колорадо»,— сказав він.— На таких легко збудливих людей, як ви, наркотики добре діють. Боже мій! Ну хто ж відкушує кінчик! Відріжте — треба мати повагу до сигари! А тепер відкиньтесь на спинку крісла і слухайте уважно все, що я скажу вам. Якщо будуть які-небудь питання, потрудіться відкласти їх до більш підходящого часу. Насамперед — про ваше повернення до мого будинку після цілком справедливого вигнання.— Він випнув уперед бороду й втупився на мене з таким виглядом, начебто чекав, що я знову вплутаюся в суперечку.— Отже, повторюю: після цілком заслуженого вами вигнання. Чому я запросив вас повернутися? Тому, що мені сподобалася ваша відповідь цьому нахабному полісменові. Я побачив у ній деякі проблески добропорядності, не властивої представникам вашої професії. Визнавши, що провина лежить на вас, ви виявили відому об'єктивність і широту поглядів, які заслужили мою прихильну увагу. Нижчі представники людської раси, до яких, на біду, належите й ви, завжди були поза моїм розумовим кругозором. Ваша відповідь полісменові відразу включила вас у поле мого зору. Мені схотілося познайомитися з вами ближче, і я запропонував вам повернутися. Будьте люб'язні скидати попіл у японську попільницю ген на тому бамбуковому столику, що стоїть біля вас.

Усе це професор випалив без єдиної затримки, начебто читав лекцію студентам. Він сидів обличчям до мене, набундючившись, як величезна жаба, голова в нього була відкинута назад, очі гордовито прищулені. Потім він раптом повернувся боком, так що мені стало видно тільки жмут його волосся над відстовбурченим червоним вухом, перевернувши купу паперів на столі і витяг звідти якусь досить пошарпану книжку.

— Я хочу розповісти вам дещо про Південну Америку,— почав він.— Свої зауваження можете залишити при собі. Насамперед,

будьте люб'язні запам'ятати: те, про що ви зараз почуєте, я забороняю розголошувати в будь-якій формі доти, доки ви не одержите на це відповідного дозволу від мене. Дозволу цього, цілком ймовірно, я ніколи не дам. Зрозуміло?

— До чого ж така надмірна строгість? — сказав я. — По-моєму, безсторонній виклад...

Він поклав книжку на стіл.

— Більше нам говорити немає про що. Бажаю вам усього найкращого.

— Ні, ні! Я згодний на будь-які умови! — закричав я. — Адже вибирати мені не доводиться.

— Про вибір не може бути й мови, — підтвердив він.

— Тоді обіцяю вам мовчати.

— Слово честі?

— Слово честі.

Він зміряв мене нахабним і недовірливим поглядом.

— А з чого я знаю, які ваші уявлення про честь?

— Ну, знаєте, сер, — розсердився я, — ви занадто багато собі дозволяєте! Мені ще не доводилося вислухувати такі образи!

Мій спалах не тільки не вивів його з рівноваги, але навіть зацікавив.

— Короткоголовий тип, — пробурчав він. — Брахіцефал¹, сірі очі, темне волосся, деякі риси негроїда... Ви, ймовірно, кельт²?

— Я ірландець, сер.

— Чистокровний?

— Так, сер.

— Тоді все зрозуміло. Отож: ви дали мені слово тримати в таємниці ті відомості, що я вам повідомлю. Відомості ці будуть, звичайно, досить скупі. Але деякими цікавими даними я з вами поділюся. Ви, ймовірно, знаєте, що два роки тому я здійснив подорож Південною Америкою — подорож, що ввійде в золотий фонд світової науки. Метою її було перевірити деякі висновки Уоллеса³ і Бейтса⁴, а це можна було зробити тільки на місці, у тих самих умовах, в яких вони проводили свої спостереження. Якщо б результати моєї подорожі лише цим і обмежилися, однаково вони були б гідні всілякої уваги, але тут сталася одна непередба-

¹ *Брахіцефал* — коротко- або круглоголовий.

² *Кельти* — група племен, що жили вже в другому тисячолітті до нашої ери в Західній Європі і зайняли згодом сучасну Францію, Бельгію, Британію й Ірландію.

³ *Уоллес Альфред Ресслер* (1823—1913) — англійський натураліст.

⁴ *Бейтс Генрі Уолтер* (1825—1892) — англійський натураліст і мандрівник.

чена обставина, що змусила мене направити свої дослідження зовсім іншим шляхом.

— Вам, імовірно, відомо — втім, хто знає: у наше століття неучтва нічому не дивується,— що деякі місця, якими протікає ріка Амазонка, досліджені не цілком і що в неї впадає безліч приток, дотепер не нанесених на карту. От я і поставив перед собою завдання відвідати ці маловідомі місця й обстежити їх фауну, і це дало мені в руки стільки матеріалу, що його вистачить на кілька глав тієї величезної, монументальної праці із зоології, що послужить виправданням усього мого життя. Закінчивши експедицію, я повертався додому, і на зворотному шляху мені довелося заночувати в маленькому індіанському селищі, неподалік від того місця, де в Амазонку впадає одна з її приток,— про назву і географічне положення цієї притоки я промовчу. У селищі жили індіанці племені кукама — мирний, але який вже вироджується, народ, розумовий рівень якого навряд чи вищий від рівня середнього лондонця... Я вилікував кількох тамтешніх жителів ще в перший свій приїзд, коли піднімався вгору річкою, і взагалі справив на індіанців велике враження, тому не дивно, що на мене чекали там. Вони відразу ж заходилися пояснювати мені знаками, що в селищі є людина, яка має потребу в моїй допомозі, і я пішов за їхнім вождем в одну з хатин. Увійшовши туди, я переконався, що страдник, якому була потрібна допомога, щойно помер. На мій подив, він виявився не індіанцем, а білим, найбільшим з білих, якщо можна так висловитися, тому що в нього були зовсім світле волосся і всі характерні ознаки альбіноса¹. Від його одягу залишилося саме лахміття, страшно змарніле тіло свідчило про довгі злигодні. Наскільки я міг зрозуміти індіанців, вони ніколи раніше не бачили цієї людини; чоловік прийшов у селище з лісової хащі, один, без супутників, і ледве тримався на ногах від слабкості. Речовий мішок незнайомця лежав поруч з ним, і я обстежив його вміст. В середині був ушитий ярличок з ім'ям і адресою власника: «Мепл-Уайт, Лейк-авеню, Детройт, штат Мічиган». Перед цим ім'ям я завжди готовий схилити голову. Не буде перебільшенням сказати, що коли важливість зробленого мною відкриття одержить загальне визнання, його ім'я стоятиме поруч з моїм.

Вміст мішка ясно свідчив про те, що Мепл-Уайт був художником і поетом, який подався на пошуки нових яскравих вражень. Там зберігалися чернетки його віршів. Я не вважаю себе знавцем

¹ *Альбінізм* — відсутність барвного пігменту в покривах тварини (чисто білі кролики і миші з червоними очима). Повний альбінізм зустрічається й у людей.

у цій галузі, але мені здається, що вони не дуже вдалі. Крім того, я знайшов у мішку досить посередні річкові пейзажі, коробку з фарбами, коробку пастельних олівців, кисті, ось цю вигнуту кистку, що лежить на чорнильниці, том Бекстера «Метелики», дешевенький револьвер і кілька патронів до нього. Предмети особистого вжитку він, очевидно, розгубив під час своїх мандрів, а може, їх у нього зовсім не було. Жодного іншого майна в цього дивного представника американської богеми не виявилось.

Я вже зібрався піти, як раптом помітив, що з кишені його дірявої куртки щось стирчить. Це був альбом для етюдів — от він, перед вами, і такий же пошарпаний, як тоді. Можете бути впевнені, що звідтоді, як ця реліквія потрапила мені до рук, я ставлюся до неї з не меншою побожністю, ніж ставився б до першодруку Шекспіра. Тепер я вручаю цей альбом вам і прошу вас переглянути його сторінку за сторінкою і вникнути в зміст малюнків.

Він запалив сигару, відкинувся на спинку стільця і, не зводячи з мого лица лютого і водночас допитливого погляду, почав стежити, яке враження справлять на мене ці малюнки.

Я відкрив альбом, очікуючи знайти там якісь одкровення — які, мені й самому було не зрозуміло. Однак перша сторінка розчарувала мене, тому що на ній був намальований величезний здоровань у морській куртці, а під малюнком стояв підпис: «Джиммі Колвер на борту поштового пароплава». Далі пішло кілька дрібних жанрових начерків з життя індіанців. Потім малюнок, на якому був зображений добросердий товстун духовного звання, у крилатому капелюсі, що сидів за столом у товаристві дуже художнього європейця. Підпис пояснював: «Сніданок у фра Крістоферо в Росаріо». Наступні сторінки були заповнені жіночими і дитячими голівками, а за ними йшла поспіль ціла серія замальовок тварин з такими поясненнями: «Морська корова на піщаній обміліні», «Черепачі і черепащачі яйця», «Чорний агуті¹ під пальмою» — агуті виявився досить схожим на свиню, — і, нарешті, ще наступні дві сторінки займали начерки якихось досить гидких ящерів з довгими носами. Я не знав, що подумати про все це, і звернувся за роз'ясненнями до професора:

— Це, ймовірно, крокодили?

— Алігатори! Алігатори! Справжні крокодили не водяться в Південній Америці. Відмінність одного виду від іншого полягає...

¹ *Агуті* — гризун, що водяться в лісах Південної і Центральної Америки.

*«Тепер я вручаю цей альбом вам і прошу вас
переглянути його сторінка за сторінкою...»*

— Я тільки хочу сказати, що не бачу тут нічого особливого, нічого, що могло б підтвердити ваші слова.

Він відповів мені з безтурботною посмішкою:

— Перегорніть ще одну сторінку.

Але й наступна сторінка ні в чому не переконала мене.

Це був пейзаж, ледве намічений аквареллю, один з тих незакінчених етюдів, що служать художникові лише позначкою до майбутньої, більш ретельної розробки теми. Передній план етюда займали блідо-зелені пир'ясті рослини, що піднімалися вгору укусом, який переходив у лінію темно-червоних ребристих скель, схожих на базальтові формації. На задньому плані ці скелі стояли суцільною стіною. Правіше піднімався пірамідальний стрімчак, очевидно відділений від основного кряжа глибокою ущелиною; вершину його вінчало величезне дерево. Над усім цим сяяло синє тропічне небо. Вузька крайка зелені облямовувала вершини червоних скель. На наступній сторінці я побачив ще один акварельний начерк того ж пейзажу, зроблений з більш близької відстані, так що деталі його виступали ясніше.

— Ну? — сказав професор.

— Формація дійсно дуже цікава, — відповів я, — але мені важко судити, наскільки вона виняткова, адже я не геолог.

— Виняткова? — повторив він. — Та це єдиний у своєму роді ландшафт! Він здається неймовірним! Таке навіть приснитися не може! Перегорніть сторінку.

Я перегорнув і не міг стримати вигуку подиву. З наступної сторінки альбому на мене глянуло щось надзвичайне. Таке чудовисько могло виникнути тільки у видіннях курця опіуму або в маренні гарячкового хворого. Голова в нього була пташина, тіло — як у ящірки, що непомірно роздулася, хвіст який волочиться по землі, найжувався гострими голками, а вигнута спина була усаджена високими шипами, схожими на гребінці півня. Перед цією істотою стояв маленький чоловічок, майже карлик.

— Ну, що ви на це скажете? — вигукнув професор, з переможним виглядом потираючи руки.

— Це щось дивовижне, гротеск якийсь.

— А що змусило художника зобразити подібного звіра?

— Не інакше, як солідна порція джину.

— Кращого пояснення ви не можете придумати?

— Добре, сер, а як ви самі це пояснюєте?

— Дуже просто: така тварина існує. Зовсім очевидно, що цей малюнок зроблений з натури.

Я не розреготався тільки тому, що вчасно згадав, як ми прокотилися колесом по всьому коридору.

— Без сумніву, без сумніву,— сказав я з тією догідливістю, на яку звичайно не скупляться в розмовах з недоумкуватими.— Правда, мене трохи бентежить ця малюсінька людська фігурка. Якщо б тут був намальований індіанець, можна було б подумати, що в Америці існує якийсь плем'я пігмеїв, але це європеєць, на ньому корковий шолом.

Професор пирхнув, наче розлучений буйвол.

— Ви збагачуєте мене досвідом! — крикнув він.— Границі людської тупості набагато ширші, ніж я думав! У вас розумовий застій! Разуче!

Цей спалах був такий безглуздий, що він мене навіть не розсердив. Та й чи варто було марно нервувати? Якщо вже сердитися на цю людину, то щохвилини, на кожне його слово. Я обмежився стомленою посмішкою.

— Мене вразили розміри цього пігмея,— сказав я.

— Та ви подивіться! — крикнув професор, нахилиючись до мене і тикаючи волосатим, товстим, як сосиска, пальцем в альбом.— Бачите от цю рослину за твариною? Ви, ймовірно, прийняли її за кульбабу або брюссельську капусту, адже так? Ні, добродію, це південноамериканська пальма, іменована «слоновою кісткою», а вона досягає п'ятдесяти-шістдесяти футів у височину. Невже ви гадаєте, що людська фігура намальована тут випадково? Художник не зміг би залишитися живим, зустрівшись віч-на-віч з таким звіром, тут вже не до малювання. Він зобразив самого себе тільки для того, щоб дати поняття про різницю масштабів. Зростом він був... ну, скажімо, трохи більше п'яти футів. Дерево, як і слід очікувати, у десять разів вище.

— Господи Боже! — скрикнув я.— Виходить, ви думаєте, що ця істота... Та якщо підшукувати йому будку, так і вокзал Чарінг-Кросс виявиться замалим!

— Це, звичайно, перебільшення, але екземпляр дійсно великий,— гордовито сказав професор.

— Але не можна ж,— вигукнув я,— не можна ж відкидати весь досвід людської раси на підставі одного малюнка! — Я перегорнув сторінки, що залишилися, і переконався, що в альбомі більше нічого немає.— Один-єдиний малюнок якогось бурлаки-художника, що міг зробити його, накурившись гашишу¹, або в гарячковому маренні, або просто на догоду своїй хворій уяві. Ви як людина науки не можете відстоювати такий погляд.

Замість відповіді професор зняв якусь книгу з полиці.

¹ *Гашиш* — наркотик, що виготовляють з індійських конопель.

— Ось блискуча монографія мого талановитого друга Рея Ланкестера,— сказав він.— Тут є одна ілюстрація, що зацікавить вас. Ага! От вона. Читайте підпис: «Здогадний зовнішній вигляд динозавра — стегозавра¹ юрського періоду². Задні кінцівки заввишки з два людських зрости». Ну, що ви тепер скажете?

Він простягнув мені відкрити книгу. Я глянув на ілюстрацію і здригнувся. Між начерком невідомого художника і цим представником давно зниклого світу, відтвореним уявою вченого, була безсумнівна велика схожість.

— Справді разюче! — сказав я.

— І все-таки ви продовжуєте упиратися?

— Але, може, це простий збіг або ж ваш американець бачив коли-небудь таку картинку й у маренні згадав її.

— Прекрасно,— терпляче сказав професор,— нехай буде так. Тепер не відмовте в люб'язності глянути ось на це.

Він простягнув мені кістку, знайдену, за його словами, серед речей померлого. Вона була дюймів шість у довжину, товща від мого великого пальця, а на кінці її збереглися залишки зовсім висохлого хряща.

— Якій з відомих нам тварин може належати така кістка? — запитав професор.

Я ретельно оглянув її, закликаючи на допомогу всі знання, які ще не вивітрилися в мене з голови.

— Це може бути ключиця дуже високої на зріст людини,— сказав я.

Мій співрозмовник презирливо замахав руками:

— Ключиця людини має вигнуту форму, а ця кістка зовсім пряма. На її поверхні є улоговинка, що свідчить про те, що тут проходило велике сухожилля. На ключиці нічого подібного немає.

— Тоді утрудняюся вам відповісти.

— Не бійтеся виставляти напоказ своє неучтво. Я вважаю, що серед зоологів Південного Кенсінгтона³ не знайдеться жодного, хто зміг би визначити цю кістку. — Він узяв коробочку з-під ліків і вийняв звідти маленьку кісточку, завбільшки з квасолою.— Наскільки я можу судити, ось ця кісточка відповідає в будові людського

¹ *Стегозавр* — вимерлий ящір з великої групи динозаврів (страшних ящерів), що панували на суші в юрський і крейдяний періоди. Належав до травоядних динозаврів. Досягав дванадцяти метрів у довжину.

² *Юрський період* — середній відділ мезозою (ера середнього життя) у геологічній хронології, близько 730 мільйонів років тому.

³ *Південний Кенсінгтон* — передмістя Лондона, де знаходиться природничо-історичний відділ Британського музею.

кістяка тій, яку ви тримаєте в руці. Тепер ви маєте деяке уявлення про розміри тварини? Не забудьте і про залишки хряща — вони свідчать про те, що це був свіжий екземпляр, а не викопний. Ну, що ви тепер скажете?

— Може, у слона...

Його так і пересмикнуло, немов від болю.

— Досить! Досить! Слони — у Південній Америці? Не смійте й згадувати про це! Навіть у нашій сучасній початковій школі...

— Ну, добре,— перебив я його.— Не слон, так яка-небудь інша південноамериканська тварина, наприклад тапір.

— Повірте мені, молодий чоловіче, що елементарними пізнаннями в цій галузі науки я володію. Не можна навіть припустити думки, що така кістка належить тапірові або якій-небудь іншій тварині, відомій зоологам. Це кістка дуже сильного звіра, що існує десь на земній кулі, але дотепер невідомий науці. Ви все ще сумніваєтеся?

— У будь-якому разі мене це дуже зацікавило.

— Виходить, ви ще не безнадійні. Я відчуваю, що у вас щось світиться в мозку, так давайте ж терпляче роздмухувати цю жаринку. Залишимо тепер покійного американця і перейдемо знову до моєї розповіді. Ви, звичайно, здогадуєтеся, що я не міг розстатися з Амазонкою, не дошукавшись, у чому тут справа. Деякі відомості про те, звідки прийшов цей художник, у мене були. Втім, я міг би керуватися самими легендами індіанців, тому що мотив незвіданої країни прослизає в усіх переказах прирічкових племен. Ви, звичайно, чули про Курупурі?

— Ні, не чув.

— Курупурі — це лісовий дух, щось злісне, грізне; зустріч з ним закінчується загибеллю. Ніхто не може до пуття описати Курупурі, але ім'я це вселяє жах в індіанців. Однак усі племена, що живуть на берегах Амазонки, сходяться в одному: вони точно вказують, де живе Курупурі. З тих самих місць прийшов і американець. Там таїться щось незбагненно страшне. І я вирішив з'ясувати, в чому тут справа.

— Як же ви вчинили?

Від мого легкодумства не залишилося й сліду. Цей гігант умів завоювати увагу і повагу до себе.

— Мені вдалося перебороти опір індіанців — той внутрішній опір, що вони виявляють, навіть коли починаєш розмову на цю тему. Пустивши в хід усілякі вмовляння, подарунки і, мушу зізнатися, погрози, я знайшов двох проводирів. Після багатьох пригод — описувати їх немає потреби — після багатьох днів шляху —

про маршрут і довжину його дозволю собі промовчати — ми прийшли, нарешті, в ті місця, що дотепер ніким не були описані і де ніхто ще не бував, якщо не вважати мого нещасного попередника. Тепер будьте люб'язні подивитися ось на це.

Він простягнув мені невелику фотографію.

— Її жалюгідний стан пояснюється тим, що, коли ми спускалися річкою вниз, наш човен перевернуло і футляр, у якому зберігалися непроявлені негативи, зламався. Результати цього нещастя в наявності. Майже всі негативи загинули — втрата зовсім непоправна. Ось цей знімок — один з деяких більш-менш уцілілих. Вам доведеться задовольнитися таким поясненням його недосконалості. Ходять чутки про якусь фальсифікацію, але я не схильний сперечатися зараз на цю тему.

Знімок був дійсно зовсім блідий. Недоброзичливий критик міг би легко причепитися до цього. Вдивляючись у тьмяно-сірий ландшафт і поступово розбираючись у його деталях, я побачив довгу, величезної висоти лінію скель, що нагадує гігантський водоспад, а на передньому плані — положисту рівнину з розкиданими на ній деревами.

— Якщо не помиляюся, цей пейзаж був і в альбомі,— сказав я.

— Цілком правильно,— відповів професор.— Я знайшов там сліди стоянки. А тепер подивіться ще одну фотографію.

Це був той самий ландшафт, тільки узятий більш великим планом. Знімок був зовсім зіпсований. Все-таки я роздивився самотній увінчаний деревом стрімчак, який відокремлювала від кряжа ущелина.

— Тепер у мене не залишилося жодних сумнівів,— зізнався я.

— Виходить, ми не даремно стараємося,— сказав професор.— Дивіться, які успіхи! Тепер будьте ласкаві глянути на вершину цього стрімчака. Ви що-небудь бачите там?

— Величезне дерево.

— А на дереві?

— Великого птаха.

Він подав мені лупу.

— Так,— сказав я, дивлячись крізь неї,— на дереві сидить великий птах. У нього досить солідний дзьоб. Це, напевно, пелікан?

— Зір у вас незавидний,— сказав професор.— Це не пелікан і взагалі не птах. Хай буде вам відомо, що мені вдалося підстрелити ось цю саму істоту. І вона послужила єдиним незаперечним доказом, що я вивіз звідти.

— Він тут, у вас?

Нарешті-таки я побачу речовинне підтвердження всіх цих розповідей!

— Він був у мене. На біду, катастрофа на ріці знищила не тільки негативи, але і цю мою здобич. Її підхопило виром, і, як я не намагався врятувати свій скарб, у руці в мене залишилася лише половина крила. Я знепритомнів і отямився, тільки коли мене винесло на берег, але цей жалюгідний залишок чудового екземпляра був цілий і непошкоджений. От він, перед вами.

Професор вийняв із шухляди столу щось, що нагадує, на мій погляд, крило величезного кажана. Ця вигнута кістка з перетинчатою плівкою була щонайменше два чи більше футів завдовжки.

— Кажан дивовижних розмірів? — висловив я своє припущення.

— Нічого подібного! — суворо осадив мене професор.— Живучи в атмосфері високої освіти і науки, я й не підозрював, що основні принципи зоології так мало відомі в широких колах суспільства. Невже ви не знайомі з найелементарнішим положенням порівняльної анатомії, яке говорить, що крило птаха являє собою в сутності передпліччя, тоді як крило кажана складається з трьох подовжених пальців з перетинкою між ними? У даному випадку кістка не має нічого спільного з кісткою передпліччя, і ви можете переконатися на власні очі в наявності усього лише однієї перетинки. Отже, про кажана нема чого й згадувати. Але якщо це не птах і не кажан, тоді з чим же ми маємо справу? Що ж це може бути?

Мій скромний запас знань був вичерпаний зовсім.

— Справді, мені важко вам відповісти,— сказав я. Професор відкрив монографію, на яку вже посилався раніше.

— От,— продовжував він, показуючи мені якесь чудовисько з крилами,— от чудове зображення диморфодона, або птеродактиля¹ — крилатого ящера юрського періоду, а на наступній сторінці — схема будови його крила. Порівняйте її з тим, що у ваших руках. При першому ж погляді на схему я здригнувся від здивування. Вона остаточно переконала мене. Сперечатися було нічого. Сукупність усіх даних зробила свою справу. Начерк, фотографії, розповідь професора, а тепер і речовий доказ! Чого ж тут ще вимагати? Так я і сказав професорові — сказав із усією гарячністю, на яку був здатний, тому що тепер мені стало ясно, що до цієї людини ставилися несправедливо. Він відкинувся на спинку стільця, прищулив очі й поблажливо посміхнувся, купаючись у променях сонця визнання, що знеацька блиснули на нього.

¹ *Птеродактиль* (пальцокрил) — представник вимерлої групи літаючих ящерів птерозаврів, що жили в юрському й крейдяному періодах.

— Це найбільше у світі відкриття! — вигукнув я, хоч у мені заговорив темперамент не стільки натураліста, скільки журналіста.— Це грандіозно! Ви Колумб науки! Ви відкрили загублений світ! Я щиро шкодую, що сумнівався в істинності ваших слів. Все це здавалося мені неймовірним. Але я не можу не визнати очевидних фактів, і вони можуть бути настільки ж переконливі для всіх.

Професор замуркотав від задоволення.

— До чого ж ви вдалися далі, сер?

— Наставав сезон дощів, містере Мелоуз, а мої запаси продовольства кінчалися. Я обстежив частину цього величезного гірського кряжа, але піднятися на нього так і не зміг. Пірамідальний стрімчак, з якого я зняв пострілом птеродактиля, виявився більш доступним. Згадавши свої альпіністські навички, я піднявся на нього приблизно до середини. Відтіля вже можна було розглянути плато, яке вінчає гірський кряж. Воно було просто неосяжне! Куди не глянеш — на захід, на схід,— кінця не видно цим вкритим зеленню скелям. Біля підніжжя кряжа розкинулися болота і непрохідні хащі, що кишать зміями й іншими гадами. Справжній розсадник лихоманки. Цілком зрозуміло, що такі перешкоди служать природним захистом для цієї незвичайної країни.

— А ви бачили там ще які-небудь ознаки життя?

— Ні, сер, не бачив, але за той тиждень, що ми провели біля підніжжя цих скель, нам не раз доводилося чути якісь дивні звуки, що долинали згори.

— Але що ж це за істота, яку намалював американець? Як він з нею зустрівся?

— Я можу тільки припустити, що він якимось чином проник на саму вершину кряжа і побачив її там. Отже, туди є якийсь шлях. Шлях безперечно важкий, інакше всі ці чудовиська спустилися б вниз і заповнили б все довкола. Вже в чому іншому, а в цьому не може бути сумнівів!

— Але як вони опинилися там?

— На мій погляд, нічого загадкового тут немає,— сказав професор.— Пояснення напрошується саме собою. Як вам, імовірно, відомо, Південна Америка являє собою гранітний материк. У віддалені століття в цьому місці, мабуть, відбувся раптовий зсув шарів внаслідок виверження вулкана. Не забудьте, що скелі ці базальтові, отже, вони вулканічного походження. Площу, завбільшки приблизно як наше графство Суссекс, підняло вгору з усіма її мешканцями і відрізало від іншого материка стрімкими скелями такої твердої породи, якій не страшно ніяке вивітрювання. Що ж сталося? Закони природи втратили свою силу в цьому місці. Усілякі перешкоди,

що зумовлюють боротьбу за існування в усьому іншому світі, або зникли, або докорінно змінилися. Тварини, які в звичайних умовах вимерли б, продовжували розмножуватися. Як ви знаєте, і птеродактиль і стегозавр належать до юрського періоду, отже, обидва вони — одні з найдавніших тварин в історії Землі, що вціліли тільки завдяки зовсім винятковим умовам, що випадково створилися.

— Але добуті вами відомості не залишають місця для сумнівів! Вам потрібно тільки представити їх відповідним особам.

— Я сам так думав у простоті широсердній, — з гіркотою відповів професор. — Можу сказати вам тільки одне: на ділі все вийшло інакше — мені доводилося на кожному кроці стикатися з недовірою, в основі якої лежала людська тупість або заздрість. Не в моєму характері, сер, плазувати перед ким-небудь і доводити свою правоту, коли мої слова беруть під сумнів. Я відразу ж вирішив, що мені не личить подавати речові докази, що були в моєму розпорядженні. Сама тема стала мені ненависною, я не хотів торкатися її жодним словом. Коли мій спокій порушували люди, подібні до вас, — люди, що догоджають пустій цікавості юрби, — я був не в змозі дати їм відсіч, не втрачаючи при цьому почуття власної гідності. За характером я, треба визнати, людина досить гаряча і, якщо мене виведуть з терпіння, можу наробити всяких лих. Боюся, що вам довелося випробувати це на собі.

Я поторкав своє набрякле око, але змовчав.

— Місіс Челленджер постійно свариться зі мною через це, але, по-моєму, кожна порядна людина чинила б так само на моєму місці. Втім, сьогодні я маю намір виявити приклад витримки і показати, як воля може перемогти темперамент. Запрошую вас помилуватися цим видовищем.

Він узяв зі столу картку і простягнув її мені.

— Як бачите, сьогодні о восьмій годині тридцять хвилин вечора в Зоологічному інституті відбудеться лекція досить популярного натураліста, містера Персиваля Уолдрона, на тему «Скрижалі століть». Мене запрошують посісти місце в президії спеціально для того, щоб я від імені всіх присутніх висловив подяку лекторові. Так я й зроблю. Але це не перешкодить мені — звичайно, з найбільшим тактом і обережністю! — зробити кілька зауважень, що зацікавлять аудиторію і викличуть де в кого бажання докладніше ознайомитися з порушеними мною питаннями. Спірні моменти, зрозуміло, не будуть зачеплені, але всі зрозуміють, які глибокі проблеми ховалися за моїми словами. Я обіцяю тримати себе в руках. Хто знає, можливо, моя стриманість приведе до кращих результатів.

— А мені можна прийти туди? — поспішив я запитати.

— Звичайно... звичайно ж, можна,— радо відповів професор.

Люб'язність цієї людини була майже так само приголомшлива, як і брутальність. Чого варта була сама його добросерда посмішка! Очей майже не стало видно, а щоки зашарілись, перетворившись на два рум'яні яблучка, підперті знизу чорною бородою.

— Обов'язково приходьте. Мені буде приємно знати, що в мене є принаймні один союзник у залі, хоч і досить безпомічний і недосвідчений у питаннях науки. Народу збереться, мабуть, багато, тому що Уолдрон користується великою популярністю, незважаючи на те, що він дурисвіт найчистішої води. Отож, містере Мелоуне, я приділив вам набагато більше часу, ніж збирався. Окрема особистість не може заволодівати тим, що належить усьому людс'ю. Буду радий побачити вас сьогодні ввечері на лекції. А поки що дозвольте вам нагадати, що матеріал, з яким я вас ознайомив, жодною мірою не підлягає розголошу.

— Але містер Мак-Ардл... це наш редактор... вимагатиме від мене звіту про бесіду з вами.

— Скажіть йому перше, що спаде на думку. Між іншим, може-те натякнути, що якщо він посилатиме до мене кого-небудь ще, я з'явлюся до нього сам, озброївшись гарним батогом. В усьому іншому покладаюся на вас: жодного слова в пресі! Так, прекрасно. Отже, о восьмій тридцять — у Зоологічному інституті.

Він помахав мені на прощання рукою. Я побачив востаннє його рум'яні щоки, хвилясту синювато-чорну бороду, очі, що горіли запальним вогнем, і вийшов з кімнати.

Глава V ЦЕ ЩЕ НЕ ФАКТ!

Чи то на мені позначився фізичний шок, отриманий у перший мій візит до професора Челленджера, чи відіграло роль моральне потрясіння — результат другого візиту, але, опинившись знову на вулиці, я відчув, що як репортер я зовсім деморалізований. Голова в мене розламувалася від болю, і все-таки в мозку, не вщухаючи ні на хвилину, стугоніла думка, що ця людина говорить правду, значення якої важко переоцінити, і що коли мені буде дозволено використати його розповідь для статті, наша газета одержить сенсаційний матеріал. Побачивши на розі кеб, я підхопився в нього і поїхав до редакції. Мак-Ардл, як завжди, був на своєму посту.

— Ну? — нетерпляче крикнув він.— Говоріть, скільки вам треба рядків? У вас такий вигляд, молодий чоловіче, начебто ви з'явилися сюди просто з бойовища. Невже без бійки не обійшлося?

— Так, спочатку ми трошки посварилися.
— От людина! Ну, а потім?
— Потім він схаменувся, і ми з ним мирно поговорили. Але мені нічого не вдалося з нього витягти, навіть для маленького допису.

— Це як сказати! А підбите око хіба не матеріал для замітки? Досить йому нас тероризувати, містере Мелоун! Поставимо його на місце. Завтра ж випущу статейку, від якої йому спекотно стане. Дайте мені тільки матеріал, і я раз і назавжди затаврую цього суб'єкта. «Професор Мюнхаузен» — що ви скажете про таку шапку? «Воскреслий Каліостро»¹. Згадаємо всіх містифікаторів і дурисвітів, яких знала історія. Він у мене одержить сповна за всі свої шахрайства!

— Я б вам не радив цього робити, сер.
— Чому?
— Тому що Челленджер зовсім не дурисвіт.
— Як! — заревів Мак-Ардл.— Ви що ж, повірили його вигадкам про мамонтів, мастодонтів² і морського змія?
— Та ні! Про це в нас і мови не було. Але я тепер цілком упевнений, що Челленджер може внести щось нове в науку.
— Тоді про що ж ви думаєте? Сідайте й пишть статтю.
— Я б радий написати, так він зобов'язав мене зберігати все в таємниці і тільки за цієї умови погодився говорити зі мною.— Я виклав у двох-трьох словах розповідь професора.— Бачите, які справи? Фізіономія Мак-Ардла виразила найглибшу недовіру.

— Тоді займемося цим засіданням, містере Мелоуне,— сказав він нарешті.— Вже в ньому, напевно немає нічого секретного. Інші газети навряд чи ним зацікавляться, тому що про лекції Уолдрона писалося вже сотні разів, а про те, що там збирається виступити Челленджер, ніхто і не підозрює. Якщо нам поталанить, ми одержимо сенсаційний матеріал. У будь-якому разі їдьте туди і надайте мені докладний звіт. До дванадцятої години притримаю для вас вільну колонку.

Мене чекав клопітний день, тому я вирішив пообідати в клубі раніше і, запросивши до столика Тарпа Генрі, розповів йому коротенько про свої пригоди. З його худого смаглявого обличчя не сходила скептична посмішка, а коли я зізнався, що професор переконав мене у своїй правоті, Тарп не витримав і голосно зареготав.

¹ *Каліостро* — «маг і чарівник» XVIII століття, що дивував публіку своїми заклинаннями, викликаннями духів і ін.

² *Мастодонт* — величезний викопний ссавець третинного періоду, схожий на слона.

— Дорогий мій друже, таких чудес у житті не буває! Де це бачено, щоб люди випадково натикалися на найбільші відкриття, а потім утрачали всі речові докази? Надайте складати небилиці романістам. Щодо спиритних витівок, то ваш професор перевершить усіх мавп у зоологічному саду. Адже це ж неймовірна нісенітниця!

— А художник американець?

— Вигадана фігура.

— Я ж сам бачив його альбом!

— Це альбом Челленджера.

— Отже, ви вважаєте, що малюнок теж його власний?

— Ну звичайно! А чий же ще?

— А фотографічні знімки?

— Адже на них нічого не видно. Ви ж самі кажете, що роздивилися тільки якогось птаха.

— Птеродактиля.

— Так, якщо вірити його словам. Ви повірили і піддалися навіюванню.

— Ну, а кістки?

— Першу він витяг з рагу, другу змайстрував власними руками. Потрібні тільки відома кмітливість та знання справи, а тоді все що завгодно сфальсифікуєш — і кістку й фотографічний знімок.

Мені стало якось недобре. Можливо, дійсно я занадто захопився? І раптом мене осяяла щаслива думка.

— Ви підете на цю лекцію? — запитав я. Тарп Генрі на хвилину замислився.

— Ваш геніальний Челленджер не користується особливою популярністю,— сказав він.— З ним багато хто не проти того, щоб звести рахунки. Мабуть, у всьому Лондоні не знайдеться іншої людини, що викликала б до себе таке неприязне почуття. Якщо на лекцію прибіжать студенти-медики, без скандалів там не обійдеться. Ні, щось мені не хочеться йти в цю божевільню.

— Принаймні віддайте йому належне — вислухайте його.

— Так, мабуть, справедливість цього вимагає. Добре, буду вашим компаньйоном на сьогоднішній вечір.

Коли ми підїхали до Зоологічного інституту, я побачив, що понад мої чекання, народу на лекцію збирається багато. Електричні карети одна за одною підвозили до підїзду сивоволосих професорів, а більш скромна публіка потоком вливалася в склепінчасті двері. Це свідчило про те, що в залі будуть присутні не тільки вчені, але й представники широких мас. І справді, варто було нам зайняти місця, як ми відразу переконалися, що галерея і задні

ряди поводяться більш ніж невимушено. Обернувшись, я побачив студентську молодь. Імовірно, всі великі лікарні відрядили сюди своїх практикантів. Настрій публіки був добродушний, але за цією добродушністю крилося бешкетництво. Раз у раз лунали уривки популярних пісеньок, що виспівували хором і з великим піднесенням,— досить дивна прелюдія до наукової лекції! Схильність аудиторії до безцеремонних жартів ясно проглядалася. Це обіцяло надалі масу розваг для всіх, крім тих осіб, кого ці сумнівні жарти мали безпосередньо стосуватися.

Наприклад, як тільки на естраді з'явився доктор Мелдрам у своєму знаменитому циліндрі із вигнутими полями, з усіх боків почулися дружні лементи: «От так цебро! Де ви його роздобули?» Старий зараз же стягнув циліндр з голови і нишком сунув його під крісло. Коли професор Уедлі, що страждає на подагру, зашкунтильгав до свого місця, жартівники хором запитали, чи не болить у професора пальчик на нозі, що призвело до його зняковіння. Але найбільш гарячий прийом було виявлено, моєму новому знайомому, професорові Челленджеру. Щоб добратися до свого крісла — крайнього в першому ряду,— йому довелося пройти через всю естраду. Як тільки його чорна борода з'явилася в дверях, аудиторія вибухнула такими бурхливими привітальними лемен-тами, що я подумав: побоювання Тарпа Генрі підтвердилися — публіку привернула сюди не стільки сама лекція, скільки можливість подивитися на знаменитого професора, чутки про виступ якого, очевидно, встигли поширитися всюди.

Тільки він з'явився в передніх рядах, зайнятих добре одягнутою публікою, роздалися смішки — цього разу партер ставився співчутливо до бешкетування студентів. Публіка вітала Челленджера оглушливим ревінням, наче хйжаки в клітці зоологічного саду, що зачули вдалині кроки служителя в годину годівлі. У цьому ревінні ясно лунали неповажні нотки, але в цілому гучний прийом, влаштований професорові, виражав скоріше інтерес до нього, ніж ворожість або презирство. Челленджер посміхнувся стомлено і поблажливо, як посміхається добродушна людина, коли на неї налігає зграя щенят, що гавкають, потім повільно опустився в крісло, розправив плечі, любовно погладив бороду і, прищулившись, гордовито глянув на переповнений зал. Ревіння ще не встигло стихнути, як на естраді з'явилися голова, професор Рональд Маррей, і лектор, містер Уолдрон. Засідання почалося.

Сподіваюся, професор Маррей вибачить мені, якщо я дорікну йому в тому, що він має ваду, властиву більшості англійців, а саме, невиразність мови. По-моєму, це одна із загадок нашого

століття. Чому люди, яким є що сказати, не бажають навчитися говорити членоподібно? Це так само безглуздо, як, скажімо, переливати дорогоцінну вологу через трубку з прикрученим краном, відвернути який можна без жодних зусиль.

Професор Маррей звернувся з кількома глибокодумними зауваженнями до своєї білої краватки і до графіна з водою, потім жартівливо підморгнув срібному канделяброві, що стояв праворуч від нього, і опустився в крісло, поступившись місцем відомому лекторові містеру Уолдрону, якого публіка зустріла оплесками. Фізіономія в містера Уолдрона була похмура, голос різкий, манери зарозумілі, але він володів даром засвоювати чужі думки і підносити їх непосвяченим у доступній і навіть захопливій формі, прикрашаючи свої доповіді безліччю жартів, здавалося б, зовсім невідповідними темі, так що в його викладі навіть прецесія рівнодення¹ або еволюція хребетних набували гумористичного характеру.

У простій, а часом і мальовничій формі, якій не заважала науковість термінології, лектор розгорнув перед нами картину виникнення світу, взяту начебто з висоти пташиного польоту. Він говорив про земну кулю — величезну масу світлого газу, що палає в небесній сфері. Потім розповів, як ця маса почала охолоджуватися і застигати, як утворилися складки земної кори, як пара перетворилася на воду. Все це було поступовою підготовкою сцени до тієї незбагненої драми життя, якій належало розігратися на нашій планеті. Перейшовши до виникнення всього живого на Землі, містер Уолдрон обмежився кількома невиразними фразами, які ні до чого не зобов'язували. Можна майже з упевненістю сказати, що зародки життя не витримали б первісної високої температури земної кулі. Отже, вони виникли трохи пізніше. Звідки? З неорганічних елементів, що остигають? Досить імовірно. А може статися, вони були занесені ззовні яким-небудь метеором? Навряд чи. Коротше кажучи, навіть наймудріші з мудрих не можуть сказати нічого певного щодо цього питання. Поки нам не вдається створити в лабораторних умовах органічну речовину з неорганічної. Наша хімія не здатна перекинути міст через ту прірву, що відокремлює живу матерію від мертвої. Але природа, яка оперує величезними силами протягом багатьох століть, сама є найбільшим хіміком, і їй під силу те, що непосильно для нас. І більше тут нема чого сказати.

1 *Прецесія рівнодення* — явище в астрономії, що полягає в тому, що точки весняного й осіннього рівнодення повільно переміщуються великим колом небесної сфери, назустріч річному рухові Сонця, приблизно на 50'2" за рік.

Слідом за цим лектор перейшов до великої шкали тваринного життя і сходинка за сходинкою — від моллюсків і безхребетних морських тварин до плазунів і риб — добрався, нарешті, до кенгуру, які народжують живих дитинчат, прямого предка всіх ссавців, а отже, і тих, що знаходяться в цьому залі. («Ну, це ще як сказати!» — голос якогось скептика з задніх рядів.) Якщо юний джентльмен у червоній краватці, що вигукнув «Ну, це ще як сказати!» і, очевидно, має підстави вважати, що він вилупився з яйця, зволить затриматися після засідання, лектор буде дуже радий ознайомитися з такою визначною пам'яткою. (Сміх.) Подумати тільки, що процеси, які століттями відбувалися в природі, завершилися створенням юного джентльмена в червоній краватці! Але хіба ці процеси дійсно завершилися? Чи варто вважати цього джентльмена кінцевим продуктом еволюції, так би мовити, вінцем творіння? Лектор не хоче ображати джентльмена в червоній краватці в його краших почуттях, але йому здається, що, якими б чеснотами не володів цей джентльмен, все-таки грандіозні процеси, які відбуваються у всесвіті, не виправдали б себе, якщо їх кінцевим результатом було б створення такого от екземпляра. Сили, що зумовлюють еволюцію, не завмерли, вони продовжують діяти і готують нам ще великі сюрпризи.

Розправившись під загальні смішки зі своїм супротивником, містер Уолдрон повернувся до картин минулого і розповів, як висихали моря, оголюючи піщані обмілини, як на цих обмілинах з'являлися перші живі істоти, драглисті, мляві; розповів про лагуни, що кишать усякою морською твариною, яку приваблювало сюди мулисте дно й особливо достаток їжі, що сприяв її стрімкому розвитку.

— От, леді й джентльмени, звідки пішли ті дивовижні ящери, що дотепер вселяють у нас жах, коли ми знаходимо їхні кістяки у вельдських або золенгофенських сланцях¹. На щастя, усі вони зникли з нашої планети задовго до появи на ній першої людини.

— Це ще не факт! — прогудів хтось на естраді. Містер Уолдрон був людиною витриманою, до того ж гострою на язик, що особливо відчув на собі джентльмен у червоній краватці, і перебивати його було небезпечно. Але остання репліка, мабуть, здалася йому настільки безглуздою, що він навіть трохи розгубився. Такий самий розгублений вигляд міг би мати шекспірознавець, зачепле-

¹ *Вельдські і золенгофенські сланці* — щільні тонкозернисті породи, що утворилися в морських лагунах і містять безліч викопних залишків, у тому числі морських ящерів.

ний лютим беконіанцем¹, або в астронома, що зіткнувся з фанатиком, який твердить, що Земля плоска. Містер Уолдрон замовк на секунду, а потім, підвищивши голос, повагом повторив свої останні слова:

— Нащастя, усі вони зникли з нашої планети задовго до появи на ній першої людини.

— Це ще не факт! — знову прогудів той самий голос. Уолдрон кинув здивований погляд на професорів, що сиділи за столом, і, нарешті, зупинився на Челленджері, який сидів, відкинувшись на спинку крісла, і посміхався із заплученими очима, наче уві сні.

— А, розумію! — Уолдрон знизав плечима.— Це мій друг професор Челленджер! — І під регіт усього залу він повернувся до перерваної лекції, начебто подальші пояснення були зовсім зайві.

Але цим справа не скінчилася. Який би шлях не вибирав доповідач, блукаючи в нетрях минулого, усі вони незмінно приводили його до згадування про зниклих доісторичних тварин, що негайно викидало з грудей професора те ж гучне ревіння. У залі вже передбачали заздалегідь кожную його репліку і зустрічали її захопленням гулом. Студенти, що сиділи тісно зімкнутими рядами, не залишалися в боргу, і, як тільки чорна борода Челленджера починала рухатися, сотні голосів, не даючи йому відкрити рота, дружно волали: «Це ще не факт!», а з передніх рядів неслися обурені лементи: «Тихіше! Неподобство!» Уолдрон, лектор досвідчений, загартований у боях, остаточно розгубився. Він замовкнув, потім почав щось бурчати, затинаючись на кожному слові і повторюючи вже сказане, загруз у довжелезній фразі і під кінець накинувся на винуватця всього безладу.

— Це переходить усякі межі! — вибухнув він, люто блискаючи очима.— Професоре Челленджере, я прошу вас припинити ці обурливі і непристойні вигуки!

Зал притих. Студенти завмерли від захвату — високі олімпійці розпочали сварку в них на очах! Челленджер не поспішаючи визволив своє огрядне тіло з обійм крісла.

— А я в свою чергу прошу вас, містере Уолдроне, перестаньте твердити те, що суперечить науковим даним,— сказав він.

Ці слова викликали справжню бурю. У загальному шумі і реготі чулися тільки окремі обурені вигуки: «Неподобство!», «Нехай говорить!», «Вигнати його звідси!», «Геть з естради!», «Це нечесно — дайте йому висловитися!» Голова підхопився з місця і, ледве змахуючи руками, схвильовано щось пробурчав. З туману

¹ Беконіанці — прихильники думки, що всі твори Шекспіра написані англійським філософом Френсісом Беконом.

цього нерозбірливого бурмотіння було чути тільки окремі уривчасті слова: «Професоре Челленджер... будьте ласкаві... ваші міркування... після...» Порушник порядку відважив йому уклін, посміхнувся, погладив бороду і знову вмовився в крісло. Розпалений цією сваркою і налаштований вельми войовничо, Уолдрон продовжував лекцію. Висловлюючи час від часу яке-небудь положення, він кидав злостиві погляди на свого супротивника, що, здавалося, дрімав, розвалившись у кріслі з тією ж самою блаженною широкою посмішкою на вустах.

І от лекція скінчилася — підозрюю, дещо передчасно, тому що заключна її частина була зім'ята і якось не в'язалася з попередньою. Груба перешкода порушила хід думки лектора. Аудиторія залишилася незадоволеною і чекала подальшого розгортання подій.

Уолдрон сів на місце, голова цвірінкнув щось, і слідом за цим професор Челленджер підійшов до краю естради. Пам'ятаючи про інтереси своєї газети, я записав його промову майже дослівно.

— Леді і джентльмени,— почав він під стриманий гул у задніх рядах.— Прошу вибачити, леді, джентльмени і діти... Сам того не бажаючи, я випустив з уваги значну частину слухачів. (Шум у залі. Перечікуючи його, професор милостиво киває своєю величезною головою і високо піднімає руку, немов благословляючи юрбу.) Мені було запропоновано висловити подяку містерові Уолдрону за його досить картижну і цікаву лекцію, яку ми з вами щойно прослухали. З деякими тезами цієї лекції я не згоден, про що вважав своїм обов'язком заявити без усяких зволікань. Проте варто визнати: містер Уолдрон справився зі своїм завданням, що полягало в тому, щоб викласти в загальнодоступній і цікавій формі історію нашої планети, вірніше те, що він розуміє під історією нашої планети. Популярні лекції дуже легко сприймаються, але... (тут Челленджер блаженно посміхнувся і кинув погляд на лектора) містер Уолдрон, звичайно, вибачить мені, якщо я скажу, що такі лекції, через особливості викладу, завжди бувають поверхневі і недоброякісні з погляду науки, тому що лектор так чи інакше, а мусить пристосовуватися до неосвіченої аудиторії. (Іронічні вигуки з місць). Лектори-популяризатори по суті своїй паразити. (Протестуючий жест із боку обуреного Уолдрона). Вони використовують з метою наживи або самореклами роботу своїх невідомих, пригнічених нестатками побратимів. Найнезначніший успіх, досягнутий у лабораторії — одна з тих цеглинок, що йдуть на спорудження храму науки,— переважає все отримане з інших рук, переважає всяку популяризацію, що може розважити публіку, але не принесе жодних відчутних результатів. Я нагадую про цю загаль-

новідому істину аж ніяк не з бажання применшити заслуги містера Уолдрона, але для того, щоб ви не втрачали почуття пропорції, приймаючи прислужника за вищого жерця науки. (Тут містер Уолдрон шепнув щось голові, що підвівся з місця і звернув кілька суворих слів до графіна з водою, що стояв перед ним.) Але досить про це. (Голосні схвальні крики.) Дозвольте мені перейти до питання, що становить більш широкий інтерес. У якому місці я, самостійний дослідник, був змушений поставити під сумнів поінформованість нашого лектора? У тому, де йшлося про зникнення з поверхні Землі деяких видів тваринного життя. Я не дилетант і виступаю тут не як популяризатор, а як людина, наукова сумлінність якої змушує її суворо дотримуватися фактів. І тому я наполягаю на тому, що містер Уолдрон глибоко помиляється, твердячи, начебто так звані доісторичні тварини зникли з лиця Землі. Йому не траплялося бачити їх, але це ще нічого не доводить. Вони дійсно є, як він висловився, нашими предками, але не тільки предками, додаю я, а й сучасниками, яких можна спостерігати у всій їхній своєрідності — відразливій, страшній своєрідності. Для того, щоб пробратися в ті місця, де вони живуть, потрібні тільки витривалість і сміливість. Тварини, яких ми відносили до юрського періоду, чудовиська, яким нічого не варто роздерти на шматочки й поглинути найбільших і найлютіших з наших ссавців, існують дотепер... (Лементи: «Нісенітниця! Доведіть! Звідки ви це знаєте? Це ще не факт!») Ви мене запитуєте, звідки я це знаю? Я знаю це тому, що побував у тих місцях, де вони живуть. Знаю тому, що бачив таких тварин... (Оплески, оглушливий галас і чийсь голос: «Брехун!») Я брехун? (Одностайне: «Так, так!») Здається, мене назвали брехуном? Нехай ця людина встане з місця, щоб я міг побачити її. (Голос: «От він, сер!» — і над головами студентів злітає люто відбиваючись маленький чоловічок в окулярах, зовсім безневинний з вигляду.) Це ви насмілилися назвати мене брехуном? («Ні, сер!» — кричить той і, немов петрушка, поринає вниз.) Якщо хто-небудь із присутніх сумнівається в моїй правдивості, я охоче поговорю з ним після засідання. («Брехун!») Хто це сказав? (Знову сумирна жертва злітає високо в повітря, запекло відбиваючись від своїх мучителів.) От я зараз зйду з естради, і тоді... (Дружні крики: «Просимо, дорогенький, просимо!» на кілька хвилин переривають засідання. Голова підхоплюється з місця і розмахує руками, наче диригент. Професор остаточно розлютований — він стоїть, випнувши вперед бороду, багрянний, з ніздрями, що роздуваються.) Усі великі новатори знали, що таке недовіра юрби. Недовіра — це тавро дурнів! Коли до ваших

ніг кладуть великі відкриття, у вас не вистачає чуття, не вистачає уяви, щоб осмислити їх. Ви здатні тільки поливати брудом людей, які ризикували життям, завойовуючи нові простори науки. Ви паплюжите пророків! Галілей, Дарвін і я... (Тривалі лементи і повний безлад у залі.)

Все це я витяг зі своїх квапливих записів, що хоч і були зроблені на місці, але не можуть дати належного уявлення про хаос, який опанував до цього часу аудиторію. Знявся такий гамір, що деякі дами вже рятувалися втечею. Загальному настрою піддалися не тільки студенти, але й більш солідна публіка. Я сам бачив, як сивобороді старигани, які не зважаючи ні на що, підхоплювалися з місць і трясли кулаками, гніваючись на професора. Багатолюдне збіговисько вирувало і кипіло, немов вода в казані. Професор ступнув вперед і здійняв руки догори. У цій людині відчувалася така сила і відвага, що горлани поступово змовкли, втихомирені його наказовим жестом і владним поглядом. І зал притих, приготувавшись слухати.

— Я не буду вас затримувати,— продовжував Челленджер.— Чи варто марно витратити час? Істина залишається істиною, і її не похитнути ніякими бешкетуваннями дурних молодиків і, з жалем змушений додати, не менш дурних літніх джентльменів. Я стверджую, що мною відкрито нове поле для наукових досліджень. Ви це заперечуєте. (Загальні лементи.) Так давайте ж проведемо випробування. Чи згодні ви обрати з вашого середовища одного або кількох представників, що перевірять справедливість моїх слів?

Професор порівняльної анатомії містер Саммерлі, високий жовчний старий, у сухуватому вигляді якого було щось, що надавало йому подібності з богословом, піднявся з місця. Він побажав довідатися, чи не є заяви професора Челленджера результатом його поїздки у верхів'я ріки Амазонки, здійсненої два роки тому.

Професор Челленджер відповів ствердно.

Далі містер Саммерлі довідався, яким це чином професорові Челленджеру вдалося зробити нове відкриття в місцях, обстежених Уоллесом, Бейтсом та іншими вченими, що користуються цілком заслуженою популярністю.

Професор Челленджер відповів на це, що містер Саммерлі, очевидно, сплутав Амазонку з Темзою. Амазонка набагато більша за Темзу, і, якщо містерові Саммерлі завгодно знати, ріка Амазонка і ріка Оріноко, що з'єднується з нею притокою, покривають у цілому площу в п'ятдесят тисяч квадратних миль. Тому немає нічого дивного, якщо на такому величезному просторі один дослідник знайде те, чого не могли помітити його попередники.

Містер Саммерлі заперечив з кислєю посмішкою, що йому добре відома різниця між Темзою й Амазонкою, яка полягає в тому, що будь-яке твердження відносно першої легко можна перевірити, чого не можна сказати про другу. Він був би вельми зобов'язаний професорові Челленджерові, якщо б той указав, під якими градусами широти і довготи лежить та місцевість, де знаходяться доісторичні тварини.

Професор Челленджер відповів, що дотепер він утримувався від повідомлення подібних відомостей, маючи на це вагомі підстави, але зараз — звичайно, з деякими застереженнями — готовий надати їх комісії, обраній аудиторією. Можливо, містер Саммерлі погодиться ввійти в цю комісію й особисто перевірить правильність тверджень професори Челленджера?

Містер Саммерлі погодився. (Бурхливі оплески.)

— Тоді я зобов'язуюся надати всі необхідні відомості, які допоможуть вам добратися до місця, — сказав професор Челленджер. — Але оскільки містер Саммерлі має намір перевіряти мене, я вважаю справедливим, щоб його теж хто-небудь перевіряв. Не приховую від вас, що подорож буде пов'язана з багатьма труднощами і небезпеками. Містерові Саммерлі необхідний молодий супутник. Може тут, у залі найдуться ті, хто бажають?

Ось так зовсім несподівано настає перелом у житті людини! Чи міг я подумати, входячи до цього залу, що стою на порозі найнеймовірніших пригод, таких, які мені навіть не ввижались! Але Гледіс! Хіба не про це вона говорила? Гледіс благословила б мене на такий подвиг. Я підхопився з місця. Слова самі собою зірвалися в мене з язика. Мій сусід Тарп Генрі тяг мене за піджак і шепотів:

— Сядьте, Мелоуне! Не робіть із себе дурня при всьому чесному народі!

Тієї ж хвилини я побачив, як в одному з перших рядів піднявся якийсь високий рудуватий чоловік. Він сердито блиснув на мене очима, але я не здався.

— Пане голово, я хочу їхати! — повторив я.

— Ім'я, ім'я! — вимагала публіка.

— Мене звати Едуард Ден Мелоун. Я репортер «Дейлі-газетт». Даю слово, що буду зовсім безстороннім свідком.

— А ваше ім'я, сер? — звернувся голова до мого суперника.

— Лорд Джон Рокстон. Я бував на Амазонці, добре знаю ці місця і, отже, маю всі підстави пропонувати свою кандидатуру.

— Лорд Джон Рокстон користується світовою популярністю як мандрівник і мисливець, — сказав голова. — Але участь у цій експедиції представника преси була б не менш бажана.

— У такому разі,— сказав професор Челленджер,— я пропоную, щоб дані збори уповноважили обох цих джентльменів супроводжувати професора Саммерлі в його подорожі, метою якої буде розслідування правильності моїх слів.

Під лементи й оплески всього залу наша доля була вирішена, і я, схвилюваний тим, що чекало мене попереду, змішався з людським потоком, що ринувся до дверей. Вийшовши на вулицю, я неясно, як крізь сон, побачив юрбу, що з реготом неслася тротуаром, і в самому центрі її — чийсь руку, озброєну важким парасолом, що так і ходив по головах студентів. Потім електрична карета професора Челленджера рушила з місця під веселі крики бешкетників і стогони потерпілих, і я покрокував далі по Ріджент-стріт, поглинений думками про Гледіс і про те, що чекало мене попереду. Раптом хтось доторкнувся до мого ліктя. Я озирнувся і побачив, що на мене глумливо і владно дивляться очі тієї високої, худі людини, що визвалася разом зі мною вирушити в цю надзвичайну експедицію.

— Містер Мелоун, якщо не помиляюся? — сказав він.— Відтепер ми з вами будемо товаришами. Я живу за два кроки звідси, в Олбені. Може, ви приділите мені півгодини? Я дуже хочу поговорити з вами про дещо.

Глава VI МЕНЕ НАЗИВАЛИ КАРОЮ БОЖОЮ

Лорд Джон Рокстон звернув на Віго-стріт, і, минаючи один облуплений під'їзд за іншим, ми заглибилися в Олбені, у цей знаменитий аристократичний мурашник. Укінці довгого темного коридору мій новий знайомий штовхнув двері і повернув вимикач. Лампи з яскравими абажурами осяяли величезну кімнату рубіновим світлом. Озирнувшись з порога, я відразу відчув тут атмосферу витонченого комфорту, добірності і разом з тим мужності. Кімната свідчила про те, що в ній точиться безперестанна боротьба між вишуканістю смаку її багатого хазяїна і його ж таки холостяцькою безладністю. Підлога була вистелена пухнастими шкірами і вигадливими килимами всіх кольорів веселки, вивезеними, ймовірно, з яких-небудь східних базарів. На стінах висіли картини і гравюри, цінність яких була зрозуміла навіть мені, незважаючи на мою недосвідченість. Фотографії боксерів, балерин і скакових коней мирно співіснували з полотнами чуттєвого

¹ *Фрагонар* (1732—1806), *Жірауде* — французькі художники.

Фрагонара¹, батальними сценами Жіраде і мрійливим Тернером¹. Але серед цієї розкоші минулого й інших речей, які жваво нагадували мені про те, що лорд Джон Рокстон — один із славнозвісних мисливців і спортсменів наших днів, два схрещених весла над каміном — темно-синє і червоне — говорили про колишні захоплення веслувальним спортом в Оксфорді, а рапіри і боксерські рукавички, які висіли тут же, свідчили, що їхній хазяїн збирав лаври й у цих галузях. Усю кімнату, подібно архітектурному фризу, оперізували голови великих звірів, зведені сюди з усіх кінців світу, а перлиною цієї чудової колекції була голова рідкісного білого носорога з гордовито випнутою губою.

Посередині кімнати на пухнастому червоному килимі стояв чорний із золотими інкрустаціями стіл епохи Людовика XV — чудова антикварна річ, по-блюзнірському поцяткована слідами від келихів і опіками від сигарних недопалків. На столі стояла срібна тача із приладдям курця і яскраво начищений поставець із пляшками. Мовчазний хазяїн зараз же налив у два високі келихи і додав у них содової води із сифона. Повівши рукою у бік крісла, він поставив мій келих на столик і простягнув мені довгу глянсувату сигару. Потім сів навпроти і спрямував на мене пильний погляд своїх дивних очей, що мерехтіли, немов крижане гірське озеро.

Крізь тонку завісу сигарного диму я придивлявся до його обличчя, знайомого мені з багатьох фотографій, — ніс з горбочком, худі, запалі щоки, темно-руде волосся, що вже рідіє на маківці, закручені шнурочком вуса, маленька, але задерикувата еспаньйолка. У ньому було щось від Наполеона III, і від Дон Кіхота, і від типового англійського джентльмена — любителя спорту, собак і коней. Сонце і вітер загартували до червоного його шкіру. Волохаті, низько навислі брови надавали і без того холодним очам майже лютого виразу, а зборознене зморшками чоло тільки збільшувало цю лютість погляду. Тілом він був сухорлявий, але міцний, а що стосується невтомності і фізичної витривалості, то не раз було доведено, що в Англії суперників щодо цього в нього мало. Незважаючи на свої шість з гаком футів, він здавався людиною середнього зросту — причиною цьому була невелика сутулість.

Такий був знаменитий лорд Джон Рокстон, і зараз він уважно розглядав мене, пожевуючи сигару, і жодним словом не порушував тривалої ніякової мовчанки.

² Тернер (1775—1851) — найвидатніший англійський пейзажист.

— Ну,— сказав він нарешті,— відступати нам тепер не можна, милий юначе. Так, ми з вами стрибнули кудись на відчай душі. Але ж коли ви входили до залу, у вас, напевно, і в думках нічого подібного не було?

— Мені таке і не ввижалося.

— Отож. Мені теж не ввижалося. А тепер ми з вами загрузли в цій історії по вуха. Господи Боже, адже я всього три тижні як повернувся з Уганди, встиг зняти котедж у Шотландії, підписав контракт і все таке інше. Ну й справи! Ваші плани, напевно, теж пішли шкереберть?

— Та ні, таке вже в мене ремесло: адже я журналіст, працюю в «Дейлі-газетт».

— Так, звичайно. Ви ж сказали про це. До речі, тут є одна справа... Ви не відмовитеся допомогти?

— Із задоволенням.

— Але справа ризикована... Подумайте, перш ніж погоджуватися.

— А в чому ризик?

— Я поведу вас до Біллінгера, от у чому ризик. Ви про нього чули?

— Ні.

— Змилюйтеся, юначе, на якому ви світлі знаходитеся? Сер Джон Біллінгер — наш кращий жокей. На рівній доріжці я ще можу з ним помірятися силами, але в скачці з перешкодами він наді мною відразу візьме гору. Ну отож, ні для кого не секрет, що, як тільки в Біллінгера кінчається тренування, він починає пити гірку. Це в нього називається «вирівнювати лінію». У вівторок він допився до білої гарячки і звідтоді безчинствує. Його кімната саме над моєю. Лікарі кажуть, що якщо бідолаху не погодувати хоча б примусово, то все пропало. Слуги цього джентльмена оголосили страйк, бо він лежить у ліжку із зарядженим револьвером і нахваляється всадити всі шість куль у першого, хто до нього поткнеться. Треба сказати, що Джон узагалі людина нелагідна і до того ж стріляє влучно, але ж не можна допустити, щоб жокей, який узяв Великий національний приз, гинув такою безславною смертю! Як ви на це дивитеся?

— А до чого ви думаєте вдатися? — запитав я.

— Найкраще насісти на нього вдвох. Можливо, він зараз спить. У гіршому випадку одного з нас буде поранено, зате інший встигне з ним впоратися. Якщо нам удасться зв'язати йому руки хоч-лом з дивана, а потім швидко викликати телефоном лікаря зі шлунковим зондом, він, голубчик, розкішно в нас повечеряє.

Коли на людину раптом ні сіло ні впало звалюється таке завдання, радіти тут не доводиться. Я не вважаю себе великим

сміливцем. Все нове, незвідане малюється мені заздалегідь набагато страшнішим, ніж буває в дійсності. Така вже властивість чисто ірландської палкої уяви. З іншого боку, мене завжди лякала думка, як би не накликати на себе ганебного обвинувачення в боягузстві, тому що мені з малих років вселяли жах перед ним. Смію думати, що якщо хто-небудь засумнівався б у моїй хоробрості, я міг би кинутися в прірву, але спонукала б мене до цього не хоробрість, а гордість і острах набути слави боягуза. Тому, хоч я і здригався подумки, уявляючи собі збожеволілу з перепою істоту в кімнаті нагорі, все-таки в мене вистачило самовладання, щоб виразити свою згоду найзневажливішим тоном, на який я тільки був здатний. Лорд Рокстон почав було розписувати небезпеку майбутнього завдання, але це тільки вивело мене з терпіння.

— Словами справи не зарадиш,— сказав я.— Ходімо.

Я встав, він піднявся слідом за мною. Потім, коротко розсміявшись, тицьнув мене кулаком у груди і посадив назад у крісло.

— Добре, юначе... ви визнані придатним.

Я з подивом втупився в нього.

— Сьогодні вранці я сам був у Джона Біллінгера. Він прострелив мені всього лише кімоно — слава Богові, руки тряслися! Але ми все-таки надягли на нього гамівну сорочку, і через кілька днів старий буде в повному порядку. Ви на мене не сердитесь, голубчику? Строго між нами: ця експедиція в Південну Америку — справа дуже серйозна, і мені хочеться мати такого супутника, на якого можна покластися, як на кам'яну гору. Тому я влаштував вам легкий іспит і мушу сказати, що ви з честю вийшли із цього становища. Ви ж розумієте, нам доведеться розраховувати тільки на самих себе, бо цьому старому Саммерлі з перших же кроків знадобиться нянька. До речі, ви не той Мелоун, що гратиме в ірландській команді на першість з регбі?

— Так, але, ймовірно, запасним.

— Тож-то мені здалося, начебто я вас десь бачив. Ваша зустріч з річмондцями — краща гра за весь сезон!

Я намагаюся не пропускати жодного змагання з регбі — адже це найбільш мужній вид спорту. Однак я запросив вас зовсім не для того, щоб розмовляти з вами про регбі. Займемося справами. Осьде, на першій сторінці «Таймсу», розклад пароплавних рейсів. Пароплав до Пари¹ відходить у середу, і якщо ви з професором устигнете зібратися, ми цим пароплавом і поїдемо. Ну, згодні? Добре, я з ним про все поговорю. А як у вас справи зі спорядженням?

¹ *Пара* — місто і порт у Північній Бразилії.

— Про це подбає моя газета.
— Стріляти ви вмієте?
— Приблизно як середній стрілець територіальних військ.
— Тільки й усього? Боже мій! У вас, молоді, це вважається останньою справою. Всі ви бджоли без жала. Таким свого вулика не відстояти! От згадаєте моє слово: наскочить хто-небудь до вас за медом, гарні ви тоді будете! Ні, у Південній Америці зі зброєю треба поводитися вміло, бо, якщо наш друг професор не ошуканець і не божевільний, на нас чекає щось досить цікаве. Яка у вас рушниця?

Лорд Рокстон підійшов до дубової шафи, розчинив дверцята, і я побачив за ними рушничні стволи, що поблискували металом, вишикувані в ряд, наче органічні трубки.

— Зараз подивимось, що я можу пожертвувати вам зі свого арсеналу,— сказав лорд Рокстон.

Він почав виймати одну за одною чудові рушниці, відкривав їх, клацав затворами і, ласкаво погладжуючи, наче ніжна мати своїх немовлят, ставив на місце.

— Ось «бленд». З нього я уклав он того велетня.— Він глянув на голову білого носорога.— Аби я був на десять кроків ближче, цей звір поповнив би мною свою колекцію.

*На кулю вся моя надія,
Захист слабкому вона.*

Сподіваюся, ви добре знаєте Гордона? Це поет, що оспівує коня, гвинтівку і тих, хто вміє поводитися і з першим і з другим. От ще одна корисна штучка — телескопічний приціл, подвійний ежектор, прекрасне наведення. Три роки тому мені довелося виступити з цією гвинтівкою проти перуанських рабовласників. У тих місцях мене називали карою Божою, хоча ви не знайдете мого імені в жодній Синій книзі. Бувають часи, голубчику, коли кожний з нас зобов'язаний стати на захист людських прав і справедливості, щоб не втратити поваги до самого себе. От чому я вів там щось на зразок війни на свій страх і ризик. Сам її оголосив, сам воював, сам довів її до кінця. Кожний карб — це убитий мною мерзотник. Дивіться, ціла драбинка! Найбільша мітка зроблена після того, як я пристрелив в одній із заплав ріки Путумайо Педро Лопеса, найбільшого з рабовласників... А ось це вам підійде.

Він вийняв із шафи прекрасну гвинтівку, оздоблену сріблом.

— Приціл абсолютно точний, магазин на п'ять патронів. Може-те сміливо довірити їй своє життя.

Лорд Рокстон простягнув гвинтівку мені і закрив шафу.

— До речі,— продовжував він, знову сідаючи в крісло,— що ви знаєте про цього професора Челленджера?

— Я його побачив сьогодні вперше в житті.

— Я теж. Правда дивно, що ми з вами вирушаємо в подорож, покладаючись на слова зовсім невідомої нам людини? Він, здається, досить нахабний суб'єкт і не користується любов'ю у своїх побратимів по науці. Чому ви ним зацікавилися?

Я розповів коротенько про події сьогоднішнього ранку. Лорд Рокстон уважно мене вислухав, потім приніс карту Південної Америки і розклав її на столі.

— Челленджер говорить правду, найчистішу правду,— серйозно сказав він.— І я, зауважте, підтвердив це не навмання. Південна Америка — моя улюблена країна, і якщо, скажімо, проїхати її з кінця в кінець, від Дарьєнської затоки до Вогненної Землі, то нічого більш величного і більш пишного не знайдеш на всій земній кулі. Цю країну мало знають, а яке її чекає майбутнє, про це ніхто і не здогадується. Я об'їздив Південну Америку вздовж і впоперек, у періоди посухи двічі побував у тих місцях, де в мене зав'язалася війна з рабовласниками, про яку я вам вже розповідав. І мені дійсно доводилося чути там легенди на подібні теми. Це усього лише індіанські перекази, але за ними, безперечно, щось криється. Чим ближче пізнаєш Південну Америку, друже мій, тим більше починаєш вірити, що в цій країні все можливо, абсолютно все! Люди пересуваються там вузькими річками, а за ними починається повна невідомість. Осьде, на плоскогір'ї Мато-Гроссо,— він показав сигарою місце на карті,— або в цьому кутку, де сходяться границі трьох держав, мене ніщо не здивує. Як сказав сьогодні Челленджер, Амазонка зрошує площу в п'ятдесят тисяч квадратних миль, що поросли тропічним лісом,— площу, майже рівну всій Європі. Не залишаючи бразильських джунглів, ми з вами могли б знаходитися один від одного на відстані, що відокремлює Шотландію від Константинополя. Людина тільки подекуди змогла пробратися крізь цю хащу і протоптати в ній стежини. А що буває в періоди дощів? Рівень води в Амазонці піднімається щонайменше на сорок футів і перетворює все навкруги в непролазну драговину. У такій країні тільки й варто чекати всяких чудес і таємниць. І чому б нам не розгадати їх? А крім усього іншого,— дивне обличчя лорда Рокстона опромінилося задоволеною посмішкою,— там на кожному кроці доведеться ризикувати життям, а мені як спортсменові нічого іншого і не потрібно. Я наче старий м'яч для гольфа — біла фарба з мене давно стерлася, так що тепер життя може розпоряджатися мною як завгодно, подряпин не залишиться. А ризик, милий юначе, додає нашому існуванню особливої гостроти. Тільки тоді й варто жити. Ми занадто вже розпестилися,

потьмяніли, звикли до упорядкованості. Ні, дайте мені гвинтівку в руки, безмежний простір і неосяжну широчінь обр'ю, і я кинуся на пошуки того, що варто шукати. Чого тільки я не випробовував у своєму житті — і воював, і брав участь у стрибках, і літав на аероплані, але полювання на чудовиськ, що можуть приснитися тільки після важкої вечері,— це для мене зовсім нове відчуття! — Він весело розсміявся, смакуючи те, що його чекало попереду.

Може, я занадто захопився описом свого нового знайомого, але нам з ним доведеться провести багато днів разом, і тому мені хочеться передати своє перше враження про цю людину з усіма особливостями її характеру, мови і мислення. Тільки необхідність везти до редакції звіт про засідання і змусила мене залишити товариство лорда Рокстона. Коли я ішов від нього, він сидів у кріслі, залитий червонуватим світлом лампи, змашував затвор своєї улюбленої гвинтівки і неголосно посміювався, роздумуючи про ті пригоди, що нам готувала доля. І я перейнявся твердою впевненістю, що якщо на нас чекають небезпеки, то більш холоднокровного і більш відважного супутника, ніж лорд Рокстон, мені не знайти в усій Англії.

Як не стомили мене надзвичайні події цього дня, все-таки я довго сидів з редактором відділу «Останні новини» Мак-Ардлом, роз'яснюючи йому всі обставини справи, про які він вважав за необхідне завтра ж довести до відома нашого патрона, сера Джорджа Бомонта. Ми умовилися, що я надсилатиму докладні звіти про всі свої пригоди у формі листів до Мак-Ардла і що вони будуть друкуватися в газеті або відразу ж у міру їх надходження, або потім — залежно від санкції професора Челленджера, тому що ми ще не знали, які будуть умови, на яких він погодиться дати нам відомості, необхідні для подорожі в Невідому країну. У відповідь на запит телефоном ми не почули від професора нічого іншого, крім лютих нападок на пресу, але потім він все-таки сказав, що якщо його сповістять про день і годину нашого від'їзду, він доставить на пароплав ті інструкції, що вважає потрібними. Наш другий запит залишився зовсім без відповіді, якщо не вважати жалібного белькотіння місіс Челленджер, яка благала нас не чіплятися більше до її чоловіка, тому що він і без того розгніваний понад усяку міру. Третя спроба, зроблена того ж дня, була припинена оглушливим тріском, і незабаром слідом за тим центральна станція повідомила нас, що в професора Челленджера розбита слухавка. Після цього ми вже не пробували говорити з ним.

А тепер, мої терплячі читачі, я припиняю свою бесіду з вами. Відтепер (якщо тільки продовження цієї розповіді коли-небудь

дійде до вас) ви дізнаватиметеся про мої подальші пригоди тільки через газету. Я вручу редакторові звіт про події, що послужили поштовхом до однієї з найчудовіших експедицій, які знає світ, і якщо мені не судитиметься повернутися до Англії, ви зрозумієте, як все це вийшло.

Я дописую свій звіт у салоні пароплава «Франциск». Лоцман забере його із собою і передасть на збереження містерові Мак-Ардлу. На завершення, поки я ще не закрив записну книжку, дозвольте мені начеркати ще одну картину — картину, що залишиться зі мною як останній спогад про батьківщину.

Пізня весна, вогкий туманний ранок; сіється холодний, дрібний дощ. Набережною крокують три фігури в глянсуватих макінтошах. Вони прямують до сходнів великого пароплава, на якому вже піднято синій прапор. Перед ними носій везе візок, навантажений валізами, портплекдами і гвинтівками в чохлах. Довготелесий, сумовитий професор Саммерлі йде, волочачи ноги і похнюпивши голову, як людина, що гірко кається у зробленому. Лорд Джон Рокстон у мисливському кепі і кашне крокує бадьоро, і його живе тонке обличчя сяє від щастя. Що стосується мене, то я анітрохи не сумніваюся, що усім виглядом виражаю радість: адже передв'їздна метушня і гіркота прощання залишилися позаду.

Ми вже зовсім близько від пароплава, і раптом позаду лунає чийсь голос. Це професор Челленджер, що обіцяв провести нас. Він біжить за нами, важко відсапуючись, весь червоний і страшенно сердитий.

— Ні, дякую вам, — говорить професор. — Не маю ні найменшого бажання лізти на пароплав. Мені треба сказати вам кілька слів, а це можна зробити й тут. Не уявляйте, будь ласка, що ви зробили мені послугу своєю поїздкою. Мені це глибоко байдуже, і я жодною мірою не вважаю себе зобов'язаним вам. Істина залишається істиною, і всі ті розслідування, що ви збираєтеся робити, ніяк на неї не вплинуть і зможуть лише розпалити пристрасті невігласів. Необхідні вам відомості і мої інструкції знаходяться ось у цьому запечатаному конверті. Ви розкриєте його лише тоді, коли приїдете в місто Манаос на Амазонці, але не раніше того дня і години, що зазначені на конверті. Ви мене зрозуміли? Покладаюся на вашу порядність і сподіваюся, що всі мої умови будуть дотримані точно. Містере Мелоун, я не маю наміру накладати заборону на ваші кореспонденції, оскільки метою вашої подорожі є висвітлення фактичного боку справи. Жадаю від вас тільки одного: не вказуйте точно, куди ви їдете, і не дозволяйте опубліковувати звіт про експедицію до вашого повернення. Прощайте,

сер! Вам вдалося трохи пом'якшити моє ставлення до тієї огидної професії, представником якої, до нещастя, є і ви самі. Прощайте, лорде Джоне! Наскільки мені відомо, наука для вас — книга за сімома печатками. Але полюванням у тих місцях ви залишитеся задоволені. Не сумніваюся, що згодом у «Мисливцях» з'явиться ваша замітка про те, як ви підстрелили диморфодона¹. Прощайте і ви, професоре Саммерлі. Якщо у вас ще не вичерпалися здібності до самовдосконалення, у чому, відверто кажучи, я сумніваюся, то ви повернетесь до Лондона значно розумнішим.

Він круто повернувся, по хвилині я побачив з палуби його присадкувату фігуру, що пробиралася крізь юрбу до потяга.

Ми вже вийшли в Ла-Манш. Лунає останній дзвоник, який оповіщає про те, що настав час здавати листи. Зараз ми розпрощаємося з лоцманом.

А тепер «уперед, корабель, пливи вперед!» То ж нехай зберігає Бог усіх нас — і тих, хто залишився на березі, і тих, хто сподівається на щасливе повернення додому.

Глава VII ЗАВТРА МИ ЙДЕМО В НЕВІДОМІСТЬ

Я не буду утруднювати тих, до кого дійде ця розповідь, описом нашого переїзду на комфортабельному океанському пароплаві, не буду говорити про тиждень, проведений в Парі (обмежуся тільки подякою компанії «Перейра-да-Пінта», що зробила нам таку неоціненну допомогу при закупівлі спорядження), і лише коротко згадаю про нашу подорож вгору широкою, мутною, ледачою Амазонкою — подорож, здійснену на судні, що майже не поступалося розмірами тому, на якому ми перетнули Атлантичний океан.

Після багатьох днів шляху наша група висадилася в місті Ма-наос, за Обідоською протокою.

Там нам вдалося уникнути досить сумнівних принадностей місцевого готелю завдяки люб'язності агента британсько-бразильської торговельної компанії, містера Шортмена. Ми прожили в його гостинній гасіенді² до терміну, зазначеного на конверті, що дав нам професор Челленджер. Перш ніж приступити до опису несподіваних подій цього дня, мені хотілося б трохи докладніше познайомити Вас із моїми товаришами і тими людьми, яких ми завербували в Південній Америці для обслуговування нашої експе-

¹ *Диморфодон* (двоформозуб) — літаючий ящір.

² *Гасієнда* — садиба, маєток.

диції. Я пишу з повною відвертістю і покладаюся на властивий вам такт, містере Мак-Ардле, тому що до опублікування цей матеріал пройде через ваші руки.

Наукові заслуги професора Саммерлі занадто добре відомі, про них немає потреби розводитися. Він виявився набагато пристосованішим до такої важкої експедиції, ніж можна було припустити з першого погляду. Його худе, жилаве тіло не знає втоми, а суха, глузлива і часом просто неприязна манера залишається незмінною за будь-яких обставин. Незважаючи на свої шістдесят п'ять років, він жодного разу не поскаржився на труднощі, з якими нам часто доводилося стикатися. Спочатку я боявся, що професор Саммерлі виявиться тяжким тягарем для нас, але, як з'ясувалося з подальшого, його витривалість нітрохи не поступається моїй. Саммерлі — людина жовчна і великий скептик. Він не вважає за потрібне ховати свою тверду впевненість, що Челленджер — дурисвіт найчистішої води і що наша божевільна, небезпечна витівка не принесе нам нічого, крім розчарування в Південній Америці і глузувань в Англії. Професор Саммерлі не переставав повторювати нам це всю дорогу від Саутгемптона до Манаоса, корчив презирливі гримаси і трусив своєю ріденькою цапиною борідкою.

Коли ми висадилися, його трохи втішили пишнота і багатство світу пернатих і комах Південної Америки, бо він відданий науці всією душею. Тепер професор Саммерлі з раннього ранку носить лісом з мисливською рушницею і сачком для метеликів, а вечорами препарує здобуті екземпляри. З властивих йому дивин відзначаю повсякчасну недбалість туалету, повну байдужість до своєї зовнішності, крайню неухажливість і пристрасть до короткої пінкової люльки, яку він майже не виймає з рота. Молодим професор брав участь у кількох наукових експедиціях (був, наприклад, з Робертсоном в Австралії), і тому кочове життя йому не в новину.

У лорда Джона Рокстона є дещо спільне з професором Саммерлі, але, власне кажучи, вони протилежні один одному. Хоча лорд Джон років на двадцять молодший, тіло в нього таке ж сухорляве і кістляве. Я, пам'ятаю, докладно описав його зовнішність у тій частині мого оповідання, що залишилася в Лондоні. Він дуже охайний, стежить за собою, одягнений звичайно в біле, носить високі коричневі черевики на шнурівці і голиться щонайменше раз у день. Як майже всяка людина дії, лорд Джон небагатослівний і часто замислюється, але на зверненні до нього питання відповідає негайно ж і охоче бере участь у загальній бесіді, присмачуючи її уривчастими жартівливими репліками. Його знання різних країн, і особливо Південної Америки просто вражає своєю широ-

тою, а що стосується нашої експедиції, то він усім серцем вірить у її доцільність, не бентежачись глузуваннями професора Саммерлі. Голос у лорда Рокстона м'який, манери спокійні, але його мерехтливі блакитні очі свідчать про те, що власник цих очей здатний шаленіти і приймати нещадні рішення, а його звичайна стриманість тільки підкреслює, наскільки небезпечно може бути ця людина в хвилини гніву. Він не любить розводитися про свої поїздки в Бразилію і Перу, і тому мені й на думку не спадало, що його поява так схвилює тубільців, які населяють береги Амазонки. Ці люди бачать у ньому поборника своїх прав і надійного захисника. Навколо подвигів Рудоволосого Вождя, як його тут називають, вже склалися легенди, але з мене було досить і фактів, про які я помалу дізнавався — вони були разючі самі по собі.

Так, наприклад, з'ясувалося, що кілька років тому лорд Джон опинився на «нічийній землі», існування якої пояснюється неточністю кордонів між Перу, Бразилією і Колумбією. На цьому величезному просторі в достатку виростає каучукове дерево, що завдало тубільцям, як і на Конго, не менше зла, ніж підневільна праця на дарьєнських срібних рудниках за часів панування іспанців. Купка негідників-метисів заволоділа всією цією областю, озброїла тих індіанців, що погодилися їх підтримувати, а інших перетворила на рабів і, погрожуючи нелюдськими катуваннями, змушувала рубати каучукові дерева і сплавляти їх униз річкою до Пари.

Лорд Джон Рокстон спробував було заступитися за нещасних, але, крім погроз і образ, нічого не домогся. Тоді він за всіма правилами оголосив війну ватажкові рабовласників, якомусь Педро Лопесу, зібрав рабів-втікачів, озброїв їх і почав військові дії, що закінчилися тим, що нелюд-метис загинув від його кулі, а очолювана ним система рабства була знищена.

Не дивно, що ця рудоволоса людина з оксамитовим голосом і невимушеними манерами завоювала загальну увагу на берегах великої південноамериканської ріки. Втім, почуття, що він збуджував, були, як і слід очікувати, різні, бо тубільці відчували до нього вдячність, а їхні колишні поневолювачі — ненависть. Кілька місяців, проведених у Бразилії, не минули для лорда Рокстона без користі: він вільно опанував місцеву говірку, що складається на одну третину з португальських слів і на дві третини з індіанських.

Я вже згадував, що лорд Джон Рокстон буквально марив Південною Америкою. Він захоплювався, говорячи про неї, і його захоплення було заразливе, бо навіть у такого невігласа, як я, прокинувся інтерес до цієї країни. Як би мені хотілося передати приналежність його розповідей, у яких точне знання так тісно пере-

пліталоя з грою палкої фантазії, що навіть професор Саммерлі уважно слухав їх і скептична посмішка поступово збігала з його худі, довгої фізіономії! Лорд Джон розповідав нам історію величної ріки — Амазонки. Вона була досліджена ще першими завойовниками, що пропливли нею від одного кінця материка до іншого, і все-таки дотепер ховала багато таємниць за своєю вузькою і вічно мінливою береговою лінією.

— Що там, на тому боці? — вигукував лорд Джон, показуючи на північ.— Драговини і непрохідні джунглі. Хто знає, що в них таїться? А там, південніше? Болотисті зарості, де ще не ступала нога білої людини. Невідоме оточує нас з усіх боків. Хто може знати напевно, чого варто чекати за цією вузькою прибережною лінією? Чи можна ручатися, що старий Челленджер казав неправду?

Професор Саммерлі розцінював такі слова як прямий виклик; вперта усмішка знову з'являлася на його обличчі, він іронічно похитував головою, пускав клуби диму з люльки і жодним словом не порушував ворожої мовчанки.

Але досить говорити про моїх двох білих супутників; їхній характер і вади, так само як і мої власні, виявляться з подальшого. Розповім краще про людей, що, можливо, відіграватимуть важливу роль у прийдешніх подіях.

Почнемо з велетня-негра на ім'я Самбо. Цей чорний геркулес, працюючий, як кінь, наділений приблизно таким самим інтелектом. Ми найняли його в Парі за рекомендацією пароплавної компанії, на судах якої він навчився абияк розмовляти англійською.

Там же, у Парі, ми завербували двох метисів, що сплавливали в місто червоне дерево з верхів'їв Амазонки. Їх звали Гомес і Мануель. Обидва вони смагляві, бородаті і люті на вигляд, а їхній спритності і силі могла б позаздрити навіть пантера. Гомес і Мануель провели все своє життя в тій верхній частині басейну Амазонки, що ми мали досліджувати, і ця обставина спонукала лорда Джона взяти їх. У одного з метисів, Гомеса, є ще та позитивна якість, що він прекрасно говорить англійською мовою. Ці люди погодилися прислужувати нам — куховарити, веслувати і взагалі робити все, що від них буде потрібно; за платню в п'ятнадцять доларів на місяць. Крім них, ми найняли трьох болівійських індіанців племені мойо, представники якого відомі серед інших прирічкових племен як мистецькі рибалки і веслярі. Старшого з них ми так і назвали Мойо, а двоє інших дістали імена Хосе і Фердинанд. Отже, троє білих, двоє метисів, один негр і троє індіанців — ось склад нашої маленької експедиції, що чекала в Манаосі на подальші інструкції, аби вирушити в путь і виконати покладене на неї таке незвичайне завдання.

Нарешті, минув томливий тиждень, і настали довгоочікуваний день і година. Уявіть собі напівтемну вітальню гасієнди Сант-Ігнасіо, розташованої за дві милі від міста Манаос. За спущеними завісами сліпуче сяяло сонце, що відливало міддю, тіні від пальм чорніли на світлі так само чітко, як і самі пальми. Не було ні найменшого вітерцю, у повітрі стояло безугавне дзижчання комах, і в цей тропічний багатооктавний хор входив і густий бас бджіл і пронизливий фальцет москітів. За верандою починався невеликий, обнесений кактусовою огорожею, сад із квітучими кущами, над якими, спалахуючи, як жаринки на сонці, пурхали великі блакитні метелики і крихітні колібрі.

Ми сиділи за очеретяним столом, а на ньому лежав запечатаний конверт, на якому нерівним почерком професора Челлендже-ра було надряпане таке:

*«Інструкція лордові Джонови Рокстону і його супутникам.
Розкрити в місті Манаос 15 липня рівно о 12 годині дня».*

Лорд Джон поклав годинник на стіл поруч із собою.

— Ще сім хвилин,— сказав він. Дідуган досить пунктуальний.

Професор Саммерлі криво посміхнувся і простягнув до конверта свою худу руку.

— По-моєму, байдуже, коли розкрити, зараз або через сім хвилин,— сказав він.— Це те ж саме шарлатанство і кривляння, якими, на жаль, уславився автор листа.

— Ні, вже якщо грати, то за всіма правилами,— заперечив лорд Джон.— Парадом командує старий Челленджер, і нас занесло сюди з його милості. З нашого боку буде просто непристойно, якщо ми не виконаємо його розпоряджень точно.

— Казна-що! — розсердився професор.— Мене й у Лондоні це обурювало, а чим далі, тим стає все гірше і гірше! Я не знаю, що міститься в цьому конверті, але якщо в ньому немає зовсім точного маршруту, я не втримаюся, сяду на перший пароплав і постараюся захопити «Болівію» у Парі. Зрештою в мене знайдеться робота важливіша, ніж викривати марення якогось маніяка. Ну, Рокстоне, тепер вже час.

— Так, час сплив,— сказав лорд Джон.— Можете давати сигнал.

Він розкрив конверт перочинним ножем, вийняв звідти складений навпіл лист паперу, обережно розправив його і поклав на стіл. Папір був зовсім чистий. Лорд Джон перевернув аркуш іншим боком. Там теж нічого не було. Ми розгублено презиралися і мовчали, але тишу, що запала, перервав презирливий сміх професора Саммерлі.

— Це ж щиросерде визнання! — вигукнув він.— Що вам ще потрібно? Людина сама підтвердила власне шахрайство. Нам залишається тільки повернутися додому і назвати його привселюдно нахабним ошуканцем, чим він і є насправді.

— Симпатичне чорнило! — вирвалося в мене.

— Навряд чи,— відповів лорд Рокстон, піднімаючи папір на світло.— Ні, дорогий юначе, нема чого себе обманювати. Ручаюся чим завгодно, що на цьому аркушику нічого не було написано.

— Дозвольте ввійти? — прогудів чийсь голос з веранди.

І раптом в освітленому квадраті дверей з'явилася присадкувата фігура. Цей голос! Ця непомірна ширина плечей! Ми дружно скрикнули і поскоплювалися з місць, коли перед нами — у безглуздому дитячому солом'яному капелюсі з кольоровою стрічкою, у парусинових черевиках, носи яких він при кожному кроці вивертав у боки,— виріс сам Челленджер. Він зупинився на яскравому світлі, засунув руки в кишені куртки, випнув уперед свою розкішну ассирійську бороду і спрямував на нас зухвалий погляд з-під напівопущених повік.

— Все-таки спізнився на кілька хвилин,— сказав він, виймаючи з кишені годинника.— Вручаючи вам цей конверт, я, признатися, не розраховував, що ви розкриєте його, тому що від самого початку вирішив приєднатися до вас раніше зазначеної години. Винуватцями цієї прикрої затримки є однаковою мірою дурень лоцман і мілина, що недоречно попалася. Боюся, що я волею-неволею надав моєму колезі професорові Саммерлі прекрасний привід полихословити.

— Мушу вам зауважити, сер,— строгим тоном сказав лорд Джон,— що ваш приїзд трохи полегшує неприємне становище, що утворилося, тому що ми вже вирішили, що наша експедиція підійшла до передчасного кінця. Проте я відмовляюся розуміти, що вас змусило пуститися на такі дивні жарти.

Замість відповіді професор Челленджер підійшов до столу, привітався за руку зі мною і з лордом Джоном, відважив образливо ввічливий уклін професорові Саммерлі і сів у плетене крісло, що рипнуло і аж ходором заходило під його вагою.

— У вас все готово, щоб вирушити в путь? — запитав він.

— Можна виїхати хоч завтра.

— Так і зробимо. Тепер вам не знадобиться ніяких карт, ніяких указівок — я сам буду вашим провідником, цінуйте це! Я від самого початку вирішив очолити експедицію, і ви переконаєтеся, що жодна, навіть найдетальніша, карта не замінить вам мого досвіду, мого керівництва. Що ж стосується цієї безневинної хитрості

з конвертом, то якщо б я ознайомив вас заздалегідь із своїми планами, мені довелося б відбиватися від ваших настійних прохань їхати сюди всім разом.

— Від мене ви б цього не дочекалися, сер! — із запалом скрикнув професор Саммерлі.— Хіба лиш, якщо б на всьому Атлантичному океані не знайшлося іншого пароплава!

Челленджер тільки махнув у його бік волосатою лапищею.

— Здоровий глузд підкаже вам, що я керувався правильними міркуваннями. Мені потрібно було зберегти за собою свободу дій, для того щоб з'явитися тут тієї миті, коли моя присутність виявиться необхідною. Ця мить настала. Тепер ваша доля в надійних руках. Ви доберетеся до місця. Відтепер керувати експедицією буду я. Прошу вас закінчити за сьогоднішній день усі приготування, щоб завтра рано вранці ми могли знятися з місця. Мій час дорогоцінний, ваш теж, хоч і меншою мірою. Тому пропоную якомога швидше подолати весь шлях, а наприкінці його я покажу вам те, заради чого ви сюди приїхали.

Лорд Джон Рокстон вже кілька днів тому зафрахтував великий паровий катер «Есмеральда», на якому ми мали вирушити вгору Амазонкою. Пора року не мала значення при відправці нашої експедиції, тому що температура тут тримається в межах двадцяти п'яти — тридцяти градусів і взимку і влітку. Інша справа період дощів: він протриває з грудня по травень, і вода в річці поступово піднімається, досягаючи сорока футів понад звичайний рівень. Амазонка виходить з берегів, заливає величезні простори, перетворюючи великий район у суцільні драговини, якими якщо піти пішки, то загрузнеш, а на човні не пройдеш через мілководдя. До червня вода починає спадати, а в жовтні або листопаді рівень її досягає нижчої точки. Відправлення нашої експедиції збіглося саме з цим періодом, коли велична ріка з усіма її притоками тримається більш-менш у берегах.

Плин в Амазонці досить повільний, тому що ухил її русла не перевищує восьми дюймів на милю. Навряд чи є на світі ріка, зручніша для навігації. Переважні вітри тут південно-східні, і до кордону Перу вітрильні судна добираються швидко, а звідти йдуть униз за течією. Що ж стосується нашої «Есмеральди», то хід її завдяки прекрасній машинній частині не залежав від ледачої ріки, і ми рухалися з такою швидкістю, начебто це була не Амазонка, а стоячий ставок.

Перші три дні наш катер тримав курс на північний захід, вгору за течією. Хоч гирло Амазонки знаходиться від цих місць на відстані декількох тисяч миль, вона настільки широка тут, що із

середини ріки обидва береги здаються ледь помітною лінією десь коло обр'ю. На четвертий день після нашого відплиття з Манаоса ми повернули в одну із приток, що в гирлі майже не поступалася шириною самій Амазонці, але незабаром почала швидко звужуватися. Минуло ще два дні, і ми підійшли до якогось індіанського селища, де професор запропонував нам висадитися, а «Есмеральду» відправив назад у Манаос. Незабаром почнуться пороги, пояснив він, і катерові тут робити нема чого. По секрету ж додав, що ми наблизилися до порогу Невідомої країни і, отже, чим менше народу знатиме про нашу таємницю, тим краще. З цією же метою він узяв з кожного з нас слово честі, що ми не опублікуємо і не розголосимо точних відомостей про географічне розташування того місця, куди направляється експедиція, а всіх слуг змусив урочисто заприсягтися в дотриманні таємниці. Все це змушує мене до відомої стриманості у викладі подій, і я попереджаю читачів, що на тих картах або кресленнях, які, можливо, доведеться прикласти до мого оповідання, буде правильне тільки взаємне розташування окремих місць, але не координати їх, і, отже, користуватися цими даними для того, щоб проникнути в Невідому країну, не рекомендується. Чим би не керувався професор Челленджер, настільки ревно оберігаючи свою таємницю, ми не могли не підкоритися йому, тому що він дійсно був здатний скоріше зірвати експедицію, ніж хоч на йоту відступити від поставлених нам умов.

Другого серпня ми простилися з «Есмеральдою», тим самим розірвавши останню ланку, що зв'язувала нас зі світом. За чотири дні, що минули звідтоді, професор найняв в індіанців два великі човни, настільки легкі (вони були зроблені зі звіриних шкір, натягнутих на бамбуковий каркас), що в разі потреби ми могли б перетягати їх на руках. У ці човни було завантажено все наше спорядження, а як додаткових веслярів ми найняли ще двох індіанців, на ім'я Іпету й Атака, здається, тих самих, які супроводжували професора Челленджера під час його першої подорожі. Обидва вони, очевидно, не тямали себе від жаху, коли їм запропонували знову податися в ті краї, але в побуті індіанців вождь досі користується патріархальною владою, і якщо яка-небудь угода йому вигідна, його одноплемінникам розмірковувати не доводиться.

Отже, завтра ми їдемо в Невідоме. Першу свою кореспонденцію я відправляю із зустрічним човном, і можливо, для тих, хто цікавиться нашою долею, ця звісточка про нас буде останньою. Я посилаю її на ваше ім'я, дорогий містере Мак-Ардле, як ми й умовилися. Скорочуйте, правте мої листи, словом, робіть з ними все, що знайдете за потрібне, — покладаюся на властивий вам такт.

Судячи з вельми впевненого вигляду нашого проводиря, він збирається довести свою правоту на ділі і я, всупереч завзятому скептицизму професора Саммерлі не сумніваюся, що ми дійсно напередодні величезних і разючих подій.

Глава VIII НА ПІДСТУПАХ ДО НОВОГО СВІТУ

Нехай наші друзі на батьківщині порадіють разом з нами — ми добралися до мети своєї подорожі і тепер із твердістю можемо сказати, що твердження професора будуть перевірені. Правда, на плато наша експедиція ще не піднімалася, але воно тут, перед нами, і, побачивши його, навіть професор Саммерлі трохи упокоївся духом. Він, звичайно, не припускає й думки, що його суперник має рацію, але сперечатися почав менше і здебільшого зберігає насторожену мовчанку.

Однак повернуся назад і продовжу свою розповідь з того місця, на якому вона була перервана. Ми відсилаємо назад одного з індіанців, що сильно поранив собі руку, і я відправляю листа з ним, але чи дійде він коли-небудь за призначенням, у цьому я дуже сумніваюся.

Останній мій запис був зроблений того дня, коли ми збиралися залишити індіанське селище, до якого нас доставила «Есмеральда». Цього разу доводиться починати з неприємного, тому що того ж вечора між двома членами нашої групи відбулася перша серйозна сварка, яка мало не закінчилася трагічно. Постійні сутички між професорами, звичайно, не беруться до уваги. Я вже писав про нашого метиса Гомеса, що говорить англійською мовою. Він прекрасний працівник, людина дуже послужлива, але страждає хворобливою цікавістю — вадою, властивою більшості людей. Останнього вечора перед від'їздом із селища Гомес, очевидно, сховався десь біля хатини, в якій ми обговорювали наші плани, і почав підслуховувати. Велетень Самбо, якого віддали нам, як собака, і до того ж він ненавидить метисів, як і всі представники своєї раси, схопив його і притяг у хатину. Гомес змахнув ножем і заколов би негра, якщо б той, володіючи воістину неймовірною силою, не прихитрився обеззброїти його однією рукою. Ми вилаяли їх обох, змусили обмінятися рукостисканням і сподіваємося, що тим справа і скінчиться. Що ж стосується ворожнечі між нашими двома вченими мужами, то вона не тільки не вщухає, але розпалюється все більше і більше. Челленджер, треба визнати, поводитья вкрай зухвало, а злий язик Саммерлі жодною мірою

не сприяє їхньому примиренню. Вчора, наприклад, Челленджер заявив, що йому не подобається гуляти набережною Темзи — йому, бачте, сумно дивитися на те останнє пристановище, що його очікує. У професора немає ні найменших сумнівів, що його прах спочиватиме у Вестмінстерському абатстві. Саммерлі кисло посміхнувся і сказав:

— Наскільки мені відомо, Мілбенкську в'язницю давно знесли.

Величезна зарозумілість Челленджера не дозволяє йому обрватися на такі шпильки, і тому він тільки посміхнувся в бороду і проговорив поблажливим тоном, начебто звертаючись до дитини:

— Ну, годі, годі!

За розумом і знаннями ці два чоловіки можуть посісти місце в першому ряду світлих науки, але насправді вони істинні діти. Один — сухенький, буркотливий, інший — гладкий, владний. Розум, воля, душа... Чим більше пізнаєш життя, тим ясніше бачиш, як часто одне не відповідає іншому!

Наступного дня після описаної події ми рушили в дорогу, і цю дату можна вважати початком нашої чудової експедиції. Все спорядження прекрасно вмістилося в двох човнах, а ми самі розбилися на дві групи, по шість людей у кожній, причому в інтересах загального спокою професорів розсадили у різні човни. Я сів з Челленджером, що перебував у стані безмовного екстазу і усім своїм виглядом випромінював милостивість. Але мені вже доводилося спостерігати його в іншому настрої, і я готовий був щохвилини почути грім серед ясного неба. З цією людиною ніколи не можна почуватися спокійно, зате в його товаристві і не занудьгуєш, тому що він увесь час змушує тебе тріпотіти в чеканні раптового спалаху його бурхливого темпераменту.

Два дні ми піднімалися вгору широкою рікою, вода в якій була темна, але така прозора, що можна було роздивитися дно. Такі половина всіх приток Амазонки, в інших же вода мутно-білого кольору, тому що все залежить від місцевості, якою вони протікають: там, де є рослинний перегній, вода в ріках прозора, а в глинистому ґрунті вона замутилена. Пороги нам трапилися двічі, і обидва рази ми робили обхід на півмилі, перетягуючи все своє майно на руках. Ліс по обидва береги був столітньої давнини, а через такий легше пробиратися, ніж крізь густі зарості чагарника, тому наша поклажа не завдавала нам особливих незручностей. Мені ніколи не забути почуття урочистої таємниці, якого я зазнав у цих лісах. Корінний городянин не може навіть уявити собі таких могутніх дерев, що майже на недосяжній для погляду висоті сплітають готичні стріли гілок у суцільний зелений намет, крізь

який лише подекуди, пронизуючи на мить золотом цю урочисту п'тьму, пробивається сонячний промінь. Густий м'який килим торішнього листя приглушав наші кроки. Ми йшли, охоплені таким благоговінням, яке відчуваєш хіба лише під похмурими склепіннями Вестмінстерського абатства, і навіть професор Челленджер притишив свій гучний бас до шепоту. Якби я був тут сам, то так ніколи і не довідався назв цих велетенських дерев, але наші вчені раз у раз показували нам кедрі, величезні тополі, кондори і безліч інших видів, завдяки достатку яких цей континент став для людини головним постачальником тих дарунків природи, які належать до рослинного світу, тоді як його тваринний світ украй бідний.

На темних стовбурах полум'яніли яскраві орхідеї і лишайники вражали своїм забарвленням, а коли випадковий промінь сонця падав на золоту алламанду, яскраво-червоні зірки жаксонії чи густо-сині грона іпомеї, здавалося, що так буває тільки в казці. Все живе в цих дрімучих лісах тягнеться вгору, до світла, тому що без нього — смерть. Кожний паросток, навіть найслабкіший, пробивається все вище і вище, заплітаючись навколо своїх сильніших і більш рослих побратимів. Повзучі рослини досягають тут дивовижних розмірів, а ті, яким, з погляду європейця, начебто і не належить витися, волею-неволею осягають це мистецтво, тільки б вирватися з густого мороку. Я бачив, наприклад, як звичайна кропива, жасмин, і навіть пальма яситара, обплітали стовбури кедрів, пробираючись аж до їхніх вершин.

Унизу, під величними склепіннями зелені, не було чутно ні шереху, ні писку, але десь високо в нас над головою йшов безперестанний рух. Там, у променях сонця, тулився цілий світ змій, мавп, птахів і лінивців, що, ймовірно, зі здивуванням дивилися на крихітні людські фігурки, які пробиралися вниз, на самому дні цієї наповненої таємничим сутінком безодні.

На світанку і при заході сонця лісова хаща наповнювалася дружним виттям мавп-ревунів і пронизливим щебетом довгохвостих папуг, але в пекучі години ми чули лише густе дзижчання комах, що нагадує віддалений шум прибою, і більше нічого... Ніщо не порушувало урочистої величі цієї колони стовбурів, що здіймалися вершинами в п'тьму, яка нависала над нами. Тільки одного разу в густій тіні під деревами незграбно прошкутильгав якийсь клишавий звір — чи то мурахоїд, чи то ведмідь. Це була єдина ознака того, що в лісах Амазонки живе існує й на землі.

А тим часом деякі інші ознаки свідчили й про присутність людини в цих таємничих нетрях — людини, що знаходилася не так далеко від нас. На третій день ми почули якийсь дивний

ритмічний гул, що то затихав, то знову стрясав повітря своїм урочистим гуркотом, і так весь ранок. Коли цей гул вперше донісся до нас, човни йшли на відстані декількох ярдів один від одного. Індіанці завмерли, наче перетворившись на бронзові статуї, на їхніх обличчях був написаний жах.

— Що це? — запитав я.

— Барабани,— зневажливим тоном відповів лорд Джон.— Бойові барабани. Мені вже доводилося чути їх.

— Так, сер, це бойові барабани,— підтвердив метис Гомес.— Індіанці — злий народ. Вони стежать за нами. Індіанці хочуть убити нас.

— Яким це чином вони прихитрилися нас вистежити? — запитав я, вдивляючись у темну нерухому хащу.

Метис знизав плечима.

— Індіанці — вони все вміють. Вони стежать за нами. Так завжди буває. Барабани перемовляються між собою. Індіанці хочуть убити нас.

До полудня — у моїй записній книжці відзначено, що це було у вівторок, восьмого серпня — гул щонайменше шести-семи барабанів оточував нас з усіх боків. Вони то прискорювали ритм, то сповільнювали. От десь на сході почувся чіткий, уривчастий дріб... пауза... густий гул звідкись з півночі. Це безперестанне рокотання звучало майже як питання і відповідь. У ньому було щось грізне, що неймовірно діє на нерви. Воно зливалося в слова — ті самі, які не переставав повторювати наш метис: «Уб'ємо... уб'ємо...» У безмовному лісі не було ні найменшого руху. Темна завіса зелені дихала спокоєм і миром, властивим тільки природі, але через неї неспинно неслася та сама звістка, яку слав нам побратим-людина. «Уб'ємо»,— говорили ті, хто був на сході. «Уб'ємо»,— відповідали їм з півночі.

Барабани рокотали і перешіптувалися весь день, і погроза, що звучала в їхніх голосах, відбивалася жахом на обличчях наших кольорових супутників. Навіть сміливий, хвалькуватий метис, очевидно, боявся. Зате того самого дня у мене була нагода переконатися, що Саммерлі і Челленджер мають вищу мужність — мужність освіченого розуму. З такою ж відвагою тримався Дарвін серед гаучосів Аргентини й Уоллес — серед малайських мисливців за черепами. Так вже покладено милостивою природою: людина не може думати про дві речі водночас, і там, де говорить наукова допитливість, особистим міркуванням місця не залишається.

Обидва професори не пропускали жодного птаха, що пролітав, жодного кущика на березі і раз у раз починали люто сперечатися,

не зважаючи на таємниче грізне рокотання. Саммерлі як і раніше огризався на Челленджера, що за своїм звичаєм гудів басом, і ні один, ні другий не вважали за потрібне хоча б одним словом обмовитися про індіанські барабани, наче все це відбувалося в курильній кімнаті клубу Королівського товариства на Сент-Джейм-стріт. Вони тільки раз удостоїли індіанців своєю увагою.

— Канібали племені міранха, а може, амайюака,— сказав Челленджер, тикнувши великим пальцем у бік лісу, звідки неслися барабанні розкоти.

— Цілком правильно, сер,— відповів Саммерлі,— і, як усі тутешні племена, вони належать до монгольської раси, а мова в них полісинтетична.

— Зрозуміло, полісинтетична,— поблажливо погодився Челленджер.— Наскільки мені відомо, інших мов на цьому континенті не існує. У мене записано понад сотню різних говірок. Але що стосується монгольської раси, то в цьому я дуже сумніваюся.

— А здавалося б, досить зовсім поверхневого знайомства з порівняльною анатомією, щоб визнати цю теорію правильною,— уїдливо зауважив Саммерлі.

Челленджер з войовничим виглядом випнув підборіддя. Криси солом'яного капелюха і борода — от і все, що постало перед нашими поглядами.

— Ви маєте рацію, сер, поверхове знайомство нічого іншого дати не може. Але глибокі знання змушують дійти інших висновків.

Вони злостиво поїдали одне одного очима, а в цей час лісом ледь чутним шепотінням проносилася луна: «Уб'ємо... уб'ємо... уб'ємо...»

Увечері ми вивели човни на середину ріки, пристосували замість якорів важкі камені і підготувалися до можливого нападу. Однак ніч минула спокійно, і зі світанком ми рушили далі під барабанний дріб, що затихав удалині. Близько третьої години дня нам перепинили шлях високі пороги, що тяглися милі на півтори, ті самі, на яких професор Челленджер зазнав аварії під час своєї першої експедиції.

Зізнаюся, що вигляд цих порогів побадьорив мене — це було перше, хоч і слабе, підтвердження вірогідності розповідей Челленджера.

Індіанці перенесли крізь густий чагарник спочатку човни, потім спорядження, а ми, четверо білих, із гвинтівками в руках, йшли ланцюжком, прикриваючи їх від тієї небезпеки, що могла наскочити з лісу. До вечора наша партія щасливо минула пороги, піднялася миль на десять вгору рікою і зупинилася на нічліг. За моїми приблизними розрахунками, до цього часу Амазонка була щонайменше за сотню миль за нами.

Рано-вранці наступного дня відбулися важливі події. Проф. - сор Челленджер від самого світанку вдивлявся в обидва береги, явно чимось стурбований. Але ось він радісно скрикнув і показав на дерево, що низько нависло над водою.

— Як по-вашому, що це? — запитав він.

— Пальма ассаї, звичайно,— сказав Саммерлі.

— Правильно. І ця сама пальма служила мені головною прикметою. Ще з півмилі вгору тим берегом, і ми підійдемо до схованої в хащі протоки. Деревя стоять там суцільною стіною, а за ними ховається таємниця. Ген бачите — темний чагарник змінюється яскраво-зеленим очеретом. Там серед високих тополь і є двері в Невідому країну. Зараз ви самі в усьому переконаєтеся. Нумо, вперед!

І дійсно, нам залишалось тільки дивуватися. Підпливши до того місця, де починалися зарості яскраво-зеленого очерету, ми врізалися в них, потім ярдів сто вели обидва човни, відштовхуючись від берега жердинами, і, нарешті, вийшли в тиху неглибоку річку з піщаним дном, яке виднілося крізь прозору воду. Її вузькі береги були вкриті пишною зеленню.

Той, хто не помітив би, що замість густого чагарника тут росте очерет, ніколи б не здогадався про існування цієї річки і чарівного царства, яке відкривається за нею.

Так, це було воістину чарівне царство! Таку пишноту може намалювати тільки найпалкіша людська фантазія. Густі гілки сплitalися в нас над головою, утворюючи природне зелене склепіння, а крізь цей живий тунель струменіла прозоро-зелена ріка. Прекрасна сама по собі, вона здавалася ще чудовішою від тих вигадливих відблисків, які кидали на неї приглушені зеленню яскраві промені сонця. Чиста, немов кришталь, нерухома, як дзеркало, водна гладінь, що зеленіла поруч берегів, як айсберг, блискала крізь різьблену арку листя, затягаючись брижами під ударами наших весел. Це був шлях, гідний країни чудес, до якої він вів.

Тепер індіанці ніяк не давали про себе знати, зате тварини почали траплятися частіше, і їхня довірливість свідчила про те, що вони ще не зустрічалися з мисливцем. Пухнасті бархатисто-чорні мавпочки зі сліпучо білими зубами і хитруватими оченятами проводжали нас пронизливою тріскотнею. Іноді з важким сплеском зривався з берега у воду кайман. Якось важкий тапір визирнув з кущів і, постоявши хвилину, важкими кроками побрів у хашу. Потім серед дерев майнуло гнучке тіло великої пуми; вона озирнулася на ходу, і через руде плече на нас блиснули сповнені ненависті зелені очі. Птахів тут було безліч, особливо

болотних. На кожному стовбурі, що навис над водою, зграйками сиділи ібіси, чаплі, лелеки — блакитні, яскраво-червоні, білі, а кришталево-чиста вода так і кишіла рибами всіх кольорів веселки.

Ми пливли крізь цей золотаво-зелений тунель три дні. Дивлячись удалину, важко було відрізнити, де кінчається зелена вода і де починається зелене склепіння над нею. Ніщо не порушувало глибокого спокою цієї ріки — слідів людини тут не було.

— Індіанців немає. Вони бояться Курупурі,— сказав якось Гомес.

— Курупурі — це лісовий дух,— пояснив лорд Джон.— Тут цим ім'ям називають усе, що може загрожувати людині. Бідолахи тубільці бояться навіть заглянути сюди — їм здається, начебто в цих місцях криється щось страшне.

На третій день нам стало ясно, що човни треба залишити: ріка починала швидко міліти, і вони раз у раз шкребли днищем об пісок. Під кінець ми витягли їх з води і розташувалися на ніч у прибережному чагарнику. Вранці лорд Джон і я пройшли милі дві лісом паралельно річці і, переконавшись, що вона міліє все більше і більше, повернулися з цією звісткою до професора Челленджера, тим самим підтвердивши його припущення, що ми досягли крайньої точки, далі якої на човнах іти не можна. Тоді ми витягли їх ще вище на берег, сховали в кущах і зробили на сусідньому дереві позначку, щоб розшукати свою схованку на зворотному шляху. Потім, розподіливши між собою поклажу — гвинтівки, патрони, провізію, ковдри, намет і інший скарб,— звалили тюки на плечі і знову рушили в дорогу, останній етап якої обіцяв нам набагато більші труднощі, ніж початок.

Цей ранок, на біду, ознаменувався сутичкою між нашими двома півнями. Приєднавшись до нас, Челленджер одразу ж узяв експедицію під свою оруду, на явне невдоволення Саммерлі. І як тільки Челленджер віддав розпорядження своєму колезі (нести анероїдний барометр, усього тільки!), стався вибух.

— Дозвольте запитати, сер,— із грізним спокоєм промовив Саммерлі,— за яким правом ви командуєте нами?

Челленджер спалахнув і весь так і наїжився:

— За правом начальника експедиції, професоре Саммерлі!

— Змушений заявити, сер, що я вас таким не визнаю.

— От як! — Челленджер з воістину слонячою грацією відважив йому глузливий уклін.— Тоді, може, ви зволите вказати мені моє місце серед вас?

— Будь ласка, сер. Ви — людина, слова якої взяті під сумнів, а ми — члени комісії, створеної для того, щоб перевірити вас. Ви йдете зі своїми суддями, сер!

— Боже милостивий! — скрикнув Челленджер, сідаючи на перевернений човен.— У такому разі будьте ласкаві йти своєю дорогою, а я не кваплячись піду за вами. Оскільки я не очолюю цю експедицію, мені нема чого йти на її чолі.

Дякувати Богові, у нашій партії знайшлися дві розсудливі людини — лорд Джон і я,— інакше навіженість і гарячковість наших учених мужів призвели б до того, що ми повернулися б у Лондон голіруч. Скільки знадобилося сперечань, домовленостей, пояснень, перш ніж ми втихомирили їх! Нарешті Саммерлі рушив уперед, попихкуючи люлькою і презирливо посміхаючись, а Челленджер з бурчанням пішов за ним. На щастя, ми ще за кілька днів до того встигли виявити, що обидва наші мудреці ні за що мають доктора Іллінгворта з Единбурга, і це врятувало нас. Надалі варто було нам тільки згадати ім'я шотландського зоолога, як сварки, що назрівали, ментально стихали, обидва професори укладали тимчасовий союз і дружно накидалися на свого спільного суперника.

Рухаючись один за одним уздовж берега, ми незабаром виявили, що ріка поступово перетворилася на вузький струмок, а він, у свою чергу, загубився в трясовині, що заросла зеленим губчастим мохом, у який наші ноги занурювалися по коліно. У цьому місці вилися густі хмари москітів і всякої іншої мошкари, так що ми з почуттям полегшення ступили, нарешті, на тверду землю і, зробивши великий гак лісом, обійшли цю буйнотраву трясовину, яка ще довго нагадувала нам про себе органічним гулом комах.

На другий день після того, як ми кинули човни, характер місцевості різко змінився. Нам доводилося весь час йти вгору, лісова хаща помітно рідшала і втрачала свою тропічну пишність. Величезні дерева, вигодувані мулистим ґрунтом долини Амазонки, поступилися місцем кокосовим і фініковим пальмам, що стояли групами серед густого чагарнику. У сирих низинах росли пальми з тонким листям, що спадало вниз. Ми йшли головним чином по компасу, і разів зо два між Челленджером і двома індіанцями розпалювалася суперечка про вибір шляху, причому обидва рази вся наша партія zvolila, як виразився обурений професор, «довіритися оманливому інстинктові первісних дикунів, а не найдосконалішому продукту сучасної європейської культури». На третій день з'ясувалося, що ми мали рацію, віддавши перевагу індіанцям. Челленджер сам упізнав деякі прикмети, що запам'яталися йому з першої подорожі, а в одному місці ми навіть натрапили на чотири обпалені камені — слід його ж табірної стоянки.

Підйом ще й досі тривав; два дні пішло в нас на те, щоб перебороти вкриту валунами гору. Рослинність знову змінилася, і від колишньої тропічної розкоші тут залишалися тільки пальми «слонова кістка» та безліч чудових орхідей, серед яких я навчився розпізнавати рідкісну *Nuttonia Vexillaria*, рожеві і яскраво-червоні квіти чудової катлеї й одонтоглоссум. В ущелинах пагорба дзюрчали на дрібних каменях струмочки, затінені заростями папороті. На ніч ми звичайно розташовувалися серед валунів на березі якої-небудь затоки, де зграями носилися рибки із синювато-чорними спинками, схожі на нашу англійську форель, що служили нам чудовою стравою на вечерю.

На дев'ятий день нашої подорожі, коли ми подолали, за моїми розрахунками, близько ста двадцяти миль від того місця, де були заховані човни, ліс зовсім порідшав і помалу перейшов у чагарник. Кущі, в свою чергу, змінилися безкрайніми бамбуковими заростями, настільки густими, що нам доводилося прорубувати в них дорогу ножами й індіанськими томагавками. На це в нас пішов цілий день, від сьомої ранку до восьмої вечора, усього з двома короткими перервами на відпочинок. Важко уявити собі заняття більш одноманітне і стомлююче! Навіть у просіках мій обрій обмежувався якими-небудь десятима-дванадцятьма ярдами; весь інший час я бачив перед собою тільки спину лорда Джона в білій парусиновій сорочці та по боках, майже впритул, — жовту стіну бамбука. Вузькі, як леза, промені сонця подекуди пронизували її; футів за п'ятнадцять у нас над головою на тлі яскраво-синього неба погойдувалися бамбукові мітелки. Я не знаю, які тварини населяли цю хащу, але ми не раз чули зовсім близько від себе чийось важку ходу. Лорд Джон думав, що це були гуанако¹ або лами. Тільки під ніч вибралися ми із заростей бамбука і, змучені за цей день, що здався нам нескінченним, негайно ж розбили табір.

Наступний ранок застав нас вже в путі. Характер місцевості знову почав мінятися. Жовта стіна бамбука чітко виднілася позаду. Перед нами ж розстелялася відкрита рівнина, що поросла подекуди деревоподібними папоротями і поступово піднімалася до довгого гребеня, який нагадував обрисами спину кита. Ми перевалили через нього близько полудня і побачили за ним долину, а далі знову положистий укіс, який м'яко круглився на обрії. Тут, біля першої гряди пагорбів, і сталася одна подія, але наскільки вона виявиться значною, буде видно з подальшого.

¹ *Гуанако* — ссавець з родини верблюдових, має довгу шию, великі вуха; живе у Південній Америці. *Лама* — в'ючна тварина з цієї ж родини.

Професор Челленджер, який крокував попереду разом із двома індіанцями, раптом зупинився і схвильовано замахав рукою, показуючи кудись праворуч. Подивившись у той бік, ми побачили приблизно за милю від нас щось схоже на величезного сірого птаха, що неквапливо змахнув крилами, низько і плавно пронісся просто над землею і сховався серед дерев.

— Ви бачили? — радісним голосом крикнув Челленджер. — Саммерлі, ви бачили?

Його колега, не відриваючись, дивився туди, де сховався цей дивний птах.

— Що ж це таке, по-вашому? — запитав він.

— Як що? Птеродактиль!

Саммерлі презирливо розреготався.

— Птеронісенітниця! — сказав він. — Це лелека, найзвичайнісінький лелека.

Челленджер втратив дар мови від сказу. Замість відповіді він звалив на плечі свій тюк і покрокував далі. Але в лорда Джона, що незабаром порівнявся зі мною, вигляд був куди серйозніший від звичайного. Він тримав у руках цейсівський бінокль.

— Я все-таки встиг її роздивитися, — сказав він. — Не беруся судити, що це за штука, але таких птахів я ще не бачив, можу поручитися в цьому усім своїм досвідом мисливця.

Отакі наші справи. Чи підійшли ми дійсно до Невідомої країни, чи стоїмо на підступах до Загубленого світу, про який не перестає повторювати наш керівник? З моїх записок ви знаєте стільки ж, скільки і я. Такі випадки більше не повторювалися, ніяких інших важливих подій того дня з нами не сталося.

Отже, мої дорогі читачі, — якщо тільки ви коли-небудь будете в мене, — ми піднялися разом з вами широкою рікою, проникли крізь очерет у зелений тунель, пройшли укосом серед пальм, здолали зарості бамбука, спустилися в рівнину, порослу деревopodobною папороттю, і тепер мета нашої подорожі лежить просто перед нами.

Переваливши через другу грядку пагорбів, ми побачили вузьку долину, що густо заросла пальмами, а за нею — довгу лінію червоних скель, які запам'яталася мені з малюнку у альбомі. Зараз я пишу, але варто мені відірватися від листа, і вона постає в мене перед очима — її тотожність з малюнком безсумнівна. Найкоротша відстань між нею і нашою стоянкою не перевищує семи миль, а потім вона згинається і йде в неозору далечінь.

Челленджер, як півень, з бойовим виглядом походжає табором; Саммерлі зберігає мовчання, але налаштований, як і раніше,

скептично. Ще один день, і багато з наших сумнівів розв'яжуться. Поки ж я відправляю цього листа із Хосе, що поранив собі руку в бамбукових заростях і вимагає, щоб його відпустили. Сподіваюся, що лист все-таки потрапить за призначенням. З першою ж нагодою напишу ще. До листа додаю приблизний план нашої подорожі маючи надію, що він допоможе вам усвідомити все тут викладене.

Глава ІХ ХТО МІГ ПЕРЕДБАЧИТИ ЦЕ?

Нас спіткало страшне нещастя. Хто міг передбачити це? Тепер я не бачу кінця нашим лихам. Можливо, нам призначено залишитися на все життя в цьому загадковому, неприємному місці. Я настільки вражений тим, що сталося, що дотепер не можу гарненько розібратися в сьогоднішні, не можу і зазирнути наперед, у майбутнє. Перше здається моєму збентеженому мозкові жахливим, друге — безпросвітним, як ніч.

Навряд чи хто-небудь ще потрапляв у таке становище. Воно настільки безвихідне, що я навіть не вважаю за потрібне відкривати вам точні координати цього гірського пасма і волати до друзів про висилку рятувальної партії. Якщо таку партію і зберуть, наша доля, цілком ймовірно, вирішиться задовго до її прибуття до Південної Америки.

Так, ми відрізані від будь-якої допомоги, так самісінько, наче нас занесло на Місяць. Якщо ж ми вийдемо з честю з цього лиха, то будемо зобов'язані порятунком тільки собі. Мої три супутники — люди неабиякі, люди чудового розуму і непохитної мужності. У цьому, і тільки в цьому, вся наша надія. Варто мені глянути на спокійні обличчя товаришів, і морок навколо мене розсіюється. Сподіваюся, що зовні я маю такий самий спокійний вигляд. Насправді ж мене мучать тяжкі сумніви.

А тепер дозвольте мені викласти з усіма подробицями хід подій, що призвів до катастрофи.

В останньому своєму звіті я писав, що ми знаходимося за сім миль від гірського пасма, яке оперізує кільцем те саме плато, про яке говорив професор Челленджер. Коли наша партія підійшла до нього ближче, мені здалося, що професор навіть применшив його висоту, тому що в деяких місцях вона досягає принаймні тисячі футів. Упадає в око також шаруватість цих скель, очевидно характерна для базальтових утворень. Щось подібне можна спостерігати в Селісберійських стрімчаках неподалік Единбурга. Вершина

гірського пасма вкрита пишною рослинністю — по краях піднімаються кущі, а за ними високі дерева. Живих істот тут, мабуть, немає.

Тієї ночі ми розбили табір коло самого підніжжя гірського пасма, у пустельному і похмурому місці. Червоні скелі, що піднімаються над нами, не тільки зовсім стрімкі, але і загинаються по краях назовні, тому про підйом з цього боку нема чого і сподіватися. Неподалік від нашого табору стоїть високий стрімчак, що звужується догори. Я, здається, вже говорив про нього раніше. Він схожий на стовщений церковний шпиль. Вершина його, на якій росте високе дерево, припадає урівень із плато, але їх розділяє ущелина. Цей стрімчак і найближчі до нього відроги гірського пасма не дуже високі — на мій погляд, футів п'ятсот-шістсот, не більше.

— От на цьому самому дереві, — сказав професор, — сидів птеродактиль, якого я підстрелив. Мені довелося видратися до половини стрімчака. Думаю, що гарний альпініст, такий як я, зможе піднятися на вершину, хоча звідти на плато однаково не переберешся.

Поки Челленджер говорив про свого птеродактиля, я придивлявся до професора Саммерлі і вперше вловив у ньому щось нове: він явно починав вірити своєму суперникові і навіть виявляв деякі ознаки каяття. Уїдлива посмішка зникла з його вуст, він стояв блідий і не намагався приховати свого здивування. Челленджер теж не забув зауважити це і вже насолоджувався перемогою.

— Професор Саммерлі, зрозуміло, думає, що, говорячи про птеродактиля, я маю на увазі звичайного лелеку, — сказав він, незграбно намагаючись покепкувати, — але цей лелека позбавлений оперення, у нього надзвичайно твердий шкірний покрив, перетинчасті крила й усаджений зубами дзьоб.

Челленджер відважив низький уклін, посміхнувся, підморгнув своєю колезі, а той не витримав і відійшов геть.

Вранці, після скромного сніданку, що складався з кави і маніюку¹ — провізію доводилося економити, — ми скликали військову раду і почали обговорювати, у який спосіб піднятися на плато.

Професор Челленджер головував з надзвичайною урочистістю — ну просто тобі верховний суддя.

Уявіть собі таку картину: цей бородань у зсунутому на потилицю безглуздому солон'яному капелюсі сидить на каменях, гордовито поглядаючи на нас з-під напівопущених повік, і повільно, з повагом говорить про наше теперішнє становище і подальші плани дій. Перед ним розмістилися ми троє: ваш покірний слуга, що

¹ Маніюк — рослина з родини молочайних, бульби якої у вареному вигляді вживають у їжу.

вже добре таки засмаг і зміцнів на свіжому повітрі, Саммерлі, який з поважним і як і раніше скептичним виглядом попихкує люлькою, і сухорлявий лорд Джон, який спирається на гвинтівку, спрямувавши на оратора свій по-орлиному гострий погляд. За нами — двоє смаглявих метисів і індіанці, що збилися в купку, а попереду — червонуваті ребристі скелі, які закривають нам доступ до бажаної мети.

— Навряд чи варто говорити, — так почав наш керівник, — що у свій перший приїзд сюди я випробував усі способи піднятися на плато, і якщо вже це не вдалося мені, досвідченому альпіністові, то комусь іншому й поготів не вдасться. Правда, в мене не було ніяких альпіністських пристроїв, але тепер я про це подбав і з їхньою допомогою будь-що доберуся до вершини стрімчака. Втім, про підйом на головний кряж з цього боку поки що нема чого й думати. Минулого разу мені довелося квапитися — наближався період дощів, крім того, мої запаси продовольства кінчалися. Все це вкрай обмежувало мене в часі, і я встиг обігнути хребет у східному напрямку миль на шість і не знайшов скільки-небудь підходяжого місця для підйому. То як, ми почнемо тепер?

— По-моєму, здоровий глузд підказує нам тільки один вихід, — заговорив професор Саммерлі. — Якщо ви обстежували хребет у східному напрямку, те тепер треба йти на захід і подивитися, чи не можна піднятися з того боку.

— Правильно, — підтримав його лорд Джон. — Мені здається, що цей кряж не такий вже й великий. Ми обійдемо його кругом й або відшукаємо те, що нам потрібно, або повернемося до вихідної точки.

— Я вже пояснював нашому юному другові, — сказав Челленджер (він завжди говорить про мене, як про десятилітнього школяра), — що на легкий підйом розраховувати не доводиться, і з досить простої причини: якщо такий існував би, плато не було б відрізане від іншого світу і на ньому не створилися б умови, що порушують усі відомі нам закони виживання видів. Проте я цілком припускаю, що на схилах є місця, доступні досвідченому альпіністові, але нездоланні для важких, неповоротких тварин. В існуванні принаймні одного такого місця я просто впевнений.

— Що ж вам дало цю впевненість, сер? — різко запитав його Саммерлі.

— А те, що моєму попередникові, американцю Мепл-Уайту, якимось чином удалося піднятися на плато. Інакше як би він побачив те чудовисько, що намальоване в нього в альбомі?

— Отже, ви забігаєте наперед, не чекаючи, коли все це буде перевірено, — уперто заперечив Саммерлі. — Я визнаю існування

плато, тому що воно в мене перед очима, але чи є на ньому життя, цього мені ще ніхто не довів.

— Визнаєте ви що-небудь чи не визнаєте, це, сер, зовсім неважливо. Утім, я радий, що існування самого плато ви все-таки визнали. — Челленджер підняв голову і, раптом підхопившись з місця, схопив Саммерлі за барки і задер йому підборіддя догори.— Ну, сер,— крикнув він хрипким від хвилювання голосом,— тепер ви переконалися, що на плато є тваринний світ?

Я вже говорив про густі торочки зелені, що облямовувала краї кам'яної гряди. Отож, з цих заростей раптом з'явилася якась чорна блискуча істота. Вона повільно підповзла до урвища, звислася з нього, і тут ми роздивилися, що це величезна змія з плоскою, схожою на лопату головою. З хвилину вона гойдалася над урвищем, вилискуючи на сонці своїми гладкими, наче відполірованими кільцями, потім повільно подалася назад і зникла в кущах.

Це видовище так захопило Саммерлі, що спочатку він навіть не намагався вирватися з обіймів Челленджера, але потім опам'ятався і, відіпхнувши від себе свого колегу, знову набрав гідного вигляду.

— Професоре Челленджере,— сказав він,— я був би дуже радий, якби ви знайшли який-небудь інший спосіб привертати увагу до своїх слів, замість того щоб задирати мені голову догори. Таку вільність не виправдує навіть поява досить звичайного пітона.

— А все-таки на плато є життя! — триумфально викрикнув його колега.— І тепер, коли ця теза дістала настільки наочне підтвердження, що заперечувати її не будуть навіть найбільш упереджені і зовсім безмозкі, я пропоную негайно залишити стоянку і рушити в західному напрямку на пошуки того місця, звідки можна буде зробити підйом.

Підніжжя хребта було кам'янисте, нерівне, так що ми посувалися вперед повільно і на превелику силу. Але несподівана знахідка побадьорила нас: ми наткнулися на сліди чиєїсь давньої стоянки. Серед каменів валялися кілька бляшанок з-під чиказьких м'ясних консервів, зламаний ніж до них, пляшка з етикеткою «Коньяк» і багато іншого звичайного в таких випадках дріб'язку. Зім'ята рвана газета виявилася «Чиказьким демократом», але від якого вона була числа, знайти нам не вдалося.

— Не моє,— сказав Челленджер.— Це, мабуть, Мепл-Уайт залишив.

Лорд Джон уважно розглядав стовбур високої деревоподібної папороті, в тіні якого була розбита стоянка.

— Гляньте-но,— сказав він.— По-моєму, це щось на кшталт вказівного стовпа.

До дерева, гострим кінцем на захід, була прибита тріска.

— Цілком правильно! — вигукнув Челленджер.— Так і має бути! Наш попередник розумів, що шлях, який він мав пройти, пов'язаний з небезпеками, і залишив цю віху на той випадок, якщо його розшукуватимуть. Почекайте, можливо, нам трапляться й які-небудь інші сліди.

Він сказав правду, але яке несподіване і страшне було те, що ми побачили! Біля самого підніжжя хребта тяглися високі зарості бамбука, такі ж самі, як ті, крізь які нам доводилося продиратися на початку нашої подорожі. Стебла його сягали часом двадцяти футів, а гострі міцні верхівки стирчали вгору, наче коли. Ми йшли уздовж цих заростей і раптом помітили, що там зблиснуло щось біле. Я просунув голову між стеблами і побачив череп. За декілька кроків від нього, ближче до краю, лежав і весь кістяк.

Індіанці швидко розчистили ножами це місце, і трагедія, що тут розігралася, постала перед нами в усіх подробицях. Від одягу загиблого залишилися саме лахміття, але черевики на голих кістках збереглися цілими і по них можна було судити, що колишній їхній власник — європеєць. Серед кісток лежали золотий годинник нью-йоркської фірми «Гудзон» і перо на ланцюжку. Тут же валявся срібний портсигар з вигравіруванням на кришці написом: «Дж. К. від А. Е. С.». Портсигар не встиг потемніти, отже нещасний випадок стався не дуже давно.

— Хто ж це? — запитав лорд Джон.— От бідолаха! Жодної цілої кісточки не залишилося!

— І бамбук стирчить крізь ребра,— сказав Саммерлі.— Правда, він росте надзвичайно швидко, але все-таки важко припустити, що стебла могли витягнутися до двадцяти футів за той час, поки кістяк лежить тут.

— Що стосується особистості загиблого,— сказав Челленджер,— то щодо цього в мене немає жодних сумнівів. До того, як приєднатися до вас у гасієнді, я навів точні довідки про Мепл-Уайта. У Парі про нього нічого не знали. На щастя, мене навів на слід один малюнок з його альбому. Пам'ятаєте сніданок у Росаріо у якогось священика? Отож цього священика мені вдалося розшукати, і хоч він виявився великим сперечальником і страшенно образився, коли я почав йому доводити, що релігійні вірування не встоять перед розкладницькою дією сучасної науки, все-таки наша бесіда не була марною. Мепл-Уайт приїжджав у Росаріо чотири роки тому, тобто за два роки до смерті. Він був не сам, з ним подорожував його друг, американець на ім'я Джеймс Колвер, який на берег не сходив і зі священиком не бачився. Тому ми

можемо не сумніватися, що перед нами останки цього самого Джеймса Колвера.

— Ще менше сумнівів викликають у мене обставини його загибелі,— сказав лорд Джон.— Він упав зі скелі або ж був скинутий звідти і напоровся на бамбук. Інакше ніяк не поясниш переламані кістки. Та й бамбук не міг би так швидко прорости крізь його тіло.

Ми мовчки дивилися на останки, що лежали перед нами, вдумуючись у значення того, що сказав лорд Джон Рокстон. Виступ скелі тяжким молотом нависав над бамбуковою хащею. Американець звалився звідти. Але чи сам він звалився? Чи дійсно це був нещасний випадок? А може... І чимось лиховісним і страшним повіяло на нас при думці про цю Невідому країну.

Не перериваючи мовчанки, ми рушили далі вздовж кам'яної стіни, такої ж стрімкої і гладкої, як ті безкраї крижані поля Антарктики, які, якщо вірити описам, простягаються від обр'ю до обр'ю, високо здіймаючись над щоглами суден, що загубилися серед них. Протягом перших п'яти миль ми не побачили жодної ущелини, навіть жодної тріщини в цій гряді скель. Але раптом перед нами блиснув промінь надії. У невеликій заглибині, куди не могли потрапити струмені дощу, була намальована крейдою стріла, що вказувала, як і раніше, на захід.

— Знову Мепл-Уайт,— сказав професор Челленджер.— Він, мабуть, передчував, що по його слідах підуть люди, гідні всілякої турботи.

— Виходить, у нього була при собі крейда?

— Аякже! У його дорожньому мішку була ціла шухляда з пасельними олівцями. Пам'ятаю, я звернув увагу, що від білого олівця залишився один недогризок.

— Досить переконливий доказ,— сказав Саммерлі.— Що ж, дотримаємось його вказівок і підемо далі, на захід.

Ми пройшли ще п'ять миль і знову побачили білу стрілу на скелі. У цьому місці в кам'яній стіні з'явилася перша вузька ущелина. В ущелині знову була намальована стріла, але цього разу вона вказувала кудись вгору.

Якою урочистістю дихало це місце! Гігантські скелі, клаптик блакитного неба над ними і густа пітьма, тому що світло майже не проникало сюди крізь подвійні торочки зелені. Ми вже кілька годин нічого не їли, стомлюючий шлях по каменях розморив нас, але хіба можна було затримуватися тут! Наказавши індіанцям розбити табір, ми четверо в супроводі двох метисів рушили далі, у глиб тісної ущелини.

Біля входу вона була не більш як сорок футів у ширину, але потім швидко почала звужуватися і, нарешті, уперлася в укiс, такий стрімкий і слизький, що про підйом тут годі було й думати. Наш попередник явно мав на увазі щось інше. Ми повернулися назад — ущелина мала всього лиш чверть милі у глибину, — і раптом гостре око лорда Джона знайшло те, що нам було потрібно. Високо, майже над нашими головами, із суцільного мороку виступала ще темніша пляма. Це був, безперечно, вхід у якусь печеру.

На дні ущелини лежали купи каміння, і ми легко піднялися ними нагору. Усі наші сумніви розвіялися. Ось він, вхід у печеру, а поруч з ним — знову намальована крейдою стріла! Виходить, звідси, з цього самого місця, Мепл-Уайт і його нещасний супутник почали підйом на плато.

Ми були такі схвильовані, що не могли і подумати про повернення в табір. Нам хотілося негайно обстежити печеру. Лорд Джон вийняв із заплічного мішка електричний ліхтарик, що мав служити нам єдиним джерелом світла, і рушив уперед, наводячи жовті відблиски на скелі. Ми йшли за ним не відстаючи.

Судячи з гладких стін і куп гладкого каміння, ця заглибина в скелях була вимита водою. Проникнути в неї нам вдалося лише поодиноці, та й то низько пригинаючись. Протягом перших п'ятдесяти ярдів печера поглиблювалася просто в товщу скель, а потім почала підніматися під кутом у сорок п'ять градусів. Незабаром підйом став ще крутіший, і нам довелося здиратися нагору на карачках по дрібній гальці, що обсипалася. Минуло ще кілька хвилин, і раптом лорд Рокстон крикнув:

— Далі ходу немає!

Стовпившись за ним, ми побачили в жовтому світлі ліхтаря накопичення базальтових уламків, що доходили до самої стелі печери.

— Обвал!

Ми витягли кілька каменів, але це не допомогло і лише розхитало більші брили, що будь-якої миті могли звалитися вниз і придушити нас. Перебороти таку перешкоду нам було зовсім не під силу. Шлях, яким ішов Мепл-Уайт, більше не існував.

Ми були настільки пригнічені цим, що, не обмінявшись жодним словом, повернули назад і побрели темною ущелиною. Але тут сталася одна подія, що серед інших виявилася досить знаменною.

Ми купкою стояли на дні ущелини, футів на сорок нижче печери, як раптом повз нас пролетів величезний камінь. Нам дивом вдалося уникнути смерті. З нашого місця не було видно, звідкіля зірвалася ця брила, але, за словами обох метисів, що

затрималися коло входу в печеру, вона пролетіла і повз них, отже їй нізвідки було впасти, крім як із самого верхів'я. Ми подивилися туди, але в зелених заростях, що облямовували краї скель, не було помітно ані найменшого руху. І все-таки ніхто з нас не сумнівався, що камінь був призначений нам. Виходить, на плато є люди — люди, від яких варто чекати всього найгіршого!

Ми квапливо вийшли з ущелини, міркуючи про те, як ця несподівана подія може вплинути на наші плани. Становище було і без того тяжке, але якщо до перешкод, що заповдіює на нашому шляху природа, додадуться ще і злі помисли людини, тоді нам буде непереливки. І все-таки хто з нас зважився б повернутися до Лондона, не довідавшись, що ховається за цією пишною облямівкою зелені, яка розкинулася за яку-небудь сотню футів над нами? Обговоривши все це, ми вирішили продовжувати обхід плато і відшукувати інше місце, звідкіля можна буде піднятися на його вершину. Гряда скель, що значно знизилася, йшла тепер вже не в західному, а в північному напрямку, і якщо прийняти пройдену нами частину за сектор кола, то все коло, мабуть, було не дуже велике. У гіршому випадку ми могли за кілька днів повернутися до тієї точки, звідки почали обхід.

Двадцять дві милі, пройдені нами цього дня, не принесли нічого нового. До речі сказати, анероїдний барометр¹ показує, що, рахуючи від того місця, де в нас було залишено човни, ми поступово піднялися щонайменше на три тисячі футів над рівнем моря. Цим пояснюються і помітні зміни температури і рослинності. Ми майже звільнилися від комах, від цієї напасті, що у тропіках отруєє життя мандрівників. Деякі види пальм ще трапляються, деревоподібної папороті як і раніше багато, а от високі дерева, якими такий багатий басейн Амазонки, зникли без сліду. Зате як приємно було зустріти серед цих негостинних скель наш в'юнок, пасифлору й бегонію — квіти, що нагадують про рідні краї! От така ж сама червона бегонія цвіте у вікні однієї вілли в Стритемі... Втім, я, здається, непомітно ухилився вбік, в особисті спогади!

Того вечора — я все ще розповідаю про перший день походу навколо гірського кряжа — з нами сталося те, після чого вже ніхто не сумнівався, що в зовсім недалекому майбутньому на нас чекають неабиякі дива.

Дорогий містере Мак-Ардле! Читаючи ці рядки, ви, можливо, вперше відчуєте, що редакція послала мене сюди не даремно і що

¹ *Анероїд* — прилад для вимірювання атмосферного тиску, що залежить від висоти над рівнем моря.

цей матеріал, який можна буде надрукувати з дозволу професора, надзвичайно цікавий. Та я й сам насмілюся опублікувати його лише в тому разі, якщо повернуся до Англії з речовими доказами, які підтверджують правоту моїх слів, інакше мене назвуть новим Мюнхгаузенем.

Ви, напевно, однієї зі мною думки з цього питання і не схочете ризикувати репутацією «Дейлі-газетт» доти, поки ми не зможемо гідним чином захиститися проти тієї хвилі критики і скептицизму, які неминуче викличуть мої статті. Тому нехай звіт про цей разючий випадок — яку б він дав сенсаційну шапку для нашої бабусі «Дейлі»! — лежить у вашому столі і чекає слухної години.

Але ж все сталося в одну мить, і слід від цієї події залишився тільки в нас у мозку.

От як все було. Лорд Джон підстрелив агуті — невелику тварину, схожу на свиню. Половину туші ми віддали індіанцям, другу смажили для себе на багатті. З настанням темряви тут стає прохолодно, і кожний з нас тулився ближче до вогню. Ніч була безмісячна, але зірки трохи розріджували темряву, що нависла над рівниною. І раптом з цієї темряви, з цього нічного мороку зі свистом, що нагадує свист аероплана, до багаття кинулася зверху якась істота. Перетинчасті крила на мить прикрили нас, наче запоною, і я встиг роздивитися довгу, як у змії, шию, люті очі, що блиснули червоним вогником і величезний розкритий дзьоб, усаджений, на моє найбільше здивування, дрібними сліпучо білими зубами. Секунда — і ця істота полетіла геть... разом з нашою вечерею. Величезна чорна тінь футів двадцять у поперечнику злетіла до неба, дивовижні крила на мить заступили зірки і сховалися за скелями, що нависали над нами. Вражені, ми мовчки сиділи коло багаття, як ті герої Вергілія, на яких напали гарпії¹. Саммерлі перший порушив мовчанку.

— Професоре Челленджер, — урочистим, тремтячим від хвилювання голосом промовив він, — я повинний вибачитися перед вами. Я помилявся, сер, але сподіваюся, що ви не будете мені докоряти.

Це було добре сказано, і обидва наших учених вперше обмінялися рукостисканням. От що дало нам безпосереднє знайомство з птеродактилем! Не шкода було поступитися вечерею заради примирення таких людей.

Але якщо плато і населяють доісторичні тварини, то їх, очевидно, не так уже й багато, тому що в наступні три дні нам нічого такого не трапилося. Весь цей час ми йшли вздовж північної і східної стін плато голою, гнітуче сувоюрою місцевістю. Спочатку

¹ Гарпії — у давньогрецькій міфології крилаті чудовиська.

Перетинчасті крила на мить прикрили нас, наче запоною...

це була кам'яниста пустеля, потім сумовиті болота, багаті на диких птахів. Ці місця зовсім неприступні, і, якщо б не вузька крайка поруч самого підніжжя скель, нам довелося б повертати назад.

Скільки разів ми поринали до пояса в рідкий кисіль напівтропічних боліт! Але що було гірше за все — це яракаки, найбільш отруйні і злі змії Південної Америки, якими ці болота так і кишіли. Вони полчищами виповзали зі смердючої драговини і кидалися нам услід. Нас рятували тільки гвинтівки, які ми завжди тримали напоготові. Я, ймовірно, довіку не позбавлюся страшного спогаду про одну лійкоподібну западину в трясовині, порослу сіро-зеленим лишайником. Там було гніздо цих гадів, укуси западини кишіли ними, і вони негайно ж кинулися в наш бік, тому що яракака тим і знаменита, що варто їй тільки угледіти людину, як вона негайно кидається на неї. Усіх змій не можна було перестріляти, ми кинулися навтьоки і бігли доти, поки не вибилися із сил. Зупинившись, я озирнувся і побачив, як наші страшні переслідувачі звивалися серед очеретів, не бажаючи припиняти погоню, і цього видовища мені ніколи не забути. На карті, що ми креслимо, це місце так і буде названо: Зміїне болото.

Зі східного боку плато скелі були вже не червоного, а темно-шоколадного кольору, рослинність, що облямовує їхні вершини, помітно зріділа, але, незважаючи на те, що загальний рівень гірського кряжа понизився до трьохсот-чотирьохсот футів, нам і тут не вдалося знайти місце для підйому. Скелі, мабуть, стали навіть ще стрімкіші, ніж там, де ми почали свій обхід. Про цілковиту неприступність їх можна судити з прикладеного знімка, зробленого з боку кам'янистої пустелі.

— Але ж дощова вода мусить якось збігати вниз,— сказав я, коли ми обговорювали, що нам почати далі.— Виходить, на схилах не може не бути вимоїн.

— У нашого юного друга бувають іноді проблиски здорового глузду,— відповів професор Челленджер, поплескавши мене по плечу.

— Дощова вода повинна кудись подітися,— повторив я.

— Ні, яка в нього хватка! Який тверезий розум! Біда лише в тому, що ми навч переконалися у відсутності таких вимоїн.

— Тоді куди ж вона дівається? — не здавався я.

— Очевидно, затримується десь всередині, оскільки стоків немає.

— Виходить, у центрі плато є озеро?

— Думаю, що так.

— І, цілком ймовірно, воно утворилося на місці старого кратера,— сказав Саммерлі.— Формація цього кряжа явно вулканічного

походження. У будь-якому разі я схильний думати, що поверхня плато має ухил до центра, а там існує резервуар, вода з якого стікає яким-небудь підземним шляхом у Зміїне болото.

— Або випаровується, що теж сприяє збереженню належного рівня,— зауважив Челленджер, після чого обидва вчених мужі, за своїм звичаєм, розпочали наукову суперечку, що для нас, непосвячених, була воістину китайською грамотою.

На шостий день ми закінчили обхід гірського кряжа і повернулися до своєї колишньої стоянки біля пірамідального стрімчак. Повернулися обтяжені, тому що обхід остаточно переконав нас, що навіть найспритніші і найдужчі не зможуть піднятися на це плато. Через ущелину, до якої вели вказівні стрілки Мепл-Уайта і якою він, очевидно, сам скористався, тепер пройти було неможливо.

Що ж нам залишалось робити? Провізії і того, що ми здобували полюванням, у нас було цілком достатньо, але ж настане день, коли запаси треба буде поповнити. За два місяці почнуться дощі, і тоді в таборі не всидиш. Ці скелі твердіші від мармуру, у нас не вистачить ні часу, ні сил, щоб висікти стежину на таку висоту. Тому немає нічого дивного, що весь той вечір ми похмуру поглядали один на одного і, нарешті, не витрачаючи зайвих слів, залізли під ковдри. Перед тим як заснути, я ще помилувався на таку картину: Челленджер, наче величезна жаба, сидів навпочіпки коло багаття, підперши руками свою масивну голову, і, очевидно, був так занурений у міркування, що навіть не відгукнувся на моє «добраніч».

Але вранці перед нами постав зовсім інший Челленджер. Цей Челленджер, очевидно, був у захваті від власної персони і усією своєю істотою випромінював самовдоволення. За сніданком він раз у раз поглядав на нас з удаваною скромністю, начебто говорячи: «Усі ваші похвали мною заслужені, я це знаю, але благаю вас, не змушуйте мене червоніти від ніяковості!» Борода в нього так і стовбурчилася, груди були випнуті вперед, права рука закладена за обшлаг куртки. Таким він, імовірно, бачив себе на одному з п'єдесталів Трафальгар-скверу, ще не зайнятому черговим лондонським пугалом.

— Еврика! — крикнув, нарешті, Челленджер, блиснувши зубами крізь бороду.— Джентльмени, ви можете поздоровити мене, а я можу поздоровити усіх вас. Задачу розв'язано!

— Ви знайшли, звідки можна піднятися на плато?

— Насмілюся так думати.

— Звідки ж?

Замість відповіді Челленджер показав на пірамідальний стрімчак, що піднімався праворуч від нашої стоянки. Фізіономії в нас

видовжилися — принаймні за свою ручаюся. Зі слів Челленджера ми знали, що на цей стрімчак можна піднятися. Але ж між ним і плато лежить бездонна прірва!

— Нам ніяк не перебратися через неї,— ледве вимовив я.

— На вершину ми так або інакше піднімемося,— сказав він.— А там подивимося, може, я зумію вам довести, що моя винахідливість не має кінця.

Після сніданку ми розв'язали тюк, у якому наш керівник тримав усі свої альпіністські пристрої. Звідти були витягнуті залізні кішки, скоби і міцний, легкий канат довжиною в півтора фута. Лорд Джон був досвідчений альпініст, Саммерлі теж доводилося робити важкі сходження, отже, з усіх нас новачком у цій справі був тільки я. Але сила і запопадливість мали відшкодувати мені відсутність досвіду.

Завдання виявилось не таким вже й важким, хоча були хвилини, коли в мене волосся ворухилося на голові від страху. Першу половину підйому ми подолали зовсім просто, але далі стрімчак ставав усе крутішим, і останні п'ятдесят футів ми посувалися, чіпляючись руками і ногами за кожний виступ, за кожен тріщинку в каменях. Ні я, ні професор Саммерлі не здолали б усього підйому, якщо б не Челленджер. Він перший добрався до вершини (дивно було бачити таку спритність у цій важкій людині) і прив'язав канат до стовбура великого дерева, що росло там. З його допомогою ми незабаром видерлися нагору по нерівній кам'яній стіні й опинилися на невеликій зарослій травою площадці футів двадцять п'ять у поперечнику. Це й була вершина стрімчака.

Трохи віддихавшись, я глянув назад і був уражений краєвидом, що відкрився переді мною. Здавалося, уся бразильська рівнина лежала перед нами, йдучи вдалину, у блакитнуватий серпанок, що застеляв обрій. Біля самих наших ніг починався положистий кам'янистий схил, порослий подекуди деревоподібною папороттю, а далі, за сідловиною пагорбів, чітко виступали жовто-зелені зарості бамбука, через які ми недавно пробиралися. Потім кущі і дерева густішали і, нарешті, зливалися в суцільну стіну джунглів, яка тяглася скільки сягало око і, напевно, ще на добрих дві тисячі миль у глиб країни.

Я все ще тішився цією чарівною панорамою, як раптом важка рука професора опустилася на моє плече.

— Дивіться сюди, мій юний друже,— сказав він.— *Vestigia nulla retrosum!*¹ Прагніть вперед, до нашої славної мети!

¹ Ні кроку назад! (лат.).

Я перевів погляд на плато. Воно лежало на одному рівні з нами, і зелена облямівка чагарника з рідкими деревами була так близько від стрімчака, що я мимоволі засумнівався: невже вона дійсно недосяжна? На око ця прірва була не більше сорока футів у ширину, але чи не однаково — сорок футів чи чотириста? Я схопився за стовбур дерева і заглянув униз, у безодню. Там, на самому її дні, чорніли крихітні фігурки індіанців, що дивилися на нас. Обидві стіни — і стрімчака і гірського кряжа — були зовсім стрімкі.

— Цікава річ! — почувся позад мене скрипливий голос професора Саммерлі.

Я озирнувся і побачив, що він з величезною цікавістю розглядає дерево, яке утримувало мене над безоднею. У його гладкій корі і маленькому ребристому листі було щось страшенно знайоме.

— Та це ж бук! — вигукнув я.

— Цілком правильно,— підтвердив Саммерлі.— Наш земляк теж потрапив на чужину.

— Не тільки земляк, шановний сер, але й вірний союзник, якщо вже на те пішло,— сказав Челленджер.— Цей бук виявиться нашим рятівником.

— Міст! — крикнув лорд Джон.— Боже милостивий, міст!

— Правильно, друзі мої, міст! Недарма я вчора цілу годину ламав голову, все намагався знайти який-небудь вихід. Якщо наш юний друг пам'ятає, йому вже було сказано одного разу, що Джордж Едуард Челленджер відчуває себе найкраще, коли його припирають до стіни. А вчора — ви, звичайно, цього не заперечуватимете — ми всі були приперті до стіни. Але там, де інтелект і воля діють вкупі, вихід завжди знайдеться. Через цю прірву треба перекинути міст. Ось він, перед вами!

Дійсно, блискуча думка! Дерево було не менше як шістдесят футів заввишки, і якщо воно ляже так, як треба, прірва буде перекрита. Готуючись до підйому, Челленджер захопив із собою сокиру. Тепер він простягнув її мені.

— У нашого юного друга принадна мускулатура. Він краще за всіх справиться із цим завданням. Проте, прошу вас, робіть тільки те, що вам буде сказано, і не намагайтеся обтяжувати свої мізки.

Йдучи за його вказівками, я зробив кілька карбів на дереві з таким розрахунком, щоб воно впало в потрібному напрямку. Завдання виявилось неважким, бо стовбур його сам по собі сильно хилився до плато. Потім я взявся за роботу всерйоз, чергуючись з лордом Джоном. Приблизно за годину пролунав голосний тріск, дерево захиталося і звалилося, потонувши верхівкою в куцах на

протилежному боці прірви. Стовбур відкотився до самого краю площадки, і на одну страшну мить нам здалося, що дерево звалиться вниз. Але воно здригнулося за декілька дюймів від краю і зупинилося. Міст у Невідому країну було перекинуто!

Усі ми, не промовивши жодного слова, потисли руку професорові Челленджеру, а він зняв свого солом'яного капелюха і низько вклонився кожному з нас.

— Мені належить честь першим ступити на землю Невідомої країни,— сказав він.— Не сумніваюся, що художники майбутнього відіб'ють цю історичну хвилину на своїх полотнах.

Він вже підійшов до краю прірви, як раптом лорд Джон схопив його за куртку.

— Дорогий професоре,— сказав він,— я в жодному разі не допущу цього.

— Тобто як, сер! — Голова Челленджера відкинулася назад, борода піднялася догори.

— В усьому, що стосується науки, я визнаю вашу першість, тому що ви вчений. Але це моя справа, так що будьте ласкаві слухатися мене.

— Як це «ваша справа», сер?

— У кожного з нас є своє ремесло, і моє ремесло солдатське. Наскільки я розумію, ми збираємося вторгнутися в незвідану країну, може, битком набиту ворогами. Трошки здорового глузду і витримки. Я не звик діяти на відчай душі.

Доводи лорда Джона були настільки переконливі, що сперечатися з ним не доводилося. Челленджер підвів голову і знизав плечима.

— Добре, сер, що ж ви пропонуєте?

— Хто знає, може, у цих кущах причаїлося плем'я канібалів, яким зараз саме час поснідати? — сказав лорд Джон, дивлячись через міст на скелі.— Потрапимо в киплячий казан, тоді пізно буде роздумувати. Тому давайте сподіватися, що нічого поганого нас не очікує, але діятимемо про всяк випадок з обачністю. Ми з Мелоуном спустимося вниз, візьмемо всі чотири гвинтівки і повернемося назад з обома метисами. Потім один з нас під прикриттям гвинтівок перейде на той бік, і якщо усе минеться благополучно, тоді за ним підуть й інші.

Челленджер сів на пеньок зрубаного дерева і застогнав з нетерпіння, але ми із Саммерлі одностайно підтримали лорда Джона, вважаючи, що, коли справа доходить до практики, право керівництва має належати йому. Підніматися стрімчаком тепер було набагато легше, тому що в найважкому місці нам допомагав канат.

Через годину ми з'явилися назад із гвинтівками і дробовиком. Метиси, за розпорядженням лорда Джона, перенесли наверх мішок з їстівними припасами на той випадок, якщо наша перша вилазка в Невідому країну затягнеться. Патрони були у кожного при собі.

— Ну, Челленджер, якщо ви неодмінно хочете бути першим...— сказав лорд Джон, коли всі приготування були закінчені.

— Дуже вам зобов'язаний за настільки милостивий дозвіл! — злостиво відповів професор, що не визнає ніяких авторитетів, крім свого власного.— Якщо ви нічого не маєте проти, я скористаюся з вашої люб'язності й виступлю як піонер.

Він перекинув сокирку за спину, сів на дерево верхи і, відштовхуючись обома руками, швидко перебрався по стовбуру на той бік. А там став на землю і підкинув вгору руки.

— Нарешті-таки! — крикнув він.— Нарешті-таки!

Я з острахом стежив за ним, очікуючи, яку ж долю готує йому ця зелена завіса. Але навкруги було тихо, тільки якийсь дивний строкатий птах спурхнув у професора з-під ніг і сховався серед дерев.

Другим через прірву перебрався Саммерлі. Просто разюче, скільки сили в цьому кволому тілі! Він побажав неодмінно захопити із собою дві гвинтівки, так що тепер обидва професори були озброєні. Потім настала моя черга. Я намагався не дивитися в страшну безодню, що розверзлася піді мною. Саммерлі простягнув мені приклад гвинтівки, а за секунду я вже схопив його за руку. Що стосується лорда Джона, то він просто перейшов мостом — перейшов без усякої підтримки! Залізні нерви в цієї людини!

І от ми четверо — у чарівній країні, у Загубленому світі, куди дотепер проникнув один Мепл-Уайт! Настала хвилина найбільшого тріумфу. Але хто міг подумати, що ця хвилина буде для нас початком найбільших нещасть? Дозвольте ж мені розповісти декількома словами, як вибухнув над нами цей страшний удар.

Ми відійшли від краю прірви і встигли фугтів на п'ятдесят пробратися крізь густий чагарник, як раптом позаду пролунав оглушливий гуркіт. Ми інстинктивно кинулися назад. Нашого моста більше не існувало!

Заглянувши вниз, я побачив на самому дні прірви плутанину гілок і друзок — усе, що залишилося від бука. Невже край площадки не витримав такої ваги й обсипався під нею? Це було перше, що спало нам на думку. А потім через виступ пірамідального стрімчака повільно з'явилася чиясь коричнева фізіономія. Це був наш метис Гомес. Але куди поділася його стримана посмішка і непроникність сфінкса? Обличчя, що дивилося на нас, спотворю-

вала ненависть, задоволена помста запалила божевільним захватом його очі.

— Лорде Рокстоне! — крикнув він.— Лорде Джоне Рокстоне!

— Що потрібно? — відгукнувся наш супутник.— Я тут!

До нас долинув вибух реготу.

— Так, ти там, англійський собако, і тобі відтіля не вибратися! Я чекав, довго чекав, коли настане слухна нагода. Вам важко було підніматися вгору, а спускатися вниз буде ще сутужніше. Ех, простаки! Потрапили в пастку? Усі до одного потрапили!

Вражені, ми не знаходили слів і мовчки дивилися на метиса. Великий зламаний сук, що лежав на траві, пояснив нам, що послужило йому важелем, коли він скидав наш міст. Його обличчя зникло в кущах, але за мить з'явилося знову, ще більш спотворене ненавистю.

— Ми ледве не вбили вас каменем біля печери,— крикнув він,— але так буде найкраще! Повільна смерть страшніша. Ваші кісточки побіліють, і ніхто не довідається, де вони спочивають, ніхто не прийде прикрити їх землею. Коли подихатимеш, згадай Лопеса, якого ти убив п'ять років тому коло ріки Путумаю! Я його брат, і яка б смерть не наздогнала мене, я помру спокійно, тому що помстився за нього!

Метис люто погрозив нам кулаком і сховався. Запала тиша.

Якщо б Гомес угамував свою помсту і тим обмежився, все зійшло б йому з рук. Його згубила безрозсудна пристрасть до драматичних ефектів, властива всім людям латинської раси, а Рокстон, що уславився, як «кара Божа» у трьох країнах Південної Америки, не дозволяв із собою жартувати. Метис вже спускався протилежним схилом стрімчака, та йому так і не вдалося ступити на землю. Лорд Джон побіг краєм плато, щоб не втрачати його з поля зору. Гримнув постріл, ми почули пронизливий зойк і за мить — глухий стукіт тіла, що впало. Рокстон повернувся до нас; лице в нього начебто скам'яніло.

— Я сліпий, роззява! — с гіркою сказав він.— Моя дурість згубила вас усіх. Треба ж мені було забути, що ці люди нічого не прощають, що з ними завжди треба бути напоготові!

— Навіщо ж ви пожаліли другого метиса? Адже без його допомоги Гомес не справився б з деревом.

— Я міг би покінчити і з ним, та пожалів. Може, він тут ні при чому. Але, мабуть, ви маєте рацію. Краще було б пристрілити і його: він напевно допомагав Гомесові.

Тепер, коли істинне підґрунтя цього зрадництва роз'яснилося, ми почали згадувати, що поведінка метиса багато в чому була підозрілою. Все стало зрозуміло: і його завзяте прагнення проник-

нути в плани експедиції, і сварка коло хатини, коли Самбо перешкодив йому підслухати нашу розмову, і сповнені ненависті погляди, що нам частенько доводилося перехоплювати. Ми продовжували обговорювати все це, одночасно намагаючись освоїтися з новим поворотом подій, як раптом увагу нашу привернула цікава сцена, що розігралася внизу, біля підніжжя кам'яної гряди. Людина, одягнена в біле — очевидно, метис, що залишився живий, — шодуху бігла рівниною, начебто утікаючи від смерті, що її наздоганяє. За нею величезними стрибками нісся чорний, як смола, велетень — наш відданий негр Самбо. У нас на очах він наздогнав утікача, стрибнув йому на спину й обхопив його руками за шийку. Вони покотилися вниз. По хвилині Самбо піднявся на ноги, глянувши на розпростерте перед ним тіло і, радісно помахавши нам руками, побіг до стрімчака. Нерухома біла фігура так і залишилася лежати посеред рівнини.

Відплата наздогнала обох зрадників, але вчинене ними було неоправно. Ми не могли повернутися на стрімчак. Колись нашим житлом був увесь світ, тепер він звузився до розмірів цього плато. Одне й друге існувало роздільно. От рівнина, що веде туди, де в нас заховані човни. А там, за ледь бузковим серпанком обрїю, — ріка, зворотний шлях до цивілізації. Зникла лише одне-єдина сполучна ланка. Ніякої винахідливості не вистачить на те, щоб перекинути міст через прірву, що зяє між нашим нинішнім днем і минулим. Досить було однієї миті, і як все змінилося!

І тут я зрозумів, з якого тіста зліплені мої три товариші. Правда, вигляд у них був дуже серйозний і зосереджений, але ніщо не могло змінити незворушний спокій цих людей. Нам не залишалося нічого іншого, як сидіти в кущах і терпляче чекати на Самбо. І незабаром його добродушна чорна фізіономія визирнула із-за каменів, і він став на вершині стрімчака на весь свій могутній зріст.

— Що я тепер робити? — крикнув Самбо. — Ви мені говорити, і я все буду робити.

Поставити таке питання було нічого не варто, а відповісти на нього було важко. Ми знали лише одне: Самбо — наш єдиний надійний зв'язок із зовнішнім світом. Тільки б він не залишив нас!

— Ні, ні! — крикнув Самбо. — Я вас не залишити. Я завжди тут. Індіанці хотів піти. Самбо не може утримати індіанці. Вони кажуть: тут живе Курупурі, підемо додому. Вас немає, а Самбо сам не може умовити індіанці.

Дійсно, останнім часом індіанці не намагалися приховати, що їм хочеться залишити нас і повернутися до себе. Самбо говорив правду: утримати їх тепер не було ніякої можливості.

— Самбо! Умов індіанців зачекати до завтра! Тоді я пошлю з ними листа! — крикнув я.

— Добре, сер! Індіанці будуть чекати завтра. Самбо дав слово.

Справ для нашого вірного негра знайшлося багато, і він справився з усім якнайкраще. Насамперед ми наказали йому відв'язати канат, обмотаний навколо пенька, і перекинути один його кінець до нас. Канат був не товщий за білизняну мотузку, але дуже міцний, і хоч як міст він не годився, все-таки в нашому становищі така річ була необхідна. Потім Самбо прив'язав до свого кінця мішок з їстівними припасами, вже піднятий на стрімчак, і ми перетягли його до себе. Провізії нам мало вистачити принаймні на тиждень, навіть якщо не поповнювати запасів полюванням. Нарешті, Самбо приніс нагору ще два мішки, в яких були патрони і багато інших речей. Все це ми перетягли на канаті до себе. Був уже вечір, коли наш негр востаннє спустився вниз, твердо запевнивши нас, що індіанці залишаться до ранку.

От чому майже всю цю ніч — нашу першу ніч на плато — я просидів з ліхтарем, записуючи те, що сталося з нами.

Ми розташувалися на нічліг поруч самого краю обриву і відразу повечеряли, запиваючи їжу аполінарисом, дві пляшки якого знайшлися в одному з мішків із провізією. Відшукати воду — для нас питання життя і смерті, але я вважаю, що на сьогодні пригод досить навіть для лорда Джона, а інші і поготів не мають ніякого бажання вирушити на розвідку в Невідому країну. Багаття ми вирішили не розпалювати і взагалі намагалися робити якнайменше галасу.

Завтра — вірніше, сьогодні, тому що я досидів до світанку — ми зробимо першу вилазку в цей загадковий світ. Коли мені вдасться продовжити свої записи — і чи вдасться, — не знаю. Поки що індіанці все ще тут — мені видно їх звідси, і я впевнений, що наш Самбо незабаром з'явиться за листом. Дуже сподіваюся, що він потрапить до рук адресата.

Р. С. Чим більше я мізкую над нашим становищем, тим невтішнішим воно мені здається. Надії на повернення в мене немає. Якби коло краю плато росло високе дерево, ми могли б перекинути через прірву новий міст, але ближче п'ятдесяти футів дерев немає, а підтягати до обриву таку вагу нам не вдасться навіть учотирьох. Канат же занадто короткий, на ньому не спустишся. Ні, наше становище безнадійне, безнадійне!

Глава X ОСЬ ВОНИ, ЧУДЕСА!

З нами сталися й усе ще діяться найсправжніснінькі чудеса. Мої паперові запаси складаються з п'яти подертих блокнотів та купи розрізнених аркушків, а стилографічний олівець у мене лише один. Але доки рука моя збереже здатність рухатися, я не перестану вести докладний запис усіх наших пригод і, пам'ятаючи, що ми одні з усього роду людського є свідками цих чудес, поспішу описати їх, доки вони ще свіжі в мене в пам'яті і доки нас не спіткало лихо, якого нам, очевидно, не уникнути.

Чи зможе Самбо доставити мої листи до берегів Амазонки, чи привезу я їх із собою в Лондон, чудесним способом вирвавшись звідси, чи потраплять вони до рук якого-небудь сміливця, що, можливо, добереться до плато на удосконаленому моноплані,— нічого цього я не знаю, але, як би там не було, мене не полишає тверда впевненість, що ці записи стануть класичною повістю про справжні пригоди і що їм призначене безсмертя.

Наступного дня після того, як негідник Гомес улаштував нам пастку на плато, ми багато в чому поповнили свій життєвий досвід. Утім, перше випробування, що випало того ранку на мою долю, не вселило мені особливих симпатій до місця, де ми опинилися. Я заснув тільки на світанку і, прокинувшись, побачив у себе на литці щось дивне. Під час сну права холоша в мене трохи піднялася, і тепер між нею і шкарпеткою на нозі сиділа велика багряно-червона виноградина. Здивований цим, я доторкнувся до неї, і раптом, на мій величезний жах і відразу, виноградина луснула в мене між пальцями, бризнувши в усі боки кров'ю. На мій лемент прибігли обидва професори.

— Надзвичайно цікаво! — сказав Саммерлі, нахилившись наді мною.— Величезний кліщ і, наскільки мені відомо, не занесений у жоден визначник.

— Ми пожинаємо перші плоди наших праць,— повчальним тоном прогудів Челленджер.— Доведеться назвати його *Ixodes Maloni*. Але, мій юний друже, що така дрібниця, як укус кліща, у порівнянні з тим, що ваше ім'я буде написано в славних анналах¹ зоології. На біду, ви роздавили цей чудовий екземпляр у момент його насичення.

— Яка гидота! — вигукнув я.

На знак протесту професор Челленджер підняв свої волохаті брови і заспокійливо поплескав мене по плечу.

¹ *Аннали* — записи історичних подій за роками; літопис.

— Вчіться дивитися на речі з наукового погляду, розвивайте в собі неупередженість ученого,— сказав він.— Для людини з філософічним складом мислення, схожої на мене, наприклад, цей кліщ з його ланцетоподібним хоботком і шлунком, що розтягується, є таким же прекрасним утвором природи, як, скажімо, павич або північне сяйво. Мені боляче чути, що ви відгукуєтеся про нього настільки осудливо. При відомому старанні ми зможемо роздобути другий такий екземпляр, у цьому я не сумніваюся.

— Я теж у цьому не сумніваюся,— похмуро проговорив Саммерлі,— тому що цей другий екземпляр тільки-но заліз вам за комір.

Челленджер так і підскаочив на місці і, заревівши, як бик, почав рвати на собі куртку і сорочку. Ми із Саммерлі так розвеселилися, що навіть не могли допомогти йому. Нарешті, нам вдалося оголити могутній торс Челленджера (обхват грудей п'ятдесят чотири дюйми по мірці кравця) і спіймати кліща, що заплутався в нетрях чорного волосся, яке вкриває його груди, і не встиг заподіяти жодної шкоди. Виявилось, що навкруги всі кущі кишать цією гидотою, і ми вирішили перенести стоянку в інше місце.

Але спочатку треба було ще домовитися з нашим вірним негром, що незабаром з'явився на вершині стрімчака з банками какао і пачками сухарів. Все це було переправлено до нас, а з провізії, що залишилася внизу, ми веліли йому відкласти собі запас місяців на два, інше ж роздати індіанцям як нагороду за службу й у вигляді застави за доставку наших листів на Амазонку. За кілька годин ми побачили, як вони один за одним, кожний з вузлом на голові, потяглися рівниною, тією самою дорогою, що ми прийшли сюди. Самбо влаштувався в нашому маленькому наметі поруч підніжжя пірамідального стрімчака і залишився єдиною ланкою, що зв'язує нас із зовнішнім світом.

Тепер нам треба було виробити план дій на найближчий час. Ми перенесли стоянку з чагарнику, що кишить кліщами, на невелику галявину, оточену з усіх боків деревами. Посередині галявини лежало кілька гладких валунів, тут же поблизу було прекрасне джерело, і ми, задоволені, заходилися розробляти плани вторгнення в незвідану країну. У густому листі перегукувалися птахи — голосніше всіх лунав протяжливий свист якоїсь знайомої нам співухи. Жодних інших ознак життя ми тут не помітили.

Перше, що нам треба було зробити, це скласти докладний інвентар нашого майна, щоб твердо знати, на скільки часу можна вважати себе забезпеченими. Виявилось, що запасів у нас цілком

достатньо. Ми врахували все: і принесене із собою і переправлене канатом негром. Але що було найважливіше — беручи до уваги ті небезпеки, яких нам, імовірно, не минути,— у нас були всі чотири гвинтівки, тисяча триста патронів до них, дробовик і майже півтора ста куль середнього калібру. Провізії нам мало вистачити на кілька тижнів, тютюну — хоч відбавляй. Був і деякий науковий інструментарій, включаючи потужний телескоп і гарний польовий бінокль. Усе це ми склали на галявині, і як першу міру обережності нарізали ножами колючих гілок та спорудили з них огорожу ярдів п'ятнадцять у діаметрі. На перший час ця площадка мала служити нам штаб-квартирою, притулком у разі несподіваного нападу і складом усього майна. Цей табір дістав назву Форт Челленджера.

Ми покінчили з облаштуванням на новому місці тільки до полудня, але спека не дуже нам дошкуляла. Взагалі температура і характер рослинності на плато ближчі до помірного поясу, ніж до тропіків. Серед дерев, які кільцем оточували галявину, були бук, дуб і навіть береза. Величезний гінго, що піднімався над усіма своїми сусідами, затінював наш форт могутнім гіллям з віялоподібним листям. Під його покровом ми і продовжили бесіду, надавши слово лордові Джону, що узяв на себе командування експедицією в ці рішучі для нас години.

— Поки нас не почують і не побачать які-небудь живі істоти — звір або людина, байдуже,— ми в безпеці,— сказав він.— Але варто тільки їм дізнатися про нашу появу на плато, і спокійне життя для нас скінчилося. Поки ми, здається, не викликаємо жодних підозр. Тому на деякий час треба затаїтися і вести розвідку дуже обережно. Не зашкодить поволі придивитися до сусідів, перш ніж починати обмін візитами.

— Але ж нам треба просуватися далі,— непевно сказав я.

— Милий юначе, ви маєте цілковиту рацію. Ми будемо просуватися в межах, дозволених здоровим глуздом. Заходити занадто далеко я не раджу, треба робити такі вилазки, щоб у будь-яку хвилину можна було повернутися сюди, у наш форт. І, що найважливіше,— жодного пострілу, хіба лише в тому випадку, якщо від нього залежатиме наше життя.

— Однак ви вчора вистрілили,— сказав Саммерлі.

— Ну, знаєте, вибирати мені не доводилося. Та й навряд чи звук віднесло далеко всередину: вчора був сильний вітер з боку плато. До речі, як ми його назвемо? Давайте вирішувати.

Було подано кілька пропозицій, більш-менш удалих, але останнє слово залишилося за Челленджером.

— Тут довго думати нема чого,— сказав він.— Плато буде названо на честь піонера, що його відкрив: це Країна Мепл-Уайта.

Так ми і назвали плато, під цим ім'ям його занесено на карту, складання якої доручене мені, під цим ім'ям, сподіваюся, ввійде й у майбутні атласи.

Перед нами стояла невідкладне завдання — проникнути мирним шляхом у Країну Мепл-Уайта. Ми встигли переконатися на власні очі, що в ній живуть якісь дивні істоти, а замальовки Мепл-Уайта обіцяли нам появу чудовиськ. Нарешті, у нас були всі підстави думати, що на плато є і люди, про лютість яких говорив кістяк, пропоротий бамбуком.

Ми знали, що небезпеки чатують на нас на кожному кроці, і, не сподіваючись на порятунок, вирішили вжити всіх тих запобіжних заходів, що підказував лордові Джону його досвід. Але хіба ми могли довго затримуватися на порозі цього таємничого світу, якщо нас охопило бажання якомога швидше проникнути в самісіньке його серце!

Отже, ми завалили гілками вхід у табір і, залишивши всі наші запаси під захистом колючої огорожі, повільно і з найбільшою обережністю рушили в Невідоме вздовж русла невеликого струмочка, що брав початок у джерелі на галявині і мав служити нам дороговказною ниткою при поверненні.

Не встигнувши як слід відійти від табору, ми вже відразу наскочили на перші ознаки чудес, що чекали на нас. У густому лісі було багато дерев, зовсім незнайомих мені, але наш ботанік Саммерлі впізнав тут цикадеї і кілька видів хвойних, які давно зникли з лиця землі. Пройшовши лісом кілька сот ярдів, ми вийшли до місця, де струмок розливався досить широкою затокою. По краях її ріс густий високий очерет, який професор Саммерлі відніс до розряду хвощів; тут же на вітрі розгойдували верхівками і деревоподібні папороті. Лорд Джон, що йшов попереду, раптом зупинився і підняв руку.

— Дивіться! — сказав він.— От так слід! Тут, напевно, ходив прабатько всіх птахів!

На грузкій твані були чітко видні величезні трипалі сліди. Вони вели через болото до лісу. Ми зупинилися коло цих дивовижних відбитків. Якщо тут пройшов дійсно птах, — а яка тварина могла залишити такі сліди? — то лапа в нього настільки більша, ніж у страуса, що розміри цього гіганта навіть важко собі уявити. Лорд Джон уважно озирнувся на всі боки і вклав два патрони у свою крупнокаліберну гвинтівку.

— Присягаюся честю мисливця,— сказав він,— що сліди зовсім свіжі. Ця істота пройшла тут яких-небудь десять хвилин тому.

Бачите, вода ще не встигла заповнити ген ту ямку, де лапа глибше занурилася у твань. Господи Боже! А от і слід дитинчати.

І дійсно, паралельно великим слідам йшли такі ж самі, але маленькі.

— А що ви скажете про це? — триумфально вигукнув професор Саммерлі, показуючи слід, схожий на відбиток п'ятипалої людської руки.

— Вельд!¹ — вигукнув Челленджер, не тямлячи себе від захвату.— Я бачив такі відбитки у вельдських шарах. Ця істота пересувається на задніх, трипалих кінцівках, випрямившись на весь зріст, а передніми, п'ятипалими, допомагає собі при ходьбі. Ні, дорогий мій Рекстоне, це аж ніяк не птах!

— Звір?

— Ні, плазун — динозавр². Це він, і ніхто інший! Дев'яносто років тому такі сліди спантеличили одного досить поважного вченого із Сассекса. Але хто міг мріяти... хто міг мріяти... що нам доведеться побачити...

Останні слова Челленджер домовив пошепки, а ми так і завмерли від здивування. Сліди повели нас від болота до густих заростей чагарника. За ним, серед дерев, була велика прогалина, і по цій прогалині розгулювало п'ять надзвичайно дивних істот — таких мені ще ніколи не доводилося бачити. Ми причаїлися за кущами і довго роздивлялися їх.

Як я вже сказав, вони гуляли уп'яťох — двоє дорослих і троє дитинчат. Розміри їх вразили нас. Навіть маленькі були зростом як слон, а про дорослих і говорити не доводиться. Їх луската, як у ящірок, шкіра зблискувала на сонці аспідно-чорними переливами. Усі п'ятеро стояли на задніх лапах, спираючись на широкі, товсті хвости, а передніми, п'ятипалими, притягали до себе зелені гілки й обгризали з них листя. Щоб у вас було повне уявлення про цих чудовиськ, скажу, що вони нагадували гігантських, футів двадцять заввишки, кенгуру, вкритих чорною крокодилячою шкірою.

Я не знаю, скільки часу ми простояли там як зачаровані, дивлячись на це надзвичайне видовище. Сильний вітер дув у наш бік, куці служили гарним укриттям, отже, можна було не побоюватися,

¹ *Вельд* — нижній відділ крейдяного періоду, що поєднує шари порід, відкладених у прісноводних басейнах, ріках і озерах того часу.

² *Динозавр* (страшний ящір) — представник великої вимерлої групи величезних сухопутних ящерів, серед яких були хижі і травоїдні, чотириногі і такі, що бігали на задніх ногах, панцирні і рогаті види. Травоїдні динозаври досягали тридцяти метрів у довжину і шістдесят тон ваги. Жили в мезозойську еру.

...По цій прогаліні розгулювали надзвичайно дивні істоти...

що чудовиська знайдуть нас. Час від часу дитинчата, незграбно граючись, підстрибували і з глухим стукотом гепалися на землю. Їхні батьки, очевидно, мали нечувану силу, тому що один з них, не дотягшись до листя на верхівці досить високого дерева, обхопив його передніми лапами і переломив стовбур навпіл, немов тоненьку гілку. Вчинок цей свідчив водночас про дві речі: про сильно розвинуту мускулатуру і недорозвинений мозок, тому що дерево звалилося просто на голову чудовиську і воно голосно закричало. Величезні розміри явно не відповідали ступеню витривалості, дарованій йому природою. Випадок з деревом, мабуть, змусив його насторожитися, тому що воно повільно побрело в ліс у супроводі своєї пари і трьох гігантських дитинчат. Якийсь час ми бачили, як їхні аспідно-чорні спini поблискували в хащі, а голови поринали вгору і униз високо над чагарником. Потім вони зникли серед дерев.

Я подивився на своїх товаришів. Лорд Джон стояв, тримаючи палець на спусковому гачку, очі його горіли мисливським азартом. Чого б він тільки не дав за те, щоб повісити одну таку голову над каміном у себе в кімнаті поруч із двома схрещеними веслами! І все-таки розсудливість взяла в ньому гору, бо він знав, що ми тільки в тому разі зможемо проникнути в таємниці цієї невідомої країни, якщо її мешканці не будуть і підозрювати про наше існування.

Обидва професори наче зацікавилися з радості. Забувши про все на світі, вони несвідомо схопилися за руки і так і завмерли на місці, як двоє маленьких дітлахів, що безмовно видивляються на яке-небудь чудо з чудес. Челленджер посміхався ангельською посмішкою, від чого щоки його здулися яблучками; жовчна гримаса зникла з обличчя Саммерлі, поступившись місцем виразу побожного захвату.

— *Nunc dimittis*¹ — скрикнув він нарешті.— Що ж скажуть про це в Англії?

— Дорогий мій Саммерлі, по секрету можу вам повідомити, що саме буде сказано в Англії,— відповів Челленджер.— Там скажуть, що ви страшний брехун і дурисвіт, який не має жодного відношення до науки. Те ж саме, що ви і вам подібні говорили про мене.

— А якщо ми пред'явимо фотографічні знімки?

— Підробка, Саммерлі! Груба підробка!

— А якщо ми надамо речові докази?

¹ Нині відпускаються (лат.).

— О! Тоді вони від нас не відчепляться! Мелоун і його банда з Фліт-стріт ще співатимуть нам хвалу. Запам'ятайте! Двадцять восьмого серпня ми бачили в Країні Мепл-Уайта п'ять живих ігуанодонів¹. Зробіть відповідний запис у своїй книжечці, мій юний друже, і сповістіть про це ваш жалюгідний газетний листок.

— І приготуйтеся до того, що редактор вас викине,— додав лорд Джон.— На тих широтах, де стоїть Лондон, все виглядає трохи інакше, дорогий мій юначе. Невже мало є людей, що ніколи не розповідають про свої пригоди з остраху, що їм не повірять! Хто їх засудить за це? Мине місяць-другий, і нам самим усе здаватиметься сном. Як ви їх назвали, цих чудовиськ?

— Ігуанодони,— сказав Саммерлі.— Відбитки їхніх ніг знайдені в гастингських² піщаниках, у Кенті, у Сассексі. Безліч їх водилася в південній Англії, поки там не було нестатку в зелені, якою вони живляться. А потім умови змінилися, і звірі помалу вимерли. Тут, очевидно, все залишилося, як було, тому що ігуанодони продовжують існувати дотепер.

— Якщо ми коли-небудь виберемося звідси живими, я без такої голови додому не повернуся,— сказав лорд Джон.— Почекайте, африканські мисливчики, ви ще в мене позеленієте від заздрості! Однак, друзі, не знаю, як вам, а мені увесь час здається, що ми так і вскочимо в яку-небудь серйозну халепу.

Те ж саме відчуття грізної таємниці було й у мене. У лісовому сутінку причаїлися жахи, і серце мимоволі стискалося від страху, коли ми вдивлялися в цю густу зелену хащу. Правда, велетенські ігуанодони були зовсім сумирні телепні, і вони не могли заподіяти нам великої шкоди, але звідки знати, чи не збереглися в цьому світі чудес інші велетні, що причаїлися зараз у своїх лігвищах серед скель і чагарника і тільки вичікують миті, щоб кинутися на нас? Я маю досить неясне уявлення про доісторичне життя, але, пам'ятається, мені якось потрапила до рук одна книга, де говорилося про звірів, для яких наші леви і тигри були б такою ж легкою здобиччю, як миша для кішки. Що, як такі чудовиська живуть у лісових нетрях Країни Мепл-Уайта!

Того ранку — нашого першого ранку у незвіданій країні — ми переконалися, що небезпеки чатують на нас тут на кожному кроці.

¹ *Ігуанодон* — рід динозаврів. Ігуанодони пересувалися на задніх трипалих кінцівках, що за своєю будовою подібні до ніг птахів. Жили по берегах рік, живилися рослинами.

² *Гастингс* — місце в Англії, знамените в історії великою битвою англійців з норманнами при підкоренні Англії Вільгельмом Завойовником. Там залягають піщаники крейдяного періоду з відбитками слідів динозаврів.

Пригода ця була просто огидна, і мені навіть неприємно говорити про неї. Якщо лорд Джон мав рацію, і прогалину, де паслися ігуанодони, ми будемо згадувати, як сон, то болото з птеродактилями залишиться в нас у пам'яті болісним кошмаром. Зараз розповім, як все це було.

Ми йшли лісом дуже повільно, почасти тому, що лорд Джон як розвідник не дозволяв нам наздоганяти себе, почасти через обох професорів, які раз у раз приходили в захват від якогось невідомого їм виду квітки або комахи. Милі через тричотири дерева уздовж правого берега струмка зрідли, і перед нами відкрилася ще одна прогалина. За густою облямівкою чагарника нагромаджувалися валуни — вони зустрічаються на плато всюди. Ми повільно рушили туди через кущі, що доходили нам до пояса, і раптом почули десь зовсім близько звуки — чи то курликання, чи то шипіння, — що зливалось в невиразний гул, від якого здригалось повітря. Лорд Джон подав нам знак зупинитися і, пригинаючись на бігу, кинувся до валунів. Він подивився по верх них, завмер і, очевидно забувши про наше існування, довго стояв, поглинутий видовищем, що відкрилося перед ним. Нарешті він покликав нас до себе, показуючи знаками, що необхідно дотримуватись обережності. Я зрозумів з його вигляду, що за валунами ховається якесь диво, а може, і серйозна небезпека.

Ми підповзли до лорда Джона й заглянули вниз. Перед нами зяяла глибока улоговина, ймовірно один з тих невеликих кратерів, яких багато на плато. На дні цієї улоговини, ярдів за сто від того місця, де ми лежали, за крайкою очерету зблискували затягнуті зеленню стоячі калюжі. Місце було похмуре саме по собі, але, дивлячись на його мешканців, я мимоволі згадав сцени із сьомого кола Дантова «Пекла»¹. Тут гніздилися птеродактилі — сотні і сотні птеродактилів! Улоговина так і кишіла ними — дитинчата плазували у воді, а їх огидні матінки висиджували на обміліні яйця у твердій жовтуватій плівці. Уся ця маса огидних ящерів копошилася, біла крилами, стрясала повітря лементами і поширювала навколо такий сморід, що в нас нудота підступала до горла. А вище, кожний на своєму камені, сиділи величезні сірі самці, схожі на висохлі опудала, сиділи зовсім нерухомо, як мертві, і тільки поводили очима, що налилися кров'ю, та зрідка клацали

¹ Данте Аліґ'єрі (1265–1321) — великий італійський поет доби Відродження, автор «Божественної комедії», що поділяється на три частини: «Пекло», «Чистилище» і «Рай», відповідно до етапів уявної подорожі поета трьома «загробними світами».

дзьобом услід бабкам, які пролітали. Їх велетенські перетинчасті крила, зігнуті в передпліччях, були притиснуті до боків, над ними стирчали хижі пташині голови, і від цього у їх вигляді, мені ввижалося щось людське — вони нагадували бабів, що кутаються в мерзенні, кольору павутиння, хустки. Рахуючи і великих і маленьких, в улоговині було не менше тисячі цих мерзенних тварин.

Обидва наші професори так зраділи можливості вивчати поблизу життя доісторичного світу, що охоче просиділи б тут весь день. Вони показували нам дохлу рибу і птахів, які валялися серед каміння і що, мабуть, служили їжею птеродактилям, і поздоровляли один одного з тим, що внесуть нарешті ясність у питання, чому кістки цих літаючих ящерів у такій кількості зустрічаються в деяких місцях, наприклад, у кембріджських піщаниках. Тепер вже не викликає сумніву, говорили вони, що птеродактилі, подібно пінгвінам, жили зграями. Зрештою, бажаючи довести колезі якусь свою тезу, Челленджер висунув голову із-за каменя і ледве не накликав загибель на всіх нас. Найближчий до нас sameць раптом пронизливо засичав, змахнув двадцятифутовими перетинчастими крилами і піднявся в повітря. Самки з дитинчатами збилися в купу ближче до води, а вартові один за одним злетіли в небо. Дивне видовище являли собою ці огидні тварини, що сотнями літали над нами, швидко, наче ластівки, розсікаючи повітря крилами. Утім, ми незабаром зрозуміли, що милування цим видовищем до добра не доведе. Спочатку птеродактилі кружляли високо в небі, очевидно перевіряючи, наскільки велика небезпека. Потім, поступово стискаючи коло, почали спускатися все нижче і нижче, і, нарешті, сухий шелест їхніх аспідно-чорних крил досяг такої сили, що мені мимоволі пригадався Хендонський аеродром у дні змагань.

— Небезпека! — крикнув лорд Джон, хапаючи гвинтівку за дуло.— Біжіть просто до лісу, тримайтеся всі разом!

Але коло над нами вже зімкнулося. Птеродактилі майже зачіпали нас крилами по обличчях. Ми били їх прикладами, але удари потрапляли в щось м'яке і не заподіювали їм жодної шкоди. І раптом з цього аспідно-чорного блискучого кола висунулася довга шия; лютий дзьоб цілився просто в нас. За ним ще і ще один. Саммерлі скрикнув і закрив руками закривавлене обличчя. Я відчув сильний поштовх у потилицю і мало не знепритомнів від болю. Челленджер упав, я нахилився допомогти йому і повалився на нього, прибитий ще одним ударом ззаду. У ту ж мить лорд Джон вистрілив. Я підняв голову і побачив, що один із птеродактилів б'ється на землі з перебитим крилом, бризкає слиною

Птеродактилі майже зачіпали нас крилами по обличчях.

з розкритого дзьоба і люто крутить виряченими, налитими кров'ю очима — справжній диявол з картини якого-небудь середньовічного художника! Його побратими, налякані звуком пострілу, злетіли вгору і почали кружляти в нас над головою.

— Тепер рятуйтеся! — крикнув лорд Джон.

Ми побігли навпростець крізь чагарник, але біля самого узлісся гарпії знову наздогнали нас. Саммерлі був збитий з ніг, ми підняли його і кинулися під дерева. У лісі небезпека минула, бо птеродактилям з їхніми величезними крилами ніде було розвернутися між гілок.

Ми поверталися в табір у досить жалюгідному стані, а вони ще довго проводжали нас, кружляючи колами в блакитному небі на такій висоті, що знизу їх можна було прийняти за звичайних голубів. Погоня припинилася лише тоді, коли нас сховала лісова хаща, і більше птеродактилі не з'являлися.

— Надзвичайно цікава і повчальна подія, — сказав Челленджер, обмиваючи в струмку розпухле коліно. — Тепер, Саммерлі, ми з вами добре знаємо, як поводяться розлючені птеродактилі.

Саммерлі в цей час витирав кров, що лилася із садна на чолі, а я перев'язував досить глибоку рану на потилиці. Лорд Джон відбувся легше за нас: чудовисько тільки подряпало йому плече і розірвало сорочку.

— Слід зазначити, — продовжував Челленджер, — що в нашого юного друга колота рана, а вирвати такий жмут із сорочки лорда Джона можна було тільки зубами. Мене ж били крилами по голові. Таким чином, ми познайомилися з найрізноманітнішими методами нападу птеродактилів.

— Ще трохи, і нам прийшов би кінець, — серйозним тоном промовив лорд Джон. — Огиднішу смерть важко собі уявити — стати жертвою цих мерзенних тварин! Мені дуже не хотілося стріляти, але вибору не було.

— Ми не сиділи б зараз біля струмочка, якщо б не ваш постріл, — переконано проговорив я.

— Будемо сподіватися, що моя стрілянина справі не зашкодить, — сказав лорд Джон. — У тутешніх лісах, напевно, часто лунають звуки не менш голосні: то відламається гілка, то звалиться ціле дерево. Однак на сьогодні сильних відчуттів досить. Ходімо краще до табору, пошукаємо в нашій аптечці карболки. Хто цих тварюк знає — може, їхні укуси отруйні.

Але, звідтоді як стоїть світ, навряд чи на долю людини випадало стільки пригод за один день. Нас чекало нове лихо. Ми вийшли берегом струмка на галявину і, побачивши колючу огорожу,

що оточувала наш форт, вирішили, що цього разу випробування наші скінчилися. Однак відпочивати нам не довелося. Вхід у Форт Челленджера був завалений як і раніше, огорожа була ціла, а все-таки ми відразу зрозуміли, що за нашої відсутності тут хтось побував. Непроханий гість не залишив на землі жодних слідів, і тільки нависла над табором величезна гілка дерева гінго віддавала шлях, яким він пробрався сюди. Що ж стосується його сили і зухвалості, то про це добре свідчив стан нашого складу. Усі речі були розкидані по галявині, одна бляшанка з м'ясом розчавлена — очевидно, таким способом він намагався витягти її вміст. Від ящика з патронами залишилися самі друзки, а біля нього валялася зім'ята в корж гільза. Неясний страх знову стиснув нам серце, і ми почали злякано вдивлятися в густі тіні під деревами, очікуючи, що звідти от-от з'явиться щось дивовижне.

Яке ж полегшення ми відчули, коли почули в цю хвилину голос Самбо і, підійшовши до краю плато, побачили на вершині стрімчака його усміхнену фізіономію!

— Все добре, містере Челленджере! Все добре! — крикнув він. — Самбо тут. Не бійся! Коли покличеш Самбо, він завжди буде тут.

Дивлячись на чесного негра і на неосяжну рівнину, що простиралася мало не до приток Амазонки, ми згадали, що це все-таки двадцяте століття, що ми живемо на Землі, а не на якій-небудь повній первісного хаосу планеті, куди нас перенесло чарівною силою. Але як важко було уявити собі, що від фіолетової лінії обр'ю палицею кинути до великої ріки, якою ходять великі пароплави, що люди там балакають про свої маленькі життєві проблемки, тоді як ми, закинуті в первісний світ, до первісних істот, можемо тільки дивитися в той бік і тужити про життя, сповнене для нас стількох радостей!

У мене залишився ще один спогад, пов'язаний з цим незвичайним днем, і на ньому я закінчу свого листа. Поранення, яких ми зазнали, явно подіяли на нерви обох професорів, і вони розпочали гарячу суперечку про те, до якого роду доісторичних ящерів належать наші вороги — до птеродактилів чи диморфодонів. Справа дійшла до обміну шпильками. Щоб не чути їхньої перепалки, я відійшов убик і, сівши на стовбур дерева, що впало, запалив люльку. Через кілька хвилин переді мною виросла фігура лорда Джона.

— Слушайте, Мелоуне, — сказав він, — ви добре запам'ятали те місце, де гніздяться ці тварини?

— Звичайно, запам'ятав.

— Щось на кшталт вулканічного кратера, правда?

— Цілком правильно, — сказав я.

- А який там ґрунт, ви звернули увагу?
 - Одні валуни, камені.
 - Ні, біля самої води, де росте очерет?
 - Щось синювате, начебто глина.
 - Отож... Вулканічний кратер і синя глина.
 - Ну то й що? — запитав я.
 - Та ні, це я так,— відповів лорд Джон і неквапливо покрокував туди, де все ще лунали голоси наших учених сперечальників — напружений, різкий тенор Саммерлі і гучний бас Челленджера.
- Я, ймовірно, забув би слова лорда Джона, але тієї ночі мені довелося почути їх від нього ще раз.— Синя глина... синя глина у вулканічному кратері,— пробурчав він. Це було останнє, з чим я, мучившись за день, занурився в міцний сон.

Глава XI Я СТАЮ ГЕРОЄМ ДНЯ

Побоювання лорда Джона Рокстона виправдалися: укуси чудовиськ, що напали на нас, були отруйними. Наступного ранку після нашої першої пригоди на плато в мене й у Саммерлі почалися сильні болі й остуда, а в Челленджера так розпухнуло коліно, що він ледь міг ступити на хвору ногу. Тому ми провели весь день у таборі, намагаючись у міру сил допомагати лордові Джону, що займався зміцненням колючої огорожі — нашого єдиного захисту від ворогів. Пам'ятаю, мене від самого ранку переслідувало тоді дивне відчуття: мені весь час здавалося, що за нами уважно стежать, але хто і звідки, цього я не міг сказати.

Я не стерпів і поділився своїми побоюваннями з Челленджером, що не забарився приписати їх розумовому розладу, нібито викликаному моїм пропасним станом. Як би там не було, але я раз у раз продовжував озиратися на всі боки, готуючись побачити щось і нічого не бачачи, крім темної купи гілок, з яких була складена наша колюча огорожа, та похмурих склепінь зелені, що вінчала стовбури величезних дерев. І все-таки впевненість, що якийсь недоброзичливий спостерігач ховається за два кроки від нас, не тільки не залишала мене, але ставала все сильнішою і сильнішою. Я пригадав марновірний страх індіанців перед грізним Курупурі, що ховається в лісовій глушині, і вже був готовий повірити, що цей злий дух позбавляє спокою тих сміливців, які вторгаються в найсвятіше місце його священної обителі.

Цієї ночі — нашої третьої ночі у Країні Мепл-Уайта — одна подія справила на нас дуже тяжке враження і змусила зайвий раз

подякувати лорду Джонові, що не пошкодував зусиль, аби зміцнити Форт Челленджера. Ми спали біля згасаючого багаття, як раптом нас розбудило, вірніше буквально підняло на ноги, шалене ревіння і верещання. Я не знаю, з чим можна порівняти ці лементи, що лунали десь зовсім поруч з нашим табором,— мені не доводилося чути нічого страшнішого. Вони роздирали повітря, наче гудок потяга, не маючи ні чистоти, ні чіткості цього звуку. Ми затисли вуха, намагаючись не чути густого вібруючого гуркоту, сповненого безмежного жаху і страждання. Нерви не витримували такого напруження. Я весь вкрився холодним потом, серце завмерло в мене в грудях. Здавалося, усі прикромці життя, усі його незліченні страждання — все, у чому воно може обвинуватити небеса, злилося воедино в цьому болісному лементі. І, немов акомпануючи крикам, від яких аж дзвеніло у вухах, немов відтіняючи їх, там же рокотав чийсь переривчастий, низький сміх, чийсь радісне гортанне гарчання. Цей страшний дует тривав хвилини три-чотири; він переполошив усіх птахів, що спали на деревах, і так само раптово стих. Ми довго мовчали, вражені почутим. Потім лорд Джон підкинув хмизу в багаття. Червонуваті відблиски вогню освітили напружені обличчя моїх товаришів і заграли в листі над нашою головою.

— Що це було? — пошепки запитав я.

— Вранці довідаємося,— сказав лорд Джон.— Це десь зовсім близько, не далі тієї прогалини.

— Ми удостоїлися честі підслухати здалеку доісторичну трагедію, що розігралася в очеретах, коло лагуни юрського періоду, коли великий ящір прикінчував у твані свого слабшого побратима! — виголосив Челленджер з надзвичайною навіть для нього урочистістю.— Так, людина багато виграла з'явившись на Землі трохи пізніше. На світанку всесвіту їй довелося б зустрітися з такими чудовиськами, що не злякалися б ні її мужності, ні її винахідливості. Хіба допомогли б їй стріли, праща і спис при зіткненні з тими силами, що розгулялися сьогодні вночі? Навіть сучасна гвинтівка не дасть вам переваги при зустрічі з таким чудовиськом.

— Проте я ставлю на свого милого дружка,— сказав лорд Джон, поглажуючи дуло «експреса».— Але не заперечую, в цього страховиська були чималі шанси на перемогу.

Саммерлі підняв руку.

— Тсс! — прошепотів він.— Мені щось почулося.

Мертву тишу порушив глухий, мірний тупіт. Якась тварина продиралася хащами, обережно ступаючи важкими лапами. Вона

повільно обійшла наш форт і зупинилася поруч входу. Ми почули її свистячий подих. Тільки легка огорожа відокремлювала нас від цього нічного чудовиська. Ми схопилися за гвинтівки, а лорд Джон, витягнувши куц з колючої огорожі, проробив у ній щось на зразок амбразури.

— Боже мій! — шепнув він. — Я, здається, бачу його!

Я заглянув в амбразуру поверх плеча лорда Джона. Так! Правильно! У густій тіні під деревом виднілася тінь ще густіша. Дика мідь і лютість почувалися в цьому припалому до землі первісному звірові. Зростом він був не вищий за коня, але його важкі обриси говорили про надзвичайну силу. Тільки в надпотужного організму міг бути такий подих — наповнений, рівний, як у парового котла. Чудовисько ворухнулося, і я побачив його страшні очі, що блиснули зеленим вогнем. І відразу почув шерех — воно повільно рушило вперед.

— Зараз стрибне! — сказав я і звів курок.

— Не стріляйте! — шепнув лорд Джон. — Хіба можна стріляти в таку тиху ніч? Звук віднесе на кілька миль. Прибережіть це наостанок.

— Якщо воно перескочить через огорожу, ми пропали, — сказав Саммерлі з нервовим смішком.

— Перескочити ми йому не дамо! — крикнув лорд Джон. — Але стріляйте тільки в зовсім крайньому випадку. Може, я і так з ним впораюся. Треба спробувати. Важко уявити собі більш сміливий учинок, ніж той, який зробив лорд Джон. Він нахилився над багаттям, вихопив з вогню палаючу гілку й в одну мить прослизнув крізь вузький отвір, пророблений в огорожі. Чудовисько з грізним гарчанням рушило вперед. Не вагаючись жодної миті, лорд Джон швидко і легко підбіг до нього і тицьнув палаючою гілкою просто в його морду. Переді мною усього лиш на секунду промайнула огидна маска гігантської жаби — бородавчата, наче поїдена проказою шкіра і величезний рот, весь у крові. І відразу слідом у куцах почувся тріск, і наш страшний гість зник у лісовій хащі.

— Я так і думав, що він злякається вогню, — зі сміхом сказав лорд Джон, повернувшись за огорожу і жбурнувши гілку в багаття.

— Ви ризикували життям! — хором скрикнули ми.

— А що мені залишалося робити? Якщо б це чудовисько опинилося серед нас, ми б уклали одне одного в перестрілці. Стріляти через огорожу теж не мало сенсу: тоді воно напевно перескочило б сюди, а така стрілянина видала б нас з головою, і більше нічого. Загалом, по-моєму, ми легко відбулися. Але що це за звір?

Не вагаючись жодної миті, лорд Джон швидко і легко підбіг до нього і тицьнув палаючою гілкою просто в його морду.

Наші вчені мужі нерішуче презирнулися.

— Я не беруся скільки-небудь точно визначити цю істоту,— сказав Саммерлі, розпалкуючи люльку біля багаття.

— Така обережність властива людям з істинно науковим складом мислення.— Челленджер зійшов до комплімента! — Я теж обмежуся лише загальним твердженням, що сьогодні вночі ми зіткнулися з одним із видів м'ясоїдного динозавра. Про можливість їхнього існування на плато ви вже від мене чули.

— Адже про багато доісторичних видів до нас не дійшло жодних відомостей,— сказав Саммерлі.— З нашого боку було б необачно думати, що ми зможемо назвати кожну живу істоту, яка нам зустрінеться тут.

— Ви цілком маєте рацію. Наші можливості обмежуються дуже приблизною класифікацією. Почекаємо до завтра, там буде видніше, а поки що давайте-но краще повернемося до перерваного сну.

— Але за умови, що один з нас залишиться чергувати,— рішуче сказав лорд Джон.— У такій країні жарти погані, друзі. Надалі пропоную встановити нічні чергування, по дві години за зміну.

— Тоді першим вартовим буду я, мені саме хочеться допалити люльку,— сказав професор Саммерлі.

І з цього часу ми ніколи не лягали спати без охорони.

Вранці причина шалених лементів, що розбудили нас, роз'яснилася. Прогалина, де ми бачили ігуанодонів, стала ареною справжнього бойовиська. Дивлячись на ці калюжі крові і величезні шматки м'яса, розкидані по зеленій траві, можна було припустити, що тут полягло чимало звірів, але при ближчому розгляді всі ці решітки виявилися частиною туші одного ігуанодона, роздертого на клаптики іншим звіром, якщо не більшим, то напевно лютішим.

Обидва професори поринули в наукову суперечку, ретельно оглядаючи кожний шматок, що мав мітки безжалісних іклів і величезних пазурів.

— Робити зараз які-небудь висновки передчасно,— сказав професор Челленджер, дивлячись на шматок білуватого м'яса, що лежав у нього на колінах.— Судячи з деяких даних, нападаючим був тигр із шаблеподібними іклами¹. Кістяки таких тигрів знаходять серед конгломератів² у печерах, але звір, якого ми бачили на

¹ *Шаблезубий тигр* (махайродус) — вимерла гігантська кішка, що відзначалася надзвичайно розвинутими іклами верхньої щелепи, подовженими на зразок кинджалів, пристосованими для полювання на товстошкірих тварин.

² *Конгломерат* — осадова гірська порода, що складається з гальки й валунів, зцементованих глиною тощо.

власні очі, набагато більший і схожий скоріше на плазуна. Я особисто схильний думати, що це був аллозавр.

— Або мегалозавр, — сказав Саммерлі.

— Може бути. Тобто, будь-який з великих хижих динозаврів¹. Серед них трапляються найстрашніші чудовиська, що коли-небудь опоганювали нашу земну кулю або служили прикрасою музеїв. — Челленджер зареготав над власним дотепом. Володіючи досить примітивним почуттям гумору, він радів кожному своєму жартові, навіть найгрубішому.

— Чим менше ми шумітимемо, тим краще! — різко осадив його лорд Джон. — Звідки нам знати, хто тут вештається поблизу? Якщо цей молодчик надумає повернутися сюди снідати і наскочить на нас, тоді буде не до сміху. До речі, що це за пляма?

На лускатій тьмяно-чорній шкірі ігуанодона трохи вище від плеча ясно виступала темна наліпка, схожа кольором на асфальтову. Ніхто з нас не міг визначити цю пляму, хоч Саммерлі згадав, що два дні тому він бачив таку ж саму на одному з молодих ігуанодонів. Челленджер сидів надутий і зберігав багатозначне мовчання, виражаючи всім своїм виглядом: от знаю, та не скажу! Лордові Джонови не залишалося нічого іншого, як звернутися з тим самим питанням безпосередньо до нього.

— Якщо ваша милість дозволить мені відкрити рота, я буду щасливий висловити свою думку, — уїдливо проговорив Челленджер. — Мені вперше в житті доводиться вислуховувати такі нотації. Я не підозрював, що без вашого дозволу не можна навіть посміятися з найневиннішого жарту.

І тільки після того, як лорд Джон приніс свої вибачення нашому вразливому другу, той зволив змінити гнів на милість. Коли ж хвилювання його остаточно вляглося, він став на стовбур дерева, що впало, і звернувся до нас з довгою і, як завжди, надзвичайно урочистою промовою, начебто перед ним була не наша маленька група з трьох осіб, а тисячна аудиторія, яка очікує від професора дорожніх відомостей.

— Що стосується вищезгаданої плями, — почав Челленджер, — то я схильний приєднатися до думки мого друга і колеги професора Саммерлі, який твердить, що це асфальт. Країна Мепл-Уайта явно вулканічного походження, асфальт же, як відомо, належить до глибинних утворень і, безперечно, існує тут у рідкому стані, отже він міг виявитися на шкірі ігуанодонів. Утім, зараз перед

¹ *Хижі динозаври* — один із видів динозаврів, що об'єднує величезних хижаків, які ходили на задніх ногах.

нами стоїть інше питання, набагато важливіше: яким чином тут можуть існувати м'ясоїдні хижакі, один із яких відвідав цю прогалину і залишив на ній такі страшні сліди? Ми знаємо, що за своїми розмірами плато не більше середнього графства в Англії. На цьому замкнутому з усіх боків просторі протягом багатьох століть живуть деякі види, що давно зникли з лиця землі. Здавалося б — для мене це не підлягає сумніву — м'ясоїдні тварини, безперешкодно розмножуючись, мали б давно знищити надані їм природою запаси їжі й унаслідок цього або вимерти з голоду, або перейти з м'яса на який-небудь інший корм. Як бачимо, ні того, ні іншого не сталося. Отже, залишається припустити, що обмеження числа цих лютих хижаків, без чого немислима рівновага в природі, досягається тут якимись іншими способами. Які ці способи і як вони застосовуються — ось одна з багатьох найцікавіших проблем, що чекають свого розв'язання. Я дозволю собі висловити надію, що нам ще трапиться випадок спостерігати м'ясоїдних динозаврів з більш короткої дистанції.

— А я дозволю собі висловити надію, що такого випадку нам не трапиться,— сказав я.

У відповідь на це професор підняв брови, як шкільний учитель, що почув недоречне зауваження бешкетного учня.

— Може, професору Саммерлі завгодно висловити свої міркування щодо цього питання? — запропонував він.

І обидва вчених злетіли до гірських висот науки, у розрідженій атмосфері яких тільки і можна було обговорювати такі проблеми, як зв'язок між боротьбою за існування і зниженням народжуваності при неухильному зменшенні кормів.

Того ранку ми вирушили на схід від струмка, щоб не виходити знову до болота з птеродактилями, і нанесли невелику частину плато на карту. З цього боку підлісок у хащі був такий густий, що нам доводилося буквально продиратися крізь нього.

Дотепер я розповідав тільки про жахи Країни Мепл-Уайта, але це несправедливо стосовно неї, тому що всі ми того ранку бродили серед чудесних квітів, головним чином двох відтінків — білого і жовтого. За словами Челленджера і Саммерлі, первісна гама цими двома фарбами й обмежується. У багатьох місцях земля була суцільно вкрита квітами, і наші ноги до щиколоток занурювалися в цей чудовий м'який килим, що поширював навколо такі сильні і солодкі пахощі, від яких паморочилася голова. Усюди дзижчали бджоли, зовсім такі ж, як у нас в Англії. Віти дерев низько згиналися під вагою плодів, почасти відомих нам, почасти зовсім незнайомих. Ми вибирали ті, що надкльовали птахи і, не

боячись отруїтися, вносили приємну розмаїтість у своє меню. У цій частині джунглів усюди бігли стежки, прокладені дикими звірами, а болотисті низини були поцятковані безліччю слідів; серед них траплялися і сліди ігуанодонів. В одній з лісових прогалин паслася невелика череда цих велетнів, і лорд Джон роздивився у бінокль, що в них теж є асфальтові плями на тілі, хоч і не там, де в роздертого ігуанодона. Як пояснити це дивне явище, ніхто з нас не знав.

Дорогою нам раз у раз зустрічалися дрібні тварини — дикобраз, лускатий мураход, рябий кабан з довгими, закрученими догори іклами. Якось раз у просвіті між деревами ми побачили вдалині зелений схил пагорба, по якому швидко біг вгору якийсь великий звір сірувато-коричневої масті. Він промайнув так стрімко, що ми не встигли роздивитися його. Але якщо це був олень, як твердив лорд Джон, то розмірами він не поступався тим велетенським лосям, кістяки яких дотепер ще знаходять у болотах моєї рідної Ірландії.

Після загадкового гостя, що відвідав нас уночі, ми почали з побоюванням повертатися до себе в табір. Однак більше нічого такого не сталося. Того вечора в нас зав'язалася гаряча суперечка про плани на майбутнє. Викладу її докладно, тому що вона вплинула на наш подальший спосіб дій і допомогла нам за кілька днів ознайомитися з Країною Мепл-Уайта набагато краще, ніж це можна було зробити за довгі тижні.

Обговорення відкрив Саммерлі. Він ще з ранку був чимось незадоволений, і коли лорд Джон заговорив про плани на завтрашній день, професор не витримав і скипів.

— І сьогодні, і завтра, і післязавтра нам треба шукати вихід з цієї мишоловки, — сказав він. — Ви всі сушите собі голову, як би пробратися в глиб країни, а по-моєму, нам треба думати тільки про те, як би вибратися звідси.

— Я не очікував, сер, що людина науки може впасти настільки низько! — загудів Челленджер, погладжуючи свою пишну бороду. — Ви потрапили в країну, повну таких спокус для допитливого натураліста, рівних яким немає і не було звідтоді, як існує світ! І ви пропонуєте залишити цей заповідник, пропонуєте нам обмежитися лише поверховим знайомством з ним і з його мешканцями! Я дивуюся вам, професоре Саммерлі!

— Не забувайте, будь ласка, — сердито заговорив той, — що в Лондоні на мене чекає велика група студентів, залишених на піклування мого досить безглузлого асистента. У мене трохи інше становище, ніж у вас, професоре Челленджер, тому що, наскільки

мені відомо, вам ніхто і ніколи не доручав такої відповідальної роботи, як навчання молоді.

— Цілком правильно,— погодився Челленджер.— Навіщо завантажувати дрібницями розум, здатний на творчі шукання? По-моєму, це блюзнірство! От чому я завжди найрішучішим чином відмовляюся від подібних пропозицій.

— Від яких же це? — с уїдливою посмішкою довідався Саммерлі.

Але тут лорд Джон поспішив перевести розмову на іншу тему.

— Мушу вам сказати,— почав він,— що я вважаю просто ганьбою повертатися до Лондона, не ознайомившись як слід з цією країною.

— А в мене не вистачить духу переступити поріг редакції і поткнутися на очі нашому старому Мак-Ардлові,— вставив я. (Ви не будете сердитися, сер?) — Він мені не вибачить, якщо я знехтую таким матеріалом. Але, по-моєму, ці суперечки зайві: адже ми при всьому бажанні не можемо спуститися вниз.

— Примітивний здоровий глузд якоюсь мірою компенсує нашому юному другові нестачу розумового розвитку,— сказав Челленджер.— Нам, зрозуміло, байдуже до його нікчемних професійних інтересів, але що правда, то правда: ми не можемо спуститися вниз, отже, немає чого даремно витратити сили на безглузді суперечки.

— А по-моєму, все, що ви задумали, буде теж безглуздою витратою сил,— пробурчав Саммерлі, не виймаючи люльки з рота.— Дозвольте вам нагадати, що ми приїхали сюди з цілком певною метою, поставленою перед нами науковими зборами Лондонського Зоологічного інституту. Мета ця — перевірити твердження професора Челленджера. Мушу сказати, що ми вже цілком можемо підтвердити їхню правильність. Отже, місія наша виконана. Що ж стосується детального вивчення плато і його мешканців, то це величезне завдання буде під силу тільки великій, спеціально спорядженій експедиції. Якщо ми візьмемося за це самі, тоді хто ж доставить в Англію здобуті нами відомості, що є цінним внеском у науку? Професор Челленджер знайшов спосіб піднятися на це зовні неприступне плато. Давайте ж попросимо його ще раз пустити в хід властиву йому винахідливість і повернути нас у той світ, звідки ми прийшли.

Доводи Саммерлі здавалися мені найвищою мірою розумними. Челленджер, і той замислився, зметикувавши, що йому не вдасться викрити своїх ворогів, якщо підтвердження його правоти не дійде до тих, хто сумнівався в ній.

— Проблема спуску з плато на перший погляд здається нерозв'язною,— сказав він,— але я не сумніваюся, що людський інтелект знайде вихід і з цього становища. Шановний колега, очевидно, має рацію: нам не слід затягувати своє перебування в Країні Мепл-Уайта, настав час подумати про те, як повернутися додому. Однак я рішуче відмовляюся залишити плато доти, поки ми не обстежимо його і не складемо хоч якої-небудь карти.

Професор Саммерлі нетерпляче пирхнув.

— У нас пішло цілих два дні на розвідку,— сказав він,— і це майже нічого не дало. Ми, як і раніше, не маємо жодного уявлення про топографію плато. З'ясувалося тільки одне: країна Мепл-Уайта вкрита густими лісами. Але ж на докладніше обстеження знадобляться місяці! Інша справа, якщо тут була б яка-небудь височина. Однак плато має ухил до центра, значить скільки б ми не заходили всередину, його загальний вигляд однаково перед нами не відкриється.

І тут на мене прийшло натхнення. Я випадково зупинився поглядом на величезному вузлуватому дереві гінкго, що простягало над нами свої могутні віти. Такого могутнього стовбура не було в жодного з інших дерев, отже, воно мало бути найвищим. Якщо плато дійсно піднімається по краях, то чому б цьому гігантові не послужити нам спостережною вишкою для огляду всієї Країни Мепл-Уайта? Я ще в хлоп'ям славився своїм мистецтвом лазити по деревах. Мої супутники краще за мене здираються по скелях, але тут їм зі мною не зрівнятися. Тільки б поставити ногу на нижню гілку, а все інше дрібниці — доберуся і до верхівки!

Моя ідея була прийнята захоплено.

— Наш юний друг здатний робити акробатичні трюки, немислимі для людей з більш масивною й водночас більш показною поставою,— сказав Челленджер, і його щоки надулися двома рум'яними яблучками.— Я вітаю таке рішення.

— Юначе, та ви просто геніальні! — вигукнув лорд Джон, лягнувши мене по спині.— Не розумію, як це нам раніше не спало на думку! До заходу сонця залишилася яка-небудь година, але ви ще встигнете накидати план місцевості, хоча б найприблизніший. Лізьте туди просто з блокнотом. Зараз ми підставимо під дерево три ящики один на один, і я як-небудь підсаджу вас.

Лорд Джон виліз на ящики і почав обережно допомагати мені, але тут у справу втрутився Челленджер. Він підбіг до нас і буквально підкинув мене вгору одним рухом своєї могутньої долоні. Я схопився за товстий сук і, перебираючи ногами по стовбуру, спочатку підтягся до половини тулуба, а потім став на сук колінами.

Три нижні гілки послужили мені сходинками, інші, тонші, теж полегшили підйом, і я так швидко піднявся по них догори, що незабаром земля зовсім сховалася в мене з очей.

Час від часу траплялися затримки, довелося навіть підніматися ліаною футів десять завдовжки, але в цілому все йшло добре, і мені вже здавалося, що густий бас Челленджера незабаром зовсім перестане долинати сюди. Але дерево було велетенської висоти; я вдивлявся в зелене листя в себе над головою і не помічав, щоб воно починало хоч скільки-небудь рідіти.

Незабаром на моєму шляху зустрілася гілка, на якій сидів щільний зелений клубок — імовірно, яка-небудь паразитична рослина. Я витягнув шию, намагаючись заглянути за нього, і, вражений тим, що зненацька постало перед моїми очима, ледве не звалився з дерева.

На мене дивилося чиєсь лице — які-небудь два фути відокремлювали нас одне від одного. Істота, якій воно належало, ховалася за зеленим клубком і висунула з-за нього голову одночасно зі мною. Обличчя було людське, у будь-якому разі скоріше людське, ніж мавпяче. Довге, білясте, все в прищах, приплющений ніс, масивна нижня щелепа, на підборідді і вилицях — тверда щетина, зовсім як бакенбарди.

Чудовисько вицирило пашу і загарчало, наче вивергаючи прокльони на мою адресу, і я побачив гострі, загнуті донизу собачі ікла. Люті очі під навислими бровами метнули на мене погляд, сповнений ненависті і погрози, і миттєво змертвіли від безмежного страху. Чудовисько каменем кинулося вниз. Почувся голосний тріск гілок, що ламалися, рудий волосатий, як у свині, тулуб на секунду промайнув у мене перед очима і зник у вихорі збуреного листя.

— У чому справа? — почувся знизу голос лорда Рокстона.— Що трапилось?

— Ви бачили? — крикнув я, весь тремтячи від хвилювання і міцно тримаючись обома руками за сук.

— Чули якийсь шум, подумали, що ви оступилися. А в чому все-таки справа?

Раптова поява цієї дивної людиноподібної мавпи так схвилювала мене, що я вже хотів спуститися з дерева і розповісти про те, що трапилось, моїм супутникам. Але до вершини залишалось зовсім небагато, і мені було соромно повертатися вниз, не виконавши узятого на себе завдання.

Тому я зробив довгу зупинку, віддихався і поліз далі. Одного разу якось нога моя ступила на підгнилий сук, і я утримався

тільки на руках, але в цілому підйом був неважкий. Помалу листя почало рідшати, в лице мені повіяло вітром, а це означало, що гінкго вже піднялося над сусідніми деревами.

Але я ліз все вище і вище, твердо вирішивши не дивитися по боках доти, поки не доберуся до самої верхівки. Нарешті, гілки почали гнутися під моєю вагою. Тоді я вибрав надійну розвилку, сів зручніше і глянув униз на дивну панораму таємничої країни, в яку нас занесла доля.

Сонце вже спустилося до самої лінії обрію, але вечір був такий ясний і тихий, що плато, яке розкинулося піді мною, виднілося від краю до краю. Воно являло собою овал миль тридцять у довжину, двадцять — у ширину і мало форму неглибокої лійки, тому що поверхня його йшла під ухил до центра, де було досить велике озеро. По берегах цього прекрасного озера ріс густий очерет, крізь зеленувату воду подекуди проступали жовті піщані обмілини, що відсвічували золотом у м'яких променях сонця. На обмілинах виднілася безліч якихось чорних предметів. Для алігаторів вони були занадто великі, для човнів — занадто довгі. Я роздивився у бінокль, що це живі істоти, але які, так і не здогадався.

З того боку плато, де був наш табір, лісисті схили, порізані подекуди прогалинами, тяглися миль на шість у напрямку до центрального озера. Майже біля самого дерева я розрізнив прогалину ігуанодонів, а далі, серед дерев, що рідіють, виднівся прохід до болота птеродактилів. Зате по той бік озера вигляд плато різко мінявся. Там піднімалися такі ж червонуваті базальтові скелі, які ми бачили знизу, з рівнини. Ця гряда була футів двісті заввишки, і біля її підніжжя ріс ліс. У нижній частині червонуватих скель, трохи вище від землі, я роздивився в бінокль ряд темних отворів — очевидно, входи в печери. В одній з цих печер щось біліло, але що саме, мені так і не вдалося розібрати.

Я скінчив свою роботу тільки після заходу сонця, коли вже нічого не було видно, і спустився до товаришів, що з нетерпінням очікували мене під деревом. От коли я став героєм дня! Цей задум належав мені, і я сам його виконав. От вона, мапа, що збереже нам місяць часу і позбавить від необхідності блукати наосліп Невідомою країною. Пішов обмін урочистими рукостисканнями. Але, перш ніж показувати товаришам мапу, треба було розповісти їм про мою зустріч з людиноподібною мавпою.

— Вона була там увесь час,— сказав я.

— Звідки ви це знаєте? — запитав лорд Джон.

— Мене не залишало відчуття, що за нами стежать чийсь злі очі. Пам'ятаєте, професоре Челленджері? Я говорив вам про це.

— Дійсно, щось подібне я чув. Наш юний друг має ту вразливість, що характерна для представників кельтської раси.

— Теорія телепатії...¹ — почав було Саммерлі, набиваючи люльку.

— Це надто складна проблема, не будемо обговорювати її зараз, — рішуче перервав його Челленджер. — Скажіть краще от що, — звернувся він до мене з величним виглядом, наче єпископ, що екзаменує учня церковної школи, — ви не помітили, чи може ця істота притиснути великий палець до долоні?

— От вже чого не помітив, того не помітив.

— Хвіст у неї є?

— Немає.

— Задні кінцівки хватальні?

— Цілком імовірно, інакше вона не змогла б так швидко скакати з гілки на гілку.

— Якщо пам'ять мені не зраджує, у Південній Америці налічується до тридцяти шести видів мавп... професоре Саммерлі, прошу вас утриматися від зауважень... але людиноподібних серед них немає. Тепер не підлягає сумніву, що тут вони водяться, але це якийсь інший різновид, а не ті волосаті горилю, що зустрічаються тільки в Африці і на Сході. (У мене мало не зірвалося з язика, що родичів цих горилоподібних я бачив і в Кенсінгтоні.) Для тутешнього різновиду характерна наявність рослинності на обличчі і білий колір шкіри, останнє ж пояснюється тим, що ці мавпи живуть на деревах, серед густого листя. Перед нами постає питання: до кого ж більше наближається тутешній різновид — до мавпи чи до людини. В останньому випадку вона, очевидно, являє собою те, що зветься в просторіччі «відсутньою ланкою». Наш обов'язок — негайно приступити до розв'язання цієї проблеми...

— Заперечую! — різко обірвав його Саммерлі. — Тепер, коли в нас є мапа — а цим ми зобов'язані кмітливості й енергійному способу дій містера Мелоуна (я змушений навести його слова), — наш єдиний обов'язок — вжити всіх заходів, щоб негайно ж вибратися здоровими і неушкодженими з цього жахливого місця.

— Блага цивілізації не дають вам спати! — простогнав Челленджер.

— Так, сер! І найбільшим благом цивілізації я вважаю чорнило, сер! Ми повинні відзвітуватися в усьому, що бачили тут, а подальшим дослідженням нехай займаються інші. Ви ж самі з цим погодилися до того, як містер Мелоун показав нам свою мапу.

¹ *Телепатія* — передача на відстань і сприйняття думок без посередництва органів чуття.

— Добре,— сказав Челленджер.— Мені теж відразу полегшає, коли я буду остаточно впевнений, що результати експедиції дійдуть до відома наших друзів. Але поки що я не уявляю, як нам звідси вибратися. Утім, Джорджеві Едуардові Челленджеру ще не доводилося стикатися з проблемами, що були б не під силу його винахідливому розуму, і він обіцяє вам завтра ж зайнятися цим питанням упритул.

Суперечка між ними скінчилася. І того ж вечора при світлі багаття і єдиної свічі ми накреслили за моїм начерком першу мапу Загубленого світу. Деталі, ледве намічені мною з верхівки дерева, були занесені на відповідні місця. Олівець Челленджера затримався над великою білою плямою, що зображувала озеро.

— Як же ми його назвемо? — запитав він.

— Чому б вам не скористатися з нагоди увічнити своє ім'я? — із звичайною уїдливістю сказав Саммерлі.

— Я впевнений, сер, що в потомства знайдуться вагоміші підстави, щоб запам'ятати Челленджера. І ці підстави спиратимуться на його особисті заслуги,— суворо відповів професор.— Кожний невіглас може нав'язати своє ім'я якій-небудь ріці чи гірській вершині. Мені таких монументів не потрібно.

Саммерлі криво посміхнувся, готуючись до нового випаду, але лорд Джон поспішив перервати сперечальників.

— Милий юначе, охрестити озеро повинні ви,— сказав він.— Ви перший його побачили, і якщо вам схочеться проставити на мапі «озеро Мелоун», суперечити вам ніхто не буде.

— Звичайно, звичайно! Нехай наш юний друг дасть назву озеру,— підтримав його Челленджер.

— У такому разі,— сказав я і сам відчув, що червонію,— нехай воно зветься озером Гледіс.

— А вам не здається, що «Центральне» дасть більш ясне поняття про його місце розташування? — запитав Саммерлі.

— Ні, нехай буде озеро Гледіс.

Челленджер кинув на мене співчутливий погляд і з жартівливим докором похитав головою.

— Ох, молодість, молодість! — сказав він.— Ну що ж, Гледіс так Гледіс!

Глава XII ЯК СТРАШНО БУЛО В ЛІСІ!

Останнім часом пам'ять утинає зі мною злі жарти, але, здається, у попередньому листі згадувалося, що я був сам не свій від

гордості, коли троє таких неабияких людей, як мої супутники, із вдячністю потисли мені руку. За їхніми словами, я врятував або принаймні значно полегшив наше становище. Як наймолодший член експедиції, я постулався моїм товаришам в усьому, що стосувалося досвіду і твердості характеру, і з перших же днів нашої подорожі залишався в тіні. Але тепер настав і мій час. Та шкода! Гординя до добра не призводить. Почуття самовдоволення і нова для мене впевненість у своїх силах призвели до того, що тієї ж ночі мені довелося витримати таке випробування, про яке я дотепер не можу згадати без жаху.

Ось як це сталося. Схвильований понад усяку міру своїм вдалим підйомом на верхівку дерева гінґо, я ніяк не міг заснути. Тієї ночі першим чергував Саммерлі. У неяскравому світлі багаття виднілася його безглузда, кутаста фігура. Він сидів згорбившись, поклавши гвинтівку на коліна, і клював носом так, що його цапина борідка раз у раз здригалася. Лорд Джон лежав, загорнувшись у свою південноамериканську ковдру — пончо, і його зовсім не було чути. Зате густий і голосний храп Челленджера розносився по всьому лісу.

Повний місяць світив яскраво; нічне повітря так і пробирало холодком. Яка ніч для прогулянки! І раптом у мене сяйнула думка — а чому б і справді не прогулятися? Що, якщо я тихенько вийду з табору, знайду дорогу до центрального озера і вранці повернуся з цілою купою новин? Адже тоді акції мої піднімуться ще вище! І якщо Саммерлі змусить нас знайти який-небудь спосіб вибратися звідси, ми повернемося в Лондон із найточнішими відомостями про центральну частину Країни Мепл-Уайта, де, крім мене, не побував ніхто. Я згадав Гледіс... «Людина — сама творець своєї слави», — пролунало в мене у вухах. Згадав і Мак-Ардла. Який матеріал для газети — на цілу смугу! Яка кар'єра чекає мене попереду! Почнеться війна, і, може, мене пошлють кореспондентом на театр воєнних дій. Я схопив першу гвинтівку, що трапилася, патрони були в мене в кишенях і, розібравши завал біля входу у форт, прослизнув за огорожу. Озирнувшись наостанок, я побачив нашого горя-вартового Саммерлі, що як і раніше дрімав поруч загасаючого багаття, розмірено, наче китайський болванчик, погойдуючи головою.

Після перших же ста ярдів мені стала зрозумілою вся нерозсудливість мого вчинку. Я, здається, вже згадував на сторінках цієї хроніки, що палкість уяви заважає мені стати по-справжньому сміливою людиною, згадував і про те, що понад усе на світі боюся набути репутації боягуза. Ось цей острах і штовхав мене

вперед. Я просто не міг би повернутися в табір голіруч. Навіть якби товариші й не кинулися мене і не довідалися б про мою малодушність, однаково я не знайшов би собі місця від пекучого сорому. Одночасно мене раз у раз проймав дроз, і я готовий був віддати все, аби знайти гідний вихід з цього безглузкого становища.

Як страшно було в лісі! Деревя стояли такою щільною стіною, листя в них було таке густе, що місячне світло майже не проникало сюди, і лише гілки на самій верхівці філігранним візерунком простягалися на тлі зоряного неба. Звикнувши помалу до темряви, очі мої почали дещо розрізняти в ній. Деякі дерева таки виднілися в цьому мороці, інші зовсім тонули у вугільно-чорних провалах, від яких я з жаху кидався, тому що часом вони здавалися мені входами в якісь печери. Я згадав нестямний крик приреченого на зазагибель ігуанодона, що розносився по всьому лісу. Згадав і бородавчасту закривавлену морду, що майнула переді мною при світлі смолоскипа лорда Джона. Безіменне страшне чудовисько полює в цих самих місцях. Воно може в будь-яку мить кинутися на мене з лісової пійми. Я зупинився, вийняв з кишені патрон і відкрив затвор гвинтівки. І раптом серце завмерло в мене в грудях. Це була не гвинтівка, а дробовик.

І я знову подумав: «Чи вже повернутися?» Привід цілком достатній, ніхто не посміє сумніватися в причинах моєї невдачі. Але дурна гордість повставала проти цих слів. Ні, я не хотів, я не міг допустити, щоб мене спіткала невдача. Якщо вже на те пішло, то перед лицем тих небезпек, що мені тут, цілком ймовірно, загрожують, гвинтівка виявиться не менш марною зброєю, ніж мисливська рушниця. Повертатися до табору і виправляти помилку не має сенсу — вдруге мені не вдасться піти звідти непоміченим. Доведеться пояснювати свої наміри, і тоді я втрачу ініціативу. Після недовгих вагань я абияк зібрався з духом і рушив далі, тримаючи марний дробовик під пахвою.

Лісова пійма лякала мене, але на прогалині ігуанодонів, осяяній рівномірно місячним світлом, мені стало ще страшніше. Я уважно оглянув її, сховавшись у кущах. Чудовиськ не було видно. Трагедія, нещасним героєм якої став один з ігуанодонів, імовірно, змусила інших піти з цього пасовища. Туманна сріблиста ніч була безмовна — ні шереху, ні звуку. Набравшись хоробрості, я швидко перебіг прогалину і по той її бік знову вийшов до струмка, що служив мені дороговказною ниткою. Цей веселий супутник біг, з лопотанням і дзюркотом, як той дорогий моему серцю струмок у рідній стороні, де я ще хлопчиком ловив в ночі форель. Якщо йти

вниз за течією, він виведе мене до озера: якщо підніматися вгору, повернешся назад у табір. Струмок раз у раз губився серед кущів, але його безугавний дзюркіт увесь час стояв у мене в вухах.

Чим нижче під ухил, тим більше і більше рідів ліс, поступово поступаючись місцем заростям чагарника, серед яких лише подекуди піднімалися високі дерева. Йти легшало, і тепер я міг дивитися в усі боки, залишаючись непоміченим. Мій шлях проходив повз болото птеродактилів, і відтіля назустріч мені із сухим шелестом і свистом злетів у повітря один із цих гігантів, розмах крил якого був щонайменше футів двадцять. От він заслонив диск місяця, і перетинчасті крила, пронизані сліпучо-білим сяйвом, темним контуром кістяка виступили в мене над головою. Я кинувся в кущі, знаючи з досвіду, що досить цьому чудовиську подати голос, і на мене хмарою налетять його огидні побратими. І тільки після того, як птеродактиль опустився в хащу кущів, я обережно рушив далі.

Ніч була винятково тиха, але от цю тишу порушило глухе, рівне рокотання, що з кожним моїм кроком ставало все голосніше і голосніше. Нарешті, я зупинився зовсім поруч із джерелом, з якого виходив цей звук, що нагадував клетотіння окропу в казані, і зрозумів, у чому тут справа. Посередині невеликої галявини виднілося озеро, вірніше велика калюжа, тому що в діаметрі вона була не більше водойми в Трафальгар-сквері. Її чорна, як дьоготь, поверхня безперестану здувалася бульбашками, що лопалися, виділяючи газ. Повітря над калюжею тремтіло від жару, а земля навколо була до того гаряча, що, торкнувшись її долонею, я відразу відсмикнув руку. Очевидно, могутній вулканічний процес, який багато століть тому здивив плато над землею поверхнею, ще не скінчився. Нам уже доводилося бачити тут, серед пишної зелені, чорні уламки скель і застиглу лаву, але цей резервуар з рідким асфальтом був першим незаперечним доказом того, що старовинний вулкан продовжує діяти і по цю пору. На жаль, мені треба було поспішати, щоб повернутися в табір до світанку, і я не затримався тут.

До кінця днів своїх я не забуду цього страшного шляху. Освітлені місяцем прогалини я обходив по самих краях, намагаючись триматися в густій тіні. У заростях раз у раз завмирав від страху, чуючи тріск гілок, крізь які пробирався який-небудь звір. Величезні тіні виникали переді мною і знову зникали, безшумно ковзаючи на м'яких лапах. Я часто зупинявся з твердим наміром повернути назад, і кожного разу гордість перемагала страх і гнала мене вперед до наміченої мети.

Нарешті (на моєму годиннику був початок другої), у просвіті між деревами блиснула вода, і хвилин через десять я вже стояв

в очеретах, на березі центрального озера. Мене давно мучила спрага, і я ліг ниць і припав до води; вона була холодна і дуже свіжа на смак. У цьому місці до берега вела широка, поцяткована безліччю слідів стежина — очевидно, звірі приходили сюди на водопій. Біля самої води величезною брилою піднімалася застигла лава. Я піднявся на неї, ліг і озирнувся на всі боки.

Перше, що постало моєму погляду, вразило мене своєю несподіванкою. Описуючи краєвид, що відкривався з вершини дерева гінко, я згадував про темні плями на скелястій гряді, які можна було прийняти за входи в печери. Глянувши тепер у той бік, я побачив безліч круглих отворів, що світяться яскравим червонуватим вогнем, наче ілюмінатори океанського пароплава в нічній темряві. Спочатку я подумав, що це відблиск лави, яка вирує в непогаслому вулкані, але відразу відмовився від такого припущення. Лава вирувала б де-небудь унизу, а не високо серед скель. Тоді що ж це означає? Неймовірно, але, очевидно, іншого пояснення не підшукаєш: ці червонуваті плями — не що інше, як відблиски багать, що горять у печерах, багать, розпалити які могла тільки людська рука. Отже, на плато є люди. Які блискучі результати дала моя нічна прогулянка! З такими звістками нам не соромно буде повернутися до Лондона.

Я довго дивився на ці червоні мерехтливі відблиски. Мене відокремлювало від них не менше дев'яти миль, але навіть на такій відстані можна було роздивитися, як вони то загасали, то спалахували яскравіше, то зовсім зникали в мене з очей, коли їх затуляли чийсь тіні. Чого б я тільки не дав, щоб підібратися до цих печер, заглянути в них і потім повідати моїм супутникам про зовнішній вигляд і спосіб життя людської раси, яка населяє цей таємничий куточок земної кулі! Зараз про це не було чого й думати, але навряд чи хто-небудь з нас схоче залишити плато, не довідавшись до пуття, хто ховається в цих печерах.

Озеро Гледіс — моє озеро! — блищало переді мною, як ртуть, а в самому центрі його відбивався світлий лик місяця. Воно було неглибоке: з води в декількох місцях проглядали піщані обмілини. Гладка поверхня озера жила своїм життям — на ній з'являлися то кола, то легкі брижі; от риба блиснула срібною лускою, от з'явилася горбата аспідно-чорна спина якогось чудовиська. Дивна істота, схожа на величезного лебедя з довгою гнучкою шиєю, пройшла краєм жовтої обмілини, потім грузно гепнулася в озеро і попливла. Її вигнута шия і в'юнка голова довго виднілися над водою. Потім вона пірнула і більше вже не з'являлася.

Незабаром я спрямував усю свою увагу на те, що відбувалося майже поруч моїх ніг. На березі з'явилися два звірі, схожі на

*Дивна істота, схожа на величезного лебедя
з довгою гнучкою шиєю, ... гепнулася в озеро і попливла.*

великих армадилів¹. Вони припали до води і швидко працювали довгими червоними стрічками язиків. Слідом за ними на водопій з'явився величезний гіллястогий олень з ланню і двома оленятами. Такої величної істоти, напевно, більше ніде не знайдеш, крім як у Країні Мепл-Уайта; і лось і американський олень були б йому до плечей. Усе сімейство мирно пило воду, але раптом самець застеречно пирхнув, і вони миттю зникли в очеретах. Армадили теж зашкутильгали геть. На стежині з'явилася якась нова істота — справжнє чудовисько.

У мене промайнуло в голові: де ж я бачив цього виродка з крутою спиною, усадженою трикутними зубцями, з маленькою пташиною голівкою, опущеною майже до самої землі? І раптом згадав: це ж стегозавр, якого Мепл-Уайт відбив на сторінках свого альбому, те чудовисько, яким насамперед зацікавився Челленджер. От він переді мною — може бути, той самий звір, що зустрівся американському художникові. Земля здригалася під його страшною вагою, воду він хлебтав так голосно, що ці звуки будили ніч. Хвилин п'ять стегозавр стояв зовсім поруч із мною. Варто мені простягнути руку, і я б торкнувся цих огидних зубців, що здригалися при кожному його русі. Напившись, чудовисько побрело геть і сховалося серед валунів.

Я вийняв годинник — була пів на третю, саме час повертатися в табір. Зворотний шлях не викликав у мене жодних сумнівів, тому що я йшов сюди, тримаючись лівого берега струмка, а струмок вливався в центральне озеро за декілька кроків від мого спостережного пункту. Отже, я в найкращому настрої покрокував до табору, пишаючись результатами своєї нічної прогулянки і тією купю новин, що піднесу товаришам. Звичайно, найважливіша новина — це освітлені зсередини печери, де, цілком імовірно, живе якесь плем'я троглодитів. Але мої спостереження над центральним озером теж дечого варті. Я можу засвідчити, що воно повне живих істот, і, крім того, опишу кілька нових видів доісторичних сухопутних тварин, які не зустрічалися нам дотепер. Небагато знайдеться людей на світі, думав я, що за одну ніч — і яку надзвичайну ніч! — змогли б внести коштовний вклад у скарбницю людських знань.

Поглинений своїми думками, я повільно піднімався вгору схилом і вже був приблизно на півдорозі до табору, коли дивні

¹ *Армадил*, або броненосець, — представник особливого виду ссавців, вкритих твердим панциром із кісткових пластинок. Викопні броненосці досягли величезних розмірів.

звуки, що почулися позаду, повернули мене до дійсності. Це було щось середнє між хропінням і ревінням — глухим, низьким і грізним. Очевидно, поблизу з'явився якийсь звір, але в темряві нічого не можна було роздивитися. Я додав кроку і, пройшовши ще з півмилі, знову почув ті ж звуки. Цього разу вони були набагато голоснішими і страшнішими. Серце завмерло в мене в грудях при думці, що за мною хтось женеться. Я весь похолов і відчув, як волосся встало сторч у мене на голові. Нехай ці чудовиська рвуть одне одного на шматки, така боротьба за існування, але щоб вони нападали на сучасну людину, полювали на владика світу — з цією страшною думкою я не міг примиритися. Переді мною знову виникло це страшне видіння з Дантового «Пекла» — залита кров'ю морда, освітлена на мить палаючою гілкою лорда Джона. Я стояв, дивлячись назад у двоє очей, на залиту місяцем стежину, і коліна в мене підгиналися від страху. Таке може тільки приснитися: тиша, срібlistі місячні відблиски на прогалинах, чорні плями кущів. І раптом цю грізну тишу знову прорізало те ж саме низьке, гортанне гарчання. Воно лунало ще голосніше, ще ближче. Сумнівів бути не могло: мене хтось вистежував, і відстань між мною і моїм переслідувачем скорочувалася з кожною хвилиною.

Я стояв, наче прицвяхований до місця, і не міг відвести очей від стежини. І раптом воно з'явилося. У далекому кінці прогалини, яку я щойно пройшов, здригнулися куші. Щось велике, темне відокремилася від них і вистригнуло на залиту місяцем траву. Сказавши «вистригнуло», я не обмовився, бо чудовисько пересувалося, як кенгуру, витягнувшись на весь зріст і відштовхуючись від землі сильно розвинутими задніми ногами; передні були притиснуті в нього до черева. Розміри і міць цього звіра вразили мене — справжній слон, що встав дибки. І попри все яка рухливість! У першу мить в мене ще промайнула надія: може, це лише сумирний ігуанодон? Але, незважаючи на все своє неуттво, я зрозумів, що помиляюся. У трипалого трав'яного ігуанодона голова була маленька, як у лані, а в цього страховиська широка, плоска — словом, точна копія тієї жаб'ячої морди, власник якої так налякав нас минулої ночі. Люте ревіння і наполегливість, з якими він переслідував мене, свідчили про те, що це м'ясоїдний динозавр, один з найстрашніших звірів, що колинебудь водилися на землі. Чудовисько раз у раз припадало на передні лапи і тикалося носом у землю, винюючи мої сліди. Іноді вони губилися, але динозавр знаходив їх і знову величезними стрибками пускався стежиною слідом за мною.

Навіть тепер, при одному лише спогаді про цей кошмар, холодний піт проступає в мене на чолі. Що мені було робити? У мене в руках був дробовик, але яка від нього користь зараз? Я з розпачем озирнувся на всі боки, шукаючи очима яке-небудь прикриття — скелю або дерево, — але тут, у хащі чагарника, були тільки молоді деревця, а моєму переслідувачові нічого не варто було переломити, як тростину, й велике дерево. Треба було кидатися навтьоки, нічого іншого не залишалось. Але як бігти нерівним, кам'янистим укосом? На щастя, я вчасно помітив добре втопану стежину, що перетинала мій шлях. Під час своїх розвідок ми бачили чимало таких стежок, прокладених дикими звірами. Якщо кинутися по ній, можливо, мені й удасться втекти від переслідування, тим більше що бігаю я добре і зараз перебуваю у формі. І, відкинувши у бік марний дробовик, я показав такий клас спринту¹, який не показував ні до, ні після цієї ночі. Ноги в мене підкошувалися, груди розривалася, подих зупинявся в горлі, але я все біг і біг уперед, із жахом, що підганяв мене. Нарешті, коли сил вже більше не стало, я зупинився. На якусь мить мені здалося, що переслідування скінчилося — на стежині нікого не було. І раптом знову тріск суків, тупіт велетенських ніг, подих могутніх легень, що аж свистять... Звір наздоганяв мене. Він вже зовсім близько! Порятунку немає!

Божевільний! Навіщо я так довго роздумував, перш ніж кинутися навтьоки? Спочатку динозавр покладався тільки на свій нюх, а це сповільнювало погоню. Але як тільки я побіг, він помітив мене і з тієї миті вже не випустив мене з уваги. Ще кілька стрибків — і чудовисько з'явилося з-за повороту стежини. У яскравому світлі місяця зблиснули величезні вибалушені очі, паща з двома рядами страшних зубів і гострі пазурі на коротких передніх лапах. Я дико скрикнув і прожогом кинувся вперед. Переривчастий хрипкий подих чувся все ближче і ближче. Важкий тупіт наздоганяв мене. Ще секунда — і чудовисько вчепиться мені в спину. І раптом — оглушливий тріск, я лечу в безодню, а далі п'ятьма і порожнеча забуття...

Коли я отямився від непритомності — думаю, що на це знадобилося всього кілька хвилин, — мені вдарив у ніс жажливий, зовсім нестерпний сморід. Я помацав у темряві й однією рукою знайшов щось схоже на величезний шматок м'яса, іншою — важку кістку. Високо вгорі в правильному овалі світили зірки. Отже, я лежав на дні якоїсь глибокої ями. Я насилу піднявся й обмацав

¹ *Спринт* (англ.) — біг.

себе з голови до ніг. Все тіло в мене нило, але кістки були цілі, ніяких ушкоджень не виявилось. Коли в моєму затуманеному мозку спливли обставини, що передували цьому падінню в яму, я з жахом глянув вгору в повній упевненості, що темна голова динозавра от-от з'явиться на тлі неба, що вже почало бліднути. Але все було тихо, спокійно. Тоді я повільно, напромацки обійшов дно ями, намагаючись зрозуміти, куди ж мене скинув щасливий випадок. Яма була глибока, зі стрімкими краями і рівним дном футів двадцяти в поперечнику. На дні валялися шматки м'яса, що зовсім розклалися, від яких йшов нестерпний сморід. Ступаючи по цьому падлу і раз у раз спотикаючись об нього, я раптом наткнувся на щось тверде — це був дерев'яний кіл, устромлений в саму середину ями. Я обмацав його, моя рука сковзнула по чомусь липкому, але до верхівки кола так і не дотяглася.

Раптом я згадав, що в мене в кишені є воскові сірники, і, чиркнувши один, я відразу зрозумів призначення цієї ями. Сумніватися не доводилося: це була пастка, вирита руками людини. Вбитий посередині загострений кіл футів дев'ять заввишки весь почорнів від крові тварин, які напорювалися на нього. Шматки гнилого м'яса, що валялися на дні, були, очевидно, зрізані з колу, щоб очистити місце для наступних жертв.

Я згадав Челленджера, що твердив, що людина з її слабкими засобами захисту не може існувати на плато, населеному такими чудовиськами. Але тепер способи її боротьби з ними стали зрозумілі для мене. Печери з вузькими входами служили надійним притулком для їхніх мешканців, хто б вони не були. Розумова перевага цих людських істот над величезними ящерами була, очевидно, настільки велика, що дозволяла їм влаштовувати на звіриних стежках прикриті гілками пастки, в яких їхні вороги гинули, незважаючи на всю свою міць і спритність. Людина і тут панувала над світом.

Щоб вибратися по укосах ями нагору, особливої спритності не було потрібно, але я довго не наважувався на це, остерігаючись потрапити в лапи чудовиська, яке мало не роздерло мене. Як знати, може, динозавр підстерігає свою жертву, причаївшись у кущах? Але я згадав одну розмову Челленджера і Саммерлі про звички цих велетенських плазунів і дещо посмілішав. Обидва професори сходилися на тому, що в крихітній черепній коробці динозавра немає місця розумові і що, власне кажучи, це: зовсім безмозкі тварини, які зникли з лиця землі саме через повне невміння пристосовуватися до мінливих умов існування.

Перш ніж підстерігати мене, динозавр мав зрозуміти, що зі мною сталося, але для цього було потрібне уміння встановлювати

зв'язок між причиною і наслідком. Набагато імовірніше, що дурна тварина, яка діє лише за веліннями хижацького інстинкту, спочатку сторопіла від здивування, а потім подалася на пошуки нової здобичі. Я доліз до краю ями й оглянувся на всі боки. Зірки згасали, небо починало бліднути, і передранковий вітерець приємною прохолодою війнув мені в обличчя. Мій ворог ніяк не давав про себе знати. Я повільно вибрався з ями і сів на землю, готуючись при найменшій тривозі зістрибнути у свій притулок. Потім, трохи заспокоєний тишею, що панувала навкруги, і настанням ранку, зібрався з духом і, крадькома, пішов назад тією ж стежиною. Через кілька хвилин я побачив свій дробовик, підібрав його, вийшов до струмка, що служив мені дороговказною ниткою, і швидко покрокував до табору, раз у раз озираючись і кидаючи в усі боки злякані погляди.

І раптом вітер приніс мені нагадування про моїх товаришів. Тишу спокійного ранку порушив далекий звук рушничного пострілу. Я зупинився і прислухався — все було тихо. «Чи не сталося чого з ними?» — промайнуло в мене в голові. Але я відразу заспокоївся, знайшовши більш просте і більш природне пояснення цьому пострілу. Починало світати. Мою відсутність, звичайно, встигли помітити. Товариші, ймовірно, вирішили, що я заблукав у лісі, і дали постріл, аби допомогти мені добратися до табору. Правда, стрілянина була в нас заборонена, але якщо вони думали, що мені загрожує небезпека, навряд чи це зупинило б їх. Треба якомога швидше повернутися до табору і вгамувати тривогу.

Я стомився, змучився за ніч і при всьому бажанні не міг йти швидко. Але от нарешті-таки почалися знайомі місця. Ліворуч — болото птеродактилів, а незабаром буде прогалина ігуанодонів. Тепер тільки вузька смуга лісу відокремлювала мене від Форту Челленджера. Я весело крикнув, кваплячись заспокоїти товаришів. Відповіді не було. Навкруги стояла лиховісна тиша. Серце в мене стислося. Я прискорив кроки, потім побіг. От і огорожа — вона ціла, але завалу коло входу немає. Я кинувся всередину. Страшне видовище постало моїм очам у холодному світлі раннього ранку. Наші речі безладно валялися по всій галявині; моїх супутників ніде не було, а біля згаслого багаття червоніла на траві велика калюжа крові.

Я був настільки вражений цією несподіванкою, що в першу мить взагалі втратив здатність міркувати. Пригадую тільки, як важкий кошмар, свої метання лісом навколо спустілого табору, уперті заклики, звернені до товаришів. Але лісова хаща мовчала. Мене зводили з розуму страшні думки. Що, як я більше не побачу

їх? Що, як я залишуся сам у цьому жахливому місці і ніколи не зможу повернутися назад? Що, коли доля прирече мене жити і вмерти тут? Мені хотілося рвати на собі волосся і битися головою об землю в нападі розпачу. Тільки тепер я зрозумів, якою опорою були для мене товариші — і Челленджер з його безтурботною самовпевненістю, і лорд Рокстон, владний, холонокровний, який ніколи не втрачає почуття гумору. Без них я був як слабка, безпомічна дитина, що залишилася сама в темряві. Куди мені податися, що робити, з чого почати?

Але от я помалу отямився і почав міркувати, яка ж лиха доля уразила моїх супутників. Розгром, учинений у таборі, свідчив про те, що вони піддалися нападу, мабуть, у ту саму мить, коли я почув постріл. Але постріл був тільки один, виходить, все скінчилося миттєво. Гвинтівки лежали просто на землі, а в затворі однієї з них, що належала лордові Джону, був стріляний патрон. Судячи з кинутих біля багаття ковдр Челленджера і Саммерлі, лихо наздогнало їх під час сну. Ящики з патронами і з провізією валялися по всій галявині; відразу я побачив наші фотографічні апарати і коробки з пластинками. Все це вціліло, зате істівні припаси, вийняті із ящиків, зникли, а їх, пам'ятається, була неабияка кількість. Отже, напад на табір зробили не люди, а звірі, бо в противному разі тут, імовірно, нічого б не залишилося.

Але якщо це дійсно звірі або яке-небудь одне чудовисько, то що ж сталося з моїми супутниками? Хижаки, звичайно, роздерли б їх, але де ж останки? Правда, калюжа крові досить красномовно свідчила про те, що сталося, а динозавр, який переслідував мене вночі, міг би віднести свою жертву з такою же легкістю, з якою кішка несе мишу. У такому разі двоє, що залишилися, ймовірно, кинулися за ним навздогін. Але чому ж вони не взяли із собою гвинтівок? Мій стомлений, змучений мозок відмовлявся розгадати цю загадку. Пошуки в лісі теж нічого не дали. Я заблукав і тільки завдяки щасливій випадковості знову вийшов до табору, витративши на це не менше години.

І тут мені спало на думку, що все не так погано. Все-таки я тут не зовсім сам. Біля підніжжя скель залишився вірний Самбо. Він почує мій голос. Я підійшов до обриву і заглянув униз. Ну звичайно, он він сидить на ковдрі коло багаття! Але там є хтось ще. Хто ж це? Серце тьохнуло в мене з радості. Може, один з моїх товаришів якось прихитрився спуститися вниз? Але варто було мені придивитися уважніше, і надія згасла. Обличчя людини, що сиділа навпроти Самбо, червоніло у вранішніх променях сонця, яке сходило. Це був індіанець. Я голосно крикнув і замахав носом.

вою хусткою. Самбо підвів голову, махнув рукою мені у відповідь і побіг до стрімчака. Минуло кілька хвилин, і він вже стояв на його вершині, зовсім близько від мене, і в сумному мовчанні слухав мою розповідь.

— Їх забрав диявол, містере Мелоун,— сказав Самбо.— Ви прийшли в країну диявола, і він усіх вас візьме до себе. Слухайте, що говорить Самбо, сер, скоріше спускайтеся вниз, а то й вам буде лихо.

— Як же я спущуся, Самбо?

— Рубайте ліани з дерев, містере Мелоун. Кидайте їх сюди. Я прив'яжу ліани до пенька, і буде міст.

— Ми самі про це думали. Але ліани нас не витримають.

— Пошліть за мотузками, містер Мелоун.

— Кого ж я пошлю і куди?

— Пошліть в індіанське селище, сер. В індіанському селищі багато мотузок зі шкіри. Унизу є індіанець, пошліть його.

— Зідки він узявся?

— Це наш індіанець. У нього все забрали, а самого побили. Він повернувся. Тепер візьме листа, принесе мотузки — все зробить.

Візьме листа... Що ж, це думка! Можливо, хто-небудь прийде нам на допомогу? Але навіть якщо нас не врятують, відкриття, якими ми збагатили науку, дійдуть до наших друзів, і світ довідається, що ми загинули не даремно. Два листи були в мене вже готові. За сьогоднішній день напишу третій, в якому хід подій буде доведений до останньої хвилини. Індіанець доставить мої листи туди, у цивілізований світ.

Я наказав Самбо піднятися на стрімчак ще раз ближче надвечір, і весь цей сумовитий день присвятив опису того, що сталося зі мною минулої ночі. До листів я додав також коротеньку записку, яку індіанець повинен буде вручити першому-ліпшому білому — торговцю або капітану якого-небудь судна. У записці було сказано, що наше життя залежить від того, чи надішлють нам канати. Увечері я переправив Самбо всі листи і свій гаманець із трьома фунтами стерлінгів. Гроші призначалися індіанцеві, а за канати йому була обіцяна удвічі більша сума.

Тепер, дорогий містере Мак-Ардле, ви зрозумієте, яким чином мої листи дійшли до вас, і довідаєтеся всю правду про свого нещасного кореспондента, в разі, якщо він більше не напише вам жодного рядка. Зараз я занадто змучений і занадто пригнічений, щоб будувати які-небудь плани. Завтра подумаю про подальше і, не втрачаючи зв'язку з табором, почну пошуки моїх нещасних товаришів.

Глава XIII
ЦЬОГО ВИДОВИЩА МЕНІ НІКОЛИ НЕ ЗАБУТИ!

Того смутного дня, коли заходило сонце, я побачив внизу індіанця, що йшов від нас — нашу останню надію па порятунок — і доти проводжав поглядом його самотню крихітну фігурку, поки вона не сховалася в рожевому вечірньому тумані, що повільно вставав між мною і далекою Амазонкою.

Було вже зовсім темно, коли я побрів до нашого розгромленого табору, кинувши наостанок ще один погляд на багаття Самбо — на цей єдиний промінь світла, що долинав до мене з величезного світу і що так само пестив мій погляд, як присутність вірного негра пестила мою затьмарену душу. Але тепер, уперше після лиха, що спіткало мене, я трохи підбадьорився, втішаючи себе думкою, що світ довідається про наші справи і збереже в пам'яті наші імена, пов'язавши їх навіки з тими відкриттями, що, можливо, дістануться нам ціною життя.

Мені було страшно влаштуватися на ніч у цьому злощастному таборі, а джунглі лякали мене ще більше. Однак доводилося вибирати між першим і другим. Розсудливість вимагала, щоб я був насторожі, але стомленому тілу важко було боротися з дрімотою. Залізши на дерево гінко, я марно шукав такої місцинки на його нижніх гілках, де можна було б заснути, не ризикуючи зламати собі шию при неминучому падінні.

Довелося злізти і вирішувати, що робити далі. Після довгих роздумів я завалив кущами вхід у табір, розпалив три багаття, розташувавши їх трикутником, ситно повечеряв і заснув міцним сном, що був перерваний на світанку найнесподіванішим і найприємнішим чином.

Рано-вранці чиясь рука лягла мені на плече. Я підхопився, весь тремтячи, схопився за гвинтівку і раптом радісно скрикнув, впізнавши лорда Джона, що схилилося до мене в сірому світанковому сутінку.

Так, це був він — але яка зміна відбулася в ньому! Останній раз я бачив лорда Джона спокійним, стриманим, у чистому білому костюмі. Зараз він стояв переді мною блідий, очі його дико блукали навсібіч, груди важко здіймалися, як після довгого і стрімкого бігу, голова була непокрита, худе обличчя подряпане і все в крові, костюм порваний на шматки. Я дивився на нього, уражений цим видовищем, але він не дав мені навіть відкрити рота і взявся підбирати розкидані по галявині речі, супроводжуючи це короткими, уривчастими фразами:

— Скоріше, юначе, скоріше! Дорога кожна хвилина. Візьміть гвинтівки — обидві. Інші в мене. Якнайбільше патронів. Набийте ними кишені. Тепер — провізія. Шести банок вистачить. Ось так. Ні про що не запитуйте, не думайте. Ну, біжімо, а то буде пізно.

Ще не прокинувшись як слід, не замислюючись над тим, що все це означає, я помчав лісом за лордом Джоном із двома гвинтівками під пахвою і шістьма консервними банками в руках. Він вибирав найгустіші зарості, через які ми ледве продиралися, і нарешті вивів мене до високих кущів. Ми кинулися туди, не звертаючи уваги на колючки. Лорд Джон упав ниць на землю і потяг мене за собою.

— Ну от — ледве вимовив він. — Тепер, здається, ми в безпеці. Вони наскочать на табір, обов'язково наскочать, і прорухуються.

— Що сталося? — запитав я, віддихавшись. — Де обидва професори? І хто на нас полює?

— Людиноподібні мавпи! — пошепки сказав лорд Джон. — Господи Боже, що це за чудовиська! Говоріть тихіше. У них тонкий слух, зір теж дай Боже кожному, зате нюху ні найменшого, наскільки я міг помітити. Слідами вони до нас не доберуться. Де ви пропадали, юначе? Вам поталанило, дякуйте своїй долі, що не потрапили в цю халепу.

Я пошепки розповів йому про свої пригоди.

— Так, кепські наші справи! — сказав лорд Джон, почувши про динозавра і пастку. — Тут вам не курорт. Але все-таки повне уявлення про принакності тутешніх місць я здобув у ту мить, коли на нас напали ці дияволи. Мені одного разу довелося побувати в лапах у людоджерів-папуасів, але вони справжні ангели порівняно з цими чудовиськами.

— Розкажіть, як все було, — попросив я.

Це сталося на світанку. Наші вчені друзі тільки продерли очі і навіть не встигли ще зчепитися у сварці. І раптом звідкись узялися мавпи. Просто посипалися на нас, як яблука з яблуні. Вони, напевно, ще по темному обліпили високе дерево, на яке ви лазили. Одній я відразу всадив кулю в череву, однак тим справа і скінчилася — нас миттю уклали на обидві лопатки. Я називаю цих дияволів мавпами, але вони розмахували ціпками, шпурляли в нас каменями, тараторили між собою на своїй мові й на довершення до всього зв'язали нам руки ліанами. Це людиноподібні мавпи, і за розвитком вони стоять вище від усіх звірів, яких мені доводилося зустрічати під час своїх мандрівок, а я, слава Богові, багато валандався по білому світі. Як говориться, «відсутня ланка». Ну, бракує її, і чорт із нею, обійшлися б і без неї! А далі все було так. Вони підхопили

свого пораненого родича, з якого кров хльостала, як із прирізаної свині, і віднесли його кудись, а потім сіли біля нас колом. Морди люті, так і дивися розтерзають. На зріст вони, мабуть, як людина, але набагато ширші, кремезніші. Сидять і дивляться, дивляться на нас... Брови руді, навислі, очі якісь дивні, начебто з мутного скла. Вже на що Челленджер не боягуз, а йому теж стало недобре. Не витримав — підхопився і почав кричати: «Кінчайте нас, чого тягти!» У нього, мабуть, від усього цього в голові скаламутилося — дуже вже він буйствував. Мабуть, аби на місці мавп були його закляті вороги репортери, їм і то менше б дісталося.

— Ну, а мавпи що?

Я з жадібністю вслухався в шепіт лорда Джона, що розповідав мені про ці разючі події, а сам уважно озирався на всі боки, не віднімаючи руки від гвинтівки зі зведеним курком.

— Я вже думав: ну, кінець нам! Але зовсім ні. Мавпи заторохтіли, закричали. Потім одна підійшла до Челленджера і стала поруч з ним. Ви зараз розсмієтесь, юначе, але до чого ж вони були схожі — як близькі родичі! Я б сам не повірив, та очі не брешуть. Ця стара людиноподібна мавпа, очевидно, ватажок племені, виявилася точною копією Челленджера, тільки що масть інша — руда. А всі інші чарівні прикмети нашого друга були в наявності, правда трохи перебільшені. Квадратний торс, широкі плечі, груди колесом, повна відсутність шиї, довга руда борода, волохаті брови і точно такий зарозумілий вигляд — йдіть, ви, мовляв, усі під три чорти! Одне слово, повна подібність. Коли це чудовисько стало поруч з Челленджером, ефект вийшов приголомшливий. Саммерлі, настроений трохи істерично, реготав до сліз, дивлячись на них. Мавпи спочатку теж сміялися, якщо таке кудкудакання можна назвати сміхом, а потім схопили нас і потягли до лісу. Гвинтівок й інших речей вони не торкалися, видно побоюлися, а от провізію, вийняту із ящиків, усю забрали із собою. Дорогою нам із Саммерлі здорово дісталося — погляньте на мою фізіономію і на ці лахміття. Вони тягли нас крізь зарості, не розбираючи дороги, а їм самим хоч би що — у них шкіра видублена. Зате Челленджер анітрохи не постраждав. Чотири мавпи підняли його на плечі і понесли, як римського тріумфатора. Тсс! Що це?

Звідкись здалеку до нас долинуло дивне потріскування, що нагадує дрібний дріб кастаньєт.

— Це вони! — шепнув мій товариш, закладаючи патрони в другу двостволку «експрес». — Заряджайте обидві гвинтівки, юначе, живцем ми не здамося, і не думайте. Чуєте, як верещать?

*Ця стара людиноподібна мавпа... виявилася
точною копією Челленджера.*

Виходить, чимось схвильовані. Почекайте, голубчики, спробуйте тільки сунутися до нас!

— Вони десь дуже далеко.

— Ця банда до нас не добереться, але в них, напевно, по всьому лісу нишпорять розвідники. Ну добре, повернемося до мого скорботного оповідання. Отож, ці дияволи притягли нас у великий гай коло самого урвища. У них там справжнє місто на деревах — до тисячі хатин з гілок і листя. Це за три-чотири милі звідси. Мерзенні тварини! Мені здається, я після них ніколи не відмиюся. Вони мене усього перемацали своїми брудними лапами. У гаю нас зв'язали по руках і ногах, і я попався такому спритнику, якому тільки б морські вузли в'язати, — ну просто боцман. Отож, нас зв'язали і поклали під деревом, а на варті поставили здоровезну мавпу з кийком. Я все кажу «нас» та «нас», але це стосується тільки мене і Саммерлі. Що ж до Челленджера, то він сидів на дереві, їв якісь фрукти і насолоджувався життям. Утім, нам від нього теж дещо перепало, а головне, він ухитрився послабити наші пута. Ви, напевно, не втрималися б від сміху, дивлячись, як наш професор сидить на дереві, мало не обійнявшись зі своїм близнюком, і розспіває густим басом: «О дзвінкий дзвін!» Музика, чи бачите, налаштувала мавп на миролюбний лад. Так, ви б розсміялися, а нам було не до сміху. Челленджерові дозволялося робити все що завгодно, зрозуміло у відомих межах, але для нас режим був установлений куди суворіший. Єдине, чим ми всі утішались, — це думкою, що ви на волі і збережете всі наші записи і матеріали.

А тепер, милий юначе, слухайте і дивуйтеся. Ви твердите, що, судячи з деяких ознак — багаття, пастки тощо, — на плато існують люди. А ми цих людей бачили. І треба сказати, що бідолахи являють собою досить сумне видовище. Жалюгідний, заляканий народець! Та це й не дивно. Очевидно, людське плем'я займає ту частину плато, де печери, а мавп'яче — іншу, і між обома племенами йде боротьба не на життя, а на смерть. От які тут справи, якщо мені вдалося правильно в них розібратися.

Учора людиноподібні мавпи захопили в полон дванадцять тубільців і притягли їх до себе в місто. Це супроводжувалося такими лементами і верещанням, що я просто вухам своїм не вірив. Тубільці — червоношкірі, зовсім низькорослі. Дорогою ця звірина так їх обробила паурами і зубами, що вони ледве пересували ноги. Двох відразу прикінчили, причому в одного мало не відірвали руку. У цілому видовище було огидне. Ці нещасні трималися мужньо, навіть не пискнули, а ми просто не могли дивитися на них. Саммерлі зомлів. Челленджер, і той ледве-ледве витримав... Ну, здається, пішли.

Ми довго прислухалися до глибокої тиші лісу, але її ніщо не порушувало, крім щебетання птахів. Лорд Джон знову повернувся до своєї розповіді:

— Вам добряче повезло, юначе! Мавпи так захопилися тубільцями, що про нас перестали і думати. Але коли б не це, другий напад на табір був би неминучий. Ви, виявилось, мали цілковиту рацію: вони увесь час спостерігали за нами з дерева і прекрасно зрозуміли, що однієї людини не вистачає. Але потім їм стало вже не до вас. От чому своїм пробудженням ви зобов'язані мені, а не зграї мавп. Боже мій, чого нам довелося зазнати потім! Це якийсь жах! Ви пам'ятаєте бамбукові зарості, де ми знайшли кістяк американця? Отож, вони знаходяться саме під мавпячим містом, і мавпи скидають туди своїх бранців. Я упевнений, що там гори цих кістяків, треба тільки пошукати як слід. Над урвищем у них розчищений плац для подібних церемоній. Нещасних бранців змушують стрибати в прірву поодиноці, і весь інтерес полягає в тому, чи розіб'ються вони чи напорються на гострий бамбук. Все мавпяче плем'я вишикувалося над урвищем, і нас теж потягли помилуватися на це видовище. Перші п'ятеро індіанців стрибнули вниз, і бамбук пройшов крізь їхні тіла, як в'язальні спиці крізь олію. Я тепер не дивуюся, згадуючи кістяк бідного янкі¹. Так, видовище страшене... але разом з тим і захоплює. Ми, як зачаровані, дивилися на ці стрибки; хоч кожний з нас думав: зараз настане моя черга.

Утім, до цього не дійшло. П'ятьох індіанців приберегли на сьогодні, але бенефіціантами² в цьому спектаклі були б Саммерлі і я. Челленджер, очевидно, викрутився. Зрозуміти мавп не так вже й важко, тому що вони висловлюються головним чином знаками. І от, стежачи за їхніми переговорами, я вирішив: настав час діяти. Деякі плани в мене вже були. Але доводилося покладатися тільки на свої сили — від Саммерлі користі ніякої, Челленджер не кращий. Їм вдалося зійтися разом на яких-небудь кілька хвилин, і вони відразу розпочали люту суперечку з приводу наукової класифікації цих рудих дияволів, що тримали нас у полоні. Один твердив, що це яванські дріопітеки³, другий називав їх пітекантропами⁴. Просто здуріли обидва! Але в мене було зовсім інше на думці. Насамперед я звернув увагу, що рівною місцевістю ці тва-

¹ *Янкі* — прізвисько американців, уродженців США.

² *Бенефіціант* — особа, на користь якої давався бенефіс. Тут у значенні особа, яка мала б найбільший успіх.

³ *Дріопітек* — викопна людиноподібна мавпа, родинна антропоїдам, які живуть нині, — горилі, шимпанзе й орангутангу.

⁴ *Пітекантроп* — мавпоподібна людина.

рини бігають гірше людини, бо ноги в них короткі, криві, а тулуб важкий. Челленджер, і той дав би фору найкращому їхньому бігуну, а ми з вами справжні чемпіони порівняно з ними. Потім ще одне досить важливе спостереження: вони жодного уявлення не мають про вогнепальну зброю. Як на мене, їм було навіть невтямки, що трапалося з тією мавпою, яку я поранив. Одне слово, тільки б нам добратися до своїх гвинтівок, а там ми їм покажемо.

І от сьогодні на світанку я дав своєму вартовому здоровенного стусана в черево, примчав у табір, захопив вас, гвинтівки... А подальше вам відомо.

— Але що ж буде з нашими професорами? — жахаючись скрикнув я.

— Треба виручати їх. Втекти зі мною вони не могли — Челленджер сидів на дереві, а в Саммерлі не вистачило б сил, тому я вирішив, що насамперед треба дістати гвинтівки, а вже потім рятувати інших. Правда, мавпи можуть знищити їх з помсти. Челленджера вони навряд чи зачеплять, але за Саммерлі не ручаюся. Втім, йому так чи інакше загрожує смерть. У цьому я цілком переконаний, так що моя втеча не могла погіршити становище. Але тепер честь зобов'язує нас або врятувати товаришів, або поділити з ними їхню долю. А тому, дорогий мій юначе, кайтеся в гріхах, очищайте душу, бо до вечора ваша доля буде вирішена.

Не знаю, чи вдалося мені передати тут характерну для лорда Рокстона манеру висловлюватися — уривчастість, енергійність його фраз, глузливу відчайдушність тону. Ця людина була природженим ватажком. Чим ближче насувалася на нас небезпека, тим барвистішою ставала його мова, тим яскравіше розпалювалися його холодні очі, тим більше і більше стовбурчилися довгі, як у Дон-Кихота, вуса. Йому подобалося ризикувати, насолоджувався драматичністю, властивою справжнім пригодам, особливо коли це стосувалося його самого, і вважав, що у всякій небезпечі є свого роду спортивний інтерес, тому що в небезпечні хвилини людина веде жорстоку гру з долею, де ставкою служить життя. Все це робило лорда Джона незамінним товаришем, і, якщо б не страх за друзів, я б не відчув нічого, крім радості, йдучи за такою людиною на ризиковану справу.

Ми вже хотіли вибратися зі свого притулку, як раптом лорд Джон схопив мене за руку.

— Дивіться! — шепнув він. — Біжать!

З нашого місця було видно вузьку прогалину між деревами, гілки яких сплїталися вгорі, утворюючи суцільне зелене склепіння. На цій прогалині з'явився загін людиноподібних мавп. Багато

хто з них були озброєні кийками. Сутулі, кривоногі, схожі на оброслих волоссям потворних людей, вони бігли одна за одною, озираючись на всі боки, і раз у раз торкалися землі своїми довгими руками. Сутулість зменшувала їхній зріст, але, прикинувши на око, я визначив його футів у п'ять, не менше. З хвилину я бачив їх зовсім чітко. Потім вони сховалися за кущами.

— Ні, зараз ще рано,— сказав лорд Джон, опускаючи гвинтівку.— Краще затаїтися, поки вони не перестануть нищпорити лісом. Дамо їм ще годину на пошуки, а потім подивимося, можливо проберемося до них у місто і заскочимо їх зненацька.

Скориставшись цією відстрочкою, ми розкрили одну із захоплених із собою банок і почали снідати. Лорд Рокстон нічого не їв з ранку, якщо не вважати декількох плодів, і зараз з жадібністю накинувся на їжу. Коли ж сніданок було скінчено, ми взяли в обидві руки по гвинтівці і з повними кишенями патронів рушили рятувати друзів. Перш ніж вийти з заростей, лорд Джон зробив кілька карбів на деревах, щоб запам'ятати, у якому боці знаходиться Форт Челленджера, і в разі необхідності відразу відшукати це місце. Ми мовчки пробралися крізь хащу і вийшли на край урвища, неподалік від нашої першої стоянки. Тут лорд Джон зупинився і розповів про свої плани.

— У густому лісі ця звірина може зробити з нами все що завгодно,— сказав він.— Вони нас бачитимуть, а ми їх ні. Але на відкритому місці справа інша, бо бігаємо ми набагато швидше. Отже, поки можливо, давайте триматися відкритих місцин. Уздовж краю плато ліс рідший, відтіля ми і почнемо наступ. Йдіть не поспішаючи, будьте пильні і тримайте гвинтівку напоготові. А головне пам'ятайте: живцем у руки не даватися, відстрілюйтеся до останнього патрона. От вам моя остання порада, юначе.

Коли ми вийшли до урвища, я заглянув вниз і побачив нашого доброго негра, що палив люльку, сидячи на каменях. Як мені хотілося гукнути його і розповісти йому, що з нами сталося! Але це було ризиковано — нас могли почути. Лісова хаща, здавалося, так і кишіла людиноподібними мавпами; їх своєрідне пронизливе верещання раз у раз долітало до нашого слуху. Ми кидалися в кущі й відлежувалися там доти, поки верещання не затихало вдалині. Це дуже затримувало наше просування вперед, і нам знадобилося години дві, щоб добратися до мавп'ячого міста. Тепер воно було близько — я зрозумів це з тієї обережності, з якою йшов лорд Джон. От він махнув мені рукою, наказуючи лягти, а сам поповз далі, але незабаром повернувся назад. Обличчя його посіпувалося від хвилювання.

— Швидше! — шепнув він.— Швидше! Тільки б не спізнитися! Тремтячи всім тілом, я підповз до нього і виглянув через куці на галявину, що відкривалася за ними.

Цього видовища мені ніколи не забути. Воно було таке химерне, таке неймовірне, що я не знаю, як описати його, щоб ви повірили мені. Може, нам все-таки вдасться вибратися звідси живими; мине кілька років... я як і раніше сидітиму у вітальні клуба «Дикун» і дивитимуся у вікно на нудну набережну Темзи, що не викликає сумнівів у своїй реальності... Отож, чи повірю тоді я сам, що це відбувалося в мене на очах? Чи не здасться мені, що я приймав гарячкові марення за дійсність? От чому я хочу записати все це, поки події свіжі в моїй пам'яті, поки хоча б одна людина — та, що лежить поруч зі мною в сирій траві,— зможе підтвердити кожне написане тут слово.

Перед нами розстелялася галявина ярдів сто у ширину, вкрита аж до самого урвища густою зеленою травою і невисокою папороттю. Цю галявину півколом обступали дерева, усаджені в кілька ярусів будиночками, звитими з гілок і листя. Уявіть собі житло граків, де замість гнізд — будиночки, і ви зрозумієте, про що я говорю. Біля входів у них і на ближніх гілках сиділи мавпи, судячи з їх невеликих розмірів, самки і дитинчата мавп'ячого племені. Усі вони з цікавістю стежили за тим, що відбувалося внизу і від чого ми самі не могли відвести очей.

На відкритому місці неподалік від краю плато вишикувалося кілька сотень кошлатих рудих людиноподібних мавп. Деякі з них були величезного зросту, інші менші, але всі вони без винятку викликали в мене почуття огиди. Мавпи трималися зімкнутими рядами, очевидно підкоряючись дисципліні. Перед ними стояло кілька низькорослих, але пропорційно складених індіанців, шкіра яких відливала бронзою в яскравих променях сонця. У цій маленькій купці виділялася висока, худа фігура білої людини. Понура голова, схрещені на грудях руки — все відбивало жах і покірність долі. Ми досить легко впізнали в цій людині професора Саммерлі.

Декілька мавп несли варту біля нещасних бранців і зірко стежили за ними, готові припинити всяку спробу до втечі. Праворуч, біля самого краю плато, стояли окремо ще дві фігури, такі безглузді — за інших обставин їх можна було б назвати навіть комічними,— що, побачивши цю пару, я впився в неї очима. Один з них був наш товариш, професор Челленджер. Від його куртки залишилися жалюгідні лахміття, сорочка кудись поділася, борода зливалася з густою порослю на могутніх грудях, а волосся, що сильно відросло за час наших мандрів, чорною гривою розвівав

вітер. Досить було одного дня, аби перетворити цей вищий продукт сучасної цивілізації на останнього дикуна Південної Америки.

Поруч з Челленджером стояв його владика — царьок людиномавпячого племені. Лорд Джон не перебільшував: це була точна копія нашого професора, з виправленням лише на руду масть. Та ж приосадкувата фігура, ті ж масивні плечі і довгі руки, та ж кудлата борода, що спускається на волосаті груди. Різниця позначалася лише в такому: низьке, приплющене чоло мавпоподібної людини являло собою повний контраст чудовому черепу європейця. Що ж стосується всього іншого, то мавп'ячий царьок був чудовою карикатурою на професора.

На папері цей опис займає дуже багато місця, але тоді я осягнув усю картину в одну мить і відразу відвернувся від неї, поглинутий драмою, що розігрувалася в нас на очах. Дві людиноподібні мавпи схопили одного індіанця і потягли його до урвища. Царьок змахнув рукою. Чудовиська підняли людину за руки і за ноги і, розгойдавши, жбурнули в прірву. Розмах був такий великий, що нещасний описав дугу в повітрі, перш ніж каменем полетіти вниз. Вся мавпяча юрба, за винятком вартових, кинулася до урвища, завмерла там у напруженому мовчанні і раптом вибухнула радісними лементами. Мавпи скакали як одержимі, розмахували довгими волосатими руками і вили від захвату. Потім вони відринули від урвища і знову вишикувалися рядами, очікуючи наступної жертви.

Цього разу настала черга Саммерлі. Двоє вартових схопили його за руки і грубо штовхнули вперед. Він стріпувався і бився, як курча, яке тягнуть з курятника. Челленджер запекло зажестикюлював, звертаючись до мавпячого царька. Він просив, благав, закликав пожаліти його товариша. Але мавпа безцеремонно відіпхнула свого двійника і заперечно похитала головою. Це був її останній свідомий рух: клацнув постріл, і рудий царьок мішком звалився на землю.

— Стріляй у юрбу! Не шкодуй куль, синку! — крикнув мені лорд Джон.

У душі кожної, навіть найбільш пересічної, людини криються невідомі їй безодні. Я завжди славився своїм м'якосердям: стогони пораненого зайця не раз викликали в мене гіркі сльози. Але тепер мене опанувала спрага крові. Я підхопився на ноги і випускав кулю за кулею спочатку з однієї гвинтівки, потім з другої, клацав затворами, перезаряджав їх і увесь час кричав, не пам'ятаючи себе від лютого захвату. Удвох, стріляючи з чотирьох гвинтівок, ми вчинили страшне спустошення в рядах мавп. Обидва вар-

тових, приставлених до Саммерлі, валялися мертві, а він ішов, похитуючись, як п'яний, і, очевидно, не усвідомлював, що його звільнили. Наші вороги розгублено металися галявиною, нічого не розуміючи, не знаючи, куди подітися від вихора смерті, що зненацька налетів на них. Вони розмахували руками, верещали, падали, спотикаючись об трупи. Потім, підкоряючись інстинктові, юрбою кинулися під захист дерев, і галявина, всяяна тілами вбитих, спорожніла. Посеред неї стояла тільки маленька купка бранців.

Швидкий розум Челленджера миттю оцінив становище. Він схопив приголомшеного Саммерлі за руку і, тягнучи його за собою, побіг до нас. Двоє вартових метнулися було за ними, але лорд Джон миттю уклав спочатку одного, потім другого, не витративши зайвої кулі. Ми вибігли з кущів назустріч нашим друзям і сунули кожному в руки по зарядженій гвинтівці. Але тут Саммерлі зовсім знесилів. Він ледь пересував ноги. Тим часом людиноподібні мавпи вже встигли отямитися від страху. Вони розсипалися серед кущів, очевидно збираючись відрізати нам шлях. Ми з Челленджером підхопили Саммерлі під руки, а лорд Джон прикривав наш відступ, посилаючи кулю за кулею в страшні, вищирені пики, що раз у раз виглядали з чагарника. Приблизно з мільою, а то й більше, ці тварини з оглушливим верещанням переслідували нас, наступаючи на п'яти. Потім почали відставати, переконавшись у нашій перевазі і не бажаючи більше потрапляти під влучні кулі лорда Джона. Добравшись, нарешті, до табору, ми озирнулися назад і переконалися, що тепер нам дали спокій. Принаймні, нам так здавалося, але це була помилка. Ми встигли тільки завалити вхід у табір, потиснути одне одному руки й у знемозі розлягтися коло джерела посередині галявини, як раптом за огорожею, почули чийсь швидкі кроки і зараз же слідом за тим тихі жалібні схлипування. Лорд Джон підбіг із гвинтівкою до завалу і виглянув назовні. За огорожею, уткнувшись лицем в землю, лежали чотири мідно-червоні постаті індіанців, що залишилися живими. Вони тремтіли від страху, але це не заважало їм молити нас про захист. Один з них устав, виразно повів руками, очевидно бажаючи сказати, що ліс навколо нашого табору повний небезпек, потім упав лордові Джону в ноги і пригорнувся обличчям до його колін.

— Це ще що таке? — вигукнув наш проводир, ніяково посмикуючи вуса.— Ні, справді, як же нам бути з ними? Вставай, друже, вставай, дай моему черевикові спокій.

— Про них теж треба подбати,— сказав Саммерлі, набиваючи люльку.— Ви всіх нас вирвали з пазурів смерті. Як це було зроблено! Я просто захоплююся вами.

— Дуже дивно! — вигукнув Челленджер.— Дуже дивно! Не тільки ми особисто, але й весь учений світ Європи залишиться у вас у неоплатному боргу. Скажу, не вагаючись, що загибель професора Саммерлі і професора Челленджера стала б досить помітним збитком у сучасній науці. Ви і наш юний друг заслуговуєте на всіляку похвалу.

Батьківська посмішка вигравала на вустах Челленджера, але як би здивувався вчений світ Європи, якщо б він побачив у цю хвилину своє улюблене дітище, свою надію! Скуйовджене волосся, голі груди, лахміття. Оплот науки сидів, затиснувши між колін відкриту консервну банку, і пальцями засовував до рота великий шматок австралійської баранини. Індіанець глянув на нього, скрикнув і знову припав до ніг лорда Джона.

— Не бійся, малий,— сказав наш проводир, погладжуючи чорну голову, що притискалася до його колін.— Челленджер, ваш вигляд справив на індіанця жажливе враження. І я не знаходжу в цьому нічого дивного. Заспокойся, друже, це людина, така ж, як ми.

— Однак, сер! — закричав Челленджер.

— Нічого, професоре, ви маєте дякувати долі, що вона нагородила вас не зовсім звичайною зовнішністю. Якщо б не ваша різьча подібність з мавпячим царьком...

— Досить, лорде Джоне Рокстон! Ви занадто багато собі дозволяєте!

— Факт залишається фактом.

— Прошу вас, сер, змінити тему розмови! Ваші зауваження зовсім недоречні і справи не стосуються. Нам треба вирішити, що робити з індіанцями. Очевидно, доведеться доставити їх додому. Але де вони живуть? От питання.

— Беруся на нього відповісти,— сказав я.— Індіанці живуть у печерах по той бік центрального озера.

— Он як! Нашому юному другові відомо, де знаходиться їхнє житло. Це, імовірно, не так близько звідси?

— Миль двадцять, не менше,— відповів я.

Саммерлі застогнав.

— Я вже у будь-якому разі туди не доберуся. Ви чуєте? Ці тварини все ще нишпорять по наших слідах.

І дійсно, з темної лісової хащі до нас донеслося далеке верещання людиноподібних мавп. Індіанці знову почали підвивати від страху.

— Треба йти звідси, і якомога швидше,— сказав лорд Джон.— Юначе, допоможіть Саммерлі. Індіанці понесуть речі. Ну, ходімо, поки вони нас не запримітили.

Менше ніж за півгодини ми добігли до нашого притулку в кущах і сховалися там. Схвильовані лементи людиноподібних мавп

весь день долітали до нас з боку нашого форту, але сюди ніхто з них не добрався, і стомлені втікачі — і білий і червоношкірі — нарешті, занурилися в довгий, міцний сон.

Увечері я відчув кризу дрімоти, що хтось тягне мене за рукав, і, відкривши очі, побачив перед собою Челленджера.

— Містере Мелоуне, наскільки мені відомо, ви ведете щоденник і розраховуєте згодом опублікувати його,— почав він досить урочистим тоном.

— Мене послали сюди як спеціального кореспондента,— відповів я.

— Отож. Ви, ймовірно, чули дурні натяки лорда Джона Рокстона, що... що нібито... є деяка подібність між...

— Так, чув.

— Мені нема чого вам говорити, що опублікування подібної дурниці... і взагалі найменша вільність у викладі подій будуть для мене надзвичайно образливі.

— Я обіцяю строго дотримуватися фактів.

— Лорд Джон схильний піддаватися усяким фантазіям, і йому нічого не варто як-небудь на свій лад пояснити ту повагу, що навіть некультурні раси відчувають до людської гідності. Вам зрозуміла моя думка?

— Цілком.

— То ж я покладаюся на ваш такт,— сказав Челленджер і після довгої паузи додав: — А цей мавпячий царьок був досить неаби-якою істотою... Надзвичайно значна зовнішність, і такий розумний! Чи не правда?

— Досить гідна особистість,— відповів я.

І професор, очевидно заспокоївшись, знову влігся спати.

Глава XIV ЦЕ БУЛА СПРАВЖНЯ ПЕРЕМОГА

Ми уявляли, що наші переслідувачі, людиноподібні мавпи, не підозрюють про існування цього притулку в кущах, однак незабаром нам довелося переконатися у своїй помилці. У лісі стояла повна безмовність — ні звуку, ні шелесту листя... І все-таки колишній досвід мав підказати нам, з якою хитрістю і з яким терпінням ці тварини вистежують свою здобич і вичікують зручного випадку для нападу. Не знаю, що мені обіцяє доля надалі, але навряд чи я був і буду коли-небудь такий близький до смерті, як того ранку. Зараз розповім все одне по одному.

Сон не допоміг нам відновити сили після страшних хвилювань і голодування попереднього дня. Саммерлі був такий слабкий, що

ледве тримався на ногах, але з властивими йому завзятістю і мужністю не хотів зізнатися в цьому. Ми скликали військову раду і вирішили посидіти тут ще години дві, підкріпитися сніданком, що було вкрай необхідно, а потім вирушити в дорогу через усе плато і вийти до печер на той берег центрального озера, де, за моїми спостереженнями, жили люди. Ми сподівалися, що врятовані нами індіанці замовлять за нас добре слово, і розраховували на гарний прийом з боку їхніх одноплемінників.

Після такої подорожі Країна Мепл-Уайта ще більше відкриє перед нами свої таємниці, і, виконавши покладену на нас місію, ми зосередимо всі свої помисли на тому, як нам вибратися звідси і знову повернутися у світ. Навіть сам Челленджер визнавав, що мета нашої експедиції буде досягнута і що після цього обов'язок вимагатиме від нас якомога швидше повідати усьому цивілізованому світові про зроблені нами дивні відкриття.

Тепер ми могли уважніше придивитися до врятованих індіанців. Вони були невеликого зросту, мускулясті, спритні, незлобиві на вигляд, із правильним овалом лица, позбавленого всякої рослинності, і з гладким чорним волоссям, схопленим на потилиці шкіряним ремінцем. Одяг їх складався лише з пов'язки на стегнах, теж шкіряної. Розірвані мочки, що кровоточили, свідчили про те, що у їхніх вухах були якісь прикраси, які залишилися в лапах їхніх ворогів — мавп. Індіанці жваво перемовлялися між собою на незнайомій нам мові, але ми все-таки зрозуміли, що їхнє плем'я називається «аккала». Вони вимовили це слово кілька разів підряд, показуючи одне на одного, потім замахали стиснутими кулаками у бік лісу і, тремтячи від страху і ненависті, крикнули: «Додал Додал» — так, мабуть, іменувалися в них людиноподібні мавпи.

— Що ви про них скажете, Челленджер? — запитав лорд Джон. — Для мене ясно тільки одне: он той юнак з виголеним чолом — їхній вождь.

І дійсно, цей індіанець тримався окремо, а інші зверталися до нього з найбільшою шанобливістю, незважаючи на те, що всі вони були старші за нього. Гордість і незалежність проглядали в кожному русі юнака, і коли Челленджер поклав свою величезну лапу йому на голову, він відсахнувся від нього, як пришпорений кінь, і, гнівно блиснувши чорними очима, відійшов назад. Потім приклав долоню до грудей і, весь сповнений гідності, кілька разів повторив слово «Маретас».

Професор, нітрохи не знітившись, схопив за плече іншого індіанця і, повертаючи його з боку в бік, наче наочне приладдя, почав читати нам лекцію.

— Розвинутий череп, лицьовий кут і деякі інші ознаки говорять про те, що це плем'я не може бути віднесене до нижчої раси,— загудів він своїм гучним басом.— У расовій шкалі ми маємо відвести йому місце попереду багатьох інших племен Південної Америки. Я твердо переконаний, що тут, на плато, виникнення і розвиток цього племені був би неможливий. Але ж і людиноподібних мавп відокремлює величезна прірва від збережених тут доісторичних тварин. Отже, вони теж не могли з'явитися й еволюціонувати в Країні Мепл-Уайта.

— Звідки ж вони взялися? З неба, чи що, звалилися? — запитав лорд Джон.

— Це питання, безсумнівно, викликає гарячі суперечки серед учених Європи й Америки,— відповів професор.— Моє власне тлумачення його — правильне чи неправильне (при цих словах він випнув груди і з надзвичайною зарозумілістю повів довкола очима) — полягає в такому: у тутешніх досить своєрідних умовах еволюція досягла стадії хребетних, причому старі форми продовжували жити і розвиватися пліч-о-пліч з новими. От чому поряд з формами юрського періоду тут уживається і сучасний тапір — тварина з досить поважним родоводом,— і великий олень, і мурахойд. Поки все ясно. Але ви запитаете: а людиноподібні мавпи, а індіанці? Як наукова думка має поставитися до їхнього перебування на плато? На мій погляд, пояснення може бути тільки одне: вони проникли сюди ззовні. Дуже можливо, що якісь людиноподібні мавпи, що існували в Південній Америці, перебралися сюди ще в прадавні часи і внаслідок своєї еволюції дали той вид людиноподібних мавп, окремі представники яких (тут Челленджер подивився мені просто у вічі) мають настільки значну і пристойну зовнішність, що за наявності розуму вони могли б прикрасити собою навіть людську расу. Що ж стосується індіанців, то це плем'я іммігрувало сюди з рівнини в більш пізні часи внаслідок голоду або переслідувань ворога. Зіткнувшись тут з небаченими досі чудовиськами, вони сховалися в печерах, про які розповідав наш юний друг. Однак їм, безперечно, доводилося боротися на життя і на смерть з дикими звірами, зокрема з мавпами, які не бажали примиритися з вторгненням людини і вели з ними нещадну війну, пускаючи в хід усю свою хитрість, а в цьому вони можуть позмагатися з будь-якими більш великими істотами. От чим пояснюється, на мій погляд, нечисленність індіанського племені. Отже, джентльмени, що ви тепер скажете? Чи правильно я розгадав цю загадку, чи ви маєте які-небудь заперечення по суті?

Але професорові Саммерлі було не до суперечок, і він тільки вперто хитнув головою на знак протесту. Лорд Джон пошкрябав свою лисючу маківку і відмовився прийняти виклик Челленджера, мотивуючи це тим, що він борець іншої ваги й іншої категорії. Я ж залишився вірний собі і перевів бесіду в більш прозаїчний план, оголосивши, що один з індіанців кудись зник.

— Він пішов,— сказав лорд Рокстон.— Ми дали йому банку з-під консервів і відправили по воду.

— У старий табір? — запитав я.

— Ні, до струмка. Це недалеко, ген за тими деревами. Яких-небудь сто ярдів. Але цей малий, очевидно, не квапиться.

— Піду подивлюся, що він там робить,— сказав я і, захопивши гвинтівку, пішов у ліс, надавши друзям готувати вбогий сніданок.

Вам здається необачним з мого боку, що я, навіть на такий короткий термін, зважився залишити наш надійний притулок у кушак, але ж мавпяче місто були далеко, адже вороги втратили наші сліди, а крім того, у мене була при собі гвинтівка. Однак, як виявилось надалі, я недооцінив підступності і сили людиноподібних мавп.

Струмок джорчав десь зовсім близько, але густі зарості дерев і чагарника ховали його від мене. Я вже досить далеко відійшов від товаришів, як раптом побачив щось червоне посередині зеленої трави. На мій жах, це виявився труп посланого за водою індіанця. Нещасний лежав скорчившись, і голова в нього була так неприродно вивернута, начебто він дивився вгору через плече. Я крикнув, попереджаючи друзів про небезпеку, підбіг до індіанця і нахилився над ним... Імовірно, мій ангел-охоронець був десь зовсім близько в цю хвилину, тому що інстинкт, а може, і шерех листя змусили мене глянути вгору. З густої зелені листя, що нависла над самою моєю головою, до мене повільно тяглися дві довгі мускулясті руки, вкриті рудим волоссям. Ще мить, і жадібні пальці зімкнулися б навколо моєї шиї. Я відскочив назад, але ці руки виявилися ще моторніші. Правда, стрибок врятував мене від мертвої хватки, але одна лапа вчепилась мені в потилицю, друга — в лице, а потім, коли я закрив горло долоною, — у пальці.

Я відчув, що піднімаюся над землею, що голову мені відгинають назад з нездоланною силою... Здавалася, ще мить, і шийні хребці не витримають, Мозок починав затуманюватися, але я не відпускав цієї страшної руки і, нарешті, відірвав її від підборіддя. Наді мною схилилася огидна морда з холодними блакитними очима, нещадний погляд яких сковував мене гіпнотичною силою.

Боротися не було сил. Як тільки чудовисько відчуло, що я слабшаю, у його величезній пащі блиснули два білих ікла, і воно ще сильніше стисло лапу, закидаючи мені голову. Перед очима в мене попливли мутні кола, у вухах задзвеніли срібні дзвіночки. Десь удалині почувся постріл, я упав, майже не відчувши при цьому болю, і знепритомнів.

Отямившись, я побачив, що лежу на траві в нашому притулку, серед кущів. Хтось уже встиг збігати до струмка, і лорд Джон змочував мені голову водою, а Челленджер і Саммерлі дбайливо підтримували мене з двох боків. Побачивши перед собою їхні стривожені обличчя, я вперше зрозумів, що наші професори не тільки мужи науки, але й люди, здатні на прості людські почуття. Ніяких ушкоджень на тілі в мене не було. Очевидно, моя непритомність була викликана тільки сильним потрясінням, бо за півгодини я вже остаточно оговтався, якщо не вважати болю в потилиці й у шиї.

— Ну, дорогий мій юначе, цього разу ви були на волосинку від смерті,— сказав лорд Джон.— Коли я кинувся на ваш лемент і побачив, що це чудовисько відкручує вам голову і ви вже задерли всі чотири лапки догори, у мене насамперед промайнула думка: ну, нашого полку убуло! Я навіть промахнувся похапцем, але все-таки ця тварина кинула вас і відразу ж утекла. От, дідько! Дали б мені сюди п'ятдесят людей з рушницями, ми б швидко навели тут порядок — і сліду б не залишили від цієї погані.

Тепер було цілковито ясно, що людиноподібні мавпи якимось чином дізналися про наш притулок і не спускають з нього очей. Удень їх можна було не боятися, але що буде вночі? Вони напевно наскочать сюди. Виходить, треба йти, і чим скоріше, тим краще. З трьох боків нас оточувала лісова хаща, де на кожному кроці можна було нарватися на засідку, але з четвертого починався положистий схил, що спускався до центрального озера, і там ріс низький чагарник з поодинокими деревами, що перемежовувався подекуди відкритими прогалинами. Цим схилом я і йшов саме тієї ночі, і він вів просто до печер індіанців. Отже, сюди нам і треба було прямувати.

Єдине, про що ми шкодували,— це про наш табір, і не стільки через кинуті там запаси, скільки через негра Самбо, останню сполучну ланку між зовнішнім світом і нами. Втім, гвинтівки були при нас, нестатку в патронах теж не відчувалося, так що якийсь час ми могли обійтися й цим, а далі, мабуть, трапиться можливість повернутися на старе місце і знову встановити зв'язок з нашим негром. Самбо твердо обіцяв не кидати нас, і ми не сумнівалися, що він дотримає свого слова.

Рано-вранці наша партія рушила в дорогу. Попереду як провідник йшов молодий вождь, який з обуренням відмовилося нести будь-яку поклажу. За ним, зваливши на спину все убоге майно експедиції, крокували два вцілілі індіанці. Наша четвірка з рушницями напереваги замикала хід. Як тільки ми вийшли з чагарнику, безмовна досі лісова хаща раптом наповнилася диким виттям людиноподібних мавп, що чи то раділи, чи то зловтішалися з приводу нашого відходу. Озираючись назад, ми нічого не бачили, але це протяжливе виття ясно говорило, скільки ворогів ховалося за суцільною стіною зелені, яка обступала нас з усіх боків. Однак гнатися за нами мавпи, очевидно, не збиралися, і, вийшовши на більш відкрите місце, ми зовсім перестали їх боятися.

Я йшов останнім і мимоволі посміхався, дивлячись на своїх товаришів. Невже це блискучий лорд Джон Рокстон, що не дуже давно приймав мене в рожевій пишноті своїх апартаментів в Олбені, вистелених перськими килимами й обвішаних по стінах картинами? Невже це той самий професор, що так велично сидів за величезним письмовим столом у Енмор-парку? І, нарешті, куди подівся той суворий, манірний учений, що виступав на засіданні Зоологічного інституту? Та хіба в бурлак, що зустрічаються на польових дорогах Англії, буває такий жалюгідний, сумовитий вигляд! Ми провели на плато всього лише тиждень, але наш запасний одяг залишився внизу, а тиждень цей був не з легких, хоча саме мені не доводилося особливо скаржитися, бо я не потрапив у лапи до мавп тієї ночі. Залишившись без капелюхів, усі мої товариші пов'язали голови хустками; одяг висів на них лахміттям, а шар бруду і неголена щетина змінювали їх майже до невпізнанності. Саммерлі і Челленджер сильно кульгали, я теж ледве волочив ноги, ще не оговтавшись як слід від ранкового потрясіння, і насилу повертав ший, що здерев'яніла після мертвої хватки мавпи. Так, ми являли собою досить сумне видовище, і мене анітрошки не дивувало, що наші супутники індіанці раз у раз озиралися назад, дивлячись на нас зі здивуванням і навіть з жахом.

Було далеко за полудень, коли ми вийшли із заростей до берегів озера. Індіанці побачили його широку гладінь і з радісними вигуками замахали руками, показуючи нам на воду. Картина була й справді дивна. Просто до того місця, де ми стояли, неслася ціла флотилія легких човнів. Вони були далеко, за кілька миль, але ця відстань так швидко скорочувалося, що незабаром веслярі роздивилися, хто стоїть на березі. Радісні голоси громовим гуркотом розляглися над озером. Підхопившись з місць,

індіанці замахали веслами і списами. Потім знову заходилися веслувати й умить пролетіли відстань, що залишилася, витягли човни на пологий піщаний берег і з привітальними лементами впали ниць перед молодим вождем. Слідом за тим з юрби виступив літній індіанець з намистом і браслетом з великих блискучих скелець і в накинутій на плечі чудовій плямистій шкурі, що відливала бурштином. Він підбіг до юнака, ніжно обійняв його, потім подивився в наш бік, запитав щось і, підійшовши до нас, без усякої підслесливості, з великою гідністю обійняв усіх нас по черзі. За одним його словом інші індіанці на знак поваги схилюлися перед нами до землі. Мені особисто було ніяково від такого раболіпства, лорда Джона і Саммерлі воно, очевидно, теж збентежило, зате Челленджер розцвів, як квітка, зігріта сонцем.

— Можливо, ці тубільці недалеко пішли вперед у своєму розвитку,— сказав він, погладжуючи бороду й оглядаючи розпростерті перед нами тіла,— але декому з освічених європейців варто було б повчитися в них, як поводитися в присутності вищих істот. Подумати тільки, до чого безпомилковий інстинкт первісної людини!

Судячи з цього, індіанці виступали в бойовий похід, тому що, крім списів з довгого бамбука з кістяними наконечниками, кожний з них мав при собі лук і стріли, кийок або кам'яну сокиру біля пояса. Похмурі, люті погляди, які вони кидали у бік лісу, відкіля ми вийшли, і часте повторення слова «дода» свідчили про те, що метою цього походу було або виручити сина старого вождя (ми здогадалися про їхнє споріднення), або помститися за його смерть. Тепер усі вони розсілися навпочіпки у кільце і тримали військову раду, а ми розмістилися віддалік на базальтовій брилі і почали спостерігати за тим, що відбувалося. Першими говорили воїни, а потім до свого племені з гарячим словом звернувся і наш юний друг. Мова його супроводжувалася настільки красномовною мімікою і жестикуляцією, що ми зрозуміли її всю, начебто ця мова була знайома нам.

— Чи варто повертатися зараз додому? — говорив він.— Рано чи пізно нам доведеться стати віч-на-віч з нашим ворогом. Наші брати убиті. Що з того, що я залишився живий і неушкоджений, коли інші загинули? Хто з вас може бути спокійний за своє життя? Зараз ми усі зібралися разом.— Він показав на нас.— Ці прибульці — наші друзі. Вони великі воїни і так само, як і ми, ненавидять мавп. Їм коряться громи і блискавки.— Тут він здійняв руку до неба,— чи трапиться коли-небудь інший такий випа-

док? Ходімо ж вперед і або вмеремо, або завоюємо собі спокійне життя, і тоді нам не соромно буде повернутися до наших жінок.

Маленькі червоношкірі воїни жадібно слухали свого вождя, а коли він скінчив, вибухнули захопленими лементами і всі як один зметнули списи в повітря. Його батько запитав нас про щось, показуючи у бік лісу. Лорд Джон знаком запропонував йому почекаати і звернувся до нас.

— Ну, вирішуйте кожний сам за себе,— сказав він.— Я особисто не проти звести рахунки з тими мавпами, і якщо справа скінчиться тим, що вони будуть стерті з лиця землі, то ця сама земля тільки покращає після такої операції. Я піду з нашими новими друзями і не залишу їх до переможного кінця. А ви що скажете, юначе?

— Звичайно, я з вами!

— А ви, Челленджер?

— Можете розраховувати на мою допомогу.

— А ви, Саммерлі?

— Ми все далі і далі відхиляємося від мети нашої експедиції, лорде Джоне. Запевняю вас, я зовсім не для того залишив професорську кафедру в Лондоні, щоб очолювати набіг червоношкірих на колонію людиноподібних мавп.

— Так справді, як ми низько впали! — с посмішкою сказав лорд Джон.— Але нічого не вдієш, так склалися обставини. Ну, ми чекаємо вашої відповіді.

— Це досить сумнівна витівка,— не здавався Саммерлі,— але якщо ви всі підете, мені хоч-не-хоч доведеться йти за вами.

— Виходить, вирішено,— сказав, лорд Джон і, повернувшись до старого вождя, ствердно кивнув і поплескав долонею по гвинтівці.

Старий потис усім нам руки, а його одноплемінники вибухнули ще більш захопленими лементами.

Виступати в похід було вже запізно, й індіанці нашвидку розбили табір. Усюди зайнялися, задиміли багаття. Невелика група пішла в джунглі і повернулася, женучи перед собою молодого ігуанодона, в якого теж сиділа асфальтова наліпка на плечі. Один індіанець підійшов до нього і розпорядився, щоб його прирізали, і ми тільки тоді зрозуміли, що величезні ігуанодони є власністю тубільців, як у нас рогата худоба. Отже, загадкові асфальтові плями були всього-на-всього чимось на зразок тавра. Ці тупі травоядні істоти, наділені крихітним мозком, відрізняються такою безпорадністю, незважаючи на свої величезні розміри, що з ними може справитися і дитина. Не минуло і декількох хвилин, як ігуанодона облідували, і шматки м'яса вже присмажувалися на багаттях

разом з якоюсь рибою із великою лускою, що індіанці наловили в озері, пустивши в хід списи замість острог.

Саммерлі ліг на обмілину і заснув, а ми утрюх подалися бродити берегом озера, палаючи бажанням довідатися якнайбільше про цю надзвичайну країну. Разів зо два на нашому шляху траплялися ями з такою ж синьою глиною, як на болоті птеродактилів. Ці загаслі вулканічні кратери чомусь страшенно цікавили лорда Джона. Челленджер теж знайшов щось гідне його уваги — це був грязьовий гейзер, що сильно бив, струмені його так і кипіли бульбашками, які виділяли якийсь невідомий нам газ. Челленджер опустив у гейзер порожню тростину, підніс до неї сірник і, наче школяр, закричав з радості, коли підпалений газ вибухнув і запалав синім вогнем. Потім він приладнав до тростини шкіряний кисет, наповнив і його газом і запустив у повітря. Цей експеримент привів професора в ще більший захват.

— Пальний газ! Та який — легший за повітря! Тепер я впевнений, що в ньому міститься значна кількість вільного водню. Почкайте, друзі мої! Джордж Едуард Челленджер ще не вичерпав усіх своїх можливостей. Великий розум завжди змушує природу служити собі. Ви ще переконаєтеся в цьому на власні очі! — Він гордовито випнув груди, але так і не поділився з нами своїми таємними задумами.

Що стосується мене, то берег здавався мені мало цікавим порівняно із самим озером. Поява індіанців і шум стоянки розполохали все живе в його околицях, і ніщо не порушувало тиші, що стояла навколо нашого табору, якщо не зважати на декількох птеродактилів, які ширяли високо в небі, виглядаючи падло. Але блідо-рожеві води центрального озера жили своїм життям. Чийсь величезні аспідно-чорні спини і зубцюваті плавці раз у раз здіймали срібні бризки над водою і знову зникали в глибині. Піщані обмілини кишіли потворними істотами — чи то величезними черепаками, чи то ящірками, і серед них нам особливо впало в око одне чудовисько — плоске, як шкіряний клапоть, воно смикалося усією своєю поверхнею, що відливала жирними відблисками, і повільно повзло по піску. Час від часу з води раптом виростали голови якихось змієподібних істот, що, граціозно звиваючись, пливли в комірці з піни і з таким самим пінливим шлейфом позаду. Але, як виявилось, це були зовсім не змії. Одна така істота вилізла на пісок неподалік від нас, і ми побачили, що довга шия переходить у неї в циліндричний тулуб з величезними перетинчастими плавцями. Челленджер і Саммерлі, що вже приєднався до нас, шаленіли від захвату і подиву.

— Плезіозавр!¹ Прісноводний плезіозавр! — скрикнув Саммерлі.— І я бачу його на власні очі! Мій дорогий Челленджер, хто із зоологів може похвалитися таким щастям?

Настала ніч, багаття наших червоношкірих союзників уже червоніли в темряві, коли нам, нарешті, вдалося забрати обох професорів від їхнього первісного озера, що їх зачарувало. Але, навіть лежачи на березі далеко від води, ми продовжували чути сплески і пирхання велетенських чудовиськ, які жили в його глибинах.

З першими світанковими променями весь табір був на ногах, і за годину ми виступили в наш нечуваний похід. Я часто мріяв дожити до тієї хвилини, коли мене пошлють військовим кореспондентом на фронт. Але який мрійник міг би уявити собі кампанію, подібну до тієї, яку доля послала мені! Отже, приступаю до свого «першого повідомлення з театру воєнних дій».

За ніч наші сили поповнилися новими загонами тубільців, так що до ранку в нас налічувалося вже до п'ятисот воїнів. Уперед були вислані розвідники, а за ними зімкнутою колоною рухалися головні сили. Ми піднялися пологим схилом, зарослим чагарником, і вийшли до джунглів. Списники і лучники розсипалися нерівним ланцюгом уздовж узлісся. Рокстон і Челленджер зайняли місця на правому фланзі, я і Саммерлі — на лівому. Отже, ми, озброєні за останнім словом збройної техніки, вели в бій дику орду кам'яного віку.

Супротивник не змусив себе чекати. Лісова хаща сповнилася протяжливим виттям, і згряя людиноподібних мавп, озброєних каменями і кийками, кинулася в самий центр наступаючих індіанців. Це був сміливий, але досить безглуздий маневр, тому що незграбні, кривоногі тварини не могли змагатися зі спритними, як кішки, тубільцями.

Страшне видовище постало нашим очам: розлютовані мавпи з піною на губах, сказано блискаючи очима, кидалися на своїх вертких ворогів, що стріляли в них з луків. Повз мене з ревінням пронеслося величезне чудовисько, груди і боки якого були утикані стрілами. Я пожалів його і вистрілив — воно звалилося мертве серед кущів алое. Але більше мені не довелося стріляти, бо атака була спрямована в самий центр ланцюга й індіанці відбили її без нашої допомоги. З тих мавп, що брали участь у цій вилазці, наврод чи хоч одна добралася жива і неушкоджена під захист дерев.

¹ *Плезіозавр* — вимерлий хижий морський плазун, що мав широке, сплюснене тіло, великі ласти і довгу шию. Плезіозаври жили в юрському і крейдяному періодах, деякі представники досягали велетенських розмірів (п'ятнадцяти метрів завдовжки).

...Розлютовані мавпи з піною на губах, скажено блискаючи очима, кидалися на своїх вертких ворогів, що стріляли в них з луків.

Але коли ми вступили в ліс, справа набрала серйознішого характеру. Запеклий бій тривав понад годину, і часом мені здавалося, що ми своєї вже відспівали. Мавпи вискакували з хащі й укладали своїми кийками відразу по три, по чотири індіанці, не давши їм навіть часу скористатися списами. Удари їхніх найтяжчих кийків були нищівні. Один з них влучив по гвинтівці Саммерлі, і від неї залишилися самі друзки. Ще мить — і така ж доля спіткала б і його голову, але вчасно підоспілий індіанець простромив списом ворога, що замахнувся на Саммерлі. Мавпи, позалазивши на дерева, шпурляли в нас каменями і величезними суками, стрибали звідти вниз, у саму гущавину бійки, і билися з жорстокістю, до останньої краплі крові. Індіанці похитнулися, і, якщо б не вогонь наших гвинтівок, що завдавав величезних втрат супротивникові, ніщо не втримало б їх від утечі. Однак вождь знову зібрав своїх воїнів і з такою стрімкістю повів їх в атаку, що тепер уже доводилося відступати людиноподібним мавпам. Саммерлі був обеззброєний, але я випускав кулю за кулею, а з правого флангу теж доносилися безперервна стрілянина.

Нарешті, мавп охопила паніка. З верещанням і виттям, вони кинулися врозсіп, а наші союзники з дикими криками погналися за ними.

Цей день мав винагородити людину за чвари, що не припинялися століттями, за усі жорстокості і переслідування, якими тільки й була багата її вбога історія. Відтепер вона ставала паном плато, а людиноподібний звір мусив раз і назавжди зайняти належне йому підлегле місце.

Як не мчали переможені, ніщо не могло врятувати їх від індіанців, і лісова хаща раз у раз оголошувалася переможними лементами, дзенькотом тятиви і глухим стукотом тіл, що падали з дерев.

Я біг слідом за всіма і раптом наткнувся на лорда Джона і Челленджера, що відшукували нас.

— Ну, скінчено! — сказав лорд Джон. — Заключну частину можна надати індіанцям. Видовище буде не з приємних. Чим менше ми побачимо, тим спокійніше спатимемо.

Очі Челленджера горіли войовничим вогнем.

— Друзі мої! На нашу долю випало щастя бути присутніми на одній з тих битв, що визначають подальший хід історії, вирішують долі світу! — проголосив він, з гордовитим виглядом походжаючи перед нами. — Що означає перемога одного народу над іншим? Аж нічогосінько. Вона не змінює справи. Але жорстокі битви на зорі часів, коли печерні жителі долали тигрів або коли слон уперше дізнався, що в нього є владар, — оце були справжні завоювання, справжні перемоги, що залишають слід в історії.

Яку ж треба було мати віру в кінцеву доцільність подібних побоїщ, щоб виправдовувати їхню жорстокість!

Йдучи лісом, ми на кожному кроці зустрічали групи мавп, простромлених списами і стрілами індіанців. Знівечені людські тіла відзначали місця особливо гарячих сутичок, коли ворог до рого продавав своє життя. Попереду весь час чулися лементи і ревіння, і за ними ми стежили за напрямком погоні. Людиноподібних мавп відтіснили до їхнього міста, там вони зібрали останні сили, але були зламані, і тепер ми приспіли саме вчасно, щоб бути присутніми при страшній заключній сцені. На ту саму галявину біля краю урвища, що два дні тому була свідком наших подвигів, індіанці вигнали близько сотні вцілілих у битві мавп. Ми підійшли в ту хвилину, коли переможці зі списами напереваги взяли цю купку в півкільце. Все було скінчено за кілька секунд. Тридцять-сорок мавп полягли відразу на місці. Інші верещали, відбивалися, але це не допомогло. Їх скинули в прірву, і вони поділили долю своїх колишніх жертв, що напоролися на гострий бамбук, який ріс унизу, на глибині шестисот футів.

Челленджер казав правду — відтепер людина назавжди затвердила своє панування в Країні Мепл-Уайта. Самці мавпячого племені були винищені до одного, мавпяче місто зруйноване, самки і дитинчата викрадені в неволю. Останній кривавий бій поклав кінець віковій міжусобиці людини і мавпи.

Ця перемога виручила й нас. Ми повернулися у Форт Челленджера, до залишених там запасів, і встановили зв'язок з нашим негром, що був до смерті налякай страшним видовищем, коли мавпи градом посипалися в прірву.

— Ідіть відтіля, йдіть! — кричав він, налякано витріщаючи очі.— Там диявол, він вас згубить!

— Негр каже святу правду,— переконано проговорив Саммерлі.— Досить з нас пригод, тим більше що вони за своїм характером зовсім не личать людям нашого рангу. Челленджер, нагадую вам ваші слова. Відтепер ви повинні думати тільки про те, як нам вибратися з цієї жахливої країни і повернутися до цивілізованого світу.

Глава XV

ОЧАМ НАШИМ ВІДКРИЛОСЯ СТІЛЬКИ ЧУДЕС!

Я веду свій щоденник день у день і все чекаю тієї хвилини, коли можна буде написати, що хмари, які нависли над нами, розсіялися і крізь них глянуло сонце. Ми дотепер не знаємо, як вибратися звідси, і гірко ремствуємо на долю. І все-таки я зовсім

ясно уявляю собі, що коли-небудь ми з вдячністю згадуватимемо про цю вимушену затримку на плато, яка дала нам можливість спостерігати все нові і нові чудеса Країни Мепл-Уайта і життя її мешканців.

Перемога індіанців над плем'ям людиноподібних мавп круто змінила наше становище. З тих пір ми стали справжніми господарями плато, тому що тубільці дивилися на нас зі страхом і вдячністю, пам'ятаючи, що наша чудодійна сила допомогла їм розправитися з їхніми споконвічними ворогами. Вони, ймовірно, нічого не мали б проти, якщо б такі могутні і загадкові істоти зовсім залишили плато, але спуск до рівнини, очевидно, був невідомий їм. Наскільки ми зрозуміли з їхніх жестів, плато з'єднавалося раніше з рівниною тунелем, нижній кінець якого ми бачили при обході кам'яної гряди. У незапам'ятні часи цим шляхом піднялися на плато людиноподібні мавпи й індіанці, а не дуже давно ним же скористався Мепл-Уайт зі своїм товаришем. Але рік тому тут стався сильний землетрус і верхню частину тунелю наглухо завалило уламками скель. Коли ми висловлювали своє бажання спуститися вниз, на рівнину, індіанці тільки знизували плечима і заперечно хитали головами. Чи то вони дійсно не могли допомогти нам, чи то не хотіли, — сказати важко.

Після переможного походу індіанці перегнали вцілілих мавп в іншу частину плато (Боже, як вони вили дорогою!) і оселили їх неподалік від своїх печер. І з цього дня мавпяче плем'я опинилося в цілковитому рабстві в людини.

Серед нічної тиші часто лунали протяжливі крики якого-небудь первісного Іезекіля¹, що оплакував свою колишню славу і колишню велич мавпячого міста. Відтепер скорені мавпи мусили задовольнятися скромною роллю дроворубів і водоносів при своєму владарі — людині.

За два дні після битви ми знову перетнули плато й отаборилися біля підніжжя червоних скель. Індіанці пропонували нам улаштуватися в печерах, але лорд Джон не погодився на це, вважаючи, що як вони замислять що-небудь проти нас, то ми будемо цілком у їхній владі.

Ми зволіли зберегти свою незалежність і, підтримуючи з нашими союзниками найкращі стосунки, все-таки тримали зброю напоготові. Нам часто доводилося бувати в їхніх печерах, але ми так і не з'ясували, кому індіанці зобов'язані цим чудовим житлом — самим собі чи природі. Печери були вириті на одному

¹ *Іезекіль* — давньоєврейський пророк у VI–VII ст. до н. е.

рівні в якійсь пухкій породі, що залягала між червонуватим базальтом вулканічного походження і твердим гранітом, який правив за основу скель.

До входів у печери, що знаходилася приблизно на висоті вісімдесяти футів від землі, вели кам'яні сходини, такі вузькі і стрімкі, що ними не могла б піднятися жодна велика тварина. В середині було тепло і сухо. Печери йшли в товщу кряжа на різну глибину; по їх гладких сірих стінах тяглися намальовані обвугленими паличками чудові зображення тварин, що населяють плато. Якщо б у Країні Мепл-Уайта не залишилося жодної живої істоти, майбутній дослідник знайшов би на стінах цих печер вичерпні відомості про її дивовижну фауну, тому що тут було все — і динозаври, й ігуанодони, і всі види ящерів.

Довідавшись, що величезні ігуанодони вважаються в індіанців свійською худобою, або, вірніше, чимось на зразок ходячої м'ясної комори, ми уявили, начебто людина навіть при наявності настільки недосконалої зброї, як лук і спис, цілком установила своє панування на плато. Однак нам незабаром довелося переконатися, що це неправильно і що поки її тут тільки терплять.

Драма розігралася на третій день після того, як ми оселилися біля печер. Челленджер і Саммерлі з ранку подалися до озера, де тубільці виловлювали для них гарпунами великих ящірок. Ми з лордом Джоном залишилися в таборі; неподалік від нас, на трав'янистому схилі перед печерами виднілися індіанці, зайняті своїми справами. І раптом сотні голосів пронизливо закричали: «Стоа! Стоа!» Дорослі і діти кинулися з усіх боків до печер і, штовхаючи одне одного, почали дряпатися вгору кам'яними сходинками.

Діставшись до своїх притулків, вони замахали руками, запрошуючи нас скоріше приєднатися до них. Ми схопили гвинтівки і побігли з'ясувати, що сталося, а назустріч нам з невеликого гаю вже бігли щодуху десять-п'ятнадцять індіанців, яких переслідували два чудовиська — такі самі, як той непрошений гість, що з'явився в наш старий табір, і мій нічний переслідувач. Вони пересувалися стрибками і скидалися на велетенських огидних жаб. Дотепер нам доводилося бачити цих велетнів тільки в темряві, тому що вони полюють уночі, а вдень виходять зі своїх барлогів лише в тому разі, якщо їх потривожать, як було тепер. Ми стояли, уражені видовищем, що відкрилося нашим очам. Плямиста бородавчата шкіра цих чудовиськ відливала на сонці всіма кольорами веселки і поблискувала, як риб'яча луска. Утім, спостерігати нам довелося недовго, тому що ці велетенські жаби кількома

...Назустріч нам з невеликого гаю вже бігли щодуху десять-п'ятнадцять індіанців, яких переслідували два чудовиська...

стрибками наздогнали нещасних індіанців... І тут почалося щось страшне. Накинувшись усією своєю вагою на найближчу жертву, вони залишали її, розчавлену, знівечену, і кидалися за наступною. З диким криком індіанці бігли до печер, але не могли втекти від своїх переслідувачів. Вони гинули один за одним, і на той час, коли ми з лордом Джоном приспіли на допомогу, від усієї їхньої групи залишилося не більше п'яти-шести осіб. Утім, ми не тільки не допомогли їм, але і самі мало не загинули. Куля за кулею впивалася в цих тварин, завдаючи такої шкоди, наче наші гвинтівки були заряджені паперовими кульками. Але ж стріляли ми з яких-небудь двоохот кроків! Величезні плазуни не боялися поранень, а відсутність у них центрального мозкового апарату робила навіть найсучаснішу зброю марною в боротьбі з ними. Єдине, що нам вдалося зробити, — це відвернути їхню увагу тріском пострілів і спалахами вогню й у такий спосіб дати можливість і собі й індіанцям добігти до рятівних сходинок.

Але там, де розривні кулі двадцятого століття були марні, доводилося покладатися на отруєні стріли дикунів, вимочені в настій строфанта¹ і змазані трупною отрутою. Такі стріли марні на полюванні, тому що кровообіг у доісторичних чудовиськ настільки млявий, що вони звичайно встигають наздогнати і роздерти свою жертву до того, як відчують дію отрути. Але тепер становище було інше: як тільки наші переслідувачі опинилися біля кам'яних сходинок, що ведуть у печери, з кожної ущелини в гірському краї зі свистом полетіли стріли. Чудовиська обросли ними, як перами, але, очевидно, у перші хвилини біль не відчувався, бо вони продовжували в безсилій люті дряпатися нагору сходинок, не бажаючи упустити здобич, і насилу здолавши кілька сходинок, негайно зривалися вниз. Але ось отрута почала діяти. Один звір глухо заревів і уткнувся величезною плоскою головою в землю. Другий пронизливо завив, зробив кілька безглузких стрибків, потім у корчах повалився поруч з першим і незабаром теж затих. Тоді індіанці юрбою висипали з печер і з радісними лементами закрутилися навколо трупів, тріумфуючи перемогу над двома найнебезпечнішими ворогами.

Це м'ясо не можна було їсти, тому що отрута продовжувала діяти, й індіанці тієї ж ночі розрізали обидві туші на шматки і віднесли їх у ліс, щоб не заражати тут повітря. Біля печер залишилися тільки два величезних серця, кожне завбільшки з подушку; вони жили самостійним життям, повільно і ритмічно скорочу-

¹ *Строфант* — отруйна рослина.

ючись і розширюючись, і ця огидна пульсація тривала день, другий і затихла тільки на третю добу.

Коли-небудь, коли в мене буде справжній стіл, а не консервна банка, що замінює його, і краще письмове приладдя, ніж недогризок олівця й один-єдиний пошарпаний блокнот, я докладно опишу індіанців племені аккала, опишу наше життя серед них і чарівну Країну Мепл-Уайта, що потроху відкривала перед нами свої дива. Пам'ять не зрадить мені; разом з першими враженнями дитинства в ній до кінця днів моїх збережеться кожна хвилинка, кожна година, проведені нами на плато, і ніщо інше не витіснить цих спогадів. Настане час, і я опишу ту чудесну місячну ніч на центральному озері, коли індіанці виловили сіткою молодого іхтіозавра¹, який мало не перекинув наш човен — істоту, схожу чи то на тюленя, чи то на рибу з трьома очима, причому третє око сиділо в нього на тімені, а інші два захищали кістяні пластинки. Тієї ж ночі зелена водяна змія стрілою метнулася до нас з очеретяних заростей, обплела своїми кільцями кермового в човні Челленджера і сховалася з ним під водою.

Я не забуду розповісти й про ту дивовижну білу істоту — ми й донині не знаємо, що це було: плазун чи звір, — яка жила в гнилому болоті на схід від центрального озера і ночами снувала серед кущів, випромінюючи слабкий фосфоричний блиск. Індіанці так боялися її, що навіть близько не підходили до того болота, а ми двічі були там, бачили цього звіра звіддала, але не могли пробратися до нього через драговину. Скажу тільки, що він більший від корови і видає неприємний мускусний запах.

У моїх майбутніх записах ви зустрінете також згадування про велетенського швидконогого птаха, від якого Челленджерові якось довелося втікати під захист скель. Він набагато вищий від страуса, і потворна, як череп, голова сидить у нього на довгій голій шії. Коли Челленджер здирався нагору по каменях, він одним ударом свого лютого вигнутого дзьоба, наче долотом, зірвав йому підбір. Але цього разу сучасна зброя не осоромилася: величезний фороракус² дванадцяти футів на зріст (радісний професор, не встигнувши віддихатися як слід, вже повідомив нам його назву) повалився на землю, вбитий кулею лорда Джона, і судорожно забив ногами, здійсмаючи хмару пер і не зводячи з нас блискаючих лютим вогнем

¹ *Іхтіозавр* — морський плазун мезозойської ери, що набув зовсім рибоподібної форми, а на вигляд схожий на дельфіна.

² *Фороракус* — велетенський вимерлий птах, що не літав, а бігав, подібно до страуса. Мав череп до 0,5 метра завдовжки з гігантським гачкоподібно загнутим дзьобом.

жовтих очей. Як би мені хотілося дожити до того дня, коли ця люта приплющена голова знайде своє місце серед інших трофеїв, що прикрашають кабінет в Олбені!

Під кінець треба буде обов'язково згадати і про токсодопа¹ — велетенську морську свиню зростом у десять футів, з виступаючими вперед гострими зубами, яку ми підстрелили якось на світанку біля водопою.

Згодом я розповім про все це докладніше і поряд з нашими пригодами залюбки опишу чудові літні вечори, коли ми, четверо друзів, лежали де-небудь на лісовому узліссі серед невідомих нам яскравих квітів і, дивлячись вгору крізь обтяжені соковитими плодами гілки дерев, дивувалися з вигадливих птахів, які пролітали у високій синяві неба, потім переводили погляд у густу траву і спостерігали за дивними істотами, що виповзали зі своїх нірок подивитися на нас; опишу довгі місячні ночі, коли ми випливали в човнах на середину озера і з мимовільним страхом дивилися на його блискаючу гладінь: от якесь фантастичне чудовисько зметнулося над водою, пустивши по ній широкі кола... от темна глибина опромінилася зеленуватим світлом, що позначає шлях нової, невідомої нам істоти... Я запам'ятаю ці картини в усіх подробицях, і коли-небудь моя пам'ять і моє перо віддадуть їм належне.

Але ви, певно, запитаєте, як ми могли займатися такими спостереженнями, коли нам належало і день і ніч шукати способу повернутися до цивілізованого світу. Відповім вам, що ми всі сушили над цим голову, але марно. З'ясувалося тільки одне: на допомогу індіанців розраховувати не доводилося. Вони були нашими друзями і ставилися до нас мало не з рабською відданістю, але як тільки ми заїкалися про допомогу, про те, щоб перетягти до урвища яку-небудь довгу дошку або сплести канат зі шкіряних ременів і ліан, нам відразу ж рішуче відмовляли. Індіанці посміхалися, підморгували нам, хитали головами, і далі цього справа не йшла. Старий вождь, і той не здавався, і лише його син Маретас сумно поглядав на білих людей і знаками виражав їм своє щире співчуття.

Після битви з мавпами індіанці дивилися на нас як на надлюдей, перемога яких криється у їхніх таємничих трубках, які вивергають смерть, і гадали, що поки ми з ними, щастя їм не зрадить. Нам пропонували обзавестися червоношкірими дружинами і власними печерами, аби ми погодилися забути свій народ, і назавжди

¹ *Токсодоп* — великий вимерлий травоїдний ссавець, що на зріст був більший за носорога. Токсодопи жили в Південній Америці наприкінці кайнозойської ери.

залишитися на плато. Поки все обходилося тихо і мирно, але ми знали, що наші плани слід зберігати в таємниці, бо, дізнавшись про них, індіанці могли б затримати нас у себе силомиць.

Незважаючи на можливість зустрічі з динозаврами (утім, небезпека ця була не настільки вже великою, тому що, як вже говорилося вище, вони полюють головним чином вночі), за останні три тижні я двічі ходив у наш старий табір провідати Самбо, який як і раніше залишався на своїй посаді біля підніжжя гірського кряжа. Мої очі жадібно ковзали неосяжною рівниною в надії, що звідти до нас прийде довгоочікувана допомога. Але простори, порослі кактусами, були безлюдні, і ніщо не порушувало їхньої одноманітності до ледь видної звідси стіни бамбукових заростей.

— Вони незабаром прийдуть, містере Мелоун. Почекайте ще тиждень. Індіанці прийдуть з канатами і знімуть вас звідти! — Так подбадьорював мене наш чудовий Самбо.

Якось я заночував у старому таборі, а вранці на зворотному шляху мене чекав сюрприз. Я повертався добре знайомою дорогою і був вже недалеко від болота птеродактилів, коли попереду із-за кущів раптом з'явився якийсь дивний предмет. Підійшовши трохи ближче, я побачив, що це людина, яка йшла, надягнувши на себе щось подібне до футляра або очеретяної клітки, яка захищала її з усіх боків. Яке ж було моє здивування, коли я впізнав у цій людині лорда Джона Рокстона! Побачивши мене, він виліз з цієї безглуздої споруди і засміявся, але вигляд у нього був трохи збентежений.

— Це ви, юначе? — сказав лорд Джон. — От уже не очікував такої зустрічі!

— Що ви тут робите? — запитав я.

— Відвідував своїх друзів, птеродактилів, — спокійно відповів він.

— Це ж навіщо?

— Цікаві звіринки! Тільки страх які негостинні. Та ви самі знаєте, як вони зустрічають непроханих відвідувачів. От я й спорудив такий кошочок, аби захистити себе від їхніх ласк.

— І що вам знадобилося на цьому болоті?

Лорд Джон уважно подивився на мене, і я зрозумів, що його долають якісь сумніви.

— На вашу думку, допитливість властива тільки людям, що мають звання професора? — сказав він нарешті. — Я вивчаю цих красенів, от і все. Вистачить з вас такого пояснення?

— Вибачте, — сказав я.

Але добродушність не зрадила лордові Джону і цього разу. Він розсміявся:

— Не ображайтеся, юначе. Я хочу роздобути для Челленджера маленьке курчатко. Це мое головне завдання. Ні, дякую, ваша допомога мені не потрібна. Я в цій клітці нікого не боюся, а ви беззахисні. Ну, на все добре, чекайте мене надвечір.

Він напнув на себе свій безглуздий кошик, повернувся і покруквав до лісу.

Якщо вже поведінка лорда Джона була трохи дивною у ці дні, то що ж сказати про Челленджера? Слід зазначити, що наш професор дуже приваблював індіанок і тому йому доводилося завжди носити при собі велику пальмову гілку, якою він відганяв своїх шанувальниць, наче мух, коли вони вже занадто докучали йому своєю увагою. Уявіть собі, яке це було видовище! Мабуть, найкомічніше з усіх, які мені довелося бачити в Країні Мепл-Уайта. Викидаючи носки в боки, Челленджер прямує із символом влади в руці, а за ним, як за чорнобородим оперетковим султаном, тягнеться пошт індіанських дівчат, вдягнених у лахміття з тонкого рослинного волокна.

Що стосується Саммерлі, то він був цілком поглинутий вивченням світу комах і пернатих країни Мепл-Уайта і проводив увесь час за препаруванням здобутих екземплярів (якщо не вважати тих годин, що він витрачав на лайку з Челленджером, який нібито не бажає виручити нас зі скрутного становища).

Челленджер унадився зникати щоранку і повертався тільки опівдні з таким урочистим виглядом, начебто на його плечах лежав найбільший тягар відповідальності за якусь надзвичайно серйозну справу.

Одного чудового дня, не розстаючись з пальмовою гілкою, він повів нас за собою і відкрив нам свої таємні плани.

Ми вийшли на невелику галявинку посеред пальмового гаю і побачили один з тих грязьових гейзерів, про які я вже говорив. Навкруги були розкидані безліч ременів, нарізаних зі шкір ігуанодонів; тут же лежав великий шматок перетинчастої плівки — згодом з'ясувалося, що це не що інше, як вишкреблений і висушений шлунок рибоподібної ящірки. У цій прошитій по краях плівці були залишені маленькі отвори для відрізків бамбука; протилежні кінці їх з'єднувалися з глиняними лійками, що вбирали в себе газ, який виділявся пухирцями в гарячих струменях гейзера. Незабаром опала плівка почала повільно здуватися і виявляти настільки явний намір здійнятися вгору, що Челленджерові довелося прив'язати ремені, що її оперізують, до дерев. Через півгодини вона

перетворилася на сражню повітряну кулю, і, судячи з того, як ця куля натягала ремені і рвалася вгору, піднімальна сила її була велика. Челленджер мовчки дивився на утвір свого генія і самовдоволено погладжував бороду — ну просто тобі щасливий батько, що милується своїм первістком.

Тривалу мовчанку перервав Саммерлі:

— Невже ви збираєтеся запропонувати нам піднятися на цій штуці? — крижаним тоном запитав він.

— Поки що я збираюся продемонструвати перед вами її потужність, дорогий Саммерлі, аби у вас не було жодних сумнівів щодо цього.

— Тоді раджу вам негайно викинути з голови цю дурницю, — рішуче заявив Саммерлі. — Ви ніякими силами не зможете мене погодитися на таке божевілья. Лорде Джоне, сподіваюся, ви не будете підтримувати цю авантюру?

— Дотепна штука! — сказав наш проводир. — Цікаво було б подивитися її в дії.

— Зараз подивіться, — сказав Челленджер. — Останні дні я напружував усі сили свого розуму, щоб придумати, як нам вибратися звідси. Ми вже переконалися, що спуск стрімкими скелями неможливий, а тунелю більше не існує. Перекинути міст на стрімчак нам, безперечно, не вдасться. Але що ж тоді робити? Я якось говорив нашому юному другові, що ці гейзери виділяють водень у вільному стані. Звідси логічно випливала думка про повітряну кулю. Зізнаюся, що мене трохи бентежило питання, де дістати для неї оболонку, але коли мені потрапили на очі колосальні нутрощі тутешніх плазунів, я вже ні в чому більше не сумнівався. І от результати моєї праці.

Він закрив одну руку за обшлаг своєї подраної куртки, а другу гордовито простягнув уперед.

Тим часом куля остаточно округлилася, і ремені вже ледве стримували її.

— Марення! Найчистіше марення! — пирхнув Саммерлі.

Але лорд Джон був у захваті від ідеї Челленджера.

— Ну й голова в нашого старигана! — шепнув він мені. Потім сказав голосно: — А де ви дістанете кошик?

— Тепер думатиму і про кошик. У мене вже є деякі міркування з цього приводу. А поки я покажжу вам, що мій апарат здатний підняти нас.

— Ви хочете сказати — усіх разом?

— Ні, ми спускатимемося по черзі, начебто на парашуті. Пристрій для зворотного підйому я ще придумаю. Якщо мій апарат

втримає вагу однієї людини й обережно опустить її на землю, буде все гаразд. Зараз ми його випробуємо.

Він притяг уламок базальту досить солідних розмірів і обв'язав його канатом — тим самим, за допомогою якого ми піднімалися на пірамідальний стрімчак. Канат був футів сто у довжину і хоч не товстий, але дуже міцний. Потім нам було продемонстровано щось на зразок шкіряного нашійника з довгими стропами. Челленджер надяг цей нашійник на повітряну кулю, зібрав у пучок звислі вниз стропи так, щоб вага вантажу розподілялася рівномірно по всій поверхні, прив'язав ними уламок базальту, а кінець канату намотав собі на руку.

— Зараз я покажу вам вантажність моєї повітряної кулі,— оголосив він, заздальгеді смакуючи своє торжество, і з цими словами перерізав туго натягнуті реміні.

Ніколи ще наша експедиція не була так близька до загибелі. Наповнена газом оболонка стрімко рвонулася вгору, тягнучи за собою Челленджера. Я ледь встиг обхопити його за талію і теж злетів у повітря. Лорд Джон наче кліщами вчепився мені в ноги і полетів слідом за нами. На секунду в моїй уяві виникло дивне видовище: четверо відважних мандрівників, подібно гірлянді сосисок, зависли над країною, таємниці якої вони силкувалися розгадати. Але, на щастя, міцність мотузки мала якусь межу, чого, очевидно, не можна було сказати про піднімальну силу цього діявольського апарата. Почувся тріск, і ми купою повалилися на землю. Плутаючись у мотузці, що обірвалася, ми насилу зіп'ялися на ноги і побачили, як уламок базальту стрімко йшов угору, ледь помітною цяtkою чорніючи в яскраво-блакитному небі.

— Блискуче! — вигукнув безжурний Челленджер, потираючи забиту руку.— Дослід удался якнайкраще. Я сам не розраховував на такий успіх. Обіцяю вам, джентльмени, що нова куля буде готова за тиждень і ми зовсім спокійно здійснемо на ній перший етап нашої зворотної подорожі на батьківщину.

Дотепер записи в моєму щоденнику велися від події до події, а тепер, коли нам ніщо не загрожує, коли всі наші негоди минули, як сон, я закінчую своє оповідання в тому самому таборі біля підніжжя червоних скель, де Самбо чекав нас.

Спуск униз минув без усяких ускладнень, але хто б міг припустити, що все це вийде саме так? Через півтора-два місяці ми будемо в Лондоні, і, можливо, мій лист не набагато випередить мене. Усіма своїми почуттями і помислами ми вже вдома, у рідному місті, де залишилося стільки милого й близького серцю кожного з нас.

Злам у нашій долі настав того дня, коли Челленджер здійснив свій ризикований дослід із саморобною повітряною кулею. Я вже говорив, що єдиною людиною, що співчувала нашим спробам вибратися з плато, був врятований нами юнак, син старого вождя. Ми зрозуміли з його досить виразної жестикуляції, що він не хоче затримувати нас проти волі в чужій нам країні.

Того вечора, вже затемна, Маретас непомітно прокрався в табір, простягнув мені невеликий сувій деревної кори (він чомусь завжди волів мати справу зі мною, може бути тому, що я був приблизно одного з ним віку), потім велично повів рукою, показуючи на печери, урочисто приклав палець до вуст на знак мовчання і так само непомітно пішов до своїх.

Я сів ближче до багаття, і ми уважно розглянули вручений мені сувій. На внутрішньому білому боці цього квадратного шматка деревної кори розміром фут на фут були намальовані вугіллям палички, які нагадували примітивний нотний запис, що я тут відтворюю:

— Ви звернули увагу, який у нього був багатозначний вигляд? — запитав я товаришів. — Це щось дуже важливе для нас.

— А може, дикун вирішив утяти з нами милий жарт? — сказав Саммерлі. — З таких елементарних розваг, імовірно, починається розвиток людини.

— Це якийсь шифр, — сказав Челленджер.

— Або ребус, — підхопив лорд Джон, заглядаючи мені через плече, і раптом вихопив шматок кори в мене з рук. — Слово честі, я, здається, розгадав його! Юнак має рацію. Дивіться. Скільки тут цих паличок? Вісімнадцять. А скільки печер по той бік схилу? Теж вісімнадцять.

— І справді! Адже він на них і показував! — сказав я.

— Виходить, правильно. Це план печер. Дивіться, всього вісімнадцять паличок — є короткі, є довгі, а деякі роздвоюються. Під однією хрестик. Навіщо? Імовірно, для того, щоб виділити одну печеру, що глибша за інші.

— Наскрізна! — крикнув я.

— Наш юний друг, очевидно, каже правду, — підтримав мене Челленджер. — У протилежному разі, навіщо цьому індіанцеві зна-

добилося б відзначати її хрестиком? Адже в нього є всі підстави ставитися до нас доброзичливо. Але якщо печера дійсно наскрізна і виходить з того боку на такому ж рівні, то до землі там не більше ста футів.

— Сто футів — це ж дрібниці! — пробурчав Саммерлі.

— Але ж наш канат довший! — вигукнув я.— Ми спустимося без будь-яких труднощів.

— А про індіанців ви забули? — не здавався Саммерлі.

— Ці печери нежилі,— сказав я.— Вони служать складами і коморами. Давайте піднімося туди зараз же і зробимо розвідку.

На плато росте міцне смолисте дерево — вид араукарії, за словами нашого ботаніка,— гілки якого йдуть в індіанців на смолоскипи. Ми взяли кожний по оберемку таких гілок і піднялися вкритими мохом сходишками у печеру, відзначену на плані хрестиком. Як я й припускав, вона виявилася ненаселеною, якщо не вважати безлічі величезних кажанів, що з голосним ляскотом крил увесь час кружляли над нашими головами. Не бажаючи привертати увагу індіанців, ми довго брели в темряві, намагаючись якісь повороти, кути, і, тільки відійшовши досить далеко від входу, запалили смолоскипи. Нашим поглядам відкрився сухий, по-сипаний білим гравієм тунель зі склепінчастою стелею і гладкими сірими стінами, вкритими зображеннями тварин. Ми швидко кинулися вперед, і раптом усі розчаровано скрикнули: перед нами постала суцільна кам'яна стіна — ні щілини, ні тріщинки, мишеня, і те не пробереться. Виходу тут не було.

Ми з тугою дивилися на несподівану перешкоду, що перепинила нам шлях. Ця стіна нічим не відрізнялася від причілків тунелю, отже обвалу тут не було, як у тому вже знайомому нам підземному ході. Це був справжнісінький тупик, і нічого більше.

— Не засмучуйтеся, друзі,— сказав безжурний Челленджер.— Адже я обіцяв вам зробити другу повітряну кулю.

Саммерлі застогнав.

— Може, ми помилилися печерою? — сказав я.

— Киньте, юначе! — Лорд Джон провів пальцем по плану.— Сімнадцята печера праворуч, вона ж друга ліворуч. Ні, помилки бути не могло.

Я глянув на хрестик і раптом скрикнув сам не свій з радості:

— Знаю! Знаю! Йдіть за мною, скоріше! — І, піднявши смолоскип над головою, кинувся назад.— Осьде,— я показав на обгорілі сірники, що валялися на піску,— осьде ми запалили смолоскипи.

— Цілком правильно.

— Але ж на малюнку ясно показано, що печера розгалужується! Виходить, ми просто-таки прогавили в темряві це місце. Будемо триматися правого боку, і я впевнений, що воно відшукається.

Як я говорив, так і вийшло. Кроків через тридцять у стіні зачорнів великий отвір. Ми повернули в нього й опинилися в набагато ширшому тунелі. Нетерпіння гнало нас уперед. Ще сотня кроків, друга, третя... і раптом попереду засвітилося червонувате світло. Що б це могло бути? Рівне, немиготливе полум'я загороджувало нам шлях. Ми прискорили кроки. Жару від цього вогню не відчувалося. Все було тихо, ні шереху, ні звуку... Світлова завіса не зникала, і її сяйво сріблом заливало тунель, перетворюючи край білий пісок в блискучі діаманти. Ми підійшли ще ближче, і край завіси чітко закруглився в нас на очах.

— Це місяць, клянуса вам! — крикнув лорд Джон.— Ми вільні, друзі! Вільні!

І дійсно, у пролам, що виходив на той бік гірського кряжа, світив повний місяць. Пролам виявився невеликий, завбільшки з вікно, але нам і цього було достатньо. Виглянувши з нього, ми побачили, що спуск буде не дуже важкий і що до землі недалеко. Розгледіти цей лаз при обході плато нам, звичайно, ніколи б не вдалося. Кому б спало на думку шукати місце для підйому саме тут, серед низько навислих скель? Ми переконалися, що звідси можна буде спуститися канатом, і, щасливі, повернулися в табір готуватися до завтрашнього вечора.

Діяти треба було таємно і без усякого зволікання, бо індіанці могли затримати нас навіть в останню хвилину. Ми вирішили кинути все своє спорядження, крім зброї і патронів. Правда, у Челленджера було трохи громіздких речей, що він хотів будь-що узяти із собою, і одна з них завдала нам найбільше клопоту. Але про це я поки що не можу розводитися.

День тягся нескінченно довго, але от, нарешті, стемніло. У нас все було готове. Дотримуючись усілякої обережності, ми витягли свої пожитки нагору сходинками, зупинилися коло входу в печеру і кинули останній погляд на цю загадкову, оповиту для нас романтичним серпанком країну, яку, боюся, незабаром наповнять мисливці і всілякі дослідники, країну, де ми багато на що наважилися, де нам багато довелося зазнати і багато чого навчитися,— нашу країну, як ми завжди любовно називатимемо її.

Ліворуч від нас сусідні печери кидали в темряву веселі червонуваті відблиски багать. Знизу доносилися голоси, сміх і спів індіанців. Удалині стіною вставала лісова хаща, а між нею і скелястою грядою іскрилося велике озеро — обитель дивовиж-

них чудовиськ. Ось у темряві продзвенів пронизливий заклик якогось звіра. Це був голос Країни Мепл-Уайта, що слала нам своє останнє «прощавай». Ми повернулися і ввійшли в печеру, через яку пролягав наш шлях додому.

Через дві години ми самі і всі наші пожитки були вже біля підніжжя гірського кряжа. Спуск минув щасливо, якщо не вважати метушні з речами Челленджера. Залишивши всю поклажу на місці, ми вирушили без поклажі до стоянки Самбо. Яке ж було наше здивування, коли при світлі вранішнього неба перед нами відкрилася рівнина, на якій палало не одне багаття, а щонайменше десять! Рятувальна партія все-таки прийшла. Вона складалася з двадцяти індіанців з Амазонки, що доставили сюди жердини, канати й все, що було потрібно для перекидання моста через прірву. Тепер у нас не буде жодних утруднень з доставкою багажу до берегів Амазонки, куди ми вирушимо завтра вранці!

На цьому, вдячний долі, я закінчую свою розповідь. Очам нашим відкрилося стільки чудес, душі очистилися, загартовані важкими випробуваннями. Всі ми, кожний на свій лад, змінилися на краще, стали серйозніші.

Можливо, що в Парі нам доведеться затриматися, тому що треба обзавестись усім необхідним для подальшої подорожі. У такому разі цей лист випередить мене на один трансатлантичний рейс. Якщо ж ми відразу вирушимо в дорогу, то він буде в Лондоні одночасно із нами. Так чи інакше, любий містере Мак-Ардле, я сподіваюся незабаром потиснути вашу руку.

Глава XVI НА ВУЛИЦЮ! НА ВУЛИЦЮ!

Я вважаю своїм обов'язком висловити глибоку вдячність усім нашим друзям з Амазонки, що так радо нас прийняли і виявили до нас стільки уваги. На особливу подяку заслуговують сеньйор Пеналоса й інші посадові особи бразильського уряду, чия допомога забезпечила нам повернення додому, а також сеньйор Перейра з міста Пари, який завбачливо підготував для нас все необхідне щодо туалету, так що тепер нам не соромно буде з'явитися в цивілізованому світі.

На жаль, ми погано відплатили нашим благодійникам за їхню гостинність. Але що ж вдієш! Користуюся нагодою запевнити їх усіх, що, якщо вони матимуть намір вирушити нашими слідами у Країну Мепл-Уайта, це буде тільки марне гаяння часу і витрата грошей. У своїх розповідях ми змінили всі назви, і як би ви не

вивчали звіти експедиції, однаково вам не вдасться навіть близько підійти до тих місць.

Ми гадали, що підвищений інтерес до нас у Південній Америці має чисто місцевий характер, але хто міг припустити, яку сенсацію зроблять у Європі перші неясні чутки про наші пригоди! Виявляється, нами цікавився не тільки вчений світ, але і широка публіка, хоч ми довідалися про це порівняно пізно.

Коли «Ібернія» була вже за п'ятдесят миль від Саутгемптона, бездротовий телеграф почав передавати депешу за депешою від різних газет і агентств, що пропонували нам колосальні гонорари хоча б за найкоротше повідомлення про результати експедиції. Однак обов'язок вимагав від нас насамперед відзвітувати перед Зоологічним інститутом, який доручив нам зробити розслідування, і, порадившись між собою, ми відмовилися давати які-небудь відомості до друку. Саутгемптон кишив репортерами, але вони нічого не домоглися від нас, і тому легко собі уявити, з яким інтересом публіка чекала засідання, призначеного на вечір сьомого листопада.

Зал Зоологічного інституту — той самий, де створили комісію розслідування,— був визнаний недостатньо містким, і засідання довелося перенести в Куїнз-Холл на Ріджент-стріт. Тепер уже ніхто не сумнівається, що якщо б навіть улаштувачі зняли Альберт-Хол, то він теж не вмістив би всіх бажаючих.

Знаменне засідання було призначено на другий вечір після нашого приїзду до Лондона. Передбачалося, що перший день піде в нас на особисті справи. Про свої я поки що промовчу. Мине час, і, може, мені буде легше думати і навіть говорити про все це. На початку свого оповідання я розкрив читачеві, які сили спонукали мене до дії. Тепер, мабуть, варто сказати, чим все це скінчилося. Але адже настане ж час, коли я скажу собі, що шкодувати немає про що. Якось сила штовхнула мене на цей шлях, і їй я зобов'язаний тим, що пізнав ціну справжнім пригодам.

А тепер перейду до останньої події, що завершила нашу епопею. Коли я сушив собі голову, як би краще описати її, погляд мій упав на номер «Дейлі-газетт» від 8 листопада, в якому був розміщений найдокладніший звіт про засідання в Зоологічному інституті, написаний моїм другом і колегою — Макдоною. Наведу його тут цілком, починаючи із заголовків,— адже однаково краще нічого не придумаєш. Звичайно, наша «Дейлі», горда тим, що в експедиції брав участь її власний кореспондент, приділила найбільше місця подіям у Зоологічному інституті, але інші великі газети теж не залишили їх без уваги.

Отже, надаю слово моєму другові Макдоні:

НОВИЙ СВІТ

БАГАТОЛЮДНІ ЗБОРИ В КУІНЗ-ХОЛІ

БУРХЛИВІ СЦЕНИ В ЗАЛІ.

НАДЗВИЧАЙНА ПОДІЯ

ЩО ЦЕ БУЛО?

НІЧНА ДЕМОНСТРАЦІЯ НА РІДЖЕНТ-СТРІТ

(Від нашого спеціального кореспондента)

Довгоочікуване засідання Зоологічного інституту, на якому був заслуханий звіт комісії, посланої рік тому у Південну Америку для перевірки відомостей, наданих професором Челленджером, про наявність форм доісторичного життя на цьому материку, відбулося вчора в Куїнз-Холі, і ми сміливо можемо сказати, що цей день увійде в історію науки, бо події його мали настільки надзвичайний і сенсаційний характер, що навряд чи вони коли-небудь, зітнуться з пам'яті присутніх. (Мій побратиме по перу Макдоне! Яка страшенно довга вступна фраза!)

Офіційно запрошення розповсюджували тільки серед членів інституту і близьких до них осіб, але, як відомо, останнє поняття досить невизначне, і тому великий зал Куїнз-Холу був повний повнісінький задовго до початку засідання, призначеного на восьму годину. Однак широка публіка, яка без усяких на те підстав вважає себе скривдженою, штурмом узяла двері залу після тривалої сутички з поліцією, під час якої постраждало кілька людей, у тому числі інспектор Скобл, якому зламали ногу. Включаючи цих бунтівників, які заповнили не тільки всі проходи, але і місця, відведені для представників преси, прибуття мандрівників очікувало, за приблизним підрахунком, не менше п'яти тисяч людей. Коли мандрівники нарешті з'явилися, їх провели на естраду, де на той час зібралися найбільші вчені не тільки Англії, але і Франції й Німеччині. Швеція також була представлена в особі знаменитого зоолога професори Упсальського університету пана Сергіуса. Появу чотирьох героїв дня зустріли овацією: весь зал встав і вітав їх лементами й оплесками. Утім, уважний спостерігач міг уловити якусь дисонуючу нотку в цій бурі захвату і зробити звідси висновок, що перебіг зборів буде не зовсім мирний. Але того, що сталося насправді, ніхто з присутніх передбачити не міг.

Описувати тут зовнішність наших чотирьох мандрівників немає ніякої потреби, оскільки їхні фотографії вміщені в усіх газетах. Важкі випробування, яких, як кажуть, їм довелося зазнати,

мало відбилися на них, хоча вони залишали наші береги зовсім не такими засмаглими. Борода професора Челленджера стала, мабуть, ще пишнішою, риси обличчя професора Саммерлі — дещо сухішими, лорд Джон Рокстон трохи схуд, але в цілому стан їхнього здоров'я не залишає бажати нічого кращого. Що ж стосується представника нашої газети, відомого спортсмена і гравця в регбі міжнародного класу Е. Д. Мелоуна, то він цілком у формі, і його чесне, гарне обличчя так і сяє добродушною посмішкою. (Добре, Мак, тільки попадися мені!)

Коли тиша була відновлена і всі розсілися на місцях, головуєчий, герцог Дархемський, звернувся до зборів із промовою. Герцог відразу ж заявив, що, оскільки аудиторія має зустрітися із самими мандрівниками, він не хоче затримувати її увагу і випереджати доповідь професора Саммерлі, голови комісії розслідування, зусилля якої, судячи з наявних відомостей, увінчалися блискучим успіхом. (*Оплески.*) Очевидно, століття романтики не минуло, і палка фантазія поета все ще може спиратися на тверду основу науки. «На закінчення,— додав герцог,— мені залишається лише виразити свою радість — і в цьому мене, безперечно, підтримають усі присутні,— що джентльмени повернулися здорові і неушкоджені зі своєї важкої і небезпечної подорожі, тому що із загибеллю цієї експедиції наука зазнала б майже непоправних втрат». (*Гучні оплески, до яких приєднується і професор Челленджер.*)

Поява на кафедрі професора Саммерлі знову викликала бурю захвату, і промова його раз у раз переривалася оплесками. Ми не будемо наводити її дослівно, тому що докладний звіт про роботу експедиції, який належить перу нашого кореспондента, буде випущений «Дейлі-газетт» спеціальною брошурою. Тому обмежимося лише коротким викладом доповіді професори Саммерлі.

Нагадавши зборам, яким чином виникла думка про відправку експедиції, оратор віддав належне професорові Челленджеру і приніс йому свої вибачення за минулу недовіру до його слів, тепер цілком підтверджених, після чого накреслив загальний маршрут подорожі, ретельно уникаючи будь-яких указівок, що могли б послужити довідкою про географічне положення цього плато. Потім професор Саммерлі описав декількома словами перехід від берегів Амазонки до гірського кряжа і приголомшив слухачів розповіддю про багаторазові спроби експедиції піднятися на плато, які обійшлися їм, зрештою, ціною життя двох відданих провідників-метисів. (Цим несподіваним тлумаченням подій ми були зобов'язані Саммерлі, який хотів уникнути деяких делікатних запитань.)

Піднявшись зі своїми слухачами на вершину гірського кряжа і змусивши їх відчутти, що означало для чотирьох мандрівників обрушення моста — єдиного їхнього зв'язку із зовнішнім світом,— професор почав описувати жахи і принади цієї надзвичайної країни. Про свої пригоди він говорив мало, але намагався всіляко підкреслити, який найбагатший внесок у науку зробила експедиція, ведучи спостереження над представниками тваринного і рослинного царства плато. Світ комах там особливо багатий жорсткокрилими і лускатокрилими, і протягом декількох тижнів експедиції вдалося визначити сорок шість видів першої родини і дев'яносто чотири — другої. Але, як і слід було очікувати, публіка цікавилася головним чином великими тваринами, особливо тими, які вважаються давно вимерлими. Професор дав довгий перелік таких доісторичних чудовиськ, запевнивши своїх слухачів, що цей список може бути значно поповнений після ретельного вивчення плато. Йому і його супутникам вдалося побачити на власні очі, правда здебільшого здаля, принаймні з десяток тварин, дотепер невідомих науці. Згодом вони, безумовно, будуть належним чином вивчені і класифіковані. Як приклад професор навів темно-пурпурну змію довжиною в п'ятдесят один фут, якусь білу істоту, найімовірніше ссавця, що випромінює в темряві фосфоричне світло, і величезного чорного метелика, укуси якого, за словами індіанців, отруйні.

Крім зовсім нових видів живих істот, плато буває відомими науці доісторичними тваринами, частину з яких треба віднести до раннього юрського періоду. Тут був названий велетенський стегазавр, що зустрівся один раз містерові Мелоуну біля водопою на озері. Такий самий звір був замальований в альбомі американського художника, який проник у цей невідомий світ ще до експедиції. Професор Саммерлі описав також ігуанодона і птеродактиля — перших двох чудовиськ, що зустрілися їм на плато, і змусив слухачів здригнутися, розповівши про найстрашніших хижаків, що населяли цей світ,— про динозаврів, які не раз переслідували то одного, то іншого члена експедиції. Далі професор докладно говорив про величезного лютого птаха фороракуса і про велетенських лосів, що все ще зустрічаються на плоскогір'ях цієї країни.

Але захват аудиторії досяг найвищої межі, коли професор повідав їй таємниці центрального озера. Слухаючи спокійну мову цього тверезого вченого, хотілося вщипнути себе, щоб переконатися, що це не сон, що ти наяву чуєш про триоких рибоподібних ящірок і велетенських водяних зміїв, які живуть у цих загадкових глибинах.

Далі він перейшов до опису тубільців і племені людиноподібних мавп, які, очевидно, являють собою результат еволюції яванського пітекантропа, а отже, більш ніж який-небудь інший вид тваринного світу, наближаються до гіпотетичної істоти, відомої в науці як «відсутня ланка між мавпою і людиною».

Нарешті, професор розвеселив аудиторію, описавши дотепний, але надзвичайно небезпечний повітроплавний апарат — винахід професори Челленджера, — і на завершення своєї надзвичайно цікавої доповіді розповів, у який спосіб експедиції вдалося повернутися до цивілізованого світу.

Передбачалося, що на цьому засідання й закінчиться і що запропонована професором Сергіусом резолюція з вираженням вдячності членам комісії розслідування буде належним чином оголошена і ухвалена. Однак все обійшлося не так гладко, як очікували. Від самого початку засідання вороже настроєна частина публіки раз у раз нагадувала про себе, а як тільки професор Саммерлі скінчив доповідь, доктор Джеймс Іллінгворт з Единбурга піднявся з місця і звернувся до голови з питанням: чи не слід до голосування резолюції обговорити виправлення до неї?

Головуючий. Так, сер, якщо таке існує.

Доктор Іллінгворт. Ваша світлосте, у мене є виправлення.

Головуючий. У такому разі оголосить його.

Професор Саммерлі (*підхоплюючись з місця*). Ваша світлосте, дозвольте довести до загального відома, що ця людина — мій особистий ворог ще відтоді, як ми з ним вели полеміку на сторінках журналу «Науковий огляд».

Головуючий. Питання особистого порядку нас не стосуються. Продовжуйте, докторе Іллінгворте.

Друзі наших мандрівників підняли такий галас, що доктора Іллінгворта часом майже не було чути. Дехто навіть намагався стягнути його з кафедри. Але, маючи надзвичайну силу і могутній голос, доктор Іллінгворт переборов усі перешкоди і довів свою промову до кінця. З тієї хвилини, як він піднявся з місця, всім стало ясно, що в нього багато прихильників у залі, які, щоправда, склали меншість аудиторії. Значна ж частина публіки була настроєна очікувально і поки що зберігала нейтралітет.

Для початку професор Іллінгворт запевнив професора Челленджера і професора Саммерлі у своїй найглибшій повазі до їхньої наукової діяльності, але далі з жалем відзначив, що його виправлення до резолюції чомусь пояснюють якимись особистими мотивами, тоді як насправді ним керує виняткове прагнення до істини. По суті він стоїть зараз на тій самій позиції, на якій стояв на

минулому засіданні професор Саммерлі. Професор Челленджер висунув тоді декілька тез, що були взяті під сумнів його колегою. Тепер цей самий колега виступає з такими ж самими твердженнями і розраховує, що їх ніхто не заперечуватиме. Чи логічно це? (*Лементи: «Так!» «Ні!» У ложі, відведеній представникам преси, чути, як професор Челленджер просить у голови дозволу виставити доктора Іллінгворта за двері.*) Рік тому одна людина твердила досить дивні речі. Тепер те ж саме, і, мабуть, ще більшою мірою, роблять чотири людини. Але хіба це може служити вирішальним фактором там, де йдеться мало не про переворот у науці?

Усі пам'ятають випадки, коли мандрівники поверталися з далеких, нікому не відомих країв і поширювали усіякі небилиці, яким занадто охоче вірили. Невже Лондонський Зоологічний інститут хоче опинитися в становищі легковіра? Члени комісії розслідування — досить гідні люди, цього ніхто не буде заперечувати. Але людська натура надзвичайно складна. Бажання висунутися може збити з путі будь-якого справжнього професора. Усі ми, як метелики, летимо на вогник слави. Мисливці за великою дичиною не проти, щоб погрішити проти істини, аби вразити своїх суперників, а журналісти такі ласі на всілякі сенсації, що часто й густо кличуть на допомогу фактам свою багату уяву. У кожного з членів комісії могли виявитися свої мотиви, керуючись якими, вони роздули результати експедиції. (*«Ганьба! Посоромтеся!»*) Він нікого не бажає ображати. (*«Однак ображає!» Шум у залі.*) Але докази, подані на підтвердження всіх цих чудес, мають надзвичайно легковажний характер. До чого вони зводяться? До декількох фотографічних знімків. Але в наш час мистецтво фальсифікації досягло такого високого рівня, що на самі фотографії покладатися не можна. Чим же ще намагаються нас переконати? Розповіддю про поспішну втечу і про спуск канатом, що нібито перешкодило членам експедиції захопити із собою більші зразки фауни цієї чудової країни? Дотепно, але не дуже переконливо. Було сказано, що лорд Джон Рокстон має череп фороракуса. Але де він? Цікаво було б глянути на нього.

Лорд Джон Рокстон. Ця людина, здається, обвинувачує мене в брехні? (*Шум у залі.*)

Головуючий. Тихіше! Тихіше! Докторе Іллінгворте, будьте ласкаві сформулювати своє виправлення.

Доктор Іллінгворт. Я підкоряюся, хоч мені хотілося б сказати ще дещо. Отже, моя пропозиція зводиться до такого: подякувати професорові Саммерлі за його цікаву доповідь, але повідомлені ним факти вважати недоведеними і доручити перевірку їх іншій комісії, що більше заслуговує на довіру.

Важко описати, яке сум'яття викликала в залі ця промова. Більшість присутніх, обурених таким наклепом на наших мандрівників, вимагали: «Геть виправлення!», «Не голосуйте за нього!», «Геть його звідси!» Одночасно незадоволені підтримували доктора Іллінгворта й оглушливо кричали: «Це нечесно!», «Голово! Закличте до порядку!» На задніх лавах, де сиділи студенти-медики, почалася бійка, вдалися до кулаків. Загальній бійці запобігла тільки присутність дам серед публіки. І раптом лементи стихли, у залі запала повна тиша. На естраді стояв професор Челленджер. Зовнішність і манери цієї людини справляють настільки велике враження, що варто було йому тільки підняти руку, як усі сіли на місця і приготувалися слухати його.

— Багато хто з присутніх, імовірно, пам'ятає, — почав професор Челленджер, — що подібні непристойні сцени розігралися і на першому нашому засіданні. Того разу головним моїм кривдником був професор Саммерлі, і хоч тепер він виправився і покався в гріхах, все ж цей інцидент не може бути відданий забуттю. Сьогодні мені довелося почути ще образливіші випадки з боку особи, яка тільки-но залишила естраду. Я ледве змушую себе зійти до інтелектуального рівня даної особи, але це потрібно зробити, щоб усунути сумніви, які, можливо, ще збереглися в деякого з присутніх тут. *(Сміх, шум, лементи із задніх рядів.)*

Професор Саммерлі виступав тут як глава комісії розслідування, але навряд чи потрібно нагадувати вам, що справжнім натхненником усієї справи є я і що наша поїздка увінчалася успіхом головним чином завдяки мені. Я довів цих трьох джентльменів до потрібного місця і, як ви вже чули, переконав їх у правильності моїх тверджень. Ми не розраховували, що наші спільні висновки будуть заперечуватися з тим же неуктвом і завзятістю. Але, навчений гірким досвідом, я озброївся цього разу деякими доказами, що зможуть переконати кожну розсудливу людину. Професор Саммерлі вже говорив тут, що наші фотокамери побували в лапах людиноподібних мавп, які розгромили весь наш табір, і що більшість негативів загинули. *(Шум, смішки, із задньої лави хтось кричить: «Розповісте це вашій бабусі!»)* До речі, про людиноподібних мавп. Не можу не відзначити, що звуки, які долітають зараз до мого слуху, досить жваво нагадують мені наші зустрічі з цими цікавими істотами. *(Сміх.)*

Незважаючи на те, що багато цінних негативів були знищені, все-таки деяка кількість фотографій у нас залишилася, і з них цілковито можна судити про умови життя на плато. Чи є в когонебудь із присутніх тут сумніви в їхній істинності? *(Чийсь голос:*

«Так! Є!» Загальне хвилювання, яке закінчується тим, що кількох людей виводять із залу.)

Негативи запропоновані увазі експертів. Які ж ще докази може надати комісія? Їй довелося втікати з плато, і тому вона не могла обтяжувати себе будь-яким вантажем, але професорові Саммерлі вдалося врятувати свою колекцію метеликів і жуків, а в ній є багато нових різновидів. Хіба цього не досить? *(Кілька голосів: «Ні! Ні!») Хто сказав «ні»?*

Доктор Іллінгворт *(піднімаючись з місця)*. Ми вважаємо, що колекцію можна було зібрати де завгодно, а не обов'язково на вашому доісторичному плато. *(Оплески.)*

Професор Челленджер. Без сумніву, сер, слово такого великого вченого, як ви, для нас закон. Однак залишимо фотографії й ентомологічну колекцію і перейдемо до питань, що ніколи і ніким не висвітлювалися. У нас, наприклад, є цілковито точні відомості про птеродактилів. Спосіб життя цих тварин... *(Лементу: «Дурниця!» Шум у залі.)* Я кажу, що спосіб життя цих тварин стане вам тепер зовсім зрозумілий. У моєму портфелі лежить малюнок, зроблений з натури, на підставі якого...

Доктор Іллінгворт. Малюнки нас ні в чому не переконують!

Професор Челленджер. Ви хотіли б бачити саму натуру?

Доктор Іллінгворт. Безперечно!

Професор Челленджер. І тоді ви повірите мені?

Доктор Іллінгворт *(зі сміхом)*. Тоді? Ну ще б пак!

І тут ми підійшли до найбільш хвилюючого і драматичного епізоду вечора — епізоду, ефект якого назавжди залишиться неперевершеним. Професор Челленджер підняв руку, наш колега містер Е. Д. Мелоун негайно ж устав з місця і попрямував у глибоку естраду. По хвилині він знову з'явився в супроводі негра велетенського зросту; вони несли удвох великий квадратний ящик, очевидно дуже важкий. Ящик було поставлено біля ніг професора. Публіка завмерла, з напруженням стежачи за тим, що відбувається. Професор Челленджер зняв висувну кришку з ящика, заглянув усередину і, клацнувши кілька разів пальцями, сказав зворушливим голосом (у журналістській ложі було добре чути його слова): «Ну, виходь, маля, виходь!» Почулася якась метушня, шкарябання, і відразу слідом за цим неймовірно страшна, огидна істота вилізла з ящика і сіла на його краю. Навіть несподіване падіння герцога Дархемського в оркестр не привернуло уваги ураженої жахом публіки. Хижа голова цього чудовиська з маленькими палаючими, немов вугілля, очима мимоволі змусила згадати страшних химер, які могли зародитися тільки в уяві середньовічних худож-

ників. Його напівроззявлений довгий дзьоб був усаджений двома рядами гострих зубів. Підійняті плечі ховалися в складках сірої шалі. Одне слово, це був той самий диявол, яким нас лякали в дитинстві.

Публіка була збентежена. Хтось скрикнув, у передньому ряду дві дами зомліли, вчені, що сиділи на естраді, виявили явне прагнення піти за головою в оркестр. Здавалося, ще мить, і загальна паніка охопить зал.

Професор Челленджер підняв руку над головою, намагаючись заспокоїти публіку, але цей рух злякав чудовисько, що сиділо поруч з ним. Воно розправило сіру шаль, що виявилася не чим іншим, як парою перетинчастих крил. Професор схопив його за ноги, але втримати не зміг. Чудовисько підхопилося з ящика і повільно закружляло по залу, із сухим шерехом змахуючи десятифутовими крилами і поширюючи навколо себе жахливий сморід. Крики публіки на галереї, до смерті переляканої близькістю цих палаючих очей і огидного дзьоба, налякали чудовисько. Воно все швидше і швидше металося по залу, натикаючись на стіни і люстри, і, мабуть, зовсім збожеволіло від страху. «Вікно! Заради всього святого, закрийте вікно!» — кричав професор, пританцьовуючи від жаху і ламаючи руки. На жаль, він схаменувся надто пізно. Чудовисько, що билося об стіни, начебто величезний метелик об абажур лампи, порівнялося з вікном, протиснуло в нього своє потворне тіло... і тільки ми його й бачили. Професор закрив лице руками й упав у крісло, а зал полегшено зойкнув, переконавшись, що небезпека минула.

І тут... Але хіба можна описати, що відбувалося в залі, коли захват прихильників і сум'яття недавніх супротивників Челленджера злилися воедино і могутня хвиля радості прокотилася від задніх рядів до оркестру, заповнила естраду і підняла наших героїв на своєму гребені! (Молодець, Мак!) Якщо дотепер аудиторія була несправедлива до чотирьох відважних мандрівників, то тепер вона постаралася спокутувати свою провину. Усі підхопилися з місць. Усі з криком рушили до естради, розмахуючи руками. Героїв оточили щільним кільцем. «Качати їх! Качати!» — пролунали сотні голосів. І от четверо мандрівників злетіли над юрбою. Усі їхні спроби вивільнитися були марні. Та вони при всьому бажанні й не могли б опуститися додолу, тому що люди стояли на естраді суцільною стіною.

«На вулицю! На вулицю!» — кричали навкруги. Юрба почала рухатися, і людський потік повільно рушив до дверей, несучи із собою чотирьох героїв. На вулиці почалося щось зовсім неймовірне.

Там зібралося не менше ста тисяч людей. Вони стояли пліч-о-пліч від Ленгем-отеля до Оксфордської площі. Як тільки яскраве світло ліхтарів біля під'їзду опромінило чотирьох героїв, що пливають над головами юрби, повітря здригнулося від привітальних лементів. «Процесією по Ріджент-стріт!» — дружно вимагали усі. Загативши вулицю, колона рушила вперед по Ріджент-стріт, по Пелл-Мелл, Сент-джеймс-стріт і Пікаділлі. Рух у центрі Лондона призупинився. Між демонстрантами, з одного боку, поліцією і шоферами — з іншого, відбулося декілька зіткнень. Нарешті, вже після півночі, юрба відпустила чотирьох мандрівників, доставивши їх в Олбені, до дверей квартири лорда Джона Рокстона, проспівала їм на прощання «Наші славні хлопці» і завершила програму гімном. Так закінчився цей вечір — один із найчудовіших вечорів, які знав Лондон за останні десятки років.

Так писав мій друг Макдона, і, незважаючи на деяку незграбність його стилю, хід подій викладений у цьому звіті досить точно. Що ж стосується найбільшої сенсації, то вона вразила своєю несподіванкою тільки публіку, але не нас, учасників експедиції. Читач, зрозуміло, не забув мою зустріч з лордом Джоном Рокстоном, коли він, напнувши на себе щось подібне до криноліна, вирушив добувати «курчатко» для професора Челленджера. Згадайте також натяки на ті турботи, яких завдавав нам багаж Челленджера при спуску з плато. Якщо я здумав би продовжити свою розповідь, то в ній було б відведено чимало місця описові метушні з нашим не зовсім апетитним супутником, якому доводилося догоджати тухлою рибою. Я промовчав про нього, тому що професор Челленджер побоювався, аби чутки про цей незаперечний аргумент не просоталися в публіку раніше тієї хвилини, коли він скористається ним, щоб розбити ворога дощенту.

Кілька слів про долю лондонського птеродактиля. Нічого певного тут установити не вдалося. Дві перелякані жінки твердять, нібито бачили його на даху Куїнз-Хол, де він сидів кілька годин поспіль, подібно дивовижній химері. Наступного дня у вечірніх газетах з'явилася коротка замітка такого змісту. Гвардієць Майлз, що стояв на варті в Молборо-Хауз, залишив свій пост і був за це відданий до військового суду. На суді Майлз показав, що під час нічного чергування він випадково подивився вгору і побачив чорта, що затулив від нього місяць, після чого кинув гвинтівку і кинувся навтьоки по Пелл-Мелл. Показання підсудного не були взяті до уваги, а тим часом вони можуть знаходитися в прямому зв'язку з питанням, яке нас цікавить.

Додам ще одне свідчення, взяте мною із суднового журналу пароплава американо-голландської лінії «Фрісланд». Там записано, що о дев'ятій годині ранку наступного дня, коли Старт-Пойнт був за десять миль, зі штирборту, над судном, тримаючи шлях на південний захід, зі страшною швидкістю промайнуло щось середнє між крилатим козлом і величезним кажаном. Якщо інстинкт правильно вказав дорогу нашому птеродактилеві, то не може бути сумнівів, що він зустрів свій кінець де-небудь у безоднях Атлантичного океану.

А моя Гледіс? Гледіс, чийм ім'ям було названо таємниче озеро, що відтепер називатиметься Центральним, тому що тепер я вже не хочу дарувати їй безсмертя. Чи не зауважував я й раніше деяких ознак черствості в натурі цієї жінки? Чи не відчував, з гордістю підкоряючись її велінню, що небагато коштує та любов, яка посиляє людину на вірну смерть або змушує її ризикувати життям? Чи не боровну з настирливою думкою, що в цій жінці прекрасний лише зовнішній вигляд, що душу її затьмарює тінь себелюбності і мінливості? Чому вона так зачаровувалася всім героїчним? Чи не тому, що велич шляхетного вчинку могла відбитися і на ній без будь-яких зусиль, без будь-яких жертв із її боку? Чи все це порожні домисли? Я був сам не свій усі ці дні. Цей удар отруїв мою душу.

Але з тих пір минув тиждень, і за цей час у нас була одна дуже важлива розмова з лордом Джоном Рокстоном... Мені помалу починає здаватися, що справи йдуть не так вже й погано.

Розповім декількома словами, як все сталося. В Саутгемптоні на моє ім'я не було ні листа, ні телеграми, і, стривожений цим, я о десятій годині вечора того ж дня вже стояв біля дверей маленької вілли в Стритемі. Може, її немає серед живих? Чи давно мені марилися уві сні розкриті обійми, личко, що осміхається, гарячі похвали, що без ліку розсипаються героєві, який ризикував життям з примхи своєї коханої! Дійсність жбурнула мене з позахмарних висот на землю. Але мені буде досить одного її слова на пояснення, щоб знову злетіти до хмар. І я прожогом кинувся садовою доріжкою, постукав у двері, почув голос моєї Гледіс, відіпхнув убік сторопілу служницю і влетів у вітальню. Вона сиділа на диванчику між роялем і високою стоячою лампою. Я в три кроки перебіг кімнату і схопив обидві її руки в свої.

— Гледіс! — крикнув я. — Гледіс!

Вона здивовано подивилася на мене. З часу нашої останньої зустрічі в ній відбулася якась невловима зміна. Холодний погляд, твердо стиснуті губи — все це здалося мені новим. Гледіс визволила свої руки.

— Що це означає? — запитала вона.

— Гледіс! — крикнув я.— Що з вами? Ви ж моя Гледіс, моя кохана крихітка, Гледіс Хангертон!

— Ні,— сказала вона,— я Гледіс Поті. Дозвольте представити вам мого чоловіка.

Яка безглузда штука життя! Я спіймав себе на тому, що машинально розкланююся і потискую руку маленькому рудуватому суб'єктові, який зручно влаштувався в глибокому кріслі, яке колись служило тільки мені. Ми кивали головами і з найдурнішою по-мішкою дивилися одне на одного.

— Тато дозволив нам пожити поки що тут. Наш будинок ще не готовий,— пояснила Гледіс.

— От як! — сказав я.

— Хіба ви не одержали мого листа в Парі?

— Ні, ніякого листа я не одержував.

— Шкода! Тоді вам все було б ясно.

— Мені і так все ясно, — пробурчав я.

— Я розповідала про вас Вільямові,— продовжувала Гледіс.— У нас немає таємниць одне від одного. Мені дуже шкода, що так вийшло, але ваше почуття було, ймовірно, не дуже глибоке, якщо ви могли кинути мене тут саму і виїхати кудись на край світу. Ви на мене не сердитесь?

— Ні, що ви, що ви... Та я, мабуть, піду.

— А чи не випити нам чаю? — запропонував рудуватий суб'єкт і потім додав конфіденційним тоном: Ось так завжди буває... А на що інше можна розраховувати? З двох суперників перемагає завжди один.

Він залився ідіотським сміхом, і я вирішив за благо піти.

Двері вітальні вже зачинилися за мною, як раптом мене немов щось підштовхнуло, і, підкоряючись цьому пориву, я повернувся до свого щасливого суперника. Він негайно ж кинув тривожний погляд на електричний дзвоник.

— Дайте мені, будь ласка, відповідь на одне питання,— сказав я.

— Що ж, якщо воно в межах дозволеного...

— Як ви цього домоглися? Відшукали скарб? Відкрили полюс? Були корсаром? Перелетіли через Ла-Манш? Що ви зробили? Де вона, романтика? Як вам це вдалося?

Він виричав на мене очі. Його дурнувато-добродушна, непоказна фізіономія виражала повне здивування.

— Чи не здається вам, що все це має надто особистий характер? — промовив він нарешті.

— Добре. Ще одне питання, останнє! — крикнув я.— Хто ви? Яка у вас професія?

— Я працюю писарем у нотаріальній конторі Джонсона і Мерівілля. Адреса: Ченсері-Лейн, будинок сорок один.

— На все добре! — крикнув я і, як личить безутішному герою, зник у мороці ночі, охоплений люттю, горем і... сміхом.

Ще одна коротка сцена, і оповідання моє буде завершено.

Учора ввечері ми всі зібралися в лорда Джона Рокстона і після вечері за сигарою довго згадували в дружній бесіді наші недавні пригоди. Мені дивно було бачити ці добре знайомі обличчя в такій незвичній обстановці. От сидить Челленджер. Поблажлива посмішка як і раніше грає на його губах, повіки так само презирливо зіщулені, борода стовбурчиться, він випинає груди, бундючиться, повчаючи Саммерлі. А той попихує своєю коротенькою люлькою і трясє цапиною борідкою, люто заперечуючи кожне слово Челленджера. І нарешті, от наш хазяїн — худе лице, холодний погляд блакитних, як лід, орлиних очей, у глибині яких завжди жевріє веселий, лукавий вогник. Такими всі троє надовго збережуться в моїй в пам'яті.

Після вечері ми перейшли у святая святих лорда Джона — у його кабінет, залитий рожевим саявом і обвішаний незліченними трофеями, — і наша подальша розмова відбувалася там. Хазяїн дістав із шафки стару коробку з-під сигар і поставив її перед собою на стіл.

— Мабуть, мені давно треба було ознайомити вас із цією справою, — почав він, — але я хотів спочатку з'ясувати все до кінця. Чи варто збуджувати надії і потім переконуватися в їхній нездійсненності? Але зараз перед нами факти. Ви, напевно, пам'ятаєте той день, коли ми знайшли лігвище птеродактилів у болоті? Отож, я дивився, дивився на це болото і зрештою замислився. Я скажу вам, у чому справа, якщо ви самі нічого не помітили. Це була вулканічна лійка із синьою глиною.

Обидва професори кивнули головами, підтверджуючи його слова.

— Таку ж вулканічну лійку із синьою глиною мені довелося бачити тільки раз у житті — на великих діамантових розсипах у Кімберлі. Ви розумієте? Діаманти не виходили в мене з голови. Я спорудив щось на зразок кошика для захисту від цих смердючих гадів і, озброївшись лопаткою, непогано провів час у їхньому лігвищі. От що я витяг звідти.

Він відкрив сигарну коробку, перевернув її догори дном та висипав на стіл близько тридцяти невідшліфованих діамантів завбільшки від боба до каштана.

— Ви, мабуть, скажете, що мені треба було відразу поділитися з вами моїм відкриттям. Не заперечую. Та недосвідчена людина

може дуже погоріти на цих камінцях. Адже їх цінність залежить не стільки від розміру, скільки від консистенції і чистоти води. Коротше кажучи, я привіз їх сюди, і першого ж дня пішов до Спінка и попросив його відшліфувати й оцінити мені один камінь.

Лорд Джон вийняв з кишені невелику коробочку з-під пігулок і показав нам діамант, що пречудово вигравав, рівноцінного якому за красою я, мабуть, ніколи не бачив.

— Ось результати моїх зусиль,— сказав він.— Ювелір оцінив цю купку щонайменше в двісті тисяч фунтів. Зрозуміло, ми поділимо порівну. Ні на що інше я не погоджуся. Ну, Челленджер, що ви зробите на свої п'ятдесят тисяч?

— Якщо ви дійсно наполягаєте на своєму великодушному рішенні,— сказав професор,— то я витрачу всі гроші на обладнання приватного музею, про що давно мрію.

— А ви, Саммерлі?

— Я кину викладання і присвячу весь свій час остаточній класифікації мого зібрання викопних крейдяного періоду.

— А я,— сказав лорд Джон Рокстон,— витрачу свою частку на спорядження експедиції і подивлюся ще раз на миле нашому серцю плато. Що ж стосується вас, юначе, то вам гроші теж потрібні — адже ви одружуєтеся.

— Та ні, поки що не збираюся,— відповів я зі скорботною посмішкою.— Мабуть, якщо ви не заперечуєте, я приєднаюся до вас.

Лорд Рокстон подивився на мене і мовчки простягнув мені свою міцну, засмаглу руку.

В. А. Обручев

ЗЕМЛЯ САННИКОВА

ПЕРЕДМОВА

Майже половина Арктики, тобто частини поверхні Землі, що оточує Північний полюс, прилягає безпосередньо до північних берегів території нашого Союзу¹. На противагу Антарктиці, яка оточує Південний полюс Землі і є великим материком, Арктика являє собою море.

Льодовитий океан усіяний у зоні, що прилягає до материків Європа, Азія та Північна Америка, численними великими й малими островами і позбавлений їх у центральній зоні, навколо полюса.

Внаслідок холодного клімату ці острови постійно вкриті товщами снігу та льоду, і лише деякі звільняються від нього протягом короткого полярного літа. Море довкола островів також скуте льодом, здебільшого нерухомим, а решта морського простору вкрита товстим багаторічним льодом, який рухається у різних напрямках під впливом течій та вітрів.

Незважаючи на тяжкі умови плавання та клімату, відважні мореплавці проникали в Арктику, поступово відкриваючи, вивча-

¹ Мається на увазі Радянський союз — країна, що існувала до 1991 р.

ючи та іноді заселяючи ці острови Арктики. Були навіть спроби плавання (добровільного і вимушеного) разом із рухомими льодами для проникнення в ті райони Льодовитого океану, де піколи не було відкритої води, заради їх вивчення: вимірювання глибини, температури різних шарів води, її складу, тварин і рослин, які в ній мешкають, ґрунту морського дна, напрямку течій і т. п.

Відкриття в Арктиці нових островів тривало до останнього часу: так ще 1881 року було відкрито маленькі острови Жанпетта, Генрієтта, Беннетта на північ від Новосибірського архіпелагу; 1913 року було відкрито великий архіпелаг Північної землі на північ від Таймирського півострова; ще пізніше — маленькі острівці в Карському морі. Але не можна стверджувати, що вже відомі всі острови Арктики, тому що в зоні рухомих льодів океану можуть ще бути такі острови, до яких по воді неможливо, а по рухомих льодах дуже важко дістатися. Літак є новим засобом обстеження з повітря тих районів Арктики, які були недосяжні водою і льодом.

Досі не розгадана ще таємниця двох островів, легенда про існування яких передається вже близько півтора століть. Відважні промисловці, які відвідували найближчі до берегів Північно-східного Сибіру острови для добування на них хутра, диких північних оленів і мамонтової кістки, а також деякі дослідники Півночі бачили здалеку, з високих пунктів, рідкісними для Півночі ясними днями, ці невідомі острови, але дістатися до них не могли. Це Земля Саннікова на північ від Новосибірського архіпелагу і Земля Андрєєва на північ від гирла річки Коліми, названі перший — за ім'ям промисловця Якова Саннікова, а другий — за ім'ям сержанта Андрєєва, які вперше побачили ці острови далеко на горизонті, серед льодів.

Цей роман і описує спробу знайти один із цих островів — землю Саннікова — і дослідити його. Роман названо науково-фантастичним тому, що в ньому розповідається про цю землю так, як автор уявляв її природу й населення за певних теоретичних припущень.

Читач матиме уявлення про деякі острови Арктики, умови подорожування крізь льоди, природу й населення невідомої землі, які могли б там бути, якби вона існувала, і в таких умовах, як припускає автор. У післямові до цієї книги читач знайде відповіді на деякі питання, які стосуються гіпотези про Землю Саннікова, і коротко ознайомиться з повітніми відкриттями радянських учених в Арктиці, що якоюсь мірою розкривають таємницю Землі Саннікова.

«А ВСЕ-ТАКИ ВОНА ІСНУЄ!»

Перша половина урочистого засідання наукового товариства, присвяченого повідомленням членів експедиції, спорядженої для пошуків зниклого безвісти барона Толля та його супутників, підходила до завершення. На кафедрі, біля стіни, прикрашеної великими портретами саповних покровителів і керівників товариства, знаходився морський офіцер, який здійснив сміливе плавання у вельботі¹ через Льодовите море з Новосибірських островів на острів Беннетта, де висадився барон Толль, котрий не повернувся звідти. Мужнє обличчя доповідача, обвітрене полярними негодами, залишалося у напівтіні зеленого абажура лампи, що освітлювала рукопис його доповіді на кафедрі та його флотський мундир із золотими гудзиками й орденами.

За довгим столом перед кафедрою, покритим зеленим сукном, засідали члени Ради товариства — усі видатні вчені й відомі мандрівники, які мешкали в північній столиці. У середині сидів голова. Заплющивши очі, він, здавалося, дрімив під дзюрчання голосу доповідача. Невелика зала була переповнена.

Доповідач уже описав хід рятувальної експедиції, складний шлях із важким поставленим на нарти вельботом через тороси полярних льодів від материка на Новосибірські острови, літування на березі Котельного острова, чекаючи скресання моря, боротьбу з льодами при плаванні вздовж берегів та відважний переїзд через море до острова Беннетта. Він охарактеризував цей похмурий острів, скутий льодами цілий рік, і описав знахідку — хатинку Толля, речі, що той залишив, і документа з описом острова, який закінчувався словами: «Вирушаємо сьогодні на південь, провізії маємо на п'ятнадцять-двадцять днів. Усі здорові».

— Отже, — промовив доповідач, підвищивши голос, — двадцять шостого жовтня тисяча дев'ясот другого року барон Толль, астроном Зеєберг та промисловці якут Василь Горохов і тунгус Микола Дьяконов залишили острів Беннетта й вирушили льодом на південь до Новосибірських островів. Але туди вони не дісталися, — наші пошуки не виявили жодних слідів. Де ж поділися сміливі мандрівники? Немає жодного сумніву, що вони загинули дорогою. У кінці жовтня в цих широтах дня вже немає, тільки дві-три години близько полудня тривають сутінки. Морози сягають

¹ *Вельбот* — легке веслове судно з однаковими гостроконечними носом і кормою; його парусне оснащення складається з розрізного фока; фок — нижній прямокутний парус на передній щоглі корабля.

сорока градусів, частими є люті хуртовини. Але море ще не замерзло й на ньому багато ополонок. Мандрівники, вочевидь, потрапили під час завірюхи в ополонку, ледь затягнену льодом, і провалились. Або загинули, знесилені, від голоду й холоду в боротьбі з торосами, бо собак у них не було й вони самі тягли парти, павантажені байдарками та всім майном. Або, зрештою, намагаючись перепливти на вутлих байдарках полярної почі через незамерзле море, вони потонули під час бурі. Так чи інакше, але вони знайшли вічний спокій на дні Льодовитого моря, а Землі Санникова, яку Толль шукав так довго й марно, не існує.

Доповідач зійшов із кафедри. Слухачів охопило моторошне враження від останніх слів доповіді. Раптом із задніх рядів пролунав голосний вигук:

— А все-таки вона існує!

Зала захвилювалася. Почулися питання:

— Хто це? Що то за дивак?..

Голова обвів публіку суворим поглядом, трусонув дзвіночок і, коли зала стихла, сказав:

— Пропоную загальним зборам членів товариства й гостям вшанувати вставанням пам'ять загиблих відважних мандрівників: барона Толля, астронома Зеєберга, промисловців Горохова й Дьяконова, які віддали своє життя на ниві науки. Усі підвелися з місць.

— Оголошую перерву на чверть години.

Ті, хто сидів коло дверей, швидко попрямували до виходу. Члени Ради обступили доповідача, а один із них, огрядний академік Шенк, відомий дослідник, організатор і радник експедиції барона Толля, став протискуватися до задніх рядів. Серед шуму зсуюваних стільців і гомону натовпу пролунав його гучний голос:

— Я прошу особу, яка так упевнена в існуванні Землі Санникова, поговорити зі мною.

У відповідь на це запрошення із середовища слухачів, які товпилися, виділився юнак у чорній сорочці зі смаглявим обличчям, що було помережане дрібними зморшками, які лігня спека, зимові стужі, різкі вітри накладають на шкіру. Пробравшись до Шенка, він заявив:

— Це я сказав і повторю ще раз, коли потрібно!

— Пройдемо до бібліотеки! Тут у штовханині неможливо розмовляти! — промовив Шенк, окидаючи сміливця гострим поглядом з-під густих, навислих брів.

Підхопивши юнака під руку, Шенк повів його через бокові двері в задні кімнати бібліотеки, до канцелярії товариства.

У канцелярії було тихо й порожньо. Академік сів за стіл секретаря, запросивши жестом свого співрозмовника скористатися другим стільцем. Запаливши цигарку, він сказав:

— Я вас слухаю. Що ви знаєте про Землю Саннікова?

— Дозвольте спочатку пояснити, хто я, — відповів юнак. — Я прожив п'ять років як політичний заслалець у селі Козачому, біля гирла річки Яни. Живучи в цьому ведмежому, краще сказати — біловедмежому, закутку, — я позпайомився з місцевими так званими промисловцями — грубими, неосвіченими людьми, з погляду столичної культури, але людьми з добрим серцем і сміливою душею. Кожного року, навесні, коли дні стають довгими, але лід ще міцний, вони здійснюють відважні поїздки на Новосибірські острови за мамоштовими бивнями, яких там багато. Серед цих промисловців дехто яспо бачив Землю Саннікова і твердо перекопаний у її існуванні.

— Це переконливо! — зауважив Шенк. — Ви чули в доповіді, що гори, які бачили Санніков і Толль, — не що інше, як величезні льодові тороси, і що гори на цій уявній землі мали б сягати двох тисяч двохсот п'ятдесяти метрів у висоту, щоб їх можна було побачити з острова Котельного. Таких високих гір серед Льодовитого океану бути не може.

— Це припущення, але не факт!

— Крім того, Толль, до висадки на острів Беннетта, марно шукав цю землю на своїй яхті «Заря», яка пропливла поблизу того місця, де передбачалася земля.

— Це може довести тільки, що земля знаходиться північніше, а не так близько до Котельного острова, як вважали Санніков та інші, хто бачив її, але не точно визначив відстань, — заперечив юнак.

— Ви маєте рацію! — сказав Шенк, — Але річ у тім, що крім цих свідчень, погодьтеся — надзвичайно хистких, ми не маємо нічого іншого, точніше — нічого певного, якщо не зважати на відомості про переліт птахів кудись на північ.

— Чому ви вважаєте це недостатньо певною вказівкою? — здивувався юнак. — Ще Врангель повідомляв про це, Майдель підтвердив, а населення Півночі цілком упевнено вказує, що літня величезна кількість птахів на північному березі Сибіру переривається у двох місцях узбережжя: по-перше, від річки Хроми до річки Омолоя; по-друге, за п'ятдесят кілометрів на захід від мису Якан і до мису Риркайпій¹. У цих місцях лов завжди незначний, зате видно переліт птахів на північ.

¹ *Риркайпій* — чукотська назва мису Північний, перейменованого на мис Шмідта.

— Із західної ділянки птахи летять на Новосибірські острови, а зі східної — на острів Врангеля, — заперечив Шенк.

— Так вважали раніше, але це неправильно. Острів Врангеля дуже високий і скелястий та майже ціле літо залишається під снігом. Місця для гніздування таких птахів, як гуси й качки, на ньому занадто мало. Але нас цікавить західна ділянка.

— Так, із неї птахи летять на Новосибірські острови.

— На цих островах, як виявляється, літує дуже мало птахів, а більша частина великими зграями продовжує летіти на північ. Це не раз підтверджували мені промисловці в Устьянську, Руському Устьї, Ожогині, які відвідували острови, те ж саме знав і Санников. Летять: білий гусак, гага, різні качки, кулики, щигли та інші — усі, хто живляться рослинами або дрібними тваринами, що живуть за рахунок рослин. Звідси випливає, що на півночі є суша, достатньо велика і вкрита рослинністю.

— Так, ця суша — острів Беннетта, — зауважив Шенк. — Із документа, залишеного Толлем, ми дізналися, що на цьому острові літують два види гаг, один вид куликів, снігур та п'ять видів чайок...

— Ані гусей, ані качок не згадано! — розсміявся юнак. — А вони складають більшу частину перелітних птахів. Це характерно! А чи звернули ви увагу на слова того ж документа, що Толль бачив орла, який летів з півдня ні північ, сокола, що летів з півночі на південь, і гусей, котрі пролетіли зграєю з півночі, тобто поверталися в кінці літа з цієї невідомої землі на материк.

— Цілком правильно! — підтвердив академік.

— І Толль додає: через тумани, землю, звідки пролітали ці птахи, так само не було видно, як і під час минулої навігації Землю Санникова.

— Яка у вас добра пам'ять! — здивувався Шенк.

— Я уважно слухав усю доповідь, і документ Толля підкріпив мою впевненість в існуванні Землі Санникова й саме далі на північ, ніж припускали. Це й змусило мене висловитись так категорично. Що ж стосується Беннетта, то, як ви теж чули, цей острів замалий і надто захаращений льодами, щоб давати притулок численним птахам. Толль підтвердив це: снігурі, кулики, чайки, два види гаг — ось усі його літні гості.

— Але земля, розміщена ще далі на північ, наприклад, під вісімдесятим градусом широти, має бути ще більше покрита льодами; отже, також не може прогодовувати багато птахів.

— Куди ж у такому разі летять ці дурні птахи? — розсміявся юнак.

— Справді не знаю. Можливо, через Північний полюс у Гренландію, хоч це неймовірно, — відповів Шенк, знизуючи плечима.

— А чи не можна припустити, що через якісь особливі умови Земля Саншикова, незважаючи на своє північне положення серед льодів полярного океану, має клімат тепліший, ніж острови Бенкетта й Новосибірські, що знаходяться південніше?

— Ну, це вже просто фантазія, даруйте на слові! — заперечив академік, трохи розсердившись. — Для такого припущення, окрім перельоту птахів, жодних підстав нема.

— Може, там знаходиться вулкан, який зігріває ґрунт, — не вгамовувався юнак, — або гарячі джерела!

— Дим вулкана давно побачили б ваші ж промисловці й мореплавці. Не забудьте, що й Нансен проплив на «Фрамі» під час свого дрейфу в льодах поблизу того місця, де передбачалась ця таємнича земля, але нічого не бачив.

— А чи вам відомо про дивне зникнення цілого народу онкілонів, який жив на Півночі? Через те, що їх тиснули чукчі, вони подалися кудись із материка з усіма своїми стадами, і більше про них ніхто не чув, і де вони — невідомо.

— Так, пригадую, про них збирали відомості Врангель, Норденшельд і Майдель. Але я не займаюсь етнографією...

Дзвінок, що голосно пролунав у бібліотеці, перервав слова академіка. Шенк підвівся:

— Треба йти слухати наступну доповідь. Але ваші міркування все-таки зацікавили мене — нам треба ще поговорити. Приходьте до мене додому за тиждень, увечері. Ось моя адреса.

Шенк дістав із гамана візитну картку і, передаючи її співрозмовникові, додав:

— Я подивлюся в літературі про цих онкілонів. І позондую в академії ґрунт щодо нової експедиції для пошуків Толля, хоча дуже сумніваюся в успіху. В усякому разі, приходьте.

ЗНИКЛИЙ НАРОД

Шенк був старим холостяком, який багато мандрував молодим; він проводив дослідження і в пониззі Єнісею, шукаючи залишки мамонта в тундрі, і в Забайкальській області, і на Амурі, і навіть на Сахаліні, невдовзі після приєднання цього далекого краю до Росії, вивчаючи його геологію та флору. Повернувшись до столиці, він порипув в обробку зібраних матеріалів.

Жив він самотньо й надзвичайно скромно, витрачаючи значну частину своєї академічної платні на допомогу вченим-початків-

цям і на субсидії експедиціям у Сибір, який його цікавив, і в полярні країни. Чимало його грошей пішло на подорож Толля, якого він високо цінував як дослідника, та на пошуки його слідів.

Повернувшись із урочистого засідання, Шенк узявся за читання відомостей про загадкове плем'я онкілонів.

Де кілька століть тому вони паселяли весь Чукотський півострів, але потім були витіснені чукчами до берега Льодовитого океану. За статурою, одягом, мовою та способом життя вони дуже відрізняються від чукчів, і їхніми найближчими родичами є аелети острова Кадьяк.

Норденшельд під час свого плавання на кораблі «Вега» уздовж берегів Північного Сибіру в районі мисів Іркайпій¹, Шелагського і Якан знаходив численні кинуті оселі онкілонів, які являли собою землянки своєрідного типу, до половини заглиблені в ґрунт і з покрівлею з китових ребер, присипаних землею. Під час розкопок було знайдено різні знаряддя з каменю та кістки — сокири, ножі, наконечники списів і стріл, скребки та інше, нерідко навіть ще з кістяними й дерев'яними рукоятками, що збереглися протягом віків завдяки мерзлоті ґрунту разом із ремнями, котрими наконечники й сокири були прикріплені. Онкілони не знали використання заліза та інших металів і були в повному розумінні людьми кам'яного віку.

За розповідями чукчів, зібраними Врангелем, причиною зникнення онкілонів із берегів Льодовитого океану був кривавий розбрат на підставі родової помсти між їхнім вождем Крехоем і ватажком чукчів-оленярів. Рятуючись від його переслідування, Крехой із нечисленними залишками племені спочатку укріплялися на скелях мису Північного, потім перебралися на острів Шалауров і нарешті на п'ятнадцяти байдарах вони попливли на землю, гори якої видно здалеку в Льодовитому океані з мису Якан (тобто на острів Врангеля).

«Відомості досить бідні й суперечливі, — подумав Шенк, закриваючи останню книжку. — В усякому разі, цікаво: куди подівся цей пародець?»

Протягом наступних днів Шенк, згідно з обіцянкою «промацати ґрунт в академії», переговорив із деякими академіками, найбільш зацікавленими у вивченні полярних країн, але не зустрів з їхнього боку співчуття до плану нової експедиції для пошуків Землі Саннікова та слідів барона Толля. Солідного вченого, якому можна було б доручити нові дослідження полярних країн, не було,

¹ Іркайпій на карті Норденшельда відповідає мису Риркайпій, або Північному на російських картах.

а давати гроші якомусь фантазеру було б необережно та й виклопотати їх було пелегко.

Врешті Шенку довелося підрахувати власні фінанси. Він вирішив, що тисячею-другою може ризикнути на цю справу, але це здавалося йому недостатнім.

«Ну що ж, — подумав він, — інструменти ми йому дістанемо задарма у різних відомствах, а довше як рік ця експедиція тривати не повинна. За цей час він або знайде цю землю, і тоді справу можна буде повернути зовсім інакше і кошти будуть, або переконається, що такої землі немає, і ми заспокоїмося».

СПРАВА НАЛАГОДЖУЄТЬСЯ

У призначений день і час юнак з'явився. Шенк чекав на нього.

— Я перечитав усе, що відомо про онкілонів, — сказав він, — і вважаю, що відомості суперечливі. Без сумніву, цей народ існував і воював з чукчами, залишив після себе оселі, кам'яну та кістяну зброю. Але куди він зник — невідомо. Залишається дійти висновку, що онкілони або загинули на одному з островів внаслідок занадто суворих умов життя й нестачі промислових тварин, або zostалися на материку й вимерли давно від якоїсь епідемії.

— Якби вони загинули на островах, там були б знайдені їхні кістки у великій кількості, — заперечив співрозмовник. — Люди безслідно не зникають. Якби вони вимерли на материку, про це б збереглися перекази в їхніх пових сусідів — якутів, тунгусів, ламутів. Таких переказів немає зовсім.

— То де ж вони нарешті? — вигукнув Шенк. — Не на небо ж їх узято живими!

— Вони, очевидно, на Землі Санникова, — там же, куди летять перелітні птахи, які, напевно, служили їм проводирями.

— Так, якби люди могли літати, я б цьому залюбки повірив. Але онкілони літати не вміли й повинні були пробратися на цю землю або водою, або льодом.

— Водою вони не пливли, тому що взяли з собою свої стада, а це занадто важкий і неспокійний ваптаж для байдар.

— А льодом вони пройти не могли. За всіма наявними відомостями, Льодовитий океан замерзає не на всьому просторі, на деякій відстані від берега завжди залишається більш-менш широка смуга відкритої води. Тому жоден чукча — а вони достатньо сміливий народ — не побував на острові Врангеля і жоден промисловець — вони теж не боягузи! — не досягав острова Беннетта. І загибель барона Толля доводить, що льодом теж пройти не можна!

— Усе це цілком справедливо взагалі, — спокійно заперечив юнак збудженому академіку. — Але згадайте, що клімат не завжди однаковий, холодні періоди чергуються з теплими, залежно від сонячних плям...

— Ну звичайно, я це знаю! — зауважив Шенк.

— Ми знаємо, що онкілони перебрались на Новосибірські острови — там теж знайдено землянки та інші сліди перебування.

— Гаразд, що далі?

— Вони побачили, що це місце непридатне для життя, мало звіра, птаха і рік од року буде ще менше внаслідок полювання. Перспектива голоду мусила гнати їх далі, а наявність птахів, що пролітали великими зграями на північ, свідчила про те, що там має бути земля, значно багатша на дичину. Припустімо, що саме в цей час був холодний період: припало декілька особливо суворох зим і море замерзло. Ранньою весною, коли дні вже довші, онкілони благополучно перебралися на Землю Саннікова.

— І вимерли там від голоду й холоду, бо неможливо припустити, щоб під вісімдесятим градусом була земля, придатна для життя людини. Гуси, качки, можливо, знаходять собі їжу на відталій тундрі, а людина...

— Людина добуває цих птахів, моржів, тюленів, білих ведмедів, рибу і живе в Гренландії та на островах на північ від Америки, на Шпіцбергені й Новій Землі, — живе, навіть любить ці полярні країни і сумує за ними, якщо потрапить на південь.

— Я бачу, ви цілковито переконані в існуванні Землі Саннікова та існуванні на ній онкілонів.

— У першому я переконаний, друге вважаю єдиним можливим поясненням їхнього зникнення.

— На жаль, академія не поділяє цієї думки. Я запитував. Мої колеги переконані, що цієї землі немає і що Толль загинув.

— Дуже сумно, якщо це так, бо єдине місце, куди міг урятуватися Толль, — це Земля Саннікова. Я не стверджую, що він там, але це можливо, і тільки там лишається шукати його сліди.

— Навряд чи тепер знайдуться охочі шукати цю землю та його сліди після всього, що зроблено, навіть якби знайшлися гроші.

— Я б поїхав охоче і знайшов би серед засланців Якутської області та серед промисловців північного берега надійних супутників.

— Як би ви організували експедицію, якби знайшлися гроші?

— Я маю на увазі двох засланців, які теж живуть у Козачому. Ми з ними часто обговорювали проект такої експедиції, звичайно, платонічно, бо грошей у нас немає, крім мізерної допомоги,

яку царський уряд дуже неохоче видає своїм полоненим. Ми живемо зовсім як тубільці — полюванням, рибальством. Обидва товариші — люди молоді й не занепали духом на засланні; праця підтримує нас і ми загартувались. Крім того, я б узяв двох промисловців, які не раз бували на Новосибірських островах, мають собак і спорядження, досвідчені у пересуванні льодом.

— Правильно, без них вам не обійтись. А далі?

— Ранньою весною ми б перебралися льодом на острів Котельний, влаштували б собі там базу та склад і спробували б одразу ж, поки лід міцний, йти далі на північ.

— А якщо море виявиться пезамерзлим, у чому павряд чи можна сумніватися?

— Про цей випадок у нас будуть дві легкі байдари, поставлені на парти. На них спробуємо перепливти відкритий простір. Він не може бути широким — біля землі завжди є лід. Далі підемо знову на парти до цієї землі, дослідимо її, а в кінці літа назад тією ж дорогою.

— Але тоді відкрите море буде дуже широке і на ваших байдарах з важким вантажем ви загинете безперечно. Наприкінці літа вже часто бувають хурделиці.

— Якщо не можна буде перепливти, залишимося зимувати на Землі Саннікова й підемо назад ранньою весною.

— А ви знаєте, скільки корму треба собакам на цілий рік? Цей вантаж задавить вас...

— Ну звичайно. Але я не розраховую везти його з собою, а сподіваюся на велику кількість дичини на землі. За літо ми заготуємо запаси для зимівлі й переходу назад до бази.

— Але припустімо, що ніякої землі ви не знайдете?

— У такому разі ми негайно повернемось на Котельний, проведемо на ньому літо і восени, як тільки море стане, переберемось на материк. І на цей випадок, на мій погляд, малоймовірний, нам потрібен склад на Котельному, маючи на увазі можливість поганого літнього полювання.

— Чи не підрахували ви, скільки може коштувати така експедиція?

— Я думаю — не так багато. Ми троє не розраховуємо на заробіток, аби тільки прогодуватись. Двом промисловцям, звичайно, доведеться платити, але вони люди скромні. Головна витрата — собаки, їхній корм, парти, байдари, рушниці й припас до них, одяг. Я вже прицінювався тут і в Козачому і вважаю, що тисячі дві, дві з половиною нам вистачить.

— Так, сума невелика!

— Нарти на півночі поганенькі, дерево не дуже міцне, а нам треба мати нарти найвищої якості, щоб не витратити часу на частий ремонт. Я гадаю, краще замовити їх тут і повезти з собою. Так само рушніці й припас до них — тут це краще й набагато дешевше. Решта — на місці.

— Ваш план мені подобається, — сказав Шенк. — І я думаю, що дві з половиною тисячі карбованців я вам знайду. Але умова: із землі Санникова привезти колекцію гірських порід і гербарій, якщо можливо — також дрібних тварин і записи про флору, фауну й клімат. Ну звичайно, і про опіклонів, якщо такі знайдуться. Чи зможете ви з товаришами зробити це?

— Сподіваюся, що справимося. Ми всі, звичайно, не справдешні вчені, але підготовку маємо; один із нас трохи геолог, другий ботанік, а я цікавлюся більше тваринами й людиною.

— Чудово! Інструменти для наукових спостережень — барометр, термометри, компаси та інші — я добуду вам із академії. Ви розумієте, що дуже важливо буде визначити широту й довготу кількох пунктів цієї землі, якщо ви її знайдете, — посміхнувся Шенк, — і зробити хоча б приблизну зйомку її обрисів і шляху до неї.

— Звичайно. Зйомку я можу взяти на себе. Але визначення широт і довгот? Цього ми не навчені.

— Ну, це не так важко. Із цим вас познайомлять у Головніій фізичній обсерваторії. Я дам вам записку до директора. На підготовку знадобиться два — три тижні. Чи маєте ви час? Коли ви маєте намір виїхати звідси?

— Зараз у нас кіпець листопада. Необхідно виїхати через місяць, щоб бути в Козачому в кінці лютого, а в половині березня вирушити на острови.

— Зазвичай туди їздять у квітні.

— Цілковита правда, але нам треба потрапити раніше, щоб на початку квітня вже йти крізь море до Землі Санникова, поки лід ще міцний.

— А за один місяць ви встигнете заготовити й закупити все необхідне?

— Так, я довідувався в майстернях. Нарти буде зроблено за два тижні, закупити решту я встигну за той самий термін і разом із тим можу відвідувати обсерваторію.

— Отже, справа влаштовується тут, але в Козачому у вас буде ще багато клопоту.

— Якщо справу вирішено, я негайно ж телеграфую в Олександринськ, поштою в Козаче, щоб товариші почали готуватися — купляти собак, одяг, собачий корм.

— Адже ж грошей у них на це немає?
— Їм повірять у борг до мого приїзду: нас у Козачому знають.
— А скільки вам треба зараз на завдатки при замовленні й купівлі?
— Карбованців п'ятсот поки що вистачить.
— Я дам вам цю суму зі своїх грошей, а за два-три тижні здобуду й інші інструменти.

Шенк написав чек у банк і рекомендацію директорові обсерваторії та, передаючи їх юнакові, сказав:

— Зайдіть до мене за два тижні, о цій самій порі, розповісте, як просувається підготовка.

— Дозвольте висловити вам своє захоплення таким швидким вирішеннями питань! — вигукнув юнак, щиро схвилюваний. — Ідучи до вас, я дуже сумнівався у здійсненності моєї мрії. А тут вийшло все так просто. Ви даєте велику суму зовсім незнайомій вам людині, вірячи їй на слово.

— Я ще не втратив віру в людей, незважаючи на своє сиве волосся, — добродушно відповів Шенк. — Я вже допомагав не раз у наукових експедиціях, і мою довіру дуже рідко зраджували. Крім того, я вмію оцінювати людей майже з першого погляду. Але ви дійсно нагадали мені, що я ще не знаю ані вашого імені, ані ваших товаришів, а для відкритого листа, який потрібен вам для адміністрації краю і який я вам дістану, це треба знати. Отже, ваше ім'я? Я запишу.

— Матвій Іванович Горюнов, колишній студент Петербурзького університету, адміністративно висланий до Якутської області. Товариші мої — Семен Петрович Ордин і Павло Миколайович Костяков, теж колишні студенти, перший — університету, другий — технолог. Нас усіх було вислано на п'ять років за студентські заворушення в тисяча вісімсот дев'яносто дев'ятому році.

— Чим же ви завили, що вас вислали так далеко, ніби небезпечних злочинців?

— Ми були головами сходок і тому зараховані до коноводів. Нас хотіли віддати в солдати — пригадуєте, було таке розпорядження, — але ми відмовились підкоритися. За це нас і відправили до білих ведмедів.

— А чи скоро закінчується строк вашого заслання?

— Мій закінчився, тому мені й дозволили виїхати на батьківщину у Вологодську губернію під нагляд поліції; до столиці я приїхав, звичайно, без дозволу. Товариші звільняться за рік.

— Я бачу, що для вас доведеться ще виклопотати дозвіл губернатора на виїзд у Якутську область.

— Ну, в цьому вони, звичайно, не відмовлять!

У ПУТЬ-ДОРОГУ

Через місяць Горюнов, одержавши гроші й документи, виїхав на схід, забравши з собою інструменти та інше спорядження, у тому числі троє чудових парт та одну велику байдару, що розбиралася на частини, які за півгодини легко було з'єднати одну з одною цілком герметично. У ній могли вміститися чотири особи, троє парт із ванпажем і десять собак, що дозволяло членам експедиції здійснити переїзд через море за два заходи.

Від Іркутська вже відкрився санный шлях на конях через Качуг униз по Лепі — довгий і нудний, по занесеному снігом нескінченному коридору замерзлої річки, поміж її високими, часто скелястими берегами, аж до Якутська, жалюгідної столиці суворого краю адміністративного заслання. Далі дорога пролягала через пониззя річки Алдана й дикими ущелинами похмурого Верхоянського хребта, потім пагорбами й рівнинами просторого басейну річки Яни до її гирла, де притулилося на краю світу занесене снігом аж до дахів село Козаче. Уже від Якутська дня майже не було, а за хребтом почалася полярна зимова ніч: тільки зірки, місяць і сполохи — північні саява — освітлювали шлях, якщо не було хуртовини.

Наприкінці лютого Горюнов із ванпажем прибув до Козачого, де його товариші підготували все для експедиції — тридцять собак, запас в'яленої риби (юколи) для них, припас для людей, полярний одяг, лижі. Два досвідчені промисловці — якут Микита Горохов, брат зниклого безвісти супутника барона Толля, і козак Капітон Абрамович Нікіфоров, погодилися взяти участь в експедиції. Обидва не раз побували на Новосибірських островах, останнього разу з експедицією, що шукала сліди Толля й об'їздила всі береги. В існуванні землі Саннікова обидва були переконані й стверджували, що бачили її ясними днями з висот Котельного острова. Ця таємнича земля вабила їх не менше, ніж наших трьох товаришів, і вони були раді, що на їх долю випало щастя першими відвідати її.

Село Козаче стоїть на пласкому пагорбі правого берега річки Яни, вище від початку її дельти, під 71° північної широти й коло північної межі лісу. Декілька хат козаків і купецьких будинок, кілька юрт якутів і невелика церква безладно розкидані на пагорбі й майже по самі дахи занесені снігом. Тільки димки, що в'ються з труб хатинок, та снопи іскор, які вилітають із юрт, де топляться чували (каміни), й обліплена снігом дзвіниця виказують взимку житло людини, немаловажне для всієї півночі Прияніського краю,

незважаючи на свої малі розміри. На північ, схід і захід простирається безкрая рівна тундра, взимку — біла рівнина, вкрита застругами, тобто пласкими твердими заметами, створеними й ущільненими лютими хуртовинами, що гуляють на просторі. На півдні чорніє смуга чахлого, рідкого лісу, а на обрії ясними днями видно округлені висоти хребта Кулар, які піби відрізають япське гирло від решти світу.

За два тижні було завершено всі приготування. І в середині березня, коли день уже тривав години одинадцять, експедиція рушила в путь. Мандрівників із їхніми трьома нартами супроводжували ще п'ять парт із каюрами (вожаками), які везли запас корму для собак, провізії та всякого спорядження для людей, призначеного для складу на островах і для харчування всіх дорогою туди.

Дорога йшла на північний схід, по одному з рукавів япської дельти, повз кинуте поселення Устьянськ, залишене людьми через часті повені. Тепер це селище зникло безслідно. Через два дні, завдяки рівній дорозі, дійшли до гирла. Низинна рівнина непомітно переходила в поверхню моря, таку ж білу й рівну. Але поблизу й удаліні над нею пласкими пагорбами постали острови, а праворуч — миси берега материка, що висувався далеко на північ. У цьому напрямку простували, перетинаючи бухти й намагаючись хоча б через день почувати коло берега, щоб мати паливо з плавнику — дерев, принесених Яною з півдня й викинутих морем.

Так минули острів Ярок, мис Маніко із самотньою юртою, широку Селяхську затоку, мис Туруктак, Ваньчин мис, мис Даричан. Звідси до мису Чуркіна йшли вздовж берега, потім перетнули Абеляхську затоку й зупинилися в Гороховому стані, на південшому боці довгого мису Святий Ніс, яким кінчається материк.

На весь цей шлях, близько двохсот кілометрів від гирла, пішло чотири дні, бо їхали не поспішаючи, щоб не стомити відразу собак. Тороси (тобто брили льоду, поставлені сторчма або нагромаджені купами при натиску льодових полів одне на одне, які є головною труднощію під час їзди морем) у цій мілкій величезній затоці, що вдавалася поміж дельтою річки Лени й виступом Святого Носа, були невеликі й недовгі, тож їх можна було об'їжджати. Погода стояла похмура, але тиха.

Горохів стан являв собою дві куховарні, тобто хатинки, збудовані з плавнику, звичайно, без вікон і без печей, але з чувалом — великим незграбним каміном, який гріє тільки поки топиться. У них час від часу жили промисловці, котрі добували тюленів або моржів навесні чи восени або полювали на диких оленів і білих ведмедів.

У день приїзду на стан небо надвечір прояснилось, і всі троє маандрівників поспішили піднятися на пласкі висоти Святого Носа, які закривали краєвид відкритого моря й становили собою в берегових висотах чорні скелі базальту, що колись вилився в цій місцевості вогнепним потоком із земних надр. Видираючись із брили на брилу, дісталися до пласкої поверхні мису. Попереду білосніжною рівниною відкрилося застигле море, на якому то тут, то там тягнулись нерівні вали торосів, сильно занесені снігом.

За цією рівниною на обрії, просто на півночі, ледь виднівся Великий Ляховський острів — плаский горб із чотирма вершинами; подекуди чорні плями на білому тлі виказували скелі й урвища. Це найближчий із Новосибірських островів, знаменитий численними мамонтовими бивнями, за якими і їздять промисловці. До нього по прямій лінії було кілометрів шістдесят-сімдесят. Дорога наших дослідників лежала повз нього.

Сонце сіло. Із льодової рівнини потягло холодним вітерцем, і спостерігачі поспішили спуститися засвітла до стапу, де в куховарні вже палав камін, клетотів підвішений до вогню чайник та котел із вечерею. На дорожньому ящику, що заміняв стіл, були розставлені тарілки; менші ящики були сидінням. Горохов і Нікіфоров, сидячи біля каміна з люльками в зубах, із нетерпінням чекали на повернення товаришів, щоб розпочати вечерю. Вони встигли вже все прибрати, розпрягти собак, розстелити спальні мішки. Із сусідньої куховарні лунав гомін і сміх — там розташувалися каюри п'яти нарт, які супроводжували експедицію до островів.

Наступного ранку зі сходом сонця караван із восьми нарт, запряжених вісьмома-десятьма собаками, залишив материк і, обігнувши скелі краю Святого Носа, потягся через море на північ. По рівних ділянках, хоч і поборознених застругами, собаки тягли швидко, тож люди на лижах ледве встигали за ними. Але там, де дорогу заступала гряда торосів, рух дуже уповільнювався, бо, вибравши більш низьке місце для проходу нарт, доводилося кожному з них перетягувати окремо, причому люди допомагали собакам, одні підштовхуючи нарти ззаду, інші направляючи їх збоку й підтримуючи за допомогою лижних палок. Якщо серед брил торосів не було зручного проїзду, людям доводилось працювати сокирами, які всі мали за поясом. Під ударами сокир лід, охолоджений зимовими морозами до 30–40 градусів нижче нуля, розлітався на скалки зі дзвоном, наче скло. Під час цієї роботи собаки всіх нарт, скориставшись зупинкою, як за наказом, лягали відпочивати на сніг, добре знаючи, що цюкання сокир обіцяє їм чверть години особливо важкої тяги.

*...Собаки, скориставшись зупинкою, як за наказом,
лягали відпочивати на сніг.*

Так просувалися вперед то швидше, то повільніше — із середньою швидкістю близько семи кілометрів за годину — і до полудня пройшли половину відстані до острова. Не розпрягаючи собак, зробили привал для сніданку, що складався з холодного м'яса, сухарів та гарячого чаю. Заради його приготування вогню, зрештою, не розпалювали. Горюнов привіз із столиці термоси, щоб під час денних зупинок на гаяти часу на розкладання вогню й кип'ятіння води. Ці чудові посудини кожного разу під час їх застосування, викликали захоплення в каюрів, які пили чай, гарячий без вогню, з особливим задоволенням, паче священний папій. Вони нізашо на хотіли повірити, що справа обходиться без чаклунства, коли під час морозу в 30 градусів із холодної на дотик посудини виливався чай, який обпікав губи. У день виїзду з Козачого, коли вперше зробили обідній привал і каюри зібралися розкладати багаття, Горюнов пожартував із них, заявивши, що скип'ятить чай у снігу швидше, ніж вони на вогні. Коли вони повірили свій чайник на вогонь, він дістав термоси, зарив їх наполовину в сніг і через п'ять хвилин став наливати гарячий чай здивованим якутам. Горохов і Нікіфоров, котрим відкрили секрет, заходилися сміхом від інсценування цього жарту, слухаючи вигуки й спостерігаючи за обличчями каюрів.

Після сніданку рушили далі таким же чином. Острів уже виріс у велику масу, що закривала північний горизонт і полого піднімалася над білою рівниною; видно було окремі темні скелі серед снігового покриву й темні плями в береговому низькому урвиську. На заході сонця, подолавши останній торос, поїхали чимдуж — собаки добре знали, що на землі буде відпочинок і корм, і, побачивши куховарню, що чорніла коло підніжжя урвища, завили на вісімдесят голосів й кинулися бігти, немов скажені.

Але біля берега їм довелося вгамувати свій запал, тому що осінні бурі на початку мореставу нагромадили цілий вал крижин, через який нарти перетягували знову по одній, перш ніж дісталися до так званого Малого Зимовища — хатинки, збудованої ще відомим промисловцем Савинковим, супутником і проводирем Геденштрома, який уперше описав острови на початку ХІХ століття. Але столітня хатинка мало постраждала в цьому холодному кліматі. Просякнуті морською сіллю стовбури плавника тільки почорніли й подекуди вкрилися лишаями, а всередині були свіжі. Чимало промисловців знаходили притулок у цій куховарні на шляху до острова чи назад, і всі турбувалися про справність її дверей, що висіли на шкіряних петлях, і даху, на який треба було час від часу підсипати землю. Поблизу хатинки

була навіть наготовлена купа плавнику для палива, що було дуже доречно — не треба було розшукувати його вздовж берега, викопуючи з-під снігу.

Невдовзі запалало багаття на майдапчику коло зимовища, й червоні відблиски освітили високу льодову стіну, що далеко простиралася в обидва боки.

КЛАДОВИЩЕ МАМОНТІВ

Великий Ляховський, або Ближній, острів має незвичайний геологічний склад. Його чотири пласкі, проте скелясті вершини, точніше — групи вершин, складаються з граніту, а решта площі — із м'яких четвертинних відкладень. Тому численні струмки й річки, що стікають із вершин і врізаються глибоко в ці м'які товщі, розчленили острів на безліч горбів і горбиків, майже позбавлених рослинності. Протягом короткого літа поверхня острова становить глинисту мохову тундру з окремими сніговими заметами в більш глибоких ярах і долинах на схилах, повернених на північ.

Ті ж самі м'які товщі складають береги острова, які омиваються прибоєм хвиль і тому є довгими чи короткими стрімкими або навіть навислими урвищами, що перериваються долинами струмків і річок. Ці товщі зверху донизу скуті вічною мерзлотою, яка відтає влітку на дуже незначну глибину. Відталі маси або самі сповзають у море, або завалюються, підмиті хвилями знизу, і таким чином море поступово руйнує острів. І якби не було вічної мерзлоти, що дуже затримує цей процес розмиву, острів давно б уже було зруйновано, за винятком його гранітної основи.

У м'яких товщах трапляються численні бивні мамонтів, а де-не-де навіть цілі трупи цих тварин і їх сучасників — довгошерстого посорога, первісного бика, канадського оленя, коня й багатьох інших, — трупи, які збереглись недоторканими, із шерстю, рогами, нутрощами, завдяки вічній мерзлоті. Але внаслідок її відтавання влітку на певну глибину, річки й джерела вимивають із неї трупи, окремі кістки, бивні й виносять їх до гирла, на берег моря. Так само в берегових урвищах під час їх відтавання й підмиву подекуди знаходяться трупи або кістки вимерлих тварин, які зрештою також потрапляють у море, що ховає їх вдруге під своїми наносами. Тільки трупи ці часто знищуються хижими птахами й тваринами, що не гребують м'ясом, яке пролежало десятками тисяч років у замороженому стапі.

Такий своєрідний склад Великого Ляховського острова й приваблює щороку навесні промисловців із материка; вони приїжджа-

ють збирати на лайдах, тобто пласкому узбережжі моря, у гирлах і долинах струмків і річок бивні мамонтів, що звільнилися за минулий рік із мерзлого ґрунту й стирчать ще у відталій землі або винесені на берег. Ці бивні, які добре збереглися в мерзлоті, мають таку ж цінність, як і сучасна так звана слопова кістка — бивні слонів, що живуть зараз. Їх скупляли в промисловців місцеві й приїжджі купці й відвозили на ярмарок до Якутська, звідки вони направлялися далі в Сибір і Росію та використовувалися на різні роботи — гребінці, запонки, різні скриньки, більярдні кулі тощо.

Інші кістки викопаних тварин не потрібні промисловцям; ними цікавиться тільки наука, що на їх підставі робить висновки про тваринний світ минулих часів. Тільки трупи, що з'являються подекуди після танення час від часу, привертали до себе увагу, але здебільшого гинули безслідно, бо промисловці не знали їх значення й не вміли ані обміряти й описати їх, ані зберегти від пошкодження.

Горюнов і два його товариші вже одного разу побували на острові разом із промисловцями, що збирають бивні, і зацікавилися на диво великою кількістю їх саме тут. Але пояснити це явище вони не могли і в Козачому, звичайно, не знайшли літератури з цього питання.

Тепер Горюнов скористався нагодою познайомитися з літературою в столиці, а дещо привіз із собою. Тому мандрівники вирішили залишитися на острові на день, щоб оглянути берегові урвища уважніше, а ще дати відпочити людям і собакам.

Наступного ранку всі троє в супроводі Горохова подалися вздовж морського берега. Руйнівна літня робота сонця й моря ще не починалася, хоча низьке сонце, промені якого падали прямо-висно на урвища, уже дещо зробило. Ці урвища досягали двадцяти-двадцяти п'яти метрів у висоту; із верхнього краю величезними фестонами то вище, то нижче звисали замети снігу, що щільно змерзся, подібно до тих, які звисають нерідко із дахів будинків після сильних завірюх.

Але тільки тут, де зимові хуртовини такі часті й сильні, ці фестони сягали чотирьох-шести метрів у довжину й двадцять-сорок метрів у ширину, при товщині в один-два метри. Під цими заметами починалася стрімка стіна урвища, яка у верхній частині складалася то із суцільного льоду, то з піщано-глинистого наносу. Лід на урвищі являв собою суцільні маси різної ширини, ніби величезні льодові стіни, що сягали вглиб острова. Проміжки між цими стінами зайняті були наносом, який складався з тонких шарів глею, дрібного піску й льоду, що чергувались. Коло верхнього краю урвища там, де якийсь фестон обривався, можна було

бачити, що як лід, так і наноси перекриті шаром піску, глею чи торфу, який коло поверхні землі завершувався шаром чорного ґрунту тундри, вкритої ще товщею снігу.

Нижня частина урвища була здебільшого закрита схилом із твердого снігу, який накопичився під захистом берега протягом зими. Цим схилом, що сягав восьми-десяти метрів у висину, можна було вилізти до самої стіни урвища й переконатися, що й льодові маси, і товща наносів між ними лежали на суцільному льоду, який таким чином складав фундамент острова заввишки над рівнем моря дванадцять-п'ятнадцять метрів.

Оглянувши берег, мандрівники виявили, що кістки тварин знаходилися не в льодових масах, а в товщах наносу поміж ними. Це підтвердив і Горохов, який був на острові багато разів і бачив іноді й трупи; останні теж були в наносі.

Пройшовши кілометрів десять уздовж берега й переконавшись, що його склад скрізь однаковий, мандрівники повернулися до обіду в Мале Зимовище, прихопивши кілька знайдених кісток, у тому числі череп посо́рога й бивень мамонта. У льодових частинах стіни їм удалося побачити також початок руйнівної роботи сонця у вигляді ніш, які виїли в льоду його промені, прикрашених льодовими бурульками, що звисали зверху й були схожі на сталактити вапняних печер.

За обідом Горюнов розповів товаришам, як пояснював Толль утворення цього дивного острова й причини численних трупів зниклих тварин на ньому. На думку цього вченого, льоди острова, які збереглися на початок великого зледеніння, становили залишки великого льодовика. Поверхня льодовика, що зменшувалася після закінчення цього періоду, була порита через танення струмочками талої води, що стікали з більш високих частин острова; у цих вибалках і вибоїнах вода відкладала пісок і мул. Залишки рослин, знайдені в цих наносах, свідчать, що за тих часів рослинність тут була набагато пишнішою, ніж тепер, коли вона складається з лишайів, мохів і квіткових рослин, карликових на зріст, а колись тут росли цілі гаї вільшини, що сягала чотирьох-шести метрів заввишки, потім верби й численні злаки, незважаючи на сусідство льодових мас. Вочевидь, клімат після льодовикового періоду був м'якший, ніж сучасний, бо тепер подібні рослини трапляються на материк тільки на декілька градусів південніше. Рештки їжі, знайдені в шлунках і зубах трупів мамонта, свідчать, що він споживав ці рослини, а положення трупів у товщах наносу поміж льодових мас доводить, що він тут жив і тут загинув.

Чому ж Великий Ляховський острів став улюбленим притулком різних ссавців післяльодовикового часу?

Це можна пояснити тим, що на початку четвертинного періоду суша Сибіру простягалася набагато далі на північ, ніж зараз, і Новосибірські острови входили до складу цієї суші. Наприкінці останнього льодовикового періоду, коли в Сибіру ще збереглися мамонти, довгошерсті носороги, первісні бики і вже існувала первісна людина, ця північна окраїна Сибіру почала розбиватися великими розломами й окремі ділянки її опускалися й затоплялися морем. Вищі ділянки поступово звільнялися від льоду й вкривалися рослинністю. Клімат був тоді теплішим, ніж сучасний, судячи із залишків флори, знайдених у відкладеннях разом із кістками. Тварини, звичайно, рятувалися від наступу води на піднесених ділянках суші. Однією з таких ділянок був теперішній острів Великий Ляховський, разом з іншими островами Новосибірського архіпелагу, і на ньому зібралось особливо багато тварин, які бігли інстинктивно на південь, саме тому, що він — пайпівденніший із цих островів. Але він вже був відокремлений широкою протокою від материка, тобто перетворився на острів, і сухопутні тварини, які на нього потрапили, вже не могли йти далі. Цих тварин скупчилось на ньому так багато, що острів не міг прогодувати їх усіх і став їхнім кладовищем.

Про те, скільки мамонтів на ньому жило, можна робити висновок на підставі кількості мамонтової кістки, тобто бивнів, які промисловці доставляли раніше на Якутський ярмарок. За статистикою видно, що кожного року привозили від тисячі до тисячі чотирьохсот пудів, у середньому тисячу двісті пудів. Пара бивнів великого мамонта важить вісімдесят кілограмів, тобто п'ять пудів. Отже, на ярмарок щорічно привозили бивні двохсот сорока мамонтів. Більшість їх добували на Великому Ляховському острові, де прибій моря підмивав крижану стіну, описану вище, і звільняв із льоду й намулів бивні, що й потрапляли у великій кількості на узбережжя. Тут їх і збирали промисловці, бо це було набагато легше, ніж викопувати їх із мерзлого напосу в льодовій стіні.

Таким чином, колись, наприкінці останнього льодовикового періоду, коли ця частина колишньої суші вже перетворилася на острів, відрізаний від материка широкою протокою, там бродили численні стада мамонтів, які поступово гинули тут від голоду. Одні потрапляли в грязьові потоки, які утворювалися під час танення льоду влітку; другі в'язнули в болотистому ґрунті западин, що вабили їх своєю травою; треті провалювались у тріщини льодовика,

на поверхні якого рятувалися від докучливих комарів, та гедзів, і трупи їх заносилися потім піском і мулом. Тільки такі трупи могли зберегтися у вічній мерзлоті, яка розвивалася після закінчення зледеніння, тоді як трупи, що вільно лежали на земній поверхні, знищувалися хижими звірами й птахами, і від них лишалися тільки кістки, що також руйнувалися з часом, і міцніші бивні. Ось чому цей острів став головним сховищем мамонтової кістки, що приваблювало промисловців усього північного узбережжя.

— Треба зауважити, — додав Горюнов після закінчення свого пояснення, — що не всі вчені поділяють погляди Толля на походження викопного льоду Ляховського острова. Наприклад, Бунге, який вивчав його одночасно із Толлем, вважає, що цей лід — не залишки колишнього льодовика, а пізніше утворення і що подібний лід утворюється й зараз в усьому Північному Сибіру замерзанням води, яка потрапляє навесні в глибокі тріщини мерзлого ґрунту, що утворилися восени від морозів і взимку заповнені снігом. Отже, цей викопний лід набагато молодший за лід того часу, коли жили мамонти.

— Як же тоді тварини могли потрапляти в лід, якщо він набагато молодший?

— У тім-то й річ, що трупи їх лежать не в льоду, а в ґрунті тундри поміж льодовими масами. Це помітив і підкреслює Толль.

— Отже, вони розгулювали й гинули, ув'язнувши в болотній тундрі? Невже ця тундра за їх життя була такою болотистою? Ми чули, що на ній росли чималі дерева й хороша трава, — зауважив Ордин.

— На думкою Бунге, виходить ніби так, — відповів Горюнов. — Але я більше схиляюся до гіпотези Толля й ось чому. Ми сьогодні бачили в урвищах, що не лід утворює окремі стіни серед ґрунту тундри, а навпаки — це ґрунт заповнює западини й тріщини серед льодів.

— А чи є докази зледеніння півночі Сибіру крім Ляховського острова? — запитав Ордин.

— Авжеж, є. Толль знайшов старі морени, тобто глину й пісок із валунами, залишені льодовиками під час їх відступу, і на Таймирському півострові, і на річці Анабарі, і на Котельному, і на острові Новий Сибір. Міддендорф бачив так звані ератичні валуни, тобто валуни, принесені льодом здалеку й залишені після його танення скрізь у Таймирській тундрі¹.

¹ За новими даними, вся північ Сибіру до 60–62° північної широти зазнала дуже сильного зледеніння.

— Я читав якось, що існують й інші способи утворення викопного льоду, — зауважив Ордин. — Невеликі озеречка в тундрі нерідко вимерзають до дна, і, якщо лід навесні буде занесений шаром мулу, який запобігав його таненню, він перетворюється на викопний. Великі снігові замети десь на схилі пагорба, під урвищем річкового берега чи в яру теж можуть бути випадково занесені піском і мулом і поступово перетворюються на лід, що існуватиме до того часу, поки пенароком його захист не буде знищено.

— Цілком правильно! — сказав Горюнов. — І я можу додати ще один спосіб. — це льоди по берегах сибірських річок, що іноді сягають великої товщини, довжини й ширини. Вони навесні теж можуть бути занесені мулом і піском. У таких викопних льодах подекуди теж можна знайти трупи сучасників мамонта. Проте слід зізнатися, що питання про викопний лід ще має багато темних сторін, які чекають на нові дослідження. Досі ніхто ним спеціально й усебічно не займався.

— Мені здається, що питання про умови життя й загибелі мамонта та його сучасників теж роз'яснено недостатньо й заслуговує на подальше вивчення, — зауважив Ордин. — Ну, наприклад, навіщо вони ходили по льодовику чи забиралися на намерзлі річкові льоди?

— Ось це цілком зрозуміло: вони рятувалися від комарів, гедзів та інших жалючих комах, вочевидь, уже численних на той час. І тепер північні олені влітку роблять так само, рятуючись на вцілілих снігових заметах, річкових льодах, льодових полях на березі моря; наївшись на мохових пасовиськах, вони годинами стоять у цих холодних місцях, дрімають або ремигають. Але, крім цього, у мамонтовому питанні, звичайно, достатньо нез'ясованого. Вимирання цих тварин пояснюють погіршенням клімату. Але останнє сталося не враз, а тривало цілі століття; отже, вимиранню мало передувати виродження, здрібніння. З цього боку питання не висвітлено, треба зібрати величезні колекції кісток, щоб простежити цей процес.

— Чи не зайнятися нам цими питаннями? — сказав Костяков.

— Повернемося заз рік у Росію, закінчимо університет і...

МІЖ ОСТРОВАМИ НОВОГО СИБІРУ

Наступного ранку вдосвіта караван знову рушив. Кілометрів п'ять ішли на захід уздовж південного берега острова й мали можливість спостерігати такі ж самі льодові бескиди, як напередодні. Потім почався перевал через довгий західний півострів, який витягся в море й закінчувався скелястою горою Кигилях —

однією з чотирьох вершин острова. Її дивне положення посередині моря найкраще пояснюється знищенням частини острова, що оточувала її колись, за винятком вузького й довгого перешийка. Через початок цього перешийка й треба було перевалити, щоб скоротити собі шлях кілометрів на тридцять.

Гірська група Кигилях, яка дістала свою назву від численних скель у вигляді високих стовпів із фантастичними формами, створеними вивітрюванням граніту. Уява промисловців бачить у цих стовпах фігури скам'янілих людей (киги — людина, кигилях — людський); промисловці віддавали горі забобонну пошану.

Вони, наприклад, були дуже незадоволені, коли Бунге відбивав молотком зразки гірської породи від скель, і казали йому, що це блюзнірство йому не минеться. Вони казали також, що на вершині піднятися неможливо, бо зухвалий подорожній буде негайно оповитий густим туманом і загине, упавши в якусь тріщину. Тумани дійсно утворюються тут раптово й дуже швидко, тож віщування забобонних людей легко може справдитися. Супутники Бунге, якому так і не вдалося піднятися на вершину, принесли в жертву горі мідні й срібні монети.

Перевал через перешийок змусив мандрівників добряче спітніти: спочатку довелося витягати парти крутим ярмом, що вривався в крутий схил берега, а потім після кількох кілометрів дороги горбкуватою поверхнею так само майже прямовисно спускатися з іншого боку.

Після підйому каюри, повернувшись обличчям до Кигиляху, кланялися йому, вимолюючи собі щасливої дороги і вдалого промислу. Оскільки гора, яка височіла зі своїми похмурими стовпами, запесеними наполовину снігом, пеначе величезна руїна, знаходиться кілометрів за дванадцять від перевалу, то каюри не могли пожертвувати їй монети й обмежилися пучкою тютюну, який здмухнули з пальців у її бік. Навіть Горохов, більш освічений і свідоміший, ніж його темні родичі, хоч і не брав участі в обряді, але глянув із докором на Нікіфорова, коли той сказав із усмішкою:

— Бач, скільки тютюну витратили даремно, марновіри!

Після спуску вирушили на північний схід льодом уздовж північно-західного берега острова, який у плані зображений неправильним трикутником із сторонами завдовжки близько ста кілометрів, вершиною спрямований на північ. Шлях був неважкий, тому що тороси йшли здебільшого паралельно берегу й можна було їхати по рівному льоду поміж ними, тільки зрідка перетинаючи поперечні смуги. Каюри підганяли собак, часто поглядаючи на небо. Погода, із часу виїзду з Козачого тиха й сонячна,

починала псуватися: сонце світило цього дня крізь якусь імлу легких хмар, і з північного заходу коли-не-коли налітав поривами вітер. Треба було поспішати, щоб хуртовина не захопила в незручному для ночівлі місці. Палива із собою не взяли, розраховуючи на плавник десь на березі. Останній кілометрів на двадцять від перешийка являв собою ті ж льодові урвища. В одному місці Горохов показав мандрівникам ледь помітну проміну в урвищі, якою колись стікала вся вода, прорвавшись у море, досить великого озера Частного. Це озеро було улюбленим місцем перебування диких гусей, котрі літували на острові в період їхнього линяння, а тому старанно відвідувалось о тій порі промисловцями, що добували ленних¹ гусей сотнями, убиваючи їх дрючками. Після зникнення озера гуси знайшли собі інші місця, а промисловці втратили полювання, що давало їм та собакам провізію під час промислу.

За річкою Велике Зимовище берег острова став пласким, піднімаючись поступово вглиб, де вдалині виділилася центральна гора Хаптагай. Від гирла цієї річки слід було б поступово віддалятися від берега, йдучи просто до південного краю наступного на північ острова Малого Ляховського, який уже ледь виднівся вдалині. Але каюри, глянувши на західний горизонт, визнали за краще їхати вздовж самого берега й ще дужче підганяли собак.

— Вони хочуть до негоди дістатися до Ваньчиного мису, — пояснив Горохов, що обмінявся кількома словами з каюрами. — За мисом краще сховатися від хуртовини, та й плавнику там багато.

Після полудня, коли минули гирло річки Блудної, західний вітер налітав уже частіше, піднімаючи з торосів дрібний спіговий пил, який курився в повітрі прозорими хмарами й вився змійками по поверхні снігу. Низьке сонце вже було ледь видно крізь пелену цього пилу.

Холоднішало. На рівних місцях собаки бігли майже голопом, і люди на лижах ледве встигали за ними, відпочиваючи від бігу тільки на торосах, де, однак, доводилося працювати руками, допомагаючи перетягати нарти.

Та ось попереду в ті проміжки, коли вітер стихав і далечінь трохи прояснювалась, з'явився темний профіль Ваньчиного мису. Минули гирло річки Тирської і стали огинати мис, що далеко видавався в море. І вчасно: небо на заході стало вже зловісно свинцевим, і під час окремих поривів вітру ледве можна було

¹ Гуси під час линяння втрачають махові пера й не можуть літати; їх називають ленними.

втриматися на погах; сніг сліпив очі, колов лице тонкими голками; собаки бігли, опутивши голови й повернувши їх праворуч.

Насилу обігнули мис і відразу зітхнули вільніше: тут, під його захистом, вітер майже не відчувався. На висоті кількох метрів над головою небо було молочпо-біле від сніжинок, що неслися купами, а вниз падали деякі, вирвані випадково з цього потоку.

Хоча було ще рано, про подальшу путь не варто було й гадати — за мисом одразу починалася біла стіна хурделиці, у глибину якої довелося б ринутись. Глибока бухта, яка тяглася на схід від мису, також зникала в білій імлі, бо мис давав захист тільки найближчій до нього смузі. Ніякого житла тут не було, й доводилося розставляти намети коло самого підніжжя урвища, вибравши місцинку якнайрівнішу серед байджарахів, тобто куп землі, що словзлі з урвища протягом літа. Каюри, втім, обрали інше: озброївшись сокирами, вони стали вирубати собі нішу у високому сніговому заметі, що прилягав до урвища. Горохов порадив мандрівникам брати їх за приклад, бо вітер міг повернути на північ і мис перестав би бути захистом, а грот у снігу був би кращим притулком. Хурделиця могла тривати добу, а то й дві.

Вирубати гроти у твердому снігу, який виламувався великими брилами, не потребувало багато часу; брили склалися в стінку коло входу, захищаючи його на випадок переміни напрямку вітру. Потім серед берегових торосів і заметів почали відкопувати плавник для палива й тільки після цього розвантажили нарти й улаштувалися хоча тісно, зате затишно, в обох оселях. Собаки давно вже лежали, згорнувшись калачиками серед байджарахів, за торосами й нартами і відпочивали, очікуючи свою вечерю.

Багаття розклали не всередині снігових гротів, а назовні, під захистом стіни із брил, бо під впливом променястого тепла вогню гроти стали б обтавати й обдавати людей краплями води.

Хуртовина бушувала всю ніч і стихла тільки опівдні наступного дня.

Як тільки вітер почав слабшати й небо трохи прояснилося, почали готуватися до від'їзду. Від Ваньчиного мису вирушили на північний захід на край Малого Ляховського острова, який знаходився кілометрів за десять. Цей острів, значно менший, ніж Великий, витягся з півночі на південь кілометрів на сорок — п'ятдесят і не має високих вершин; це дуже пласка й низька, трохи горбиста височина. Його обігнули із заходу, тримаючись берега, й зупинилися на ночівлю, не доїжджаючи північного краю. Притулком від негоди тут могли бути тільки крижані брили торосів, але, на щастя, було тихо.

Наступного дня чекала найважча частина шляху — через широкий проміжок між Малим і Котельним островами, який сягав майже сімдесят кілометрів. Трудність полягала в тому, що тут існує морська течія зі сходу на захід і восени море довго не замерзає, а потім, замерзнувши, нерідко під час бурь скресає. Тому крижані поля часто рухаються, внаслідок чого льоду притаманна сильна торосистість.

Запаси паливо на дуже вірогідний випадок ночівлі в морі, вирушили на північний захід у напрямку до мису Ведмежого, найпівденнішого на Котельнім острові. Останній видівся на горизонті у вигляді великої пласко-випуклої маси, що нагадувала перевернутий чавунний котел, чим і пояснюється його назва; ледь висунута вершина гори Молакатин, найвища точка острова, здійснюється над цим котлом.

Перші двадцять кілометрів шлях був досить легкий, тороси нечасті й невеликі; зате потім у смузі течії й осіпних ополонок почалися тороси, один гірший за інший. Деякі купи льодових брил й навіть окремі брили, поставлені сторчма, сягали двадцяти метрів у вишину. Доводилося працювати сокирами, вирівнюючи дорогу, і стягати нарти за допомогою мотузок (шкіряних, сплечених із ременів), допомагаючи собакам, які вибивалися з сил. На деякі тороси витрачали з півгодини, а то й годину часу.

Тому до заходу сонця подолали тільки половину шляху, правда, найгіршу, і започували під великим торосом, який не стало сил подолати. Під захистом кількох великих брил розставили памети й, нашвидкуруч повечерявши, міцно заснули після важкого дня.

Десь опівночі Горохов прокинувся від голосного ляскання намету над його головою.

— Невже знов закрутило? — пробурмотів він і хотів було перевернутися на другий бік, як раптом намет так шарпнуло, що здавалося, його от-от роздере на шматки.

«От лиха година», — подумав Горохов і, вивільнившись зі свого спального мішка, підповз до входу, надсилу відстебнув полотнище та виглянув. В обличчя війнуло лютим холодом і засліпило очі снігом. Навет тріпотів, здригався, наче збирався спорхнути й полетіти.

«Нічого не вдієш! Треба будити всіх та укріплюватися, — вирішив промисловець, — бо буде лихо».

Він розштовхав сплячих, і всі п'ятеро вивозли рачки на волю й взялися забивати глибше в лід залізні кілочки, що притримували поли намету. Потім усі плазом підтягли навантажені нарти,

поставили їх по одній із трьох сторін намету та, перекинувши через нього мотузку, прив'язали їх до нарт. Все це вимагало великих зусиль: вітер валив із ніг і перехоплював подих, сніг сліпив очі; темрява була непроглядна й за три кроки не можна було розгледіти одне одного. Крізь завивання і свист вітру, що виривався зі стогоном із щілин поміж брилами тороса, чувся стукіт сокир коло намету каюрів, який стояв кроків за десять. І там прокинулися й укріплювались.

Зробивши все можливе, лягли знову спати, але довго не могли зігрітися, через те що змерзли на вітрі зі снігом, що набився в рукави й за комір. Коли почало розвиднюватися, Горюнов, який прокинувся перший, переконався, що хуртовина не вгамовується. Але намет майже не тріпотів; навантажені ззовні снігом поли його випнулися всередину, наче черево величезної тварини, і загрожували луснути під вагою. Довелося знову вилізти й зчистити сніг. Горюнов не будив товаришів, а зайнявся цією роботою сам. Крізь білувату імлу вже просвічували пайближчі брили тороса; вітер наче слабшав, але сипав більш густий і м'який сніг.

Приглушений крик і потім стогін змусили Горюнова повернутися в бік намету каюрів. Раніше його було трохи видно, а тепер він зник. Зачувши лихо, він підбіг до нього, спотикаючись майже на кожному кроці об собак, що зарились у сніг. Виявилось, що намет, досить старий і слабкий, не витримав ваги наваленого снігу, розірвався вздовж гребеня і звалився усією своєю вагою на сплячих. А ті під своїми ковдрами, придавлені снігом, не могли поворухнутися; вони глухо стогнали, задихаючись від нестачі повітря.

Горюнов повернувся до свого намету, розбудив товаришів, а сам із лопатою побіг до каюрів і почав відкопувати їх зі снігової могили. Горохов і Ордин, які скоро підійшли, допомогли йому потім стягти поли намету разом із снігом убік і звільнити людей. Одного, що вже знепритомнів, довелося приводити до тями.

Поки копирсалися, зовсім розвиднілося, а хуртовина, мабуть, ушухала: сніг порідшав, вітер налітав тільки поривами, на сході ледь-ледь з'явилося сонце. Відкопали собак, нарти, заварили чай і рушили далі. Свіжий сніг, що випав, трохи утруднював рух, бо вирівняв нерівності й собаки чи нарти часто провалювались у глибокі западини. Довелося двом іти на лижах попереду, щоб проминати собакам дорогу.

Попереду пагорб Котельного острова займав уже чверть обрію; тепер на ньому розрізнялися й пасма плоских висот і бе-

регові кручі, біля яких серед снігового покриву чорпіли окремими плямами скелі. Правіше, через невеликий проміжок, лежав трохи нижче Фадеївський острів, що ледь виднівся на обрії.

До заходу сонця, подолавши кілька смуг важкого тороса, дісталися до мису Ведмежого й потім швидко проїхали ще п'ять кілометрів до куховарні на південно-східному березі. Остатній не мав таких крижаних стін, як береги Великого Ляховського острова, а складався з твердих гірських порід, які то стояли стіпою над льодом, то спускалися полого до моря й у цьому разі були вкриті сніговими заметами.

УЗДОВЖ ОСТРОВА КОТЕЛЬНИЙ

Куховарня на березі виявилася напівзруйнованою. Промисловці рідше відвідують цей острів, на якому для них мало поживи, а дістатися до нього важко. Тому куховарні, які відновлюють тільки під час наукових досліджень островів, роками не підтримуються, дахи починають протікати й провалюватися, стіни руйнуються. Не варто було витратити час на ремонт заради однієї ночівлі, і, оскільки погода була гарна, розташувалися на ночівлю на льоду.

На світанку всі прокинулися від собачого концерту.

— Не інакше, як ведмідь! — вигукнув Горохов і, напіводягнутий, вискочив із рушницею з намету.

Інші рушили слідом за ним і побачили цікаву картину. Кроків за десять від собак стояли три білі ведмеді, нерішуче переминаючись з ноги на ногу, тоді як усі вісімдесят собак металися на своїх прив'язях, стрибаючи на задні лапи, безперервно гавкаючи впереміжку зі скавчанням і виттям. Концерт був жахливий, здатний підняти мертвого. Ведмеді, мабуть, придивлялися, якого з собак легше підім'яти, не наражаючись на напад пайближчих збоку та ззаду. Вони вже попрямували до крайньої запряжки, де кілька собак переплутали свої прив'язі й збилися безпомічно в купу, не припиняючи гавкання. Однак у туж мить пролунали постріли від обох наметів, і один ведмідь, уражений розривною кулею з рушниці Ордина, звалився на лід, а два інших кинулися навіткача, лишаючи за собою криваві сліди. Каюри, Горохов і Горюнов кинулися слідом за ними й скоро наздогнали одного, певно, пораненого дуже, і добили його. Третій зник за торосом.

Несподіване полювання забезпечило хороший запас свіжого м'яса, необхідного людям і собакам, і можливість залишити більший запас юколи на складі, який збиралися спорудити біля північного краю острова.

Білування туш і їх розбирання забрало небагато часу, і невдовзі караван рушив далі на північ. Подорож уздовж острова тривала ще чотири дні, бо острів сягає ста вісімдесяти кілометрів у довжину, а вздовж берега — понад двісті. Усередині весь острів гористий і являє собою кам'яну тундру.

Під час останнього переходу вздовж берега, коли після полудня минули гирло річки Решетникової, погода знову зіпсувалася. Небо швидко вкрилося хмарами, повіяв свіжий південно-західний вітер, і пішов сніг. Однак, незважаючи на заметіль, ішли вперед, оскільки мороз був невеликий, а до кінцевої мети — північного краю Котельного — було вже близько.

Цей край являв собою плоский мис, поблизу якого експедиція Толля збудувала куховарню для складу на випадок зимівлі на острові. У цій же куховарні Горюнов хотів улаштувати свій склад — базу з тією ж метою й для зворотного шляху на материк.

Куховарня була в хорошому стані, і в ній несподівано знайшли навіть якісь припаси, що залишили за непотрібністю під час ліквідації пошуків — величезний запас юколи, кілька ящиків із консервами, велику бляшанку з ведмежим салом, кілька ящиків із сухарями й навіть мерзлу тушу оленячого м'яса. На островах літує досить багато диких оленів, які ранньою весною приходять із материка льодом і повертаються пізньої осені, як тільки море замерзає. Вони здійснюють цю велику мандрівку на північ, небезпечно під час осіннього повернення, коли тонкий лід легко може бути зламаний вітром, тому що на островах їм вільніше, безпечніше від головного ворога — людини; крім того, нема докучливих комах, що є головним лихом для тварин і людей на материках.

Перехід оленів на острови вже почався — на снігу подекуди виднілися їхні сліди біля Малого Ляховського — і мав посилитися. Каюри розраховували пополовати на оленів на зворотному шляху. Тому вони, розвантаживши парти й користуючись залишком дня, попрощалися з нашими мандрівниками й поїхали порожняком уздовж східного берега Котельного, плануючи ночівлю у зручному для полювання місці. Із ними Горюнов відправив листа Шепкові з викладом ходу експедиції. Це була остання звістка, яку він міг послати, та й вона мала прийти в столицю тільки восени.

З важким серцем розпрощалися мандрівники з каюрами й дивилися їм услід, поки ті не зникли за заворотом берега. Обірвала остання нитка, що з'єднувала їх зі світом. Тепер вони залишилися самі, на кордоні невідомого краю, де не могли розраховувати на будь-яку поміч.

Бажаючи позбутися сумних думок, узялися за сортування й укладання майпа, яке вони залишали у складі, щоб паступного ранку, якщо дозволить погода, поспішити на північ. Був уже кінець березня, день тривав понад тринадцять годин, і в тиху погоду сонце могло припікати й псувати дорогу. Розсортували та позначили ящики й склали все у глибині куховарні, де залишалося ще місце для почівлі.

Але вітер, що стих надвечір, з опівночі поновився зі страшною силою, температура впала до 40 градусів морозу, і закрутила хуртеча. Горохов і Нікіфоров, які вийшли на світанку нагодувати собак, повернулися замерзлі й заявили, що їхати неможливо. У таку погоду доведеться буквально відлежуватися, тому що сидіти в куховарні, напівтемній і димній від вогню в чувалі, — замало задоволення. Вставали тільки для приготування їжі, а потім знову на боковеньку.

На другий день вимушеного сидіння через хуртечу Нікіфоров, розпалюючи чувал, знайшов серед дров, запасених у куховарні, якесь дивне, важке пласке полінце з ребристою поверхнею, трохи вигнуте і з гострим кінцем. Він покрутив його в руках і, засумнівавшись у його горючості, показав Горохову.

— Це, мабуть, кіготь птаха ексею, — сказав якут, оглянувши поліно.

— Кіготь? Та він тільки трішки коротший, ніж моя рука! — здивувався козак. — Цей птах повинен бути більший від нашої куховарні, коли має такі величезні кігті. Де ж цей птах живе?

— Він жив, кажуть старі люди, на Котельному острові. Перші промисловці ще бачили його... Чи це правда, як гадаєте, Матвію Івановичу?

Горюнов оглянув знахідку, розсміявся й передав її Ордину зі словами:

— Це ріг викопного довгошерстого носорога, сучасника мамонта. Я бачив такі роги в Якутському музеї і в Петербурзі, у музеї Академії наук.

— Чому ж його вважають кігтем велетенського птаха?

— Тому що він за своєю формою й ребристою поверхнею дійсно більше схожий на кіготь, і серед юкагірів, ламутів і тунгусів нашого краю іншої думки немає. Більше того, сто років тому деякі вчені дотримувалися цієї ж думки. Геденштром, перший дослідник Новосибірських островів, у своїх «Уривках про Сибір» згадує ці кігті, цілковито впевнений, що вони належать птаху. Толь на Котельному острові відвідав пагорб Ексею біля річки Дорогоцінної, на якому, за твердженням його проводирів, цей птах жив. Вони сказали йому, що він був такий великий, що під

час польоту загуляв сонце. Коли перші промисловці, що потрапили на Котельний, наблизилися до пагорба, птах закричав «маук, маук» і полетів. На пагорбі вони знайшли яєчну шкарлупу й величезні пера. Але птаха з того часу більше ніхто не бачив.

— Кажуть, він мав дві голови, — вставив Горохов.

— Так, так. Найцікавіше те, що двоголовий орел, зображений на наших мідних монетах, на думку юкагірів, і являє птаха ексекою. У них багато курйозних переказів про птаха, як згадує Врапгель. А черепи носорога, що знаходять іноді біля рогів, вони вважають черепом ексекою.

— Про мамонта тубільці Сибіру теж розповідають багато небувальщин, — зауважив Ордин.

Цього дня мандрівники гаяли час, розпитуючи Горохова й Нікіфорова про мамонта й інших зниклих тварин і розповідаючи їм те, що самі знали про них із книг.

ЧЕРЕЗ ЛЬДОВИТЕ МОРЕ

Нарешті хуртовина, що тримала мандрівників три дні у полоні, стихла. З раннього ранку весняне яскраве сонце сліпучо заблищало на снігах неозорої рівнини Льодовитого моря, що розстилася на захід, північ і схід від північного мису Котельного острова. Усім довелося надягти снігові окуляри, щоб не мати болючої хвороби очей, на яку на Крайній Півночі багато наражаються весною. Сонце стоїть ще низько, незліченні сніжинки рівнин, особливо після випадання свіжого снігу, відбивають його промені мільйонами маленьких дзеркал своїх льодових пластинок, і виходить такий блиск, що очі вражає запалення. Людина сліпне на кілька днів і їй докучає різкий біль, що не дає спокою. Навіть найтемніших окулярів не вистачить, якщо не доповнювати їх густою сіткою, що закриває з боків проміжок між обличчям і склом. Тубільці носять саморобні окуляри, що являють собою просто дощечку з вузьким прорізом, який пропускає мінімум світла, але й вони не завжди рятують.

Поки Горохов і Нікіфоров відкопував занесені заметами нарти, приводили до ладу упряж і розподіляли вантаж, усі троє мандрівників піднялися на невисокий пагорб, що височів позаду мису, щоб оглянути місцевість і вибрати найкращий напрямок шляху через море; ясна погода дозволяла бачити вдалину на велику відстань.

Снігова рівнина моря, де зимові хуги лютували на всьому просторі, у різних місцях порушувалася більш-менш широкими й довгими смугами торосів у вигляді дуже нерівних білих валів із

брилами льоду, на яких сніг не міг утриматися і які стирчали подекуди й просвічували блідо-зеленим світлом; деякі блищали, як дзеркало, відбиваючи сопячні промені. Де-не-де видно було темнуваті площі серед білих, але це були не ополонки, а місця, де сніг було начисто зметено з гладкого льоду. Тільки вдалині, кілометрів за сорок, смуга низького білого туману виказувала відкрите море — ополонку, яка тяглася уздовж всього обрїю, тож обійти її було неможливо; коли небо похмуре, площі відкритої води вгадуються за темною плямою, яку вони звичайно відбивають на світло-сірій смузі хмар.

Ця смужка туману закривала снігову рівнину, що лежала за ополонкою, але на самому горизонті на півночі виднілося щось темне, що видавалося над туманом.

— Он, здається, острів Беннетта! — вигукнув Ордин, який перший звернув увагу на це місце горизонту.

Горюнов і Костяков глянули в тому напрямку, і перший тут же зробив засічку за компасом.

— Це не острів Беннетта, — сказав він. — Острів знаходиться значно далі на схід, і з Котельного його не видно — він надто далеко. Якщо це не міраж, то ми бачимо Землю Санникова. За Толлем, вона має бути в цьому напрямку.

Двоє витягли біноклі, а третій — стару підзорну трубу, подарунок Шенка «для пошуків Землі Санникова». Темні маси то зникали за туманом ополонки, то з'являлися. Одначе вдалося роздивитися, ціле пасмо досить гострих темних вершин, на яких білили смуги й цілі поля снігу, що розрізали пасмо на окремі частини. Це пасмо тяглося на деяку відстань, а потім швидко зникало, знижуючись в обидва боки. До неї по прямій лінії було не менше ста двадцяти — ста тридцяти кілометрів.

— Безперечно земля!

— Так, і дуже висока й гориста!

— Чому ж вона не вся у снігах?

— Очевидно, схили гір надто круті, щоб на них міг утриматися сніг.

— Але на таких крутих горах не може бути місця ані для гусей і качок, ані для онкілопів.

— Серед гір є й долини.

— У будь-якому разі це не міраж, а Земля Санникова! — заявив Горюнов. — Вона розміщена в тій самій ділянці горизонту, де її бачили й Толль, і сам Санников. Міраж не може бути завжди на одному й тому ж місці. Він утворюється над ополонками, а вони змінюють місце, як міраж змінює свої обриси.

Підзорна труба виявилася кращою, ніж хороші біноклі, й Костяков, який мав її, заявив, що розрізняє дві гряди: передню — нижчу й майже повністю білу, і задню — вищу з чорними скелями.

— А між грядями, безперечно, є долина, і, можливо, вона дуже широка!

— І на ній онкілони, що живуть поза досяжністю! — зауважив Ордин.

— А ми хочемо порушити їхнє мирне існування своєю появою! — перебив Костяков. — Важко навіть уявити людей, що вже декілька століть відірвані від усього світу.

Скавчання, виття й гавкання собак, які долетіли на пагорб знизу, перервали розмову й пагадали, що час рушати. Якщо нема хуртовини чи жорстокого морозу, то собаки з нетерпінням чекають на від'їзд і по-своєму висловлюють радість, коли бачать, що все готове. Горюнов ще раз узяв за компасом напрямок на таємничу землю, і всі троє спустилися до куховарні.

— Однак, землю сьогодні видно? — зустрів їх питанням Горохов.

— Чудово видно, жодного сумніву бути не може! — сказав Горюнов.

— Треба подивитись! Поки ви п'єте чай, я встигну збігати. Я ж тільки раз бачив, та й то погано.

Узявши в мандрівників біноклі, обидва промисловці подалися на пагорб. Собаки, помітивши, що одні люди пішли до куховарні, а інші на гору, затихли й лягли у своїй упряжі на сніг.

Спустившись із пагорба, Горохов і Нікіфоров підтвердили, що Землю Санникова добре видно й на тому самому місці, на якому вони спостерігали її раніше.

Скоро маленький караван спустився з мису на море й пішов майже прямо на північ. Собаки, які відпочили три дні, везли шпарко, незважаючи на те, що на нарти поклали додатковий вантаж у вигляді дров, запасених на цілий тиждень. Хоча перехід до землі можна було зробити днів за три, але хурделиця могла знову розігратися й загальмувати рух; почувати ж без можливості зігріти чай і їжу під час жорстокого морозу дуже важко.

Просувалися то швидко рівними місцями, то повільно, долаючи тороси. До вечора пройшли кілометрів сорок і зупинилися на ночівлю посеред широкої смуги торосистого льоду, обравши рівне місце під захистом великих брил. Швидко папнули намет, розклали багаття, зварили вечерю і потім посиділи годинку біля вогню, що кидав червоні відблиски на дзеркала крижин. Сонце зникло на заході; на півдні крізь легку імлу то з'являвся, то зникав місяць; на півночі слабо грали сполохи — північне сяйво —

у вигляді жовтуватих дуг і стовпів, добре помітних тільки тоді, коли сонце ховалося за хмарою.

Перш ніж лягти спати, Горюнов видерся на гребінь тороса оглянути горизонт. З'явився місяць, і снігова рівнина, вали торосів та брили засяяли м'яким блакитнуватим світлом. Із півночі потягло холодним вітерцем, і там на горизонті чорніли хмари, на тлі яких пласким пагорбом ледь виступав Котельний острів.

Наступної доби погода була похмура й південний вітер посилювався. Горохов і Нікіфоров чекали на хуртовину й підганяли собак. Проте лід став дуже нерівний, широкі пояси торосів траплялися мало не на кожному кілометрі, й уперед просувалися повільніше, ніж напередодні. На сірому небі попереду зранку вже ясно вирізнялася чорна смуга, що вказувала на широку й довгу ополонку. Надвечір вона була вже настільки близько, що можна було почути плескіт хвиль. Із перевалу через високий торос нарешті побачили за півкілометра відкрите море, вкрите біляками хвиль і окремими плаваючими крижинами; воно йшло на північ, здавалося, до горизонту. Назавтра передбачається переїзд через нього, якщо не завадить хурделиця.

Тому вирішили під'їхати ближче до краю льоду для швидшого спуску байдари й зручного її навантаження; оскільки вітер дув із півдня, можна було не боятися, що море почне ламати лід із цього боку. На ночівлю влаштувалися серед крижин останнього тороса, кроків за півтора від відкритої води, вибравши рівний майданчик, на якому ледве помістилися нарти, собаки й намет; із півдня й заходу цей майданчик був захищений величезними стрімкими й нахиленими льодинами, і взагалі цей торос мав їх багато, що свідчило про те, що під час останнього північного вітру тут був страшний натиск льодових полів одне на одне.

Під захистом крижин і з вогником коло входу в наметі було тепло й зручно. А втім вітер надвечір посилювався, і розгулялася хуртеча. При світлі багаття видно було, як у темному небі на п'ять-шість метрів над наметом мчать цілі потоки сніжинок, що складені зі струменів і струминок, які гнулися, перепліталися, хвилювалися. Під натиском вітру товсті крижини здригалися, а кризь свист і гул коли-не-коли лунали наче різкі постріли.

— Це що таке? — перелякано вигукнув Костяков, коли такий постріл пролунав уперше.

— У льоду утворилася нова тріщина, — відповів Горюнов.

— Лід тріщить, — підтвердив Горохов спокійно.

— А наш притулок не може розламати?

— Якщо вітер змінить свій напрямок і подме з півночі, тоді можливо, бо хвиля битиме у край нашого крижаного поля й почне піднімати й ламати його. А поки вітер із півдня — нема чого побоюватися.

— Але ж як моторошно тут, Матвію Івановичу, — сказав Нікіфоров, — що годі й казати! Уявіть тільки: сидимо ми спокійно, люльки потягуємо, теревенимо, а під нами всього два аршини льоду й бездонна прірва! Там, проміж островів, все-таки спокійніше — море неглибоке, земля близько.

— А чи не однаково, скільки глибини під нами, — двадцять чи сто метрів! — засміявся Ордин. — І там і тут потонемо, якщо лід провалиться.

— Усе-таки тут страшніше, тому що моря й землі не видно.

— А ти заліз під шубу й засни, може й побачиш! — пожартував Горохов.

— І то правда, лягаймо, проспимо до ранку, там удень спокійніше буде!

Але спали все-таки тривожно, бо, лежачи на льоду, чули ще краще, як то зовсім близько, то трохи далі утворюються тріщини. Собаки теж, проти звичаю, спали неспокійно, і один по одному починали гарчати чи завивати. Горохов кілька разів уставав і виглядав із намету, щоб переконатися, чи не змінюється напрямок вітру. Коли розвиднілося й усі прокинулися, він заспокоїв їх словами:

— Нічогосінько не видно, задуває, як і раніше, можете не вставати.

Вилежувалися до пізнього ранку, аж поки голод не підняв усіх. Розвели вогонь, поставили чайник. Горохов і Нікіфоров пішли годувати собак, які збилися в купу поміж двома стрімкими крижинами, де вітер зовсім не відчувався. Хуртовина почала змінювати свій характер — то затихне хвилин на п'ять, на десять, що аж небо починає прояснюватися, то зареве із подвоєною силою. Під час одного затишшя Горохов заліз на високу крижину, роздивився навколо, протяжно свиснув і закричав:

— Одначе, хлопці, ми кудись попливли, навкруги вода!

Усі, перелякані, полізли до нього на крижину й побачили, що на півдні, звідки вчора прийшли льодом, чорніє крізь снігову імлу море; на півночі теж чорніла вода, а на захід і схід простирався торос, але наскільки далеко — не можна було розібрати. Дивуватися довго не довелося, бо повий порив вітру застелив усе снігом і зігнав їх униз. Довелося повернутися до намету.

— Я гадаю, — сказав Горюнов, що льодове поле, на якому ми знаходимося, було слабко припаяне до інших. Коли лід потріскався, натиск вітру відірвав наше поле й погнав морем.

- Але куди?
- Очевидно, на північ, куди він дме.
- Але якщо в цій частині моря є течія, то нас може занести далеко на захід або схід!
- Звичайно, може.
- Що ж нам робити?
- Нічого зробити не можна. У таку погоду пливти на нашій байдарі небезпечно. Залишається чекати, поки завірюха не скінчиться.
- А якщо крижину ще розламає?
- Якщо її досі не розламало, сподіватимемось, що не розламає й далі, аж поки не потягне на інше поле, або приб'є до суцільного льоду.
- На цей випадок не завадило би приготувати нашу байдару й поскладати до неї всі речі.
- Правильно! — заявив Горохов.

Поснідавши, зайнялися розвантаженням нарт і з'єднанням частин байдари. Потім склали в неї вантаж і нарти, залишивши тільки намет й постелі в ній, прибрати які можна було за перших ознак небезпеки. Час від часу, коли вітер стихав, лазили на крижину, але бачили, як і раніше, на півночі й на півдні море, від якого в обидва боки їх відділяла відстань метрів сто.

Так минув день. Хурделиця лютувала, як і до того. Повечерявши, довго сиділи при світлі вогню, що догорав. Настрій був тривожний; іноді здавалося, що лід хитається під ногами. Але гуркоту, що свідчив про утворення нових тріщин, зранку вже не було чути. Очевидно, поле, що відірвалося, було досить міцним. Уночі чергували по черзі про всяк випадок. Вітер почав слабшати, й іноді крізь снігову імлу навіть з'являвся місяць у вигляді тьмяної, розпливчастої плями.

Ордин, якому випало останнє чергування, на світанку задрімав і прокинувся від сонячного променя, який освітив йому обличчя. Із подивом від побачив сонце, що вже зійшло, і над собою біде блакитне небо. Негода скінчилася, вітер вів порівняно слабко, часто затихаючи; свіжий сніг почав сліпучо виблискувати.

Ордин швидко забрався на крижину й на південь до горизонту побачив море, що синіло й виблискувало зайчиками на дрібній хвилі; на заході льодове поле закінчувалося за півкілометра, на сході — ще ближче. На півночі, зовсім близько за смугою води, виднівся край суцільного льоду, що повільно наближався. Ордин поспішив розбудити інших. Усі залізли нагору.

- Якби вранішнє сонце не показувало відразу, де в нас північ,

де південь, я подумав би, що море на північ від нас, як і раніше!
— вигукнув Костяков.

— Так, нам на диво пощастило! — заявив Горюнов.

— Замість того, щоб пливати в байдарі й турбуватися про навантаження і розвантаження, ми лежали собі спокійно в наметі, а хуртовина перевезла нас сама через море.

— Наче на плашкоуті¹ через річку переправилися, — додав Горохов.

— І казенним коштом, нічого не заплативши, — засміявся Нікіфоров, — за нашим відкритим листом!

— Полякала нас хурделиця-матіпка тільки для перестраха, щоб не пустували! — сказав Костяков.

— А чи причалить вона нас до берега, чи доведеться все-таки спускати байдару? — зауважив Ордин.

— Сподіватимемось, що причалить. Пливти вже небагато, а вітерець задуває й наш торос добре парусить.

— Поки що давайте снідати і в дорогу готуватися, — запропонував Горюнов.

Оскільки вітер був слабкий, крижина, що досить зручно стала поромом для експедиції, просувалася вперед повільно. Устигли поспідати, розібрати байдару, скласти нарти й видертися знову на торос, щоб чекати на момент причалювання порому до краю нерухомого льоду. Довелося чекати близько години, нарешті відчули струс усього поля, і на очах у спостерігачів уздовж лінії зіткнення почало кришити лід і здіймати уламки торосом. Але натиск був слабкий, торос вийшов невеликий, і пором заспокоївся.

— Причалили! — вигукнув Горохов.

Озброївшись сокирами й лопатами для розчистки шляху, мандрівники під'їхали до краю порома й, обравши рівніше місце, швидко переправилися на нерухомий лід.

Нікіфоров із комічною поважністю вклонився залишеній крижанині й гукнув:

— Дякуємо за перевіз! Здорово проїхалися, що й казати!

Припускаючи, що льодовий пором не дуже відхилився від напрямку маршруту, Горюнов повів нарти на північ, розраховуючи з висоти великого тороса побачити Землю Саннікова й узяти її за орієнтир. Шлях спочатку був дуже важкий, один торос змінювався іншим, і до обіду ледве подолали десять кілометрів. Ці тороси зовсім закривали краєвид удалину. Нарешті близько по-

¹ *Плашкоут* — вантажне судно для перевезення вантажів на верхній палубі.

лудня почався рівніший лід, і на обрії з'явилися гострі вершини таємничої землі, що була ще дуже далеко.

— Третій день ідемо, однак її обриси не стали чіткіші! — сказав Горохов таким дивним тоном, що Горюнов, який стояв поруч із ним, звернув на це увагу.

— Тобі щось погане на думку спало, Микито, — запитав він.

— Правильно. Узяли мене сумніви. Не на добре пас льодина так чудесно через море перевезла, Матвію Івановичу. От я й подумав, що це не земля, а марево. Заманить нас, усе маячитиме вдалині й вабитиме. Заїдемо так далеко, що й повернутися буде не можна.

— Ну, пусте ти надумав! — засміявся Горюнов. — Ось побачиш, ще день-другий — і до цієї землі зовсім буде близенько.

— А я вважаю, що якщо завтра її не буде видно, то, щоб не було сумнівів, нам краще повернути назад, доки не пізно.

Горюнов припинив розмову й узяв напрямок на землю. Вона виявилася вже на північному сході — очевидно, пором знесло вітром або течією добряче на захід. Довелося змінити напрямок маршруту. Рівніший лід дозволяв рухатися швидше, і до вечора проїхали ще тридцять кілометрів. Перед заходом сонця горизонт зовсім прояснився, і мандрівники побачили вже зовсім чітко, без допомоги бінокля, пасмо гостроконечних чорних вершин, що здіймалися над пласким білим пагорбом. Навіть Горохов паче заспокоївся.

Ще два дні йшли в тому ж напрямку, але через похмуру погоду землі не було видно: хмари низько стелилися на небі й, очевидно, ховали її. Нарешті, на третій день, невдовзі після обіднього привалу, тороси зовсім припинилися, і спігова рівнина, вкрита застругами, почала помітно підніматися. Собаки одразу вповільнили свій біг.

— Чи це не земля під нами? — вигукнув Ордин.

— Справді земля! — підтвердив Нікіфоров. — Угору поїхали, собаки ясно показали.

У цей час попереду крізь хмари, що розсіялися на хвилину, за кілька верст, з'явилась висока біла стіна.

— Поки, крім снігу, нічого немає на цій землі! — пробурчав Костяков. — Гори кудись сховалися.

— От нетерплячка! За білою стіною й гори побачимо. А ось вам і щось, крім снігу! — Горюнов показав праворуч, де щось чорніло за сотню кроків від каравану.

Усі троє попрямували до цього місця. Ордин вийняв із-за пояса молоток, готуючись стати до рукопашного двобою зі скелею, оскільки це була пласка, гладка скеля, яка виступала пагорбом

над сніговою рівниною. Поверхня її була відполірована сніжинками, які проносили над нею хуртовини. Але за допомогою зубила, вставленого в тріщину, удалося виламати шматок породи. Ордин уважно роздивився його й заявив:

— Це, мабуть, базальт.

— Цього й слід було чекати, — зауважив Горюнов. — Ця вулканічна порода, певно, дуже поширена на островах Льодовитого океану й свідчить, що тут колись були величезні виливи лави.

— Ох, і тепло було тоді тут! Не те що зараз! — додав Костяков, немов жалкуючи про ті часи.

Шматок базальту урочисто піднесли Горохову, який лишився із Нікіфоровим біля парт. Це був кращий доказ того, що під погами земля, край тасмничої Землі Саннікова, на яку, можливо, вперше ступила нога людини.

Повільно піднімаючись угору схилом, караван через дві години опинився коло підніжжя білої стіни, яка теж виявилася схилом, але крутішим. Вона тяглася, паскільки видно було крізь легкий туман, який огорнув місцевість, далеко в обидва боки, заступаючи шлях. Доводилося підніматися вгору, але не прямо, а навскоси. Сніг, ущільнений зав'язями, був такий твердий, що навіть полозки важких парт ледь урізувалися в нього.

НА ПОРОЗІ ОБІТОВАНОЇ ЗЕМЛІ

Повільно, довгими зигзагами піднімався караван білим схилом усе вище й вище, і здавалося, кінця не буде підйому; легкий туман, який огортав схили, не дозволяв бачити його гребінь, і сніговий укіс ховався вже за сотню кроків у сіруватій імлі.

— От яка висока гора! — вигукнув Горохов під час однієї із зупинок на повороті, необхідних для відпочинку собакам.

— Ми, певно, потрапили дуже невдало на схил однієї з окраїнних гір, замість того, щоб пройти в долину, — зробив припущення Ордин.

— Цілком можливо, що весь південний край землі такий, — зауважив Горюнов. — Пригадайте, що ми бачили попереду скелястого гірського пасма високий сніжний вал, що простягся дуже далеко; от на нього ми, очевидно, й піднімаємось.

— Дивна земля! — сказав Костяков. — Замість стрімких урвищ і скелястих мисів, які оточують острови Новосибірські й Беннетта, тут такий рівний довгий схил.

— І немає навіть льодовиків, що сповзають зверху, а тільки сніг, — додав Ордин.

— Так, це дивно! Цей схил південний, і сніг на ньому має станути за літо. Але над ним, як ми бачили, піднімається вище пасмо гір, з яких мали б спускатися льодовики через цей схил до моря. А ми їх поки що не бачили.

— Єдине пояснення цього дивного факту, що за цим сніговим валом лежить глибока долина й льодовики спускаються до неї, — припустив Ордин, — а потім величезним льодовим потоком десь виходять до моря, як на Шпіцбергені.

— Але де ж тоді будуть кормовища для птахів, які начебто прилітають сюди, не кажучи вже про онкілонів, в існування яких я, втім, не вірю? — заявив Костяков.

— Зачекайте трохи, товариші, розгадка не за горами, — засміявся Горюнов. — Уперед, бадьоріше!

На наступній зупинці барометр показав уже висоту вісімсот метрів над рівнем моря. Туман непаче погустішав, і Горохов заявив:

— Як хочете, а треба повернути назад.

— Це ж чому? — вигукнув Горюнов.

— Невже не бачите? Ліземо, ліземо, непаче на небо. Не може бути такої високої гори.

— Ох-хо-хо! — розсміялися всі троє, і навіть Нікіфоров приєднався до них.

— А туман що означає? Згадайте гору Кигилях, яка пускає туман, щоб люди не могли залізти на неї.

— Ну, Микито, я бачу, ти від каюрів забобонів набрався. Туман на високій горі — звичайна річ, особливо в цих місцях. Не бачили ми його, чи що?

— Ваша воля, робіть як знаєте, але я вас застеріг. Потім не кажіть, що Горохов вас у халепу завів.

Попленталися далі й ще за півгодини крізь поріділий туман побачили нарешті кілька темних скель серед снігу, ще досить високо попереду. Усі зітхнули вільніше і з новими силами продовжували шлях; сніг став більш розсипчастим, і хоч схил став пологим, але нарти загурювалися глибоко в сніг і доводилось приминати дорогу для собак. Тому підйом уповільнився й останні півкілометра далися важко.

Сонце схилилося вже на захід, коли караван опинився нарешті на гребені цього високого снігового валу, де барометр показав дев'ятсот сімдесят метрів. Туман білою пеленою слався внизу, ховаючи майже весь схил і підніжжя, але через нього відкривався далекий краєвид на торосисту рівнину моря, що розстилася, скільки сягає око.

Залишивши нарти біля підніжжя пласкої чорної скелі, що піднімалася невисоко над снігом, усі п'ятеро піднялися аж на гребінь

і зупинилися за два кроки від краю величезного урвища, яким закінчувався цей спіговий схил.

— Ну й чудеса! — вигукнув Нікіфоров, висловивши цим загальний подив перед картиною, що розгорнулася попереду.

Замість суцільного снігу та льоду, які можна було б очікувати на такій висоті, майже в тисячу метрів над рівнем моря, під широтою в 70 чи 80°, мандрівники побачили перед собою картину весняної природи, що прокинулася, хоча була тільки середина квітня, коли й під Якутськом, на 15—17° південніше, весна ледь намічається першим таненням снігу.

Униз від краю обриву похмурі чорні уступи, на яких білів сніг, ішли вглиб величезної долини, що розстигалася на північ до горизонту. На дні її яскраво зеленіли широкі галявини, помежовані площами чагарника чи лісу, який уже вкрився зеленню перших листочків. У різних місцях серед галявин виблискували дзеркала великих і малих озерець, з'єднаних срібними стрічками струмків, які то ховалися в хащах кущів, то з'являлися на галявинах. Над більш віддаленими озерцями клубочів білий туман — воли непаче парували. На заході, за цією зеленою долиною, піднімалося майже вертикальною стіною високе гірське пасмо, гребінь якого був розрізаний на гостроконечні вершини, схожі на зуби велетенської пилки; на них смугами й плямами лежав сніг, тоді як на кручі його майже не було. Сонце вже сіло за це пасмо, і вся долина огорнулася вечірньою тіпшо.

Гірське пасмо йшло на північ за горизонт, ховаючись у тумані, що вкривав віддалену частину долини. Туди ж на північ, наскільки сягало око, тяглася й гряда, на гребені якої стояли спостерігачі і яка була нижчою за протилежну. На півдні обидві наче поєднувалися, цілком замикаючи долину з цього боку.

Мовчазне споглядання перших хвилини змінилося жвавим обміном враженнями.

— Диво дивне, Матвію Івановичу! — вимовив Нікіфоров.

— Справжня обітована земля, — сказав Ордин.

— Зовсім незрозуміла ця зелень, ця рослинність під такою широтою! — заявив Костяков. — Долина відкрита на північ, у бік полюсу, неначе звідти до неї йде тепло.

— І не дивно, що сюди летять птахи, гребуючи нашим суворим узбережжям. Цілком можливо, що сюди сховалися й онкілони. Але як ми спустимося вниз цими урвиськими з нашими партами? Ними й порожняком не зійдеш, — зауважив Горюпов.

— Але ж звірі спускаються! — вигукнув Ордин, показуючи на кілька темно-бурих тварин із величезними рогами, закрученими

спіраллю по боках голови, які з'явилися на уступі просто під ногами мандрівників.

— Ех, кам'яні барани! От би підстрелити парочку на вечерю! — вигукнув Горохов.

А тим часом тварини, очевидно зачувши людей, зупинилися й спантеличено підняли голови вгору.

Барани, напевно, все-таки були знайомі з людиною, бо, посто-явши хвилинку, зчурнули назад і зникли за виступом скелі.

У цей час Горюнов оглянув за допомогою бінокля гребінь в обидва боки від місця їхньої стоянки; на північний схід він підвищувався, на північний захід ніби знижувався й у цьому напрямку, може, давав можливість спуститися.

— Ідемо вздовж гребеня на південний захід, — заявив він. — Якщо є спуск униз, то найімовірніше там.

— Може, доведеться обійти всю западину, — зауважив Ордин, — щоб...

— ...щоб переконатися, що спуску до неї для людей немає і що тільки для птахів вона доступна, — підхопив Костяков.

— Ну що ж, доведеться задовольнитися на початок відкриттям цієї величезної западини з багатою рослинністю серед полярних льодів і негайно повернутися на материк.

Користуючись залишком дня, пішли на південний захід уздовж гребеня, який виявився нерівним: він то знижувався, і тут снігове поле південного схилу доходило до самого краю урвища, то підвищувався й перетворився на скелі або гостроверхі пасма. Побачивши їх, Ордин згадав про свій молоток і оглянув кілька таких виступів.

Усі вони, як виявилось, склалися з базальту, то щільного, то пористого або шлакового, що являв собою базальтову лаву.

— Я починаю думати, — сказав він, звертаючись до Горюнова, — що ваше припущення, висловлене академікові Шенку щодо того, що Земля Санникова є залишком вулкана, справджується. Це величезна улоговина, оточена кільцем стрімких урвищ, дуже схожа на кальдеру¹ великого древнього вулкана, а базальти, які трапилися нам внизу й тут, на гребені, підтверджують це.

— Таке походження улоговини пояснить нам й існування багатої рослинності під цією широтою, — додав Горюнов. — Однак не будемо робити передчасні висновки, подивимося, що буде далі.

¹ *Кальдерою* (іспанське слово «котел») називають старі кратери згаслих вулканів, дуже розширені й понижені процесами розмиву, які мають форму широкого цирку. Серед кальдери нерідко знаходиться конус діючого вулкана.

У міру просування на південний захід гребінь помітно знижувався, але в бік западини обривався так само стрімко. Сутінки згущалися, але майже повний місяць уже піднявся й освітлював шлях. Минула ще година.

Горюнов подивився на барометр — він показував лише п'ятсот метрів над рівнем моря.

— Я гадаю, нам доведеться заночувати на гребені. Місяць не освітить спуску на той бік, а в темряві йти невідомим шляхом небезпечно.

— Знайдемо рівну площадку й станемо, — погодився Нікіфоров.

— Але якщо вночі почнетесь хуртовина, нас може змести в прірву, — зауважив Костяков.

— Хуртовини не буде, — заявив Горохов, — небо чисте, вітру немає, сонце сіле не червоне. От хіба шайтан захоче покарати нас...

— Сподіватимемося, що він помилує, — засміявся Горюнов.

Вибрали рівніше й ширше місце гребеня в проміжку між двома скелями, напули намет, повечеряли, але спати не хотілося. Таємнича западина була надто близько й збуджувала цікавість. Місяць уже освітлював більш віддалену її частину, тоді як ближча залишалася в тіні; у різних місцях сріблилися дзеркальні поверхні озер і стрічки струмків на темному тлі лук і лісу.

Сівши на краю урвища, всі п'ятеро споглядали дивну западину, що лежала просто під ногами; освітлені місяцем урвища протилежного краю здавалися тепер іще вищими й крутішими.

Вони здіймалися над дном на тисячу п'ятсот — тисячу шістсот метрів майже вертикально. І раптом у нічній тиші з глибини пролунало спочатку протяжне мукання, а потім глухе ревіння.

— Еге, там звірина є, корови мукають! — вигукнув Нікіфоров.

— А другий хто, той, що реве? Чи не сохатий часом? — запитав Горюнов.

— Ні, не сохатий і не бик. Цей звір неначе сурмить у велику трубу. І не ведмідь.

Поміркували, який це може бути звір, але жоден із відомих промисловцям не видавав таких звуків, і всі були спантеличені.

— А це що? — спитав Ордин, показуючи на червону цятку, схожу на зірку, яка засвітилася вдалині, усередині западини; вона то розгорялась, то майже згасала.

— Це, мабуть, вогник на дні кратера цього вулкана, який, очевидно, не зовсім згас, — засміявся Костяков.

— А чи це не багаття?

— Схоже на те. Значить, тут є люди, можливо, це зниклі онкілони? — зробив припущення Горюнов.

Знову запаувала мовчашка. Усі стежили очима за цим новим загадковим явищем у дивній западині. І ось здалеку ледь чутно долинули звуки, що нагадували барабанний дріб.

— Не інакше як бубон шамана! — заявив Горохов. — Значить, є люди й вогонь їхній.

— А якщо є люди, то має бути й спуск униз, — зауважив Горохов. — Люди не могли злетіти, як птахи, у повітря.

— Спуск міг бути, але обвалився.

Минуло ще півгодини у мовчанні, і всіх почало хилити на сон. Але тут нове явище привернуло до себе увагу. Незважаючи на місяць, що піднявся вище і яскраво світив, віддалена частина западини скоро зникла за завісою туману. Ця завіса повільно повзла на південь, і невдовзі вся западина перетворилася на величезне білувате озеро туману, який трохи хвилювався. Поті він став підніматися вище й пасмами переповзати через низьке місце південного краю, де знаходилися мандрівники.

Із півночі потягло сирим, але теплуватим вітерцем, і скоро гребінь, скелі, намет опишилися в густому тумані, крізь який було ледь видно місяць.

— Вистава скінчилася, завісу спущено й час іти! — зауважив Ордин.

— Підемо в намет якомога далі від гріха! — запропонував Горохов. — Ви собі як хочете, Матвію Івановичу, а все це мана, марево, і земля ця, і ліси, і луки, і звірі. Ось побачите, завтра прокинемося, нічого, крім снігу не буде, й нам доведеться повертатися якомога швидше.

— Добре, віщуне, завтра побачимо, — відповів Горюнов.

Лягли спати, але спали тривожно, бо собаки час від часу починали гавкати й скавчати; мабуть, учули якихось тварин, що пишпорили неподалік.

ПЕРШИЙ ДЕНЬ НА ЗЕМЛІ САННИКОВА

Коли розвидпілося, туман ще не розсіявся; він був такий густий, що за п'ять кроків постать людини майже зникала у молочно-білій імлі. Навіть поблизу стоянки треба було ходити дуже обережно, щоб не впасти з кручі, яка знаходилася за кілька кроків від намету.

Доводилося чекати можливості йти далі гребенем у пошуках місця для спуску. Розвели вогонь останніми дровами, що взяли з Котельного, нагодували собак, не кваплячись поспідали.

Судячи з годинника, сонце зійшло вже понад годину тому, але туман зовсім ховав його; він, здавалося, переливався через гребінь,

паче рідкий кисіль, що переповнював величезну чашу западини й стівав через вищерблений край.

— Це димить ваш вулкан, — жартував Костяков. — Він діє почамі: спочатку запалали вогні, а потім повалив дим.

— Смійтеся, смійтеся, Павле Миколайовичу, — відповів Ордиш. — А все-таки ця западина — вулкан, і це відкриття не менш важливе, ніж відкриття самої Землі Саннікова.

— А хіба можливі вулкани серед полярних льодів? — запитав Костяков.

— Чому ж ні! У південній полярній зоні є навіть діючі вулкани Еребус і Террор і кілька згаслих. А в Льодовитому океані ми знаходимо вулканічні породи різного віку і в Гренландії, й на Шпіцбергені, і на землі Франца-Йосифа й навіть на найближчому сусіді Землі Саннікова — острові Беннетта.

— Але всі вони дуже старі.

— Не всі. А Ісландія з її грандіозною вулканічною діяльністю?

— Ну, цей вулкан переважить усі інші за своїми розмірами, — зауважив Горюнов. — Ось що змушує мене сумніватися в правильності вашої гіпотези...

— Він справді дуже великий; я гадаю, він має кілометрів двадцять у поперечному й сорок-п'ятдесят у поздовжньому напрямку.

— А які розміри найбільших кратерів, відомих на Землі?

— Наскільки пам'ятаю, кратер Мауна-Лоа на Гавайських островах має близько чотирьох кілометрів, а Гунунг-Тенгер на Яві — трохи менше шести кілометрів у діаметрі.

— От бачите! Цьому вакурат треба бути на Місяці, а не на Землі, — зауважив Костяков.

— На Місяці він був би найзвичайнісіньким, тому що там є кратери в шістдесят, вісімдесят, сто й більше кілометрів у діаметрі; наприклад, кратер Птоломея має сто шістдесят один кілометр, Лянгренис — сто п'ятдесят вісім, а в сімдесят-дев'яносто кілометрів є більше десятка. Усього ж на Місяці налічують близько тридцяти тисяч кратерів.

— Мабуть, красиве видовище являв собою Місяць, коли всі вони діяли!

Поки наші мандрівники розмовляли про Місяць, сонце робило свою справу — і туман швидко почав рідшати, піднімаючись угору й перетворюючись на тонкі плівки, що поступово танули в повітрі. Скоро гребінь настільки розчистився, що можна було вирушити в путь, хоч западина була ще як молочно-біле море, поверхня якого повільно колихалася. Пішли далі, уже на захід, як вигинався гребінь, що продовжував знижуватися. Нарешті, неза-

довго до полудня, дійшли до найнижчого місця, за яким чітко було видно нове підвищення.

— Якщо тут немає спуску, то доведеться шукати його далеко на північному кінці западини, — заявив Горюнов.

— Це буде дуже сумно, — зауважив Ордин, — бо дров у нас немає, а корму для собак вистачить днів на три, не більше.

Підійшли до краю урвища, щоб оглянути його уважніше. Барометр показував тільки сто двадцять метрів над рівнем моря, і можна було сподіватися, що за допомогою мотузок вдасться спуститися з уступу на уступ.

— От вам і спуск! — вигукнув Горюнов, показуючи вправоруч.

Усі глянули туди. Там тягнувся від гребеня вглиб западини довгий сніговий схил, величезний замет, нанесений сніговіями, що накидали снігу з боку моря через найнижче місце гребеня й відкладали його під захистом урвища. Він спускався досить стрімко у вигляді двоскатного даху із широким коником, піднімаючись до самого краю урвища; праворуч і ліворуч від нього видно було ще подібні замети, але вони не сягали вже гребеня, який підвищувався, тож тільки він один давав можливість спуску. Спробували щільність снігу — вона виявилася цілком достатньою: нога заглиблювалася тільки на чотири-п'ять сантиметрів.

Оскільки ухил сягав 40° , нарти не можна було спускати із запряжкою. Відстєбнули собак, дістали мотузки та, прив'язавши їх по дві до кожних нарт, почали спускатися, притримуючи нарти вдвох. Поки двоє нарт спускалися, Костяков залишився нагорі з третіми нартами та з собаками. Коли Горохов і Нікіфоров піднялися назад, Костяков повів усі три запряги собак униз: пустити їх самих було небезпечно, бо вони могли вмиць захопитися погонею за якоюсь дичиною. Але вести тридцять собак униз по схилу — нелегке завдання; побачивши внизу нарти й людей, собаки помчали так швидко, що Костяков не втримався на погах, упав навзпак і покотився на животі, на втіху всім глядачам угорі й унизу.

Закінчивши спуск, роздивилися довкола. Грунт навкруг підніжжя заметів був зовсім оголений. Сюди сонце починало заглядати тільки літніми днями й з боку півночі, тобто власне вночі, коли воно стояло низько й гріло слабко. Сніг, мабуть, довго не танув, і рослинність не могла розвиватися. Але кроків за тридцять від краю заметів, серед плит і уламків базальту, розсіяних на поверхні ґрунту, зеленів мох і карликові квіти розкривали свої перші пелюстки. Трохи далі видно було кущі, які стелилися, ще голі, а далі за півкілометра — вищі й густіші, ледь вкриті зеленою. За ними вже темніла стіна невисокого лісу.

За обідом або, правильніше, за перекусом з чаєм, звареному на залишках дров, знайдених у нартах, обговорювали важливе питання — як рухатися далі. Байдара, нарти, собаки вже не були потрібні, бо в улоговині не було ні снігу, ні досить великих річок для плавання.

Вести із собою тридцять собак і турбуватися про їхній корм було надто незручно для пересування. Через велику кількість дичини собаки завдали б багато клопоту, розбігаючись для її переслідування, а вести їх на прив'язках — означало б усю увагу приділяти їм і зайняти трьох членів експедиції цією непродуктивною працею. Запрягти собак у нарти та їхати на них травою й лісами — це означало дочиста стерти полозки нарт і зробити їх непридатними для зворотного шляху через льоди, а також виснажити собак важкою роботою.

Єдиним прийнятним рішенням здавалось — залишити все зайве майно й собак під наглядом однієї людини тут же біля заметів: тут було прохолодно, а людина могла весь свій час приділяти добуванню їжі для себе й для собак полюванням. Інші четверо пішки й порожняком могли здійснити екскурсію по Землі Саннікова, повертаючись час від часу до цієї бази, щоб здати свої колекції. Горохов, який знав чукотську і ламутську мови, потрібен був для зносин у разі зустрічі з онкілонами, тому залишитися й стерегти речі доводилося Нікіфорову. Його трохи бентежило незвичне оточення, але взагалі він, як і всі промисловці Півночі, не боявся провести кілька днів чи навіть тижнів на самоті; згряя собак давала достатній захист від хижих звірів, а разом із тим завдавала достатньо клопоту — тож нудьгувати від перобства не доводилося.

Обрали місце поміж двох заметів, напнули намет і витратили кінець дня на сортування речей. Ідучи вглиб улоговини пішки, не можна було обтяжувати себе великим ваптяжем; доводилося брати лише найнеобхідніше — невеликий запас одягу, білизни та взуття, рушниці й набої до них, казанок і чайник, розраховуючи годуватися полюванням і почувати просто неба.

Надвечір небо вкрилося хмарами й пішов мокрий сніг, який іноді змінювався дощем; довелося сховатися в наметі.

— Ця погода натякає нам, що треба вжити якихось заходів, щоб речі, які ми залишаємо, нарти й байдара за літо не зіпсувалися й не згнили, — сказав Горюнов.

— Доведеться збудувати курінь із кілків і кори, — зауважив Ордин.

— Це буде поганий захист, та й за корою доведеться далеко ходити, — заявив Горохов.

— А ці замети нащо? Углибині вони, напевно, не тануть. Викопаємо в них печеру і складемо там усі речі — буде й сухо, і холодно, й від хижаків безпечно.

— А для собачок викопаємо іншу, додав Нікіфоров, — вони спеки не люблять, та й замикати їх на ніч можна буде, щоб не розбігалися.

— Не тільки на піч. Підеш на полювання з двома-трьома, а решту замкнеш. Не всю ж зграю із собою водити! Так нічого не побудеш — вони всіх звірів розполохають, — зауважив Горохов.

— Цілком правильно, чудова думка! — сказав Горюнов. — Завтра зранку ми її втілимо в життя.

Цього вечора в наметі було холодно й незатишно — дров не було й вечерю зварили абияк на хмизові, набраному по сусідству в смузі чагарнику. Тому рано лягли спати. Але різні звуки, що линули десь поблизу з улоговини, — мукання, бекання, ревіння тварин, — часто тривожили собак, які починали гавкати, вити і будили сплячих.

— Не заздрю я Капітонові, який буде весь час спати коло цих горлопанів! — пробурчав Костяков під час одного з концертів.

— Коли він замкне їх у сніговій печері, вони будуть спокійнішими, — відповів Горюнов, перевертаючись на другий бік.

Уранці взялися за роботу й за допомогою сокир вирубали в заметі, коло того місця, де він прилягав до базальтового урвища, глибоку галерею. Під поверхневим шаром снігу виявився суцільний лід, який, очевидно, лежав уже цілі століття, тож можна було не боятися, що він розтане за літо. У грот склали зайві речі, байдару й двоє нарт, а вхід заклали брилами льоду, щоб углиб не могло проникати тепле повітря та щоб якийсь хижак не міг за відсутності Нікіфорова забратися всередину. Поблизу вирубали ще три гроти, менші, для окремої запряжки собак.

Третю парту залишили Нікіфорову, щоб він міг підвозити до своєї оселі дрова з лісу й туші здобутих тварин. Нікіфоров, якому льодові печери дуже сподобалися, збирався викопати ще одну — для зберігання м'яса, а другу — для себе й намет напнути всередині останньої, щоб спати спокійно, не побоюючись нападу. У печеру нічний незваний гість міг пройти тільки з одного боку, а не з будь-якого, як у намет, і достатньо було залишити двійко собак біля входу, щоб почуватися цілком безпечно.

Ця робота забрала майже весь день, встигли тільки сходити на узлісся й нарубати дров для почівлі.

ДИВНІ ТВАРИНИ

Рапок, хоч і похмурий, але без дощу й туману, дозволив почати дослідження улоговиши. Четверо мандрівників із торбинами за спиною, з рушницями на плечі вирушили на північ. Вони взяли із собою найрозумніших собак, вожаків запряжок; один був зовсім чорний, другий майже білий; першого звали Кріт, другого — Білуха. Нікіфоров із третім вожків — Пеструшкою — проводжав товаришів, щоб добути собі й собакам їжу на найближчі дні.

У міру віддалення від заметів рослинності ставало більше; мох змінила трава, далі пішли кущі полярної берези, верби й вільхи, що стелилися по землі. Сюди непадовго вже заглядало південне сонце й рослинність прокидалася до життя. Дедалі вищими ставали кущі, і потім полярні види поступилися місцем представникам більш помірної смуги — з'явилися модрина, біла береза, вільха, а серед трави рясніли перші квіти. Деревця сягали трьох-чотирьох метрів заввишки, утворюючи невеликі гаї, що чергувалися з галявинами. Під час переходу крізь один такий гай собаки, які були на прив'язі, захвилювалися, почали рватись уперед і гарчати. Приготувавши рушницю, мандрівники обережно підійшли до узлісся й побачили на галявині велике стадо тварин, які паслися. Видно було чорні спини з досить великими горбами й пухнасті короткі хвости, що нагадували велику китицю. Коли одна з тварин підняла голову, то виявилось, що вона схожа на бичачу, але коротша та крутіша й увінчана великими, загнутими вперед і вгору рогами. Тварина вже зачула небезпеку й видала глухе мукання, що стривожило все стадо.

Гаятися не можна було. Горюнов вистрілив із вінчестера в найближчого бика, який підскочив і упав на коліна. Інші спантелено шарахнулися в різні боки, але не втекли. У деяких роги були коротшими й топшими; видно було й телят різного віку.

Спустивши собак, мисливці побігли до пораненого бика. Стадо, побачивши людей, кинулося навікача, але собакам удалося зупинити теля, яке й застрелив Нікіфоров. Поранений бик із наближенням людей підвівся й кинувся їм назустріч із лютим ревом; нахиливши голову й виставивши величезні роги, він мчав уперед, залишаючи кривавий слід. Але собаки, які підбігли збоку, звернули на себе його увагу; він круто повернувся до них і в ту ж мить одержав іще дві кулі, які його звалили.

Обступивши жертву, мисливці здивовано розглядали її.

— Як хочете, але це не мускусний бик, як можна було б припустити, — заявив Костяков. — У нього й шерсть коротша, і голова та роги інші.

— Так, він схожий на тибетського дикого яка, якого я бачив у зоологічному саду, — сказав Горюнов.

— Але тут, на Півночі, єдиним представником цієї родини є мускусний бик, *Ovibos moschatus*, — зауважив Ордин, та й той водиться в Північній Америці, а не в Азії.

— Ви маєте рацію, проте він не вівцебик, це безперечно.

— Але як же міг тибетський як опинитися тут так далеко від своєї батьківщини, за десять тисяч кілометрів?

— Це, очевидно, одна із загадок Землі Саннікова, яку вона загадує нам, — зауважив Костяков. — Можливо, онкілони привели цих биків із собою й ми порушуємо їхнє право власності?

— Ні, ці бики дикі, — заявив Горохов. — У наших краях ніколи таких не було.

— Для розв'язання загадки нам доведеться зберегти й забрати з собою хоча б його череп із рогами, — сказав Горюнов. — Мені пригадується, що в яка роги загнуті на кінцях більше вгору і взагалі тонші, а хвіст коротший і густіший.

У цей час Нікіфоров притягнув добуте ним теля, що мало тільки два-три тижні від народження.

— От смачна печеня буде! — заявив він. — Багато років я не їв телятини.

— Повертайтеся зараз на базу, Капітоне, — розпорядився Горюнов, — і притягніть нарти, а ми поки що оббілуємо звірів.

Нікіфоров із Пеструшкою пішли назад, орієнтуючись на снігові замети, які добре вирізнялися на чорному урвищі позаду низької смуги лісу:

Інші почали знімати шкури з бика й теляти, причому Горюнов обміряв тварин і записав їхні прикмети. Над галявиною вже кружляли кілька великих птахів, певно, грифів, які розраховували, що люди залишать їм частину своєї здобичі. Але їхні сподівання були марними, тому що Нікіфоров здогадався привести всіх собак, щоб нагодувати їх досхочу на місці й полегшити вагу м'яса, яке йому доведеться везти до бази. На прощання йому було наказано зберегти черепи й шкури всіх тварин, яких він здобуде, зберігаючи їх у льодовій печері.

Четверо мандрівників рушили далі. Чим далі від краю улоговини, тим дерева ставали вищими, трава густішала, з'явилися тополі, осика, черемха, жимолость, шипшина та інші кущі; деякі вже вкрилися свіжим листям або зацвітали. Горохов із подивом

розглядав рослинність, бо поблизу Козачого й на всьому березі нічого подібного не було, а південніше він бував тільки взимку. Інших теж дуже здивувало те, що тут, під 80° широти ростуть форми, які в Сибіру не переходять за Полярне коло.

Як і раніше чергувалися лугові галявини й смуги лісу, які дедалі густішали; на двох галявинах побачили биків, які паслися, і з цікавістю почали спостерігати за ними. Але тварини з наближенням людей кинулися навтьоки. Це доводило, що в улоговині живуть люди, які полюють на биків, але не мають вогнепальної зброї, тому що постріли тварин не лякали. На одній із галявин, кілометрів за вісім від окраїни улоговини, крім чорних биків, помітили якихось бурих тварин, таких самих на зріст. Коли одне з них підвело голову, Горохов вигукнув:

— Дивіться, Матвію Івановичу, це, мабуть, кінь!

— Схоже на те. Невже свійський?

— Навряд чи: всі вони однієї масті, бурі з чорною смугою вздовж хребта, з рідкою шерстю на хвості і гриві, та й вуха в них довгі, — заявив Ордин, що роздивлявся тварин у бінокль.

— Тоді вони схожі на дикого коня, якого Пржевальський відкрив у глибині Центральної Азії, — сказав Горюнов.

— Але тут, серед полярних льодів? Ще одна загадка цієї дивної землі! — вигукнув Костяков.

— Спробуймо підійти до них ближче.

Огинаючи галявину узліссям, мисливці трохи наблизилися до коней. Вони паслися окремо від биків. Один із коней, певно, старий жеребець, вожак табуна, постійно підводив голову, оглядав галявину та, роздуваючи ніздрі, нюхав повітря. Раптом, помітивши людей, він тривожно заіржав, що частково нагадувало крик осла, і весь табун, голів двадцять дорослих і десяток лошат, помчали геть, піднявши голови й вигнувши хвости.

— Ех, упустили здобич! — зітхнув Горохов. — Лошатко б звирити, смачні вони.

— Нащо? М'ясо в нас на сьогодні є, а брати зайвий вантаж нам ні до чого. Та й шкода убивати даремно.

— А для колекції? — зауважив Ордин. — Хіба це не рідкість — дикий кінь і, мабуть, особливої породи?

— Просто здичавілі коні, — припустив Костяков.

— Не може бути! Усі коні в нас білі, рідко коли сірі або в яблуках, — заявив Горохов.

— І статура зовсім інша, — додав Горюнов. — Очевидно, завдяки якимось не з'ясованим іще умовам на Землі Саннікова

збереглися тварини попереднього геологічного періоду, які вимерли в інших країнах.

— Наприклад, в Австралії збереглися дикий собака, кенгуру та інші дивні сумчасті тварини, примітивні ссавці, безкрилі птахи й тому подібні живі скам'янілості, як їх називають, — пояснив Ордин.

— Ви, мабуть, хочете сказати, що тут мешкає мамонт, довгошерстий носоріг, печерний ведмідь та інші сучасники первісної людини! — засміявся Костяков.

— Цілком можливо, якщо тільки людина не знищила їх, — відповів Горюнов.

— І цікавість до Землі Санникова, викликана її положенням і обрисами, ще збільшується її живими скам'янілостями, — додав Ордин.

— Підійдемо до озерця, яке я бачу он там, серед галявини, — запропонував Костяков. — Чи не побачимо ми у воді бегемота?

— Бегемот — не жива скам'янілість, — виправив Горюнов, — а водиться у великій кількості в річках Африки, і тут ми його не знайдемо.

Але дістатися до озера не вдалося: із наближенням до нього ґрунт ставав дедалі більш в'язким і нарешті перетворився на трясовину, що хиталася під ногами й поросла болотними рослинами. Очевидно, озеро раніше було значно більшим, але потім почало заростати від берегів. Тому ні спробувати його воду, ні подивитися, чи є в ньому риба і яка вона, не довелося. Про бегемота, звичайно й не йшлося: його громіздка туша провалилася б у трясовину з першими кроками.

За цією галявиною починався більш густий і високий ліс із таким густим підліском із молодих дерев і кущів, що, якби не було стежок, протоптаних тваринами, рухатися було б дуже важко.

Просуваючись такою стежкою, мандрівники чули голосний весняний спів різних птахів, воркотіння горличок, удалині пролунав навіть погук зозулі. Помічені були сойки, сороки й галки, а у високості ширяли два орли, виглядаючи здобич на галявинах.

— Абсолютно чудесна країна! — дивувався Горюнов. — Можна подумати, що ми знаходимося десь у південній зоні Сибіру, а не за десять градусів від Північного полюса.

— Так, тільки низьке положення сонця, незважаючи на полуденний час, свідчить, що ми на Далекій Півночі, — зауважив Ордин.

— А мені ці чорні зубчасті вершини окраїнного урвища з їхніми смугами снігу нагадують мою батьківщину — долину Іркутка, уздовж якої тягнуться Тункинські альпи, такі ж самі на вигляд, — сказав Костяков, — а рослинність і птахи посилюють ілюзію.

На наступній галявині, також із озером посередині, помітили биків і коней, які паслися, і вирішили зупинитися на узліссі, щоб спостерігати за ними, а також зварити обід. Струмочок, що витікав із озера й перетинав галявину, давав можливість набрати чистої води. Розташувалися на самій стежці, біля виходу її на галявину серед кущів, швидко розпалили вогонь, повісили чайник і казанок для супу, нарізали шашлик із телятини й, папизавши на прутики, поставили смажитися. Самі сіли в кущах біля стежки, звідки через просвіти можна було бачити тварин, що паслися.

Раптом у глибині лісу пролунало важке гупання, що наближалося. Здивовані мандрівники ледве встигли відскочити в кущі, як стежкою промчала величезна темно-бура тварина, глухо ревучи.

— Це що таке було? Що за чудовисько? — шепотів переляканий Горохов.

— Чи помітили ви здоровенний ріг у нього на носі? — запитав Горюнов, не менш уражений.

— І кучий поросячий хвостик? — додав Костяков.

— А ось його слід, — сказав Ордин, показуючи на відбиток ноги на мокрому місці стежки, куди вилили зайву воду.

Цей слід мав майже вісімнадцять сантиметрів у діаметрі й закінчувався западинами, залишеними кількома копитами.

— Отже, ми бачили ще одну живу скам'янілість — викопного довгошерстого носорога! — сказав Ордин.

— Та дідько забирай цю скам'янілість за її жвавність! — вигукнув Костяков. — Вона весь наш обід згидила.

Справді, носоріг, який пронісся стежкою як ураган, накоїв лиха: казанок із супом був відкинутий у кущі й, звичайно, порожній, м'ясо валялося на траві, палички із шашликом розтоптані, чайник лежав трохи осторонь.

— Починай спочатку, кухарю! — посміхнувся Горохов, підбираючи казанок і чайник, щоб іти за водою.

— Яке незграбне чудовисько! — бурчав Костяков, збираючи розкидані шматочки м'яса. — Мало йому було місця на стежці!

— Іншим разом будемо розумнішими, — сміявся Горюнов, — й розташуємося осторонь від звіриного тракту!

— Ще хтось біжить! — крикнув Ордин і стрибнув у кущі; інші поспішили за ним.

Через кілька секунд по траві з таким самим глухим ревом пробігли один за одним три носороги, яких устигли роздивитися краще. Попереду був самець із величезним рогом на морді, позаду якого висувався другий ріг, набагато коротший. За ним бігла самиця з одним невеликим рогом, а позаду — маля, безроге, яке

ледь устигало на своїх коротких ніжках за батьками. Усі троє були вкриті рідкою, але досить довгою чорно-бурою шерстю.

— Ну, хлопці, стережіться! — попередив Горюнов. — Вони, мабуть, від якогось хижака тікають. Приготуйте рушниці!

Не встиг він сказати це, як на стежці з'явився хижак, у якому не важко було впізнати ведмедя, але величезного; він біг перевальцем, низько опустивши голову й обнюхуючи землю. Помітивши вогонь, що догоряв і димів край стежки, він одразу зупинився, підняв голову, розкрив пащу, показав свої величезні ікла й червоний язик. Але тут його ззаду атакували собаки, і він круто повернувся й побіг назад, видаючи незадоволене бурчання.

— Ну, товариші, — промовив Горюнов, — переберімося на галювину. Тут, видно, звірі не дадуть нам не те що зварити обід, а навіть з'їсти його спокійно.

— Здоровенний ведмедик! За життя я таких не бачив... — сказав Горохов, вилізаючи з кущів.

— Величезний, але не дуже хоробрий, собак злякався! — сміявся Ордин. — А знаєте, я впевнений, що це не просто дуже великий бурий ведмідь, а викопний печерний, сучасник носорога й мамонта. Ви помітили, які в нього щелепи?

— Значить, ще одна жива скам'янілість! Наша колекція дуже швидко збільшується й стає надто неправдоподібною, — сказав Костяков.

— Так, доведеться фотографувати всіх цих викопних тварин просто на лоні природи, інакше нам ніхто не повірить, — зауважив Горюнов. — Жаль, що ми мало узяли фотографічних пластинок. Але хто ж міг знати, що Земля Сапшикова — зоологічний, або правильніше, палеонтологічний сад.

— Тепер ви можете, Микито, розказати вашим приятелям-каюрам, що бачили самі на голові носорога той риг, який вони вважають кігтем птаха ексею.

— Та я ж бачив цю тварину й раніше.

— Де ж це? — сьогодні вночі, чи що?

— Ні, давно це було. На річці Ачаді, що праворуч у Яну впадає, навесні з берега такий самий звір впав і біля води лежав. Песці вже об'їли в нього морду й виїли пузо, коли я на нього натрапив. Тоді наш справник про нього губернаторові доповідав, а той чиновника послав, щоб звіра забрали. Але до його приїзду нічого не лишилося: песці м'ясо з'їли, а кістки річка сховала.

— Так завжди буває з цими знахідками, — пояснив Горюнов. — Поки їх хтось випадково побачить, поки повідомить начальство, а останнє — в Петербург, академію, поки вона відрядить ученого

для огляду — минає багато місяців. А хижакі й річки не дожидаються. І скільки рідкісних знахідок уже зникло!

— Ну ми з вами привеземо дещо краще! — сказав Ордин. — Шкури, черепи й фотографії не дохлих, а живих викопних тварин.

— Фотографії — так, але стосовно черепів і шкур доведеться дуже економити: вони надто важкі й об'ємисті, а в нас усього троє нарт, — зауважив Костяков.

— А череп і шкуру мамонта точно не повезеш із собою з нашими засобами пересування! — засміявся Горюнов.

— Ви, здається, розраховуєте, що ми побачимо й живого мамонта? — запитав Костяков глузливо.

— Чому ж ні? Якщо тут розкошує й плодиться носоріг, то може жити й мамонт.

— Ну, ваші онкілопи давно знищили його, якщо застали тут.

— А заради чого? Бивні їм не потрібні — продавати їх нікому; здобичі й без мамонтів досхочу, а добувати цього здоровання без вогнепальної зброї целєгко.

— Але ж людина кам'яного віку полювала на мамонтів ще з більш примітивною зброєю.

— А я гадаю, Матвію Івановичу, — утрутився в розмову Горохов, — що якщо цей самий мамонт тут живе, йому тутешні люди поклоняються, як священному звіру, на зразок птаха ексею.

— Цілком можливо, Микито. І тому я сподіваюся, що ми цього звіра побачимо.

Зібравши пожитки, перебралися на край галявини коло струмка й знову розпалили вогонь. Галявина виявилася порожньою — мабуть, посороги своїм тупотом і ревом розполохали всіх тварин.

— І тут накапостили! — зауважив Ордин. — А я сподівався, поки вариться обід, підкрастися узліссям та сфотографувати біків і коней.

— Так, залишилися лише птахи, що цікаві тільки як печеня, — сказав Костяков, показуючи на зграю качок, які літали над озером.

ПУЗИРЯЩІ ОЗЕРА

Без будь-яких перешкод пообідали, відпочили й пішли далі, тримаючись берега струмка, маючи надію, що він приведе до озера. Ця надія справдилася: хоча луг ставав дедалі більше болотистим, але вздовж струмка вдалося пройти, і скоро перед очима відкрилася водна гладінь до півкілометра в діаметрі, оточена зеленню очеретів. Велике латаття розстилало по воді своє листя вперемішку з дрібним листям водяного горіха (*Typha latans*) —

рослини, майже вимерлої на Землі, а тут присутньої у великій кількості. Дно озера, вкрите водоростями, повільно йшло вглиб, і серед підводної зелені спували жуки й плавали зграйки дрібних рибок. Далі на озері плавали качки, гуси та чайки, а сплески то там, то тут виказували присутність більшої риби. Полуденне сонце, проглядаючи крізь хмари, освітлювало скісними променями цю мирну картину розкішного життя, неймовірну для подібної широти.

— А струмок тече не в озеро, а з озера, — помітив Горюнов.

— Що ж із цього виходить?

— А виходить те, що води уловини повинні мати якийсь вихід у море, тобто кільце гір має бути десь розірване донизу.

— Припустімо, що так.

— Нам важливо з'ясувати це. Снігові замети, якими ми спустилися, за літо дуже понизяться, і по них вже не можна буде піднятися наверх. Значить, тільки розрив у горах дасть нам можливість вийти з уловини.

— Але його може й не бути, — сказав Ордин. — Вода може стікати підземним каналом. У потоках лави такі канали бувають часто. Згадайте дельфінів Гавайських островів із курсу геології.

— Це що таке? — спитав Костяков.

— Це довгі тунелі в потоках лави, що тягнуться від морського берега вглиб. Під час припливу вода заповняє їх і вибивається фонтанами через тріщини. Звідси й назва.

— Неправильна, бо дельфіни не пускають фонтанів води, як кити, а тільки розбризкують воду, граючись, — зауважив Горюнов. — Але для нас відсутність розриву буде неприємною — доведеться чекати кінця зими, коли замети знову наростуть.

— Ну що ж, зимівля на Землі Сапникова входила в наші плани, якщо виявиться можливою. А тепер ясно, що зимувати тут можна.

У цей час Горохов, який не зводив очей із озера, перервав розмову вигуком:

— Дивіться, що там робиться! Якесь чудовисько з води лізе!

На середині озера вода повільно здималася великим пласким горбом чи пузирем. Раптом цей пузир луснув, і з нього вирвався клуб білої пари, який швидко розсіявся в повітрі. Скрізь на озері від цього місця розбігалися кругові хвилі, і птахи, що плавали неподалік, гойдалися на них.

— Чи не кит живе у глибині або інший великий звір? — припустив Горохов.

— Кити в прісній воді не живуть, — зауважив Горюнов. — Але що за причина цього явища?

У цей час Ордин вийняв із футляра термометр і встромив його у воду. Горохов посміхнувся — настільки безглуздим здався йому цей спосіб з'ясувати, хто живе в озері.

— Уявіть собі, вода має двадцять п'ять градусів за Цельсієм! — вигукнув Ордин.

— Ранньою весною під цією широтою — і двадцять п'ять градусів! Це незбагненно! — сказав Костяков. — Чи не помилилися ви десятків на два?

— Зміряйте самі, якщо не вірите.

— Але як же пояснити це?

— Очевидно, озеро має підземний притік гарячої води або, скоріше, навіть пари, судячи з того, що ми щойно бачили. А це узгоджується з моїм припущенням, що улоговина — дно кратера старого вулкана, у глибині якого ще збереглося достатньо тепла, яке виділяється час від часу по тріщинах.

— Треба зачекати, чи не повториться це явище, — сказав Горюнов.

— Зачекаємо. А поки я скажу, що якщо таких озер багато, то одне із пояснень теплого клімату Землі Сапшикова знайдено.

Кругові хвилі уляглися, й озеро знову стало гладким, як дзеркало. Усі зацікавлено дивилися на нього, очікуюючи. Горюнов тримав у руці годинник.

Через тридцять дві хвилини після першого здуття вода знову почала підніматися пузирем, який досягнув приблизно двох метрів заввишки, після чого луснув із виділенням пари.

— Ваше пояснення, очевидно, правильне! — сказав Горюнов. — Ми маємо періодичне виділення пари, або гарячого повітря, із надр Землі, яке безпосередньо й через воду зігриває улоговину.

— А озер ми бачили декілька, роздивляючись улоговину з висоти її краю.

— Я все-таки гадаю, що це кит пускає фонтан, — заявив Горохов, для якого явища вулканізму були незрозумілі.

— Ну як міг кит пробратися сюди в озеро, Микито? Не міг же він перелізти через ці гори.

— А як потрапили сюди носороги, бики й коні, які не можуть лазити стрімкими урвиськами? — запитав Костяков.

— Ви погано знаєте геологічну історію Новосибірських островів, — заперечив Ордин. — На початку четвертинного періоду вони складали ще частину материка Сибіру, і тоді цей вулкан, очевидно, уже згаслий, міг бути заселений тваринами, потім з'явилися розломи, і значні площі опустилися на дно моря, а інші перетворилися на острови. Тваринам дорога порятунку на мате-

рик була відрізана, і у зв'язку з погіршенням клімату вони вимерли на всіх островах, крім Землі Саннікова, завдяки її теплому ґрунту.

— Але це не пояснює, як спустилися великі тварини в цю яму!

— По-перше, тоді могли існувати глибші розломи в стінках кратера, які пізніше завалилися. По-друге, ми бачили тільки невелику частину країв, і десь далі на півночі може бути більш зручний вхід.

— Я тепер не сумніваюся, що ми відкриємо тут ще багато чого несподіваного й цікавого, — сказав Горюнов. — І я дуже радий, що гроші, які старий академік дав нам так довірливо, не витрачені марно й наука одержить такий цінний дар — розплідник вимерлих тварин.

— А може, й людей, — додав Ордин.

— Шкода тільки, що наша експедиція так мало підготовлена для наукових спостережень. Ми не можемо замінити досвідчених учених і, напевно, багато чого прогавимо.

— Що ж робити! Ми відкрили цю чудову землю й шлях до неї. Академія, звичайно, спорядить велику експедицію з учених різних спеціальностей, а ми будемо їхніми проводирями.

За час розмови серед озера знов здійнявся водяний горб, і явище повторилося.

— Цього разу я засік точний час, — сказав Ордин. — Проміжок дорівнює тридцяти трьом хвилинам.

— А як же риби й птахи живуть у гарячій воді? — зацікавився Горохов.

— А чи ви звернули увагу, що птахи не підпливають до середини озера? Мабуть, вода стає надто гарячою біля місця виверження й вони її уникають.

— І риба також тримається осторонь і простору їй достатньо.

Намилувавшись досхочу озером, пішли далі, обігнувши галявину ближче до узлісся. В одному місці натрапили на ту ж родину носорогів, яка промчала через їхню стоянку: тато й мама, задерши голови, об'їдали молоді паростки на кущах, помахуючи від задоволення хвостиками, а маля то скувало траву, то басувало незграбними стрибками, на які не можна було дивитися без сміху: здавалося, що це стрибає здоровенна діжка, до якої задля сміху приліпили чотири товсті стовпчики. Сховавшись за кущами, мандрівники довго милувалися цією сімейною ідилією й увіковічили її на фотографічній пластинці. Тільки Горохов глянув на сім'ю більш прозаїчними очима, хоч і сміявся, дивлячись на стрибки носороженяти: він розмірковував, скільки пудів сала можна

було б добути з цієї «діжечки» і скільки гарних міцних ременів для парт можна було б нарізати з його шкіри.

Він уже схопив рушницю, щоб здійснити свої господарські наміри, і Горюнов ледве встиг зупинити його, шепнувши:

— З глузду з'їхав, Микито! Старі розтопчуть пас, якщо ми зачепимо їхню дитину! Із цими звірами жартувати не слід.

Обережно обігнувши лісом носорогів, вийшли на стежку, що перетинала наступну лісову ділянку; дерева піднімалися тут уже до п'яти метрів, а густий підлісок не дозволяв просуватися вперед без труднощів і шуму. Стежка була небезпечною через зустріч із яким-небудь великим звіром, і, навчені досвідом, мандрівники тримали рушниці напоготові, а вперед пустили Крота, що звик до безлісої тундри півночі Сибіру й у лісі не наважувався шастати по хашах й відходити далеко від людей.

У лісі буяло життя. Крім різних дрібних птахів, бачили рябчиків, які посвистували на гілках; зозулястих сойок, які перегукувалися одна з одною; сорок, котрі перелітали з дерева на дерево й скрекотали не вгаваючи; лунали голоси дроздів та інших співучих пташок. Шарудіння в кущах виказувало присутність якихось дрібних ссавців. За одним поворотом, коли стежка з'явилася прямою лінією попереду, побачили вдалині темну масу великого хижака, певно, ведмедя, що повільно йшов назустріч, обнюхуючи землю. Помітивши людей, він круто звернув зі стежки й зник у гушавині.

— Цих ведмедиків тут, мабуть, багато вештається, — зазначив Горохов.

— Однак, якісь боязкі, — сказав Костяков.

— На якого натрапиш! Якщо голодний, полізе на людину.

— Треба взяти за правило тримати в половині наших рушниць патрони з розривною кулею про всяк випадок, — заявив Горюнов.

Цього разу ліс простягався без розривів кілометрів зо два; за ним знову виявилася галявина зі струмком, оточеним досить великими тополями, вербами, кущами черемхи, глоду, шипшини, з яких долітав багатоголосий пташиний хор. Уздовж струмка дісталися до озера, яке було ще більшим і без багnistих берегів.

— А що, це озеро теж пузириться, цікаво б знати? — запитав Ордин.

— Присядемо, відпочинемо й подивимось.

Так і зробили й посиділи зо чверть години, спостерігаючи за птахами в різних місцях; часті сплески виказували велику кількість риби.

— Ну й благодать тут, а не життя! — захоплювався Горохов. — Дичини всякої, риби — скільки хочеш, не те що на нашій бідній тундрі!

— Тепер зрозуміло, чому перелітні птахи тягнуться сюди, не боячись перельоту через льоди й сніги океану: їм тут воля, — сказав Горюнов.

— Дивно, що не всі злітаються сюди, а багато залишається скрізь по північній тундрі.

— Під час перельотів птахи керуються тільки інстинктом, який передається з покоління в покоління, — пояснив Горюнов. — Сюди летять тільки ті, хто тут народився, а ті, хто народився в тундрі, залишаються там і летять далі на північ, хоча бачать, що інші відлітають.

— Так, якби птахи були розумнішими, нам у тундрі погано б жилося. Перелітні птахи й ленні гуси нас часто рятують від голоду, коли улов риби чи промисел звіра поганий, — сказав Горохов.

— Помічено, що подекуди птахи не летять прямою лінією, а роблять великий гак тільки тому, що так літали їхні предки, огинаючи місцевості, не зручні для спуску на відпочинок, наприклад, вкриті льодовиками або суцільними лісами, які вже вирубані.

У цей час серед озера вода почала повільно підніматися горбом, але не одним, а двома — на деякій відстані один від одного. Обидва горби випустили клуб пари й осіли.

— Треба почекати наступного виверження, щоб визначити періодичність, — запропонував Ордин.

— Що ж, зачекаємо, а поки зваримо чай.

Вибрали зручне місце, розвели вогонь і повісили чайник. Горохов, захопивши двостволку, став підкрадатися до зграї качок, що плавали по сусідству біля берега. Невдовзі пролунав постріл, після якого качки злетіли, залишивши двох на місці. Але потім почувся другий постріл і слідом за ним крик Горохова:

— Мерщій сюди, допоможіть!

Усі троє, схопивши рушниці, побігли до місця події, але очерети й куші їх трохи затримали, і коли вони дісталися, то побачили Горохова, який лежав на животі коло води, по якій розходилися великі кола, неначе туди щойно занурилося велике тіло.

— Що таке? У чому річ?

— Ех, спізналися! — з прикрістю сказав Горохов, зводячись на ноги. — Вона втекла!

— Хто вона? Риба чи що?

— Нерпа, справжня нерпа! — зітхнувши, відповів промисловець.

— Не може бути! — заявив Костяков. — У прісній воді нерпа не живе. Це, мабуть, була річна видра.

— Ну от, таке скажете! — обурився якут. — Чи мало я здобув перп на своєму віку!

— Де ж вона була?

— Ось тут, поміж купин. Коли я стрельнув у качок, вона піднялася з трави й дивиться на мене, як очманіла. Я не втерпів і качиним зарядом у неї бухнув. Вона закрутилась — я до неї, навалився й гукнув до вас. Та поки ви бігли, вона вирвалася з рук — слизький звір, нема за що вчепитися.

— Що ж, велика вона була?

— Ні, менша за наші: можливо, молоденька.

— Як же опинилася нерпа в озері? — дивувався Костяков. — Не віряться мені все-таки.

— Ви помиляєтеся, Павле Миколайовичу! — сказав Ордин. — Пригадайте, що в Байкалі, теж прісному, водиться особливий вид нерпи, *Phoca sibirica*. Кажуть, що вона живе в озері Орон, яке складає розширення річки Вітиму між двома його порогами. А тут, так близько від Льодовитого моря, її присутність ще більше зрозуміла.

— Але як вона могла проникнути в це порівняно мале озеро?

— Це доводить, що озера Землі Сапникова раніше були більшими й мали вільніше сполучення з морем. Тоді нерпи й забралися сюди; може, вся ця земля являла морську затоку й мала солону воду, а потім відокремилася, і затока, перетворена на озеро, поступово опріснилася, тож нерпи поволі, може, протягом цілих поколінь пристосовувалися до прісної води.

Повернувшись до чайника, що вже кипів, маандрівники невдоволи були свідками повторного виверження пари в центрі озера. Від попереднього виверження минуло сорок хвилин.

Після чаю, огинаючи озеро біля самого берега, маандрівники переконалися в правдивості слів Горохова.

В одному місці вони побачили висунуту з води голову невеликого тюлея, який дивився на людей своїми оксамитовими круглими очима. Але собаки, упізнавши добре знайомого їм звіра, що був ласою здобиччю, кинулися з гучним гавканням до берега, і тюлень, зневажливо пирхнувши, сховався.

— Ваша правда, Микито, це, звичайно, нерпа! — підтвердив Костяков.

ПЕРШІ ОЗНАКИ ЛЮДИНИ

За галявиною знову починався ліс, у якому знову йшли звіриною стежкою, пустивши собак поперед себе. Серед лісу раптом пролунало їхнє відчайдушне гавкання. Наблизившись із рушницями наготові, мандрівники побачили, що собаки зупинили цілий табун коней, які, очевидно, бігли до озера на водопій. Собаки, підібгавши хвости, гавкали й скавчали, а коні дивилися із подивом на цих хоробрих карликів, які насмілилися перепинити їм шлях.

Вони били копитом землю, хропіли, але не наважувалися рушити вперед.

— Ну що нам робити? — вагався Костяков. — Вони заступили нам шлях.

— Доведеться стріляти, — запропонував Горохов.

— Але тільки не кулею! — заявив Горюнов. — М'яса в нас достатньо. Стоять вони незручно, і поранений вожак кинецься на нас, а за ним увесь табун. Стріляйте качиним дробом — він поцілить у найближчих і злякає їх.

Грім пострілу, який прокотився вузьким зеленим коридором стежки, і дрібний шріт, що осипав передніх коней, зчинили надзвичайний реперолох.

Дике іржання стрясало повітря, коні ставали дибки, повертаючи у тісноті, перекидаючи одне одного й ламаючи кущі та молоді дерева обабіч стежки. Суцільною масою табун парешті розвернувся і помчав назад.

— Тепер можна йти спокійно — нікого не зустрінемо в лісі, — сказав Ордин.

Дикі перегони табуна справді розполохали не лише тварин, а й птахів, які на деякий час замовкли. Без перешкод дійшли до наступної галявини, на якій увагу цегайно привернув до себе сніжно-білий пагорб, що височів у центрі й різко виокремлювався на зеленому тлі луку й лісу.

— От так штука! Який великий замет! — вигукнув Горохов.

— Скоріше лід, що не встиг розтанути, — поправив Горюнов.

— Невже тарини бувають такі високі? — запитав Костяков.

— Ні, не бувають. Це мабуть, лід, що намерз навколо гирла дуже потужного джерела.

— Невже таке буває?

Минувши луг, мандрівники переконалися, що пагорб височіє серед невеликого озера, тож припущення, що це намерзла крига або замет, відпадало. Зблизька пагорб мав вигляд уступів, що

піднімалися один над одним, і в бінокль можна було роздивитися, що по них струмками стікає вода.

Усі, вкрай здивовані, розглядали це дивне узвишся, коли раптом із його вершини зі свистом і шипінням вирвався фонтан, який супроводжувався клубами пари; він піднявся метрів на десять і розсипався дощем по уступах. Цікаве явище тривало не більше однієї хвилини, після завершення якого пагорб набув попереднього вигляду і тільки трохи курився.

— Тепер усе зрозуміло! — Це гейзер — гаряче періодичне джерело, які часто виникають у вулканічних зонах Землі, — сказав Ордин.

— Ви маєте рацію, а пагорб — відкладення кременистого туфу, що осаджується з води, поки вона стікає уступами.

Заміряли температуру в озері — вона виявилася 35 градусів за Цельсієм, й зануреній руці здавалася гарячою.

— Ось чому на озері не видно птахів, — сказав Костяков.

— Мабуть, нема й риби: сплесків ніде не помітно, — додав Ордин.

Але озеро не було зовсім мертвим. На дні його виділилися дивні червоноуваті водорості, поміж якими снували купами дрібні ракоподібні, які, очевидно почувалися чудово в теплій воді. Але вищим тваринам вона була не до вподоби — кілька качок, які сіли на озеро, із переляканим криканням знову піднялися, ледве торкнулися води.

— А чи не час нам подумати про почівлю? — запитав Горюнов.

— Так, сонце вже збирається сісти за гори, а вражень ми за день дістали вдосталь, — погодився Ордин.

— І треба вибрати зручне місце, захищене від хижаків, — додав Костяков.

— Таке місце ми не знайдемо — хіба що заліземо на дерево й спатимемо, сидючи на гілках, як птахи, що напевно чи буде приємно.

— Я вважаю, що треба спати не в лісі, а на чистому місці й по черзі вартувати, — заявив Горохов.

— Звичайно, і весь час підтримувати вогонь, який лякає хижих звірів, — сказав Горюнов.

Оскільки поблизу озера палива не було, пройшли вздовж струмка, що витікав із нього, до узлісся, поблизу якого розташувалися під самотньою тополею. Засвітла нарубали дров на всю ніч і розклали два багаття, у проміжку між багаттями й лягли після вечері, розділивши час на двогодинні чергування. Ніч минула не зовсім спокійно: час від часу то ближче, то далі лунали різні звуки — мукашпя биків, іржання коней, ревіння посорогів, крики сов, а собаки

відгукувалися на них гарчанням або гавканням. Із півночі туман почав огортати галявину, і світло щербатого місяця ледь пробивалося; туман повільно повз на південь, іноді розриваючись, і місяць на кілька хвилин яскраво освітлював галявину, а білий пагорб посеред озера іноді здавався плаваючим у молочному морі. Його виверження повторювалися кожні двадцять хвилин і також порушували тишу легким посвистом і шумом води, що спадала вниз.

На світанку повівся досить сильний північний вітер, і туман швидко розсіявся. Сонце, яке зійшло над східним краєм улоговини, що мав вигляд чорного гострозубого хребта зі смугами снігу по уступах і складках, застало мандрівників уже готовими до роботи. Цього дня вирішили йти на схід до краю улоговини й уздовж неї повернутися на базу біля заметів, щоб відвідати Нікіфорова, повідомити його про існування великих ведмедів і носорогів та порадити не полювати на них.

Незабаром знайшли вузьку стежку, що вела з галявини на схід через ліс, який простирився на кілька кілометрів, поступово рідшаючи. Добули кілька рябчиків і великого глухаря, якого собаки загнали на дерево, звідки він із подивом розглядав дивних звірів, поки постріл не скинув його вниз. Галявина, яка змінила ліс, виявилася дуже вогкою, а середина її була справжнім моховим болотом, яке зайняло, очевидно, місце колишнього озера.

Довелося обходити її узліссям, де собаки незабаром вигнали великого оленя.

— Так і є, сохатий! — вигукнув Горохов.

Але це був не сохатий, а олень такий же на зріст, із гордо піднесеною красивою головою, увінчаною величезними рогами, які поєднували в собі особливості рогів як лося, так й ізюбра (благородного оленя); на роги останнього вони схожі були своїми розмірами, на роги першого тим, що закінчувалися широкою лопаткою із зубцями. Ця прекрасна дичина розпалила мисливців і, зупинена собаками, які напали на неї, стала жертвою розривної кулі.

— На сохатого схожий і не схожий, — заявив Горохов. — Що за звір, чи не знаєте, Матвію Івановичу?

— Мені здається, — відповів Горюнов, розглядаючи тварину, — що це — велетенський викопний олень, *Cervus euryceros*, сучасник мамонта.

— Але не з великих. Мабуть, молодий екземпляр, — додав Ордин.

— Ні, олень старий! — заявив Горохов. — Порахуйте, скільки відростків на рогах. Як на мене, йому років п'ятнадцять.

— Очевидно, це порода, яка дрібнішає, — припустив Костяков.

...Це був олень... із гордо піднесеною красивою головою.

— І рідкісна, інших звірів із живих скам'янілостей ми бачили багато, а цього вперше зустріли.

— Отже, його треба обміряти й захопити із собою череп та роги.

— Роги занадто важкі, та й зберегти їх не можна — дивіться, вони весняні, м'які, палиті кров'ю, — зауважив Костяков.

— Жаль! Ну, фотографія хоч буде. Я встиг зняти його, поки він відбивався від собак, — сказав Ордин.

На гаючи часу, обміряли, потім вирізали кращі частини м'яса, нагодували собак досита, відрубали роги й забрали голову для препарування на базі.

— Мозок і язик на вечерю! Це ласа страва! — захоплювався Горохов, який також вирізав шкіру зі спини для лагодження взуття.

За галявиною знов почався ліс, який тягнувся, поступово рідшаючи й дрібніючи, майже до крайнього урвища. Уздовж нього розстилалася метрів на п'ятсот багата мохова галявина: зелений печінковий мох і білуватий оленячий вкривали товстими подушками нерівний ґрунт, приховуючи уламки каменю, які впали з урвища.

— Ех, благодатне місце для оленів! Сюди б приганяти їх на літо, — зітхнув Горохов.

— А чи ви помітили, що на Землі Саншикова, незважаючи на численні озера й болотисті луки, майже нема гедзів? — запитав Горюнов.

— Так, так! Ані гедзів, ані мошкари й навіть комарів зовсім мало, — підтвердив Ордин.

— Одне слово, рай земний! Не те що наш край, де влітку життю не радий від гедзів, — додав Горохов.

— А пригадайте, Микито, що ви казали нещодавно про марево й шайтанів! — засміявся Горюнов.

— Можливо, все, що ми бачимо, тільки мара? — запитав Костяков.

Горохов зніяковіло посміхнувся й похитав головою. Усе, що він бачив за ці два дні, було незвичайне, але на мару не схоже.

— Ось коли ми благополучно повернемося до Козачого, тоді я скажу, мара це чи ні! — викрутився лукавий якут.

На моховищі помітили поблизу кілька північних оленів, що паслися й, побачивши людей, швидко сховалися в кущах.

Ближче до підніжжя урвища натрапили на стадо гірських баранів, які сховалися за величезною брилою, що звалилася зверху. Вони помчали спочатку вздовж урвища, а потім з дивовижною спритністю почали підніматися вузьким карнизом, перестрибу-

ючи через широкі проміжки, які розтинали його на частини. На висоті метрів сто вони сховалися на ширшому уступі.

Урвище у вигляді похмурих чорних стін із буро-червоними патьоками й плямами лишайв піднімалося високими уступами вгору; воно складалося з базальту, який, очевидно, утворював усю окраїну цієї незвичайної западини. Поблизу його підніжжя рослинності не було; тут тягнувся хаос звалених уламків, вкритих лишаями; подекуди в ямах поміж ними білів сніг. Нависла скеля привернула до себе увагу мандрівників. Вона захищала від дощу майданчик у кілька квадратних метрів, вільний від уламків, але весь витоптаний і загиджений гірськими баранами. У його заглибині було щось на зразок природної ніші, на стінці якої гострий погляд Горохова помітив наліт кіптяви.

— Ой, тут були люди! — вигукнув він.

— Ті, які пасли гірських баранів? — засміявся Костяков.

Усі скупчилися коло ніші; в заглибині виявилось кілька голешок, вуглини, зола, обгорілі кістки. Оглянувши уважно майданчик, побачили кілька дуже грубо оброблених кам'яних знарядь і скалки кременю.

— Люди кам'яного віку! — заявив Ордин. — І навіть не неоліту, а палеоліту, судячи з примітивності обробки.

— Коли ж вони жили тут? Може, тисячу років тому? — підхопив Костяков.

— Ні, вогнище досить свіже. Воно на самій поверхні, не вкрите уламками скелі, а тільки пилом, який, мабуть, здіймають барани, коли топчуться тут.

— Отже, ми зустрінемо десь на Землі Сапнікова дикунів кам'яного віку — можливо, людоджерів? — запитав Костяков.

— Обгорілі кістки наче людські, — підтвердив Ордин.

— Невже це будуть ваші онкілони? — звернувся Костяков, непаче з докором, до Горюнова.

— Онкілони пішли із Сибіру кілька сот років тому. На той час північні народи не були вже людьми кам'яного віку — вони знали вживання заліза.

— Так, наші прадіди вже добували руду й кували залізні ножі, стремена, кільця, гаки, — підтвердив Горохов.

— Але поряд з цим широко вживалися вироби з рогу, кістки, каменю, виготовлення яких збереглося в усіх тубільців, які були відірвані від повітряної культури й жили в петрях, куди важкому залізному товару проникнути не легко. Але ці вироби схожі за своєю обробкою з виробами неоліту, і аж ніяк не палеоліту, — пояснив Горюнов.

— Отже, це вогнище не онкілонів?

— Авжеж, ні! Очевидно, тут уціліли люди давнього кам'яного віку, сучасники мамонта, печерного ведмедя та інших тварин кінця льодовикового періоду.

— І якщо вціліли ці тварини, як ми вже переконалися, то, звичайно, могли вціліти й люди, — додав Ордин.

— Якщо тільки онкілони, які мають вищий ступінь культури порівняно з цими дикунами, не знищили останніх, — сказав Горохов.

— Вогнище свідчить, що вони ще існують, або існували дуже недавно, можливо, поодинокі, — зазначив Ордин.

— І побачити дикунів кам'яного віку буде дуже цікаво, — додав Костяков. — Вони живуть, мабуть, у печерах країв улоговини, і треба попередити Нікіфорова, тому що зустріч із ними навряд чи безпечна, якщо вони людожери.

Повернувшись до краю кущів, мандрівники вирушили вздовж них на південний захід і до вечора наблизилися до своєї бази.

Коли білі замети були вже недалеко, Горохов не втримався й підстрелив гірського барана, який стояв на уступі досить зручно для пострілу.

У відповідь пролунав постріл на базі, і незабаром назустріч виїшов Нікіфоров у супроводі Пеструхи, яка, весело помахаючи хвостом, кинулася обнюхувати Крота й Білуху, які вітали її так само.

Нікіфоров напередодні доставив благополучно тушу бика на стоянку, а цього дня добув гірського барана і підвіз запас дров. Він уже вирубував для себе грот у заметі, поставив у ньому намет, обгородив вихід стіною з брил льоду з вузьким проходом, який на ніч також закладався брилами, і в компанії Пеструхи почувався в безпеці.

ЗУСТРІЧ З ОНКІЛОНАМИ

Тиха погода наступного дня затримала мандрівників до полудня на стоянці, бо тільки тоді розійшовся густий туман, який, очевидно, був характерною особливістю клімату Землі Саннікова, — в усякому разі навесні. Це було не дивно: численні теплі озера й струмки давали багато вологи повітрю, а велика площа снігів і льодів, яка оточувала землю, зумовлювала згущення цієї вологи в туман після заходу сонця. Вологий клімат землі пояснював також велику кількість мохів і лишайів у лісах; стовбури всіх дерев були моховиті, а з гілок спускалися численними пасмами сірі лишайі.

Той же туман, очевидно, був причиною того, що Землю Сапникова, незважаючи на висоту її гір, так рідко було видно з острова Котельного; весною тумани, мабуть, висіли майже весь час над нею, а пізніше, коли скресало море, тумани, що стояли над ним, застидали землю густою завісою.

Другу екскурсію вглиб Землі Сапникова здійснили на північний захід. І в цьому напрямку ліси чергувалися з більш-менш просторими галявинами; посередині останніх здебільшого були озера; найближчі з півдня вже заростали, перетворюючись на болота, більш віддалені ще не зазнали цього, але виверження пари були помічені лише в деяких і тільки незначною мірою. Мабуть, з цього боку вулканізм улоговини вже згасав. На галявинах зустрічали биків і коней, але в меншій кількості й обережніших, які, очевидно, добре знали небезпеку близькості людини. Носорогів бачили тільки один раз здалеку. Зате тут було багато кабанів, які населяли очерети поблизу озер, і одного з них добули на вечерю.

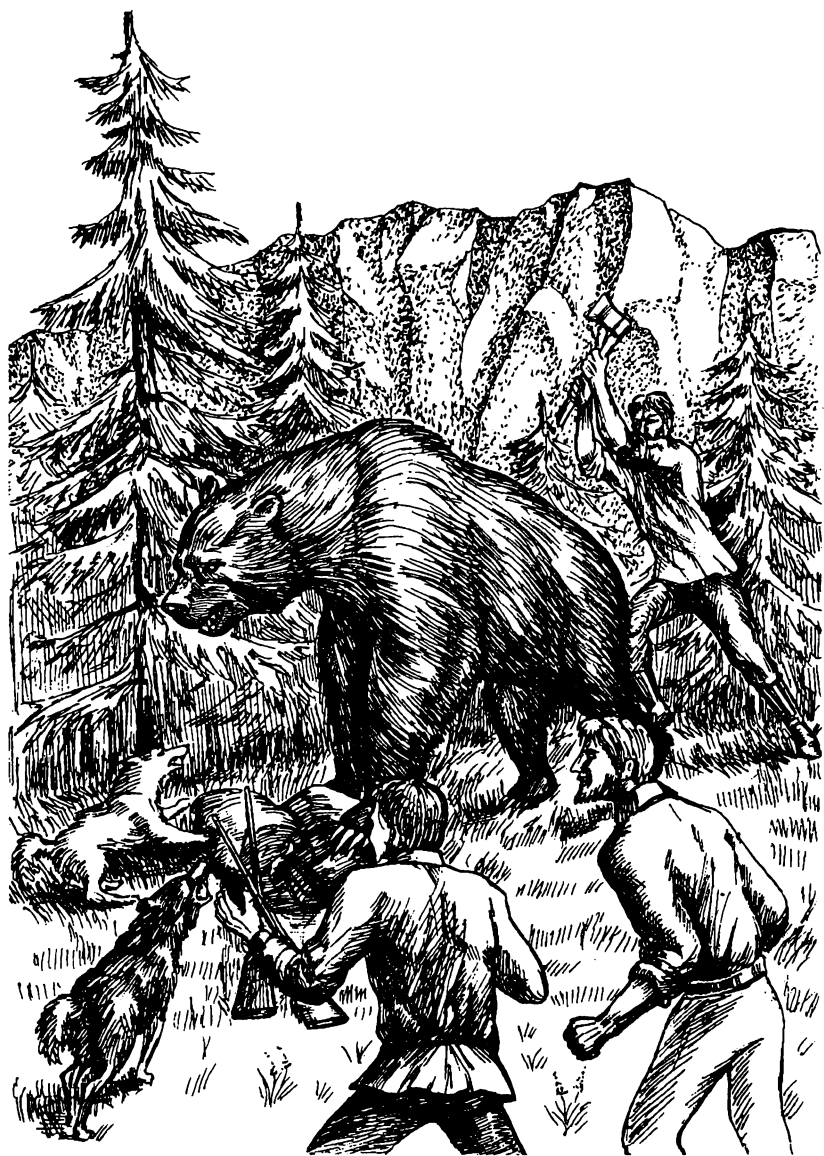
На почівлю зупинилися на узлісся великої галявини й, склавши рушницю та торбини на траву, вирушили в ліс рубати дрова для багаття. Раптом собаки, що залишилися коло речей, відчайдушно загавкали. Горохов і Ордин, які були поблизу, вибігли на галявину й побачили великого ведмедя, який обнюхував їхні торбини, — запах свіжого м'яса, очевидно, роздражнив його апетит. Собаки з гавканням і скавчанням намагалися вкусити його за задні лапи, але він спритно відбивався ними й сердито гарчав.

Що було робити? Рушниця лежала біля торбин, яким загрожувала небезпека бути розідраними на шматки, незважаючи на зусилля собак. Ордин, у якого в руках була сокира, шепнув Горохову:

— Я підійду до нього ззаду й вдарю сокирою. Коли він повернеться до мене — хапайте рушницю й стріляйте.

У цей час ведмідь розідрав кігтями одну з торбин і засунув до неї морду. Ордин швидко підскочив іззаду й з усього маху всадив сокиру до самого обуха в хрестець ведмедя, а потім відскочив убік. Страшне ревіння оголосило галявину; ведмідь став дибки, але тут же перекинувся навзпак, ледь не придушивши Крота. У ведмедя було перебито хребет, і він качався з ревом по траві, розмахуючи передніми лапами. Собаки вчепилися в його перухомі задні ноги, а Горохов, підхопивши рушницю, всадив розривну кулю в лівий бік ведмедя. Через кілька хвилин величезна туша лежала нерухомо, зрештою траву кров'ю.

Підійшли Горюнов і Костяков із оберемками дров. Усі обступили ведмедя, дивуючись з його розмірів: він був у півтора рази

*Горохов і Ордин... побачили великого ведмедя,
який обнюхував їхні торбини.*

більший за відомого їм бурого ведмеда, а ікла його мали понад десять сантиметрів у довжину.

— Ми дешево відбулися цього разу! — сказав Горюнов.

— Одна розідрана торбина й поранений собака, а могло бути гірше.

Справді, ведмідь в агонії зачепив лапою бік Білухи, і він почервонів від крові. Собака вже зализував свою рану, на щастя, неглибоку.

— Надалі нам наука! Хтось має залишатися коло речей із рушницею напоготові, — сказав Ордин. — Не кожного разу вдасться так вправно всадити сокиру в спину величезного звіра.

— Так, потрапиш до нього в лапи — живим не вирвешся! — зауважив Горохов, беручись за здирання шкури.

Ордин зміряв ведмеда, фотографувати його було пізно — вже смеркалося.

Довелось перенести речі в інше місце, бо туша неприємно смерділа, що не завадило собакам наїстися досхочу. Ніч минула неспокійно. Собаки весь час гарчали, але густий туман, який огорнув галявину до півночі, не дозволяв бачити причину їхнього хвилювання. Біля туші, залишеної за сотню кроків осторонь, чулася метушня, плямкання, хрускіт кісток, якісь нічні хижачки бенкетували над залишками. На світанку Горохов знайшов уже обгризений дочиста скелет і бачив двох великих вовків, які швидко зникли з його наближенням.

Цього дня туман, завдяки вітру, розсіявся раніше, і мандрівники продовжували свій маршрут на північний захід. Ведмежу шкуру Горюнов розіп'яв між деревами узлісся, розраховуючи захопити її на зворотному шляху. Минули ще дві галявини з озерами; у другому височів білий пагорб із туфу, але виверження, очевидно, давно не було, тому що туф покритий лишаями.

Виходячи на третю галявину, почули голоси людей на протилежаючому боці. Але собаки здійняли гавкання — і голоси одразу замовкли. Через галявину йшла добре втоптана стежка, що огинала невелике озеро, біля якого на вогкому ґрунті легко було розпізнати сліди людських ніг, узутих у м'які торбаси.

— Оце вже люди не кам'яного віку! — вигукнув Горюнов. — Ті, напевно, ходять ще босоніж.

— І якщо люди взуті подібно до наших північних тубільців, вони мають бути схожі на них і нам не варто боятися зустрічі з ними, — додав Ордин.

Коли обійшли озеро, зарості очерету якого закривали протилежащий край галявини, на ньому виявився зелений пагорб,

із вершини якого вився димок. Коло пагорба стояли люди, а один, забравшись на його вершину, очевидно, оглядав галявину. Помітивши появу прибульців із-за озера, від повідомив про це решту; вони заметушилися, і незабаром назустріч вирушив загін, осіб тридцять, що розсипалися ланцюгом. Коли вони наблизилися, можна було розрізнити, що всі озброєні; кожний тримав у правій руці довгий спис, а в лівій — лук; із-за плеча видно було пера стріл.

На відстані сотні кроків від мандрівників ланцюг зупинився, і один, який ішов стежкою — очевидно, ватажок, — підняв руку й щось гукнув.

— Що він говорить? Якою мовою? — запитав Горюнов Горохова.

— Схоже на чукотську, — відповів Микита. — Наказує нам підняти обидві руки, якщо ми мирні люди.

Мандрівники підняли руки вгору. Негайно ланцюг поновив рух, але, скоротивши відстань кроків до тридцяти, знову зупинився за знаком ватажка, який спитав тепер:

— Що ви за люди, звідки й чому прийшли на нашу землю?

— Скажіть, що ми білі люди й прийшли з південного боку, з Великої землі, щоб подивитися на цю маленьку землю серед льодів, — розпорядився Горюнов.

Горохов переклав сказане.

— Ідіть ближче, білі люди, але знайте, що нас багато і ми всі озброєні, — сказав ватажок загону.

Мандрівники підійшли під наглядом тридцяти пар очей, які пильно стежили за їхніми рухами. Горюнов виступив уперед, подав ватажкові руку. Той спочатку торкнувся своєю правою рукою лоба, потім серця й тільки після цього потис руку прибульцеві. Так само він привітався з іншими. Ланцюг у цей час заходив із флангів, зімкнувся й оточив прибульців колом; воїни стояли пліч-о-пліч зі зброєю в руках і напівголоса обмінювалися враженнями щодо одягу, взуття, торбин, сокир за поясом і блискучих палок на спині чужинців.

Усі вони були голі до пояса, одягнені в м'які шкіряні штани й узуті в торбаси з легкого хутра. Обличчя, груди й передпліччя були вкриті татуванням у вигляді хвилястих ліній, кругів і цяток. На шиї в кожного висіло намисто із зубів, певно, вовчих, попереду з одним, двома чи трьома великим ведмежими іклами. Чорне гладке волосся було зібране на тімені у вузол, в який були встромлені одне, два чи три орлині пера. Тіло було мускулисте, смагляве, обличчя з ледь виступаючими вилицями, чорними очима й прямим носом. Два верхні середні різці були забарвлені

в червоний колір, що робило посмішку людей дивною — рот при цьому ніби роздвоювався на два круглі отвори. Ватажок відрізнявся від решти могутнішою статурою й високим зростом, намистом із ведмежих іклів, червоною смугою вздовж лоба й червоними перами у волоссі. Плем'я, очевидно, було хоробрим і небезпечним ворогом, незважаючи на примітивність озброєння: наконечники списів були виготовлені з прозорого каменю, наконечники стріл — із кості; у багатьох за поясом була засунута кам'яна сокирка з дерев'яним держалом. На спині, крім сагайдака зі стрілами, висів невеликий шкіряний щит.

— Як звуть ваш народ і цю землю? — запитав Горохов за дорученням Горюпова.

— Мій народ — онкілони. І земля ця паша, завойована нашими предками. Мене звуть Амнундак. Я вождь онкілонів. А як звуть вас і вашу землю?

Отримавши відповідь на це і ще кілька запитань, що мали за мету те ж саме — дізнатися, павіщо і яким шляхом білі люди прийшли до них, вождь промовив:

— Ви прийшли здалеку і вас мало — будьте гостями онкілонів. Ходімо до моєї оселі.

Він повернувся й пішов назад стежкою, мандрівники слідом за ним, а воїни — по боках і позаду. Вони зверталися до Горохова з різними питаннями, які стосувалися одягу й зброї, дороги крізь льоди й життя на великій землі, про яку вони дещо знали за переказами, які передавалися з роду в рід. Горохов ледве встигав відповідати, тим паче, що мова онкілонів, хоча й близька до чукотської, все ж трохи відрізнялася від неї й співрозмовники не завжди розуміли одне одного.

Зелений пагорб виявився просторою землянкою — оселею онкілонів. Біля її входу у вигляді дверей, завішених шкурами, вождь зупинився, підняв завісу й жестом запросив гостей увійти. Усім довелося нагнутися, тому що двері були низькі. У центральній частині землянки палало багаття, над яким на перекладині, схожій на рожен, висіло кілька шматків м'яса, що смажилось. Ця центральна частина являла собою чотири товсті стовпи, поставлені в кутках квадрата зі стороною в шість метрів; зверху стовпи були зв'язані товстими поперечинами, поверх яких лежав дах із тонших деревин із квадратним отвором, який був і вікном, і отвором для виходу диму. До кожної поперечини наверху квадрата були прихилені довгі колоди у вигляді скату, які упиралися нижнім кінцем у землю. Кожний скат з боків було закрито коротшими й тоншими деревинами, поставленими навскіс. Таким чи-

ном утворилась оселя, яка мала вигляд хреста із заокругленими вхідними кутками. Три гілки хреста були спальними, у четвертій були двері й склад різного майна; центральний квадрат був кухнею, їдальнею та вітальнею. Ззовні весь остов був покритий товстим шаром землі, порослої травою. Загалом утворилася простора, тепла, але темнувата оселя.

Увійшовши до землянки, вождь повів гостей до сторони квадрата, протилежного до входу, сів, підібгавши ноги, на ведмежу шкіру й посадив решту праворуч і ліворуч себе. Воїни розташувалися вздовж інших сторін квадрата навколо вогню. Коли очі мандрівників поступово звикли до напівтемряви землянки, вони помітили, що в скошених бічних частинах товпляться жінки й діти, які зацікавлено роздивлялися прибульців і поступово просуваючись до воїнів, що сиділи. Жінки були майже голі; тільки вузька, з долошо, пов'язка з темної шкіри, яка за кольором майже не відрізнялася від смаглявого тіла, облягаючи стегна, проходила нижньою частиною живота. У молодих жінок пов'язка була прикрашена вишивкою з тоненьких чорних, жовтих і червоних реміньців. Крім цієї пов'язки, вони носили намисто з дрібних білих, сірих, зелених і червонуватих каменів і такі ж браслети на передпліччях і зап'ястках. Голизна ніби скрадалася татуюванням на грудях, животі, спині, руках, ногах і обличчі у вигляді фантастичних квітів і листя, хвилястих ліній і кружків. Особливу увагу привертала молода жінка вождя, в якій татуювання зображувало двох змій, що обвивали кільцями її ноги, звивалися на животі й боках і закінчувалися голівками, звернутими одна до одної між грудьми й ключицями; дві менші змії обвивали її руки й закінчувалися на обох лопатках. На смаглявім тілі ці чорно-сині змії справляли моторошне враження.

Риси обличчя жінок були дрібніші, ніж у чоловіків, і деяких можна було назвати навіть красивими; вони мали струнку статуру й пропорційні форми.

Діти були зовсім голі, а підлітки обох статей носили такий самий поясок сором'язливості, як і жінки, який у дівчаток теж був вишитий. Їхнє волосся було заплетене в дрібні кіски, а в хлопчиків закручене у вузол на тімені. У жінок волосся було заплетене у дві коси, які спускалися на груди й були прикрашені камінцями; у дівчат кіс було чотири: дві по боках голови, які спускалися на груди, і дві позаду, спадаючи на спину.

Ампундак зробив знак жінці зі зміями, і вона дістала зі скриньки, обитої шкірою, невеликі дерев'яні чашки, наповнила їх молоком із бурдюка, що висів на стовпі, і подала одна за одною

вождеві, який передав їх гостям. Залишивши останню собі, він, підносячи її до вуст, красивим жестом запропонував брати з нього приклад. У чашках виявилось густе оленяче молоко, трохи кисле, але смачне, у всякому разі для мапдрівників, які вже давно не пили його. Чашки були наповнені ще раз, після чого жінка зняла з кілка підсмажене м'ясо, нарізала його кістяним ножом на товсті шматки й у дерев'яному коритці подала вождеві, який роздав по скибці кожному з гостей. Поки вони їли м'ясо, запиваючи молоком, Амнундак звернувся до населення землянки з промовою, змісту якої Горохов не второпав, бо вождь говорив надто швидко. Горюнов попросив вождя пояснити, що він сказав. Амнундак повільно, щоб Горохов міг перекладати кожне слово, розповів ось що:

— Наш народ, онкілони, багато років тому, змучений безперервними війнами з чукчами через оленячі пасовиська, вирішив піти від цих людей якнайдалі. Спочатку перейшли льодом на близькі острови, викопали землянки й стали жити спокійно. Але земля не сподобалася: влітку туман, взимку туман, весною туман, цілий рік туман. Люди почали мерти, олені також. І побачили люди, що птахи весною летять далі, на північ, а восени повертаються жирні. Надумали — підемо самі туди, куди птахи летять. Пішли раз — море не пустило, пішли вдруге — море замерзло погано, хуртовина поламала лід, багато народу й оленів потонуло. Дочекалися найхолоднішої зими, уперед послали розвідку. Лід міцний був. Усі пройшли й знайшли цю землю. Небагато залишилося людей, — мабуть, п'ятдесят було, а може й не було, не знаю.

Вождем на той час був великий шаман, який зцілював усі хвороби; він показав народу шлях на цю землю. Перед смертю він оголосив, що спокійно житимуть на цій землі онкілони доти, поки до них не приїдуть білі люди з Великої землі. І сказав він, що в руках у білих людей будуть громи й блискавки, неначе у властителів неба, які вбивають здалеку.

Коли ми побачили вас, перших білих людей, які прийшли до нас із Великої землі, ми пригадали слова старого шамана.

ЖЕРТВИ Й МОЛІННЯ

— Скажіть вождеві, — звернувся Горюнов до Микити, — що ми цілком мирні люди й лиха нікому не заподіємо. І нас привели сюди птахи, які летіли на північ. Ми захотіли тільки подивитися на ту землю, де птахи проводять літо. Ми подивимося її і підемо назад на нашу землю.

Горохов переказав ці слова.

— А чи є у ваших у руках громи й блискавки, що поражають здалеку? — запитав Амнундак.

Після цього питання очі всіх присутніх упилися в чужоземців у тривожному очікуванні. Горохов із подивом поглянув на Горюпова, а той сказав:

— А чи наші рушниці не громи й блискавки, що поражають здалеку? Онкілони так чи інакше дізнаються про них. Тож скористаймося нагодою й оточімо себе ще більшою пошаною, щоб нас вважали посланцями богів і не заподіяли нам лиха.

— Так, у нас є громи й блискавки! — повідомив Горохов вождеві.

Тривожний шепіт пробіг у натовпі. Ті, хто сидів ближче до мандрівників, мимоволі відсахнулися. Вождь сказав:

— Покажіть їх нам, щоб ми знали, що ви — саме ті, кого послало небо. Але прошу вас — не вбивайте онкілонів!

— Вийдімо з оселі, щоб блискавка не поразила людей, — сказав Горюпов.

Вождь урочисто підвівся й пішов до виходу; за ним — мандрівники й усе населення, що трималося від них шанобливо на певній відстані.

— Приведіть жертвового оленя! — розпорядився Амнундак. — Нехай білі люди вразять його, щоб принести в жертву богам.

Кілька онкілонів побігли в ліс за землянкою й вивели звідти великого, майже білого північного оленя; тварина, ніби відчуваючи свою долю, опиралася й ревіла. За наказом Горохова, оленя прив'язали до кілка за двісті кроків від землянки. Мандрівники, заміпивши в рушницях розривні кулі звичайними, дали залп — й олень упав, як підкошений. Від грому пострілів усі онкілони впади на коліна й схилилися перед могутніми чужоземцями.

Піднявшись, Амнундак вимовив голосно, щоб чули всі присутні:

— Ми знаємо тепер, що ви — посланці неба, про яких говорив великий шаман. Будьте нашими гостями; все, що ми маємо — житло, їжа, одяг, олені, — ваше, розпоряджайтеся ним! Сьогодні ввечері шаман звернеться до богів і проситиме помилувати онкілонів, які зустріли посланців неба як дорогих гостей.

Закінчивши промову, Амнундак приклав руку до лоба, до серця й низько вклонився гостям, усі онкілони повторили його жест. У цей час притягли труп оленя й поклали до ніг вождя, який, показуючи на чотири рани в боці тварини, сказав:

— Усі чотири блискавки вразили жертву. Жінки, приготуйте м'ясо до вечірнього моління! Воїни, запросіть шамана в нашу оселю!

Після повернення в землянку поповилося частування молоком і копченою олениною, до якої подали коржики з борошна,

приготовленого з плодів водяного горіха, і печену цибулю лілії. Ані хліба, ані чаю, ані тютюну онкілони не знали, і кілька сухарів та шматків цукру, які мандрівники дістали з торбин, пішли по руках, їх оглядали, обнюхували й куштували з великою цікавістю. Ще більшу увагу викликали люльки, які Горохов і Ордин запалили після їжі. Із певним жахом онкілони дивилися, як білі люди ковтають дим, через який сусіди кашляли і чхали. Велике захоплення викликав мідний чайник, повішений над вогнем; онкілони мали тільки дерев'яний і глиняний посуд і варили в ньому м'ясо, нагріваючи воду розпеченим каменем. Але чай без цукру, якого у мандрівників було малувато, щоб пригощати всіх, нікому не сподобався. Амнундак насилу випив запроповану йому чашку й заявив, що напій онкілонів — він показав на бурдюк із молоком — смачніший.

Сокири й мисливські пожі також викликали величезну зацікавленість; їх оглядали, гладили, пробували й захоплювалися блиском, міцністю й дією порівняно з кам'яними сокирами й кістяними ножами онкілонів. За знаком Амнундака жінка зі зміями дістала із скриньки залізний пожік грубої роботи, поїдений іржею, який зберігався як реліквія. Показуючи його гостям, вождь сказав:

— Наші предки мали такі пожі, сокири, наконечники списів і стріл, які вимінювали в якутів, але самі робити не вміли. І ось, коли вони прийшли сюди, ці речі мало-помалу стали непридатними, поламалися, загубилися й онкілони знову почали робити кам'яні й кістяні.

Крот і Білуха, які вместилися біля ніг гостей, викликали в онкілонів, які не мали собак, спочатку деякий острах. Коли Горохов запитав, чому в них немає собак, Амнундак розповів ось що:

— Через цих злих звірів почалася війна наших предків із чукчами. Наші предки були оленярами й собак не тримали, бо собаки нападають на оленів. Наші предки жили на березі моря і займалися оленярством і рибальством, ловлею тюленів, моржів; оселі будували з лісу, викинутого морем. Але ось прийшли чукчі, у них було багато собак, але не було оленів. Вони почали відтісняти нас із риболовних і звіроловних місць; коли в них не вистачало риби для собак, вони забирали в нас оленів. Через це й почалася війна. Чукчів було багато, нас було мало. От і довелося піти від них сюди.

— А скільки онкілонів живе тут? — запитав Горохов. — Увесь ваш народ тут? — Він обвів рукою присутніх.

Амнундак засміявся:

— Таких осель у нас двадцять. У кожній живе один рід, осіб двадцять-тридцять.

— Де ж інші оселі?

— У різних місцях. Оленям потрібен мох. Не можна всім жити близько — тісно стане й людям, і оленям.

— У кожній оселі є такий вождь, як ти?

— Ні, я головний вождь усіх онкілонів! — гордо заявив Амнундак. — Мій рід найбільший. Але в кожній оселі є свій пачальник, голова роду.

Справді, населення землянки, рахуючи жінок і дітей, доходило до шістдесяти осіб. Горюнов підрахував, що якщо в решті землянок живе в середньому по двадцять п'ять душ, усіх онкілонів на Землі Саннікова має бути близько п'ятсот тридцяти людей.

У розмовах і частуванні час минув до вечора. На заході сонця на галявину до землянки пригнали стадо оленів, і мандрівники спостерігали сцену доїння маток, у якому взяли участь усі жінки й дівчата, які швидко перебігали з дерев'яними дійницями від однієї тварини до іншої; стадо складалося з двохсот із гаком голів. На ніч воно залишалося на галявині й охоронялося по черзі воїнами від нападу хижаків.

Коли настали сутінки й усі повернулися до землянки, з'явився шаман, який жив окремо за кілька кілометрів. Це був високий худорлявий старий із запалими щоками й проникливими очима, які глибоко сиділи під навислими бровами. Незважаючи на порівняно теплу погоду, він був одягнений у довгу шубу, хутром назовні, із коміра й пояса якої на ремінцях звисали мідні й залізні бляхи та палички дивної форми, дуже потерті, що очевидно були принесені ще з материка й переходили від шамана до шамана. У руці він тримав невеликий бубон, прикрашений шкіряними червоними й чорними стрічками й залізними брязкальцями. Гостроконечна шапочка, на зразок скуфії, із майже облізлим хутром ховала його волосся. Вклопившись із гідністю вождеві й уважно оглянувши чужоземців та їхніх собак, які, побачивши дивно одягнену людину, глухо загарчали, шаман усівся окремо біля яскраво палаючого багаття і, відклавши бубон, простягнув до вогню свої кістляві руки, бормочучи якісь слова. За знаком вождя жінки подали шаманові чашку з молоком, яке він випив, спочатку бризнувши кілька крапель у вогонь.

Над багаттям на довгих паличках смажилася нарізана невеликими шматками оленина. Поряд варився суп, або, правильніше, соус, з оленини й бульб лілії в циліндричній дерев'яній посудині, в якій кипіння води підтримувалося за допомогою розпечених

у багатті невеликих каменів. Одна жінка час від часу виймала з багаття розпечений камінь, користуючись двома паличками з па-конечниками з кам'яних плиток, опускала його в посудину із юшкою, а інший камінь, який вже охолонув, витягала й клала в багаття.

Коли дрібно порізане м'ясо зварилося, вождеві, шаманові й гостям подали по чашці м'яса, политого юшкою, і дерев'яні виделки досить витонченої роботи. Але, скуштувавши юшку, мапдрівники переконалися в повній відсутності солі. Онкілони, подібно до чукчів, не вживали її. Довелося дістати з торбин свою сіль, щоб посолити суп. Ця речовина теж пішла по руках; її почали куштувати, сподіваючись, що вона також солодка, як цукор, але потім довго відпльовувалися й не могли зрозуміти, нащо білі люди псують цією гидотою смачну юшку та м'ясо.

Після юшки подали смажене м'ясо й коржики з водяного горіха, вечерея закінчилася чашкою молока. Коли посуд було прибрано, прогоріле багаття зсунули зовсім убік, щоб очистити весь центральний квадрат для моління. У землянці запанувала напівтемрява, яку осявали червоним світлом вуглини, що ледь жевріли.

Під час вечереі Амнундак розповів шаманові, як з'явилися білі люди на землі онкілошів, хто вони, що робили, як поразили оленя. Шаман слухав мовчки, киваючи головою й зрідка запитуючи. Після вечереі, перед початком моління, він наказав вивести собак із оселі. Коли це було виконано, він усівся серед очищеної ділянки, оточеної колом глядачів, потім дістав із шкіряного мішечка, підвішеного до пояса, пучку білуватого порошку, висипав його на долоню й слизнув язиком. Горохов повідомив мапдрівників, що це сушений мухомор, який камчадали, коряки й деякі інші народи вживають як наркотичний засіб, що викликає своєрідне сп'яніння.

Посидівши деякий час мовчки, із поглядом, пильно спрямованим на жевріючі вуглини багаття, шаман узяв бубон, провів по ньому рукою — і відразу залунали ледь чутні звуки туго натягнутої шкіри, що задзвеніла під пальцями. Під їх акомпанемент, що поступово посилювався, він заспівав спочатку повільно й напівголосно, гортанними звуками, потім дедалі швидше, поки спів і гудіння барабана не злилися в суцільний гул, з якого виривалися окремі слова, неначе крики. Шаман спочатку сидів, розгойдуючись назад і вперед, не відводячи погляду від вогню, але потім, дійшовши до нестями, підскочив і став кружляти на одному місці все швидше й швидше, продовжуючи бити в бубон і завиваючи. Його довга шуба й ремінці з бляхами й паличками при цьому обертанні відходили від тулуба і царешті утворили три конуси, насаджених один

па один і увінчаних конусом його шапки. Руки з бубном були підняті над шапкою й знаходилися в безперервному русі, бубон крутився, хитався, танцював, випускаючи голосне гудіння.

Аж ось пісня його різко обірвалася диким криком, шаман опустився на землю і, розкинувши руки та впустивши бубон, упав пеначе в безпам'ять, яку ніхто не наслідуватися порушувати. Тонка струмика піни стікала з кутка рота по впалій щоці. Усі глядачі зберігали мовчання, і в землянці, яка щойно наповнювалася хаосом звуків, запанувала моторошна тиша. Навіть собаки, прив'язані за землянкою, гавкання яких час від часу вривалося в пісню шамана, замовкли.

Хвилини через п'ять шаман підвівся, випив піднесену йому чашку молока й потім тихим голосом вимовив кілька слів, які викликали в слухачів хвилювання й шепотіння. Вождь повторив їх голосно, а Горохов переклав:

— Духи неба повідали шаману, що на народ онкілонів чекає велике лихо.

Ампундак підняв руки до неба, але шаман зупинив його жестом й вимовив іще кілька слів. Радісний шепіт пробіг рядами глядачів, і вождь, опустивши руки, проголосив:

— Шаман каже, що лихо, можливо, не станеться, поки чужинці будуть жити на землі онкілонів. Так повідали духи.

Шаман повільно підвівся, вклонився вождеві та мандрівникам і вийшов у супроводі двох озброєних воїнів. Після його виходу в землянці здійнявся жвавий гомін. Мандрівники теж перешіптувалися. Результати чаклування були для них трохи несподіваними. З одного боку, вони давали їм безпечність перебування серед онкілонів і всіляку допомогу, але зв'язували їх із цим народом як своєрідну страховку від лиха. У їхні плани входила зимівля на Землі Санникова, але не довше наступної весни. Чи відпустять їх тоді онкілоні?

— Не важко здогадатися, — сказав Горюнов, — що хитрий шаман вигдав цю поправку до свого пророцтва, що є варіантом їх переказу, нам уже відомого. Старий зрозумів, що люди, які володіють громами й блискавками, будуть дуже корисними для онкілонів як їхні друзі, але можуть бути дуже страшними як вороги.

— І, якщо відпустити їх, — додав Ордин, — вони, знаючи дорогу в цю прекрасну землю, повернуться у великій кількості й витіснять онкілонів, як колись чукчі.

— Цілком правильно! — зауважив Костяков. — Адже ці люди, відірвані століттями від світу, не мають уявлення, що відбувається зараз і живуть спогадами про старовину.

— У будь-якому разі, ми поки що не повинні казати їм, що збираємося йти в недалекому майбутньому, — сказав Горюнов.

— Так, вони можуть просто заарештувати нас і тримати на замку, — додав Ордин.

— Або, у кращому разі, постійно супроводжувати нас й обмежувати свободу пересування, — зауважив Костяков.

— Поживемо з ними, познайомимося ближче й поступово переконаємо, що всі ці пророкування безглузді й що їм ніщо не загрожує в майбутньому.

Вождь постійно прислухався до розмови чужоземців і нарешті підвівся і промовив голосно, щоб чули всі мешканці, розмови яких затихли відразу.

— Онкілопи, воїни й жінки! Ви чули, що сказав шаман, що повідали йому небесні духи. Поки білі прибульці з нами — лиха не буде. Тож будемо просити їх залишитися з нами!

— Так, так, будемо просити! — залунали голоси з усіх боків.

Вождь обернувся до гостей і, схилившись, вимовив:

— Білі люди, посланці богів, народ онкілопів просить вас залишитися жити з ним. Ви врятуєте онкілопів від лиха. Ми дамо вам усе, що ви хочете — краще житло, багато їжі, теплий одяг, коли настане зима, найкращих жінок, — щоб ви не відчували потреби ні в чому. Ви будете жити як наші вожді.

— Усе, усе дамо вам, тільки лишайтесь з нами! — повторив хор чоловічих і жіночих голосів, і з усіх боків до гостей благально потяглися руки.

Горюнов підвівся і відповів:

— Добре, ми згодні залишитися у вас як ваші гості, поки ви самі нас не відпустите. Але ми хочемо оглянути всю вашу землю, і ви маєте показати її нам.

Горохов переказав ці слова й крики радості оголосили землянку. Вождь удруге схилився перед гостями й потис руку кожному з них, спочатку прикладаючи свою руку до лоба й серця, що означало, як вони дізналися пізніше, «від чистого серця й без затаєних думок». Потім він сказав:

— Скоро в нас буде весняне свято, на якому зберуться всі молоді жінки й дівчата племені, і ви зможете, якщо захочете, обрати собі дружин. Ви залишили своїх жінок там, далеко, — він махнув рукою на південь, — а жити чоловікові без жінки нудно.

— От ми й у женихи потрапили! — засміявся Горохов.

— Але це дуже обмежить нашу свободу! — зауважив Горюнов.

— Ну, там видно буде! — філософські підсумував Ордин.

СВЯЩЕННИЙ КАМІНЬ

Коли онкілони, які шумно висловлювали свою радість щодо згоди чужинців залишитися в них, трохи заспокоїлися, а жінки знову розклали багаття, Амнундак звернувся до гостей:

— Ви сказали, що хочете оглянути всю нашу землю. А чи знаєте ви, що це небезпечно? У лісах живуть різні хижі звірі.

— Ми їх не боїмося — наші блискавки поразять кожного хижака перш, ніж він нападе на нас, — почув він у відповідь.

— Крім хижих звірів у лісах живуть погані люди, набагато небезпечніші, ніж звірі.

— Це цікаво! — сказав Ордин товаришам.

А Горохов запитав:

— Що це, теж онкілони? Чому вони небезпечні?

— Ні, це не онкілони. Це дикі люди, й ми постійно воюємо з ними. Вони дуже сильні, й сам на сам ми не можемо боротися з ними. Ми називаємо їх «вампу», що означає «голі люди».

— Де ж вони живуть?

— Вони живуть далі, на схід від нашої землі. Вони ховаються в лісах, нападають іноді на наші оселі, коли воїни на полюванні, і вбивають старих і дітей, а жінок забирають. Ми дуже боїмося їх. І ви з ними не справитесь, якщо вони нападуть на вас із засідки з великими дрючками, списами й ножами.

— Невже їх так багато?

— Ми не знаємо, скільки. Коли наші предки прийшли в цю землю, вона вся була заселена цими дикими людьми. З ними довго воювали й витіснили їх на схід.

— У них теж є оселі?

— Ні, вони живуть узимку в печерах, а влітку на деревах, як птахи в гніздах...

— Ось чий сліди ми бачили під час минулої екскурсії! — зауважив Горюнов.

— У них є живі боги, величезні й дуже злі, — продовжував Амнундак, — вони приносять їм жертви.

— Які такі боги?

— Чи бачили ви на нашій землі великого звіра з рогами на морді?

— А, носорога! Так, бачили.

— Їх боги ще набагато більші. Але замість рогу в них на голові п'ята нога або рука, довга й гнучка. Цією ногою звір ламає ліс, хапає людей, кидає їх на землю й топче іншими ногами.

— От так звір! — здивувався Горохов.

— У цього звіра з пащі стирчать два довгих білих зуба, як ікла у ведмеда, але набагато довші й товщі.

— Очевидно, це слони! — здогадався Горюнов.

— А чи не мамонт це? — припустив Ордин. — Слопам на півночі не місце. Чи є в нього шерсть? — звернувся він через Горохова до вождя.

— Так, він волохатий, шерсть на ньому червона.

— Невже в мамонтів шерсть була червоною? — дивувався Костяков. — Я вважав, судячи з малюнків, що вона була чорною.

— Це неправильно, — зауважив Ордин. — На трупах, знайдених у Сибіру, шерсть була червоно-бура або руда. Та невже вампу вдалося приручити мамонтів?

— Цими зубами, — продовжував вождь, — звір риє землю й добуває коріння, яке з'їдає, а взимку згрібає сніг, щоб знайти траву. Ці зуби нам дуже потрібні, ми робимо з них найкращі пожі, списи, стріли. Але нам рідко вдається вбити цього звіра: дикі люди ретельно стережуть своїх богів.

— Тим цікавіше познайомитися з вампу і з їхніми свійськими мамонтами! — вигукнув Горюнов.

— Я все розповів вам, — закінчив Амнундак. — Ви знаєте тепер, що вам одним до диких людей іти не можна. Вони вб'ють і з'їдять вас, а для онкілонів почнуться нещастя. Ми оберігатимемо вас; усі воїни підуть із вами до диких людей. Ми почнемо велику війну, щоб їх знищити. Ваші блискавки допоможуть нам убивати вампу та їх богів.

— Каральна експедиція, — засміявся Ордин, — і ми в ролі катів! Не дуже втішно.

Але онкілонам слова вождя припали до серця. Вони, мабуть, мали вагомі підстави, щоб так ненавидіти вампу. Такі люті сусіди, звичайно, не могли бути приємними мирному племені, яке пішло з материка через війни.

Вичерпавши тему з вампу, Амнундак заявив, що час приготувати гостям місце для почівлі. У скошеній частині землянки навпроти входу, яку займав він із сім'єю, жінки очистили половину, розіслали на землі оленячі й ведмежі шкури і поклали навіть подушки — валики зі шкіри, набиті оленячою шерстю. Цю половину відгородили від тієї, що залишилася для сім'ї вождя, розставивши в ряд скриньки з домашнім скарбом, й Амнундак запропонував гостям лягати спати. У двох інших, бокових частинах землянки онкілопи вже вкладалися; чоловіки роздягалися догола й складали одяг у головах, а зброю коло себе. Один воїн залишився на варті біля входу, а трое лягли, не роздягаючись, біля багаття

і в проході, щоб змішувати його по черзі. Вартовий підтримував вогонь, який зігрівав землянку, і час від часу виходив надвір за дровами. Мінялися також воїни, які пильнували оленяче стадо на галявині й перегукувалися одне з одним.

Ніч минула спокійно. Онкілони почали прокидатися на світанку. Найпершими піднялися жінки, посилили вогонь і почали смажити м'ясо та розжарювати камені для приготування юшки; інші побігли доїти оленів і для цього одягалися, бо надворі було прохолодно. Вони надягали своєрідний шкіряний одяг, у якому панталони було з'єднано з курткою в єдине ціле з великим розрізом на грудях. Жінка спочатку просовувала ноги, а потім швидко піднімала одяг на тулуб і засовувала руки в короткі рукави. Повернувшись до землянки, вона легким рухом спускала куртку — і весь одяг зісковзував до ніг.

Мандрівники, лежачи на своїх шкурах, зацікавлено спостерігали, як швидко й легко одягалися й роздягалися жінки і як майже голі поралися біля вогню, що яскраво освітлював їхні смагляві тіла.

Мандрівники звернули увагу на те, що молоді жінки й дівчата, яких легко було відрізнити від перших за їхніми чотирма косами, дивляться часто в їхній бік, шепочуться й хихикають. Легко було здогадатися, що красунь цікавить питання, на кому з них зупинять свій вибір могутні чужоземці, коли вони стануть брати собі дружин на весняному святі.

Горохов підслухав, що онкілонок найбільше цікавили густі вуса й бороди трьох його товаришів та їхня світла шкіра. В онкілонів рослинності на обличчі майже не було, тільки в старих виростали рідкі вуса й тоненька борідка. Горохов, як якут, у цьому був схожий на онкілонів і мав таку ж смагляву шкіру, тож він онкілонок не приваблював.

Поки жінки поралися, чоловіки, не кваплячись, одягалися, потім оглядали свою зброю. То з одного, то з іншого кутка землянки долітали дитячі голоси, іноді плач немовляти, на який спішила та чи інша з жінок, щоб нагодувати його груддю.

Мало-помалу всі піднялися. І почався сніданок із тим самим одномаїтним меню — смаженим і вареним м'ясом, тільки замість холодного молока з бурдюка дали гаряче, розбавлене водою й злегка заправлене борошном із водяних горіхів, щось на зразок юшки, в якій плавали маленькі шматки підсмаженого сала. Юшка виявилася досить смачною.

За сніданком спитали вождя, скільки років онкілони живуть на Землі Санникова. Мандрівники вже знали, що цей народ

неписьменний й усі відомості про життя предків передаються у вигляді переказів від покоління до покоління, можливо, прикрашеної вимислом. Але виявилось, що примітивний літопис онкілони мають.

— Понад чотириста років, — відповів Ампунак, трохи подумавши. — Якщо хочете знати точно, то підемо зараз до шамана; біля його оселі є камінь, на якому кожний рік відмічено.

Після сніданку мандрівники в супроводі вождя й десятка озброєних воїнів вирушили широкою стежкою через ліс на захід. Дорогою Ампунак показав гостям уміло сховану пастку на стежці — квадратну яму завглибшки більш як два метри, перекриту тонкими жердинами, гілками й старим листям. У такі пастки зрідка потрапляли бики, коні й навіть носороги, яких онкілони добивали списками й стрілами.

— Таких пасток дуже багато на звіриних стежках нашої землі, і ви можете теж потрапити в них, якщо ходитимете без проводиря, — застеріг вождь.

— Попереду нас, — заперечив Горюнов, — завжди біжить собака, який розумніший за носорога й бика; він зупиниться перед пасткою й викаже нам її.

— Онкілонам собаки були б дуже корисні, — зауважив Ордин, — і для полювання, і для охорони житла, і під час війни з дикими людьми.

— От ваші собаки розплодяться у нас, і за кілька років ми матимемо сторожів! — сказав Ампунак із такою впевненістю, що співрозмовникам залишилося тільки презирнутися з посмішкою.

Незабаром звернули з великої стежки вбік і вийшли на невелику галявину з оселею шамана; вона була схожа на землянку вождя, але набагато менша, бо шаман жив тільки з одним учнем і старою жінкою, яка готувала їжу.

Шаман, очевидно вже попереджений про відвідини, чекав на гостей біля порога землянки й повів їх на почесні місця навпроти входу. Внутрішність оселі була схожа на своєрідний анатомічний музей: на чотирьох стовпах, на поперечинах і під схилом бокових стін білили черепи жертвних оленів, биків, коней, а над почесним місцем красувався череп носорога з величезним рогом.

Як тільки гості сіли, стара подала частування, яке складалося з вареного мозку, язика й губів жертвовного оленя, якого чужоземці вбили напередодні своїми блискавками. Ці ласі частини жертвних тварин завжди діставалися шаманові, як служителеві божества.

Дізнавшись від Ампунака бажання гостей подивитися камінь, на якому записані роки життя онкілонів, шаман після сніданку

повів їх далі на захід. Стежка незабаром вивела на окраїну улоговину. І тут здіймалася висока, неприступна стіна того ж чорного базальту, вершина якої ховалася в хмарах, що низько висіли цього дня над улоговиною. Біля підніжжя урвища, як і в інших місцях, лежали розсипи й брили вкритих лишаями каменів, що впали зверху. Серед них виділялася величезна брила в кілька сотень тонн вагою. Простір навколо неї було розчищено від каміння і вирівняно у вигляді широкого кола. Перед цією брилою молилися й приносили жертви. Кістки жертвних тварин лежали грядюю вздовж підніжжя брили, оточуючи чорний камінь зловісною білою смугою.

— Цей камінь, — пояснив Амнундак, — упав із неба у рік приходу наших предків на цю землю. Тому ми пошановуємо його, як дар богів. Кожного разу, коли після зимової ночі сонце вперше з'являється нам, тут здійснюється велике моління й приноситься жертва. Шаман відмічає цю подію ризкою на камені. Тому ви можете полічити, скільки років ми вже живемо тут.

Він підвів своїх гостей до південного дуже гладкого боку брили, на якій виднілися висічені твердим знаряддям невеликі вертикальні ризки, кожна десята була набагато довшою, тож легко було полічити їх. Виявилось, що онкілони провели на Землі Саннікова вже чотириста двадцять чотири роки.

— Коли Амнундак сказав, що цей камінь упав із неба, — зауважив напівголосно Ордин, — я подумав, що це величезний метеорит, і дуже зацікавився цим. Але виявляється, що це просто базальт і упав він, звичайно, з цього урвища.

— Що він каже? — запитав шаман.

Горохов переказав, що біла людина вважає, що камінь упав з гори, а не з неба.

Шаман із докором похитав головою і сказав:

— Великий шаман, який привів наших предків сюди, сам бачив, як цей камінь падав, і перший вклонився йому.

— З гори падають тільки маленькі камені, — додав Амнундак, — а цей більший, ніж наші оселі. Під ним лежать п'ять оленів, яких він задавив як першу жертву богам від прибульців на цю землю. Відтоді й почали приносити тут жертви. Це було знамення згори.

Поки відбувалася ця розмова біля підніжжя священного каменя, Костяков, відійшовши в бік, непомітно встиг сфотографувати його разом із співрозмовниками.

Потім Амнундак повів гостей до підніжжя урвища й показав їм велику печеру, в якій раніше жили вампу. Напередодні падіння каменя біля підніжжя була велика битва онкілонів із вампу,

й онкілони здобули тут першу велику перемогу, яка змусила вампу відступити на схід. Ця подія теж пов'язувалася з каменем.

У печері валялися ще напівзотлілі дрючки, поламані списи з крем'яними наконечниками, гнилі залишки звірячих шкур; видно було вогнища й купки обгорілих або розколотих кісток.

Загалом ця печера з кістками, похмура чорна стіна, що губилася в хмарах, чорний величезний камінь, оточений купами кісток серед голих розсипів, справляли моторошне враження, і мандрівники були раді повернутися до зеленого лісу, що лежав на їхньому шляху додому.

На галявині коло оселі Ампундака вони застали початок кипучої діяльності — онкілони взялися за спорудження землянки для своїх гостей-полонених. Воїни й жінки були зайняті роботою: одні копали ями для чотирьох стовпів, другі перерубували й обтесували колоди, треті приносили деревину з лісу, де лунало цюкання сокир дроворубів, жінки нарізали дерен для даху. Але, незважаючи на завзяття будівельників, справа просувалася повільно, бо кам'яні сокири, кістяні пожі й крем'яні скребла важко справлялися з деревом.

Подивившись деякий час, як повільно перерубують товсту колоду для стовпа, Горюнов запропонував товаришам:

— Нумо, покажемо онкілонам, як працюють білі люди!

— Правильно, покажемо! — погодився Горохов.

Усі четверо принесли свої сокири й узялися за роботу; швидко полетіли тріски, з кожним ударом сокира врзалася глибше в дерево, і те, на що онкілонові з кам'яним знаряддям треба було півдня, залізна сокира робила за чверть години. Коли сокири білих людей застукали по деревинах, онкілони кинули свою справу й стовпилися навколо них, дивлячись із захопленням, висловлюючи різними вигуками своє здивування швидкістю роботи. Поки жінки встигли викопати чотири неглибокі ями, довбаючи землю, на їх щастя, м'яку, ножами й вигрібаючи її руками, чотири стовпи були вирубані, обтесані й поперечини до них заготовлені.

— Ех, шкода, що нема свердла, щоб провертїти дірку й запустити добрий клин для закріплення! — скаржився Горохов.

— Або стамески, щоб посадити поперечину на стовп шипом, — додав Горюнов.

— Так, це не завадило б, бо якщо станеться легкий землетрус, накатник скосів легко може зіскочити з місця й придавити нас, як у пастці, — сказав Ордин.

— Невже тут можуть бути землетруси? — поцікавився Костяков.

— Ще б пак! Адже ми на дні кратера старого вулкана, ще не зовсім згаслого, як доводять гарячі джерела в озерах.

— Нумо, Микито, спитайте, чи буває, що земля тут трясеться, — запропонував Горюнов.

Відповідь була ствердною: онкілони час від часу відчували струси землі, але здебільшого легкі, які не завдавали шкоди. Старі люди пам'ятали, що колись давно стався один досить сильний землетрус, який спричинив часткове руйнування всіх осель; при цьому було задавлено щось із двадцятєро людей, які не встигли вибігти надвір.

— Тоді ми, про всяк випадок, підіпремо накатник ще однією поперечиною, щоб він не зіскочив! — придумав Ордин.

До обіду встигли поставити чотири стовпи й скріпити їх поперечинами. Після обіду маюдрівники пішли з онкілонами в ліс рубати тонкі дерева для накатника, тому що й це просувалося повільно: над деревом у десять-дванадцять сантиметрів у діаметрі онкілон трудився більш як годину, а під залізною сокирою воно подало через п'ять хвилин. До вечора ліс заготовили і перенесли на галявину.

За цей день звістка про появу білих людей з усіма подробицями встигла поширитися у стійбищах онкілонів, і до вечора почали прибувати загопи воїнів із найближчих осель, які хотіли подивитися на чужоземців. Останні відпочивали після важкої праці у землянці, де скоро стало тісно від глядачів, які зібралися. Проте відвідувачі поводитися гідно, розпитували населення землянки, роздивлялися гостей і обмінювалися враженнями. На прохання Амнундака, сокири й ножі пустили по руках, тому що розмова йшла й про швидку працю прибульців, завдяки якій спорудження нової землянки, що забиало в онкілонів цілий тиждень, було майже завершено за один день.

Тільки після вечері оселя звільнилася від гостей, які розташувалися на нічліг навколо багать на галявині.

Амнундак вирішив скористатися приходом багатьох воїнів, щоб улаштувати наступного дня полювання загоном на носорогів, сподіваючись на блискавки білих людей. У ями носороги потрапляли дуже рідко; списи й стріли онкілонів не пробивали їхню товсту шкіру. Вона дуже цінувалася воїнами як кращий матеріал для щитів, що витримував удари дрючків вампу.

ПОЛЮВАННЯ НА НОСОРОГІВ

Наступного ранку, завдяки численним прибульцям, за чверть години остов пової землянки було закінчено.

Залишивши жінкам крити його дерном і влаштувати всередині, всі воїни, які зібралися, на чолі з Амнундаком і чужоземцями подалися на полювання за кілька кілометрів на схід, де напередодні бачили родину носорогів. Присутні, кількістю понад сто людей, швидко й без шуму пробираючись узліссями, оточили невелику галявину, на якій паслися тварини. Вождь і мандрівники стали коло стежки, якою їх мали погнати.

Коли всі зайняли свої місця, онкілони за сигналом Амнундака здійняли стукіт дрючками по деревах, акомпануючи голосними криками своєї воєнної пісні. Носороги, захоплені зненацька, заметалися галявиною, але звідусіль чулися страшні звуки, які видавав невидимий ворог. Нарешті вопи опинилися недалеко від посту мисливців. Пролунали чотири постріли. Самець упав на коліна, підскачів, пробіг до узлісся й звалився. Самиця з малям помчала у протилежний бік і зіткнулася з ланцюгом онкілонів, які вийшли після пострілів із лісу. Але тепер вона бачила ворогів і, не звертаючи уваги на крики й списи та стріли, які полетіли в неї, прорвала ланцюг, підкинула ударом голови онкілона, що їй павернувся, в повітря, і зникла в лісі. Маля, певно, нещодавно народжене, відстало від неї, і його зупинили собаки, вчепившись у складки шкіри на його боках. Але їм, мабуть, були б непереливки, якби онкілони, що підбігли, не добили маля списками.

Усе полювання скінчилося за чверть години, але коштувало зламаної ноги в підкинутої людиши, що, зрештою, аніскільки не зменшило торжества мисливців. Пораненого одразу ж віднесли на шкурі, швидко здертої з маляти, і на двох жердинах до шамана, котрий також займався й лікуванням. Ті, хто залишився, зайнялися тушею старого носорога, від якої за півгодини зостався тільки скелет і вміст шлунку та кишок; решту було зрізано й віднесено на стійбище.

Повернувшись до обіду, мандрівники застали свою нову оселю майже готовою; бракувало тільки шкур для постель і господинь. Перші виділив Амнундак із своїх запасів; других треба було обрати в день весняного свята, до якого ще лишалося три доби. Мандрівники вирішили скористатися цим часом, щоб сходити на свою базу біля заметів — відвідати Нікіфорова й принести деякі речі.

Але потрібні були досить довгі переговори, щоб переконати Амнундака відпустити їх без величезного конвою й обмежитися двома воїнами.

*Самиця носорога... підкинула ударом голови онкілона,
що їй навернувся, і зникла в лісі.*

Наступного ранку мандрівники вирушили, обравши шлях уздовж західного краю улоговини, щоб познайомитися з нею ближче. Ішли вздовж узлісся полярної берези, якою пролягали численні оленячі стежки. Тут паслося стадо роду Амнундака під наглядом пастухів на мохових пасовиськах, які тяглися смугою поміж розсипами каменю й заростями.

Північні олені були єдиною свійською худобою онкілонів, яка давала їм молоко, м'ясо й шкури. Полювання на звірів і птахів, рибальство в озерах доповнювали продукти стада, а водяні горіхи й корені лілії, які виловлювали з озер і викопували на галявинах, давали рослинну їжу цьому насправді мирному племені, яке лише сусідство з вампу зробило войовничим. Вампу жили тільки полюванням і винищували багато диких тварин, тоді як онкілони берегли їх; тому тварини трималися більше в південній частині улоговини, де їх менше переслідували, а вампу здійснювали мисливські набіги на землі онкілонів і не щадили також свійських оленів. У цьому була головна причина ворожого ставлення онкілонів до вампу, яке змусило їх виробити військовий уклад життя. Крім того, вампу при нагоді викрадали молодих онкілонок, які скоро гинули від грубого поводження й тяжких умов первинного життя, якщо їм не вдавалося втекти з полону. Ці обставини, звичайно, не сприяли миру поміж онкілонами й вампу, і війна між ними не припинялася ніколи.

Край улоговини, як виявилось, і з цього боку складався з базальту, що утворював високі уступи, недсяжні для людини. В урвищах чергувалися товщі, то пузиристі або навіть шлакуваті, то щільні, розбиті на правильні шестикутні стовпи різної в різних місцях товщини й довжини; подекуди чорніли отвори великих печер або ніш, які були притулком гірським баранам. Очевидно, величезний вулкан, який колись займав місце Землі Санникова, діяв дуже довго, виливаючи потоки лави на всі боки, перш ніж провалилась його центральна частина, внаслідок чого утворилася улоговина з її гарячими джерелами — останнім відлунням згаслого вулканізму. Деякі потоки лави була багаті на халцедон, агат, сердолік і напівопал, й онкілони, котрі супроводжували чужоземців, повідомили, що з цих потоків добувають кольорові камені для жіночих прикрас, а з більш крупних каменів роблять наконечники для стріл і списів, хоча віддають перевагу кістяним, більш легким для обробки.

Після нудного переходу й тільки завдяки тому, що сонце заходило вже дуже пізно й день був довгий, мандрівники дісталися до своєї бази біля заметів, де застали Нікіфорова коло багаття,

зайнятого підсмажуванням м'яса. Самітник із подивом роздивлявся двох онкілонів, які прийшли з його товаришами, а вони, у свою чергу, дивувалися наметові, поставленому у сніговому гроті, й людині, яка вважала за краще жити серед снігу замість зеленого лісу. Їх зацікавили також гроти для собак, але нарти й байдари їм не показали, щоб не видати засоби свого пересування крізь льод. Онкілони залишилися переконаними, що білі люди все життя проводять серед снігу, а собак використовують як в'ючних тварин.

На піч онкілони пішли в смугу лісу, якнайдалі від снігу, а мандрівники розташувалися в наметі. Перед світанком собаки, які спали біля входу знадвору, здійняли відчайдушне гавкання. Нікіфоров, виглянувши, побачив силует величезного ведмеда, який задніми лапами відмахувався від трьох собак, що йому докучали, а передніми розкидав льодові брили, які закривали вхід у сусідню льодову комору, в якій зберігалися шкури, черепи й запаси м'яса. Козак розбудив товаришів і вискочив із рушницею. Густий туман, як завжди, огортав улоговину, й довелося відкликати собак, щоб не влучити в них. Але ведмідь, почувши голоси людей, став дибки й попрямував до них. У півтемряві ночі й туману він здавався величезним, набагато вищим, ніж людина. Лише два-три кроки відділяли звіра від входу в намет, коли дві кулі вразили його в груди. Ведмідь похитнувся, заревів і звалився просто у вхід грота. Нікіфоров ледве встиг відскочити вбік, а Горюнов відкинувся вглиб намету, де Горохов і Ордин у темряві шукали свої рушниці. Брили льоду розліталися в різні боки під ударами звіра, який бився в агонії, собаки вили й із гротів їм вторили тридцять горлянок. Становище в наметі ставало критичним; ведмідь, трохи просунувшись уперед, міг уже дістати лапами людей, яким ніде було подітися. На щастя, Нікіфоров не втратив самовладання: заклавши в рушницю патрон із розривною кулею, він обрав зручний момент і вистрілив майже впритул. Ще кілька судомних рухів — і туша завмерла.

У цей час на шум і постріли прибігли онкілони з палаючими смолоскипами. Об'єднаними зусиллями вдалося витягти ведмеда з входу в грот. Звір виявився надзвичайних розмірів і викликав здивування онкілонів. Останні полювали на ведмедів тільки великим загоном, але таке полювання рідко обходилося без загибелі або тяжких ран одного-двох людей. Тому ведмежі ікла цінувалися в них дуже високо, і небагато мисливців мали їх у своєму намісті.

Почало вже розвиднюватися, сон було зіпсовано й усі зайнялися здиранням шкури й білуванням туші. Нікіфоров одержав великий

запас м'яса для собак, а шкурою мандрівники вирішили прикрасити свою нову оселю. Тому вони вмовили онкілонів нести її просто в стійбище вождя, обіцяючи прийти слідом за ними. Вони вигадали цей плап, аби звільнитися на день від опіки й спробувати проникнути в землі, зайняті вампу, щоб спостерігати за ними не в обстановці воєнного походу, який із цією метою пропонував їм Амнуцак.

ПЕРШЕ ЗНАЙОМСТВО З ВАМПУ

Залишивши Нікіфорова наодици з черепом ведмеда, який він мав очистити й сховати в складі, мандрівники взяли напрямок на північний схід уздовж краю улоговини. Минувши знайомі ще з першої екскурсії місця, вони після полудня вийшли на галявину, на вологому ґрунті якої поблизу озера помітили поруч із слідами копит биків і кошей відбиток босої ноги людини. Це не міг бути слід онкілона, бо вони ходили у взутті; крім того, слід звертав на себе увагу розмірами, надто розвинутими пальцями, завеликою, порівняно з нормальною, відстанню між великим і другим пальцем і довжиною останнього.

Направивши собак слідом, який ішов на північний схід, мандрівники минули ще дві галявини й наближались до третьої, коли почули гул голосів. Собак було взято на прив'язь, а люди обережно пробралися до узлісся, з якого побачили на галявині вампу. Осіб, мабуть, вісім викопували танок навколо темної маси, що лежала на траві — очевидно, здобутої ними великої тварини. Вампу були зовсім голі, з дуже смаглявою шкірою або вкриті волоссям. Сплутані патли волосся звисали на плечі, певеликі бороди облямовували обличчя. Із короткими списами в одній руці, дрючками — в другій, вони танцювали, то підстрибуючи на одному місці, то викидаючи ноги вперед і назад та розмахуючи руками. У такт рухам лунали крики: «Ой-го-го!», «Ай-ду-ду!», які повторювалися без кіпця.

Танок тривав хвилини із десять, після чого вампу зібралися навколо жертви й почали здирати з неї шкуру.

Потім почалося бенкетування: кожний відрізав собі смужки теплого кривавого м'яса й поїдав їх одна за одною. Утамувавши голод, вампу почали відрізати більші частини тулуба й пласти м'яса та, навантажившись ними й шкурою, семеро пішли галявиною на схід, а восьмий залишився біля здобичі, щоб охороняти її від орлів, дві пари яких уже кружляли над місцем полювання. Вартовий, сидючи навпочіпки, продовжував їсти і, зайнятий цією справою, не помітив, як чотири людини й дві собаки потихеньку

*Вампу виконували танок навколо темної маси —
очевидно, здобутої ними тварини.*

підійшли до нього ззаду. Гарчання Крота змусило його озирнутися. Він хотів підскочити, але, здивований появою небачених людей, не схожих на онкілонів, із спрямованими на нього блискучими дрючками і в супроводі двох звірів, схожих на вовків, він упустив ножа й залишився сидіти, тремтячи від жаху зі шматком м'яса в руці.

Над його маленькими, глибоко посадженими очима низький лоб видавався двома масивними дугами, у роззявленому роті видно було великі білі зуби з досить висунутими іклами, а дуже коротке підборіддя надавало обличчю дикого виразу. Ніс був приплюснутий, із широкими ніздрями, наполовину прихованими довгою білою паличкою; вуха великі, із просмикнутими в мочки круглими пластинками білої кістки, які відтягували їх майже до плечей. Навколо шиї спускалося намисто з іклів кабана й ведмедя. Тулуб був укритий густим чорним волоссям, але на плечах і грудях крізь них просвічувала темна шкіра.

Кілька хвилин вампу й мандрівники мовчки роздивлялись одне одного.

Людина раптом, із силою відштовхнувшись ногами від землі, зробила великий стрибок через напівочищену тушу бика в бік, не загороджений ворогами, і, нахиливши корпус уперед, побігла галвиною.

— Ех, прогавили! — вигукнув Ксотяков. — Треба було зв'язати йому руки й повести з собою.

— Так би він і дався! — розсміявся Горюнов. — Ви бачили, які в нього мускули й які зуби? Ми учотирьох із ним не впоралися б! Він звернув би комусь із нас шию або прокусив горло.

— І що б ми робили з ним? — запитав Ордин.

— Тримати в полоні й спостерігати, спробувати з'ясувати його мову, психологію; адже це надзвичайно цікаво — психологія й мова людини давньокам'яного віку! Подивіться на його зброю.

Вампу залишив свої списи й дрючок на траві. Спис був близько метра в довжину і являв собою прямий стовбур молоді берези, у кінець якого, трохи розщеплений, було вставлено грубо оббитий довгий уламок кременя; тонкий сирицевий ремінець охоплював і стягував дерево, не дозволяючи кременю випадати. Дрючок був нижньою частиною стовбура більш товстого дерева разом із частиною кореня, завбільшки з кулак.

Він мав сантиметрів сімдесят у довжину й у мускулистій руці був страшною зброєю для рукопашного бою; такою зброєю легко було розтрощити череп людини й оглушити коня чи бика. Інший

дрючок, залишений одним із вампу, які пішли раніше, відрізнявся ще тим, що в його потовщений кінець збоку було вставлено гострий уламок кременя, яким, розмахнувшись, можна було пробити череп великої тварини.

Туша бика була повністю очищена від м'яса з одного боку, передня й задні ноги були відрізані. Але залишалася ще половина, яка лежала на землі, й голова. Люди, без сумніву, мали повернутися за своєю здобиччю.

— Я гадаю, вони не повернуться сюди: утікач, напевно, налякає їх своєю розповіддю, — припустив Горюнов.

— А може, саме повернуться, щоб подивитися на нас або навіть пополювати на нас, — зауважив Костяков.

— Сховайтесь і зачекаймо, а потім вистежимо їхнє стійбище, — запропонував Ордин.

— А якщо вони знайдуть нас по слідах? Вони, напевно, досвідчені слідопити, — сказав Горюнов.

— Пройдемо прямо на захід, щоб залишити сліди, а потім звернемо лісом і повернемося до галявини з іншого боку.

Залишивши тушу і зброю недоторканими, мандрівники прислухались до цієї поради й сховалися вдруге на північному боці галявини. Стійбище, очевидно, було недалеко, бо скоро спостерігачі помітили, що на східному краю галявини заворушилися кущі і з них обережно визирнула кудлата голова розвідника. На туші вже сиділи й клювали її двоє орлів, а два інші працювали над очеревиною, яка лежала осторонь. З цього він зрозумів, що на галявині людей немає, і негайно з кущів висипала ціла орда — душ тридцять, у тому числі десяток жінок, — і швидким кроком попрямувала до туші. Орли один за одним злетіли й почали кружляти над галявиною.

Вампу обступили тушу й, напевно, почали глузувати з утікача, показуючи на недоторкану тушу, на залишену зброю. Вони, мабуть, казали, що все йому примарилося, тому що онкілони не тільки не лишили б м'яса, але вбили б і людину. Утікач, виправдовуючись, показував, де стояли дивні люди, рукою відмічав зріст собак і наслідував їхнє гавкання. Тоді декілька осіб почали оглядати землю навколо туші й, очевидно, побачили сліди, залишені мандрівниками, бо попрямували за ними. У цей час решта вампу спочатку зайнялися тушею, зрізали м'ясо, виламали товсті мозкові кістки, спорожнили очеревину. Жінки, важко навантажившись цим, пішли назад до стійбища, а чоловіки побігли слідом за тими, хто пішов по слідах, щоб наздогнати дивних незнайомих, які налякали їхнього товариша. На галявині залишився тільки

хребет із ребрами, лопатками й тазовими кістками, на яких і орлам майже нічим було пожитись.

— От і чудово! — вигукнув Костяков. — Чоловіки пішли, а ми зробимо візит жінкам на стійбищі.

— Із ризиком, що чоловіки скоро повернуться й завдадуть нам перцю? — запитав Горюнов.

— Нам однаково не можна йти вперед: вони пішли дорогою, якою і ми маємо йти до стоянки онкілонів, і ми з ними повинні зустрітись. Ми подивимося стійбище, а потім зробимо гак на південь.

Бажання побачити життя стійбища перемогло побоювання, і всі четверо вирушили стежкою на схід. Краплі крові на землі виказували шлях жінок. Скоро попереду почулися крики та сміх, і, обережно наблизившись, мандрівники побачили стійбище посеред невеликої галявини. Воно було тимчасове або літнє, біля підніжжя великої самотньої тополі. Тут палав вогонь, навколо якого тіснилися жінки й діти різного віку. Жінки були трохи нижчими на зріст, ніж чоловіки, трохи стрункішими й менш волохатими, особливо спереду. Зате волосся на голові було довшим, але також сплутане в патли; обличчя мали б менш дикий вираз, якби не палички, устромлені в ніздрі, білі кружечки, встромлені в нижню губу, випнуту вперед, і такі ж кружечки у вухах; на смаглявих шиях біліло намисто. Про якийсь одяг не було й згадки. Діти були менш кудлаті й волохаті, ніж дорослі.

Настромивши шматки м'яса на палички, вампу трохи підсмажували їх на вогні й поїдали. Поблизу багаття лежав великий камінь, на якому жінки ударами іншого каменя розбивали мозкові кістки і з шумом висмоктували з них мозок. Лунали крики, сміх — орда насолоджувалася їжею.

Наситившись, жінки повісили решту м'яса на сук, а дві з них, розстеливши шкуру на землі, почали очищати її кременевими скреблами від крові й сала. Інші сито поївши, вляглися на траві коло багаття, дрімаючи. Діти почали пустувати, бігаючи одне за одним; інші валялися на траві й верещали; деякі зі спритністю мавп полізли на дерево, і в його листі чулися їхні голоси.

— А якби ми вийшли до них? — запропонував Костяков. — Вони, напевно, злякаються й утечуть, а ми роздивимося їхнє стійбище ближче й візьмемо колекцію зброї й хатнього начиння.

— А якщо вони не втечуть, а почнуть захищатися? Дорослих жінок понад двадцять, а сили в кожній більше, ніж у кожного з нас, — заперечив Горюнов.

— Постріл у повітря, гадаю, змусить їх утекти.

Думка здійснити цей експеримент здалася привабливою, і мандрівники з рушницями напоготові вийшли з кущів і попрямували до стійбища, а собаки з гавканням кинулися на дітей, які бігали рачки. Враження вийшло неабияке. Жінки скочили й стовпилися навколо вогню й дерева, дивлячись із відкритими ротами на дивних людей, які наближались і про яких вони вже чули від утікача. Діти кинулися втікати від собак і сховалися за жінками, скрикуючи від жаху. Але жінки швидко отямилися й почали хапати списи та дрючки. Одна побігла на допомогу до маляти, яке лежало на землі поміж гиркаючими собаками й верещало від страху. Горюнов поквапився відкликати собак, перш ніж жінка замахнулася на них списом.

— Як бачите, вони не думають тікати, а вже піднімають списи, щоб метнути в нас, — попередив Ордин.

— Доведеться стріляти, поки не пізно. Якщо ми тепер повернемо назад, вони подумують, що ми боїмося й нападуть на нас ззаду, — заявив Костяков.

— Так, почали гру, то треба її виграти, — сказав Горюнов. — Два постріли поверх голів жінок, а два триматимемо в запасі.

Костяков і Ордин вистрілили. Ефект вийшов несподіваний: жінки, при вигляді вогню й диму із спрямованих на них блискучих дрючков, при гуркоті пострілів і свисту куль злякалися, упали на коліна та, кинувши списи й дрючки, благально простягли руки й почали кланятися з криками жаху; діти ревіли щосили.

— Цього я не чекав! — вигукнув Костяков. — Я гадав, вони втечуть і ми візьмемо, що треба.

— Залишається підійти до них спокійно й видати себе за богів, — запропонував Ордин.

— Які крадуть дрючки й списи? Але спочатку зарядимо рушницю про всяк випадок.

Зробивши це, мандрівники стали спокійно підходити до жінок, котрі стояли на колінах. Але коли залишалося кроків десять, діти зчинили паніку — голосно лементуючи, побігли через галявину в ліс. Жінки одна за одною підскочили й узяли з них приклад, крім однієї, яка лежала, уткнувшись обличчям у землю й тремтячи всім тілом.

Наблизившись до неї, мандрівники почали роздивлятися її уважно. Її спина була вкрита коротким негустим волоссям, підшови й долоні були голі, і на перших шкіра за своєю твердістю справляла враження рогу; великий палець дуже відокремлювався від решти: на руках і ногах волосся було густіше, ніж на спині. Спереду вона виявилася менш волохатою, а груди й обличчя були

зовсім чисті; але завдяки відсутності борода невелика висота підборіддя кидалась у вічі більше, ніж у чоловіків; зате надбрівні дуги менше вирізнялися, ніж в останніх. А широкі вилиці, запалі маленькі очі, приплюснутий ніс із паличкою, відтягнута губа з білою кісткою — усе це не сприяло привабливості її обличчя. Волосся, яке не знало ані мила, ані гребінця, було сплутане в патлі, у котрих видно було стеблинки трави. Але мускулястість тіла змушувала припускати в жінці значну силу.

Нарешті бідолашну лишили в спокої, причому помітили, що одна її нога добре прив'язана міцним ремінцем до вбитого в землю кілка. Цим пояснювалося те, що вона не втекла разом з іншими: очевидно, вона була за щось покарана.

Вибравши пару типових дрючків із кременем і без нього, пару списів, скребел і грубу дерев'яну чашку, яка лиспіла від жиру й була бурою від крові, зняли з жінки намисто й збиралися вже йти.

— Чи знаєте ви, адже ми, по суті, здійснили справжнє пограбування, — сказав Горюнов. — Налякали жінок до смерті, а потім беремо частину їхнього злиденного майна.

— Але ж це для науки, а не з корисливою метою, — заперечив Костяков.

— Все-таки недобре! Треба залишити їм хоч щось натомість.

Порились у торбинах і знайшли маленьке дзеркальце, нитку скляного намиста, зламаний складаний ножик і жерстяну коробочку від пігулок, додали дві мідні гільзи від набоїв і поклали все це біля руки жінки, яка продовжувала лежати із заплученими очима. Потім тихенько пішли і, сховавшись на узліссі, почали спостерігати.

Деякий час усе було тихо. Потім жінка підняла голову, побачила, що страшні люди пішли й нічого не зробили з нею, присіла, озираючись навкруги та, поклавши два пальці до рота, видала різкий, тривалий свист. У відповідь із лісу почулися свист і голоси, і скоро з'явилися одна за одною втікачки та діти. Поки вони наближалися, жінка помітила речі, які лежали на землі й привернули її увагу своїм блиском. Спочатку вона не наважувалася торкнутися їх: то простягала, то відсмикувала руку, неначе боялася, що вони обпечуть або вкусять її. Нарешті цікавість перемогла страх, і вона стала брати одну річ за одною, оглядати, нюхати, видаючи крики подиву. Підбігла решта, і речі стали переходити з рук у руки, викликаючи вигуки й суперечки. Нитку намиста жінка надягла було на свою шию, яку було позбавлено намиста, але дві інші схопилися за неї, нитка луснула, і памистини розсипали-

ся по землі. Почалася бійка, усі стали підбирати намистинки й зібрані ховати в рот.

— Наші подарунки тільки лиха накоять — поб'ються баби між собою! — засміявся Горохов.

Але мандрівники не стали чекати на кінець сварки й поділу, а вирушили на південний схід, щоб не зустрітися з вампу. Їм довелося ночувати на одній із галявин, і тільки наступного дня опівдні вони прибули до стану Амнундака, який зранку вже розіслав воїнів на пошуки в різних напрямках, побоюючись, що білі люди або заблукали, або зрадили своє слово та втекли. Побачивши в руках гостей дрючки й списи вампу та дізнавшись, що вони зробили, він почав докоряти їм за необачність і заявив, що онкілони ніколи не наважилися б ходити тільки вчотирьох по землі вампу.

Мандрівники цього дня ночували ще в землянці вождя, хоча їхнє нове житло було завершено за час їхньої відсутності. Зі своєї бази воши цього разу принесли запас білизни, чаю, цукру та посуд, щоб улаштуватися трохи зручніше й не жити зовсім по-онкілонськи.

СВЯТО ВИБОРУ ЖІНОК

Наступного дня мало відбутися весняне свято, яким онкілони відзначали повне настання весни, приліт перелітних птахів, отелення північних оленів. Із раннього ранку на галявину почали прибувати загони онкілонів із усіх стійбищ, на яких залишалися тільки діди, баби, діти та чергові оленячі пастухи. Прибулі розташовувалися родами вздовж узлісся, розпалювали багаття, жінки готували їжу, чоловіки оглядали зброю, готуючись до змагань, переходили від багаття до багаття, обмінюючись новинами.

До землянки Амнундака по черзі групами приходили воїни подивитися на чужоземців, які володіли громами й блискавками та погодилися відстрочити своєю присутністю лиха, провіщені онкілонам. Розмова тепер ішла вільніше, ніж у перші дні, бо Горохов згадав свої пізнання з мови чукчів і попрактикувався, а інші теж уже щось розуміли й говорили. Із землянки було виведено її звичайне населення, тож одразу з'являвся цілий рід на чолі зі своїм вождем, розташовувався по трьох сторонах центрального квадрата; чоловіки сідали попереду, жінки стояли позаду. Вождь підносив Амнундаку, шаманові й чужоземцям, які посідали почесні місця навпроти входу, якийсь подарунок — шкурку лисиці або куніці, зуби кабана або ведмедя, мигдалини агату, сердоліку

чи халцедону, кам'яну сокирку — і отримував натомість орлине перо, яке тут же втикав у свою зачіску. За кількістю пер можна було судити про вік кожного з вождів. Деякі з них були вже сиві, але, певно, ще повні сил, і в їхній зачісці можна було нарахувати двадцять-двадцять п'ять пер, які утворювали ціле віяло. Мандрівники дізналися з розпитувань, що звання голови роду не було спадковим: рід обирав голову з числа своїх членів за хоробрість та талан у полюванні й війні на все життя або до настання старості. Немічний вождь сам відмовлявся від посади й призначав вибори, залишаючись почесною особою у своїй землянці без обов'язків. У разі смерті вождя рід негайно обирав нового. Так само звання вождя всіх онклонів не було спадковим: голови родів обирали його зі свого середовища. А втім, це звання було скоріше почесним; вождь управляв своїм родом, як і інші голови, і тільки розбирав сварки між родами й призначав загальні для всіх родів полювання або війни з дикунами; суперечки були дуже нечастими й коїлися через оленячі пасовиська або викрадення дівчат.

Кожний рід, який жив разом у землянці, складав невелику комуну, в якій головне майно — оселя, олені й начиння — було спільне. Жінки разом готували їжу, вичиняли шкури, шили одяг, збирали гриби, ягоди й коріння; чоловіки пасли й охороняли стадо, виготовляли зброю, доставляли паливо, ходили на полювання, рибу ловлю або війну з дикунами.

Після того, як усі дев'ятнадцять родів побували в землянці вождя та познайомилися з чужоземцями, вони з Амнундаком вийшли на галявину, і шаман своїм бубном подав сигнал до початку свята. Жінки, дівчата, підлітки й нечисленні старі найближчих стійбищ розташувалися вздовж узлісся по обидва боки землянки. Чоловіки вишикувались загонами по родах осторонь. Амнундак із гостями й шаман сиділи біля входу до землянки. За другим сигналом загони пройшли один за одним повз вождя, виконуючи військовий танець, зі списами, щитами й луками в руках, сагайдаком стріл на спині. Танець складався зі стрибків, підкидування угору списів і натягування тятиви лука; рухи були узгоджені в усіх загонах, і ряди воїнів були досить стрункі. Великий барабан у вигляді обрубка стовбура товстої тополі завдовжки два метри, усередині видовбаного й з обох боків оббитого шкірою носорога, по якій били довбешками, був військовою музикою; він лежав на козлах і зверху мав кілька отворів. Мандрівники дізналися, що такі барабани мав кожний рід і з їх допомогою важливі й термінові звістки передавалися швидко всьому племені, неначе телеграфом. Глухий гул барабанів чути було за кілька кілометрів.

Під час цього танцю мандрівники могли полічити, що військова сила онкілонів сягала від чотирьохсот до чотирьохсот п'ятдесяти осіб, тому що в кожному роду було від двадцяти до тридцяти воїнів. Приєднуючи пастухів, старих, жінок і дітей, можна було визначити чисельність племені від тисячі двохсот до півтори тисяч людей, тобто набагато більше, ніж вони гадали спочатку на підставі слів Амнундака, що в кожному роду двадцять-тридцять людей; виявилось, що він мав на увазі тільки воїнів, а решту навіть приблизно не знав.

Після танцю почалися змагання з метання списів і стрільби з лука; для першого натягли довгий шкіряний аркан на двох високих кілках. Один рід за одним підходив, шикувався в ряд на відстані сорока кроків від аркана, і потім усі воїни відразу метали по одному спису, намагаючись кинути його так, щоб він перелетів за аркан. Журі, яке складалося з голів трьох родів, лічило всі перельоти й недольоти. Рід, який мав найбільшу кількість перельотів, вважався переможцем. Для змагання в стрільбі принесли й розвісили на списках шкуру дикого коня; темна смуга вздовж хребта була мішенню для стріл. Кожний рід шикувався в ряд кроків за п'ятдесят від мішені, і потім воїни один за одним випускали по одній стрілі. Лічили тільки ті стріли, які влучили в темну смугу, і рід, що мав найбільшу кількість влучних пострілів, вважався переможцем, якого вітав барабан частими ударами, а глядачі — криками.

Далі була боротьба. По черзі два роди ставали один проти одного й виділяли однакову кількість бійців, звичайно, найсильніших; вони сходилися попарно й протягом часу, який визначався п'ятьма-десятьма рівномірними ударами барабана, мали покласти одне одного на землю. Знов-таки рід, який поклав найбільше суперників, оголошувався переможцем.

Після закінчення боротьби журі повідомило Амнундака про імена родів, які стали переможцями по кожному із змагань, і разом із ним і головами всіх родів установили перелік родів у порядку досягнутих ними успіхів. Після цього роди вишикувалися по колу, усередину якого ввійшов Амнундак і оголосив цей перелік; роди, що зайняли перші десять місць, привітали оголошення їхніх імен голосними вигуками, тоді як решта мовчала, присоромлена. Переможені могли здобути реванш тільки через рік, і ці змагання змушували воїнів увесь час займатися вправами й підтримували в собі войовничий дух.

Після танцю онкілони розташувалися обідати в тіні дерев; жінки вже приготували смажене м'ясо, юшку, коржики. Голови родів зібралися в землянці Амнундака як його гості й під час обіду все

ще обговорювали результати змагань, а переможені пояснювали причину своїх невдач. Чужоземців попросили показати онкілонам після обіду громи й блискавки.

За дві години барабан знову загудів, закликаючи тепер молодих неодружених воїнів на змагання за першість у виборі дружини. Таких воїнів у кожному роду було два чи три, і вони змагалися вже не по родах, а всі одразу. Спочатку повторилося метання списів, причому кожний по черзі метав по три списи; потім змагалися в стрільбі з лука, знову по три стріли кожний. Журі ретельно стежило за порядком і відмічало влучення, після чого встановило перелік суперників за успіхами; якщо два, три чи більше посідали те ж саме місце, то питання вирішувалося єдиноборством між ними. Врешті список було складено, і воїни вишикувалися в ряд у цьому порядку — їх виявилось сорок сім. Потім за новим сигналом барабана з рядів глядачів піднялися дівчата, які досягли зрілості й бажали мати чоловіка. Вони з'явилися на свято, як і жінки, не в тому мінімальному костюмі, який посили всередині житла, а в легких шкіряних панталонах, куртці й торбасах, красиво розшитих тонкими червоними й чорними ремінцями. Свої коси вони прикрасили встромленими в них квітами й на голови надягли вішки. Але тепер, виходячи на оглядини, вони скидали з себе одяг, залишаючись тільки з поясом сором'язливості, щоб показати юним воїнам красу свого татування та, без сумніву, також красу свого тіла. Вони виструнчилися в ряд проти оселі вождя, коло якого сиділи й голови родів. Тоді Амнундак підвівся і, звертаючись до них, сказав:

— Дівчата! Ви чули, що до нас з'явилися білі люди, посланці богів, які володіють громами й блискавками. Вони погодилися жити в нас, щоб оберігати онкілонів від лих, провіщених нашим предкам. Ми маємо дати їм житло, одяг, їжу й жінок. Жінок вони оберуть самі серед вас. І кожна, кого обере біла людина, має бути задоволена цим. Я сказав.

Дівчат ці слова не вразили, бо звістка про те, що станеться, вже поширилася і, з'явившись на свято, усі з цікавістю розглядали чужоземців, дружинами яких чотирьом із них доведеться стати. Деякі з них, зрештою, мали вже коханих серед молодих воїнів і були засмучені, але сподівалися, що вибір упаде не на них. Тому у відповідь на промову Амнундака з ряду дівчат пролунала одно-стайна відповідь:

— Нехай вибирають, ми всі згодні!

— Несподіване ускладнення нашого перебування на цьому острові! — вигукнув Ордин. — Прикріпити себе до онкілонів вибором жінок. Що ж нам тепер робити?

— Я вважаю, — зауважив Горюнов, — що ми маємо поступитися, щоб не ображати онкілонів і зберегти з ними найдружніші стосунки.

— І справді обрати собі дружин? — запитав Костяков.

— Ми зробимо так, — запропонував Горюнов. — Ми скажемо, що в нашій країні чоловік, який бажає одружитися, і жінка, що погодиться вийти за нього заміж, повинні ближче познайомитися одне з одним, щоб не було помилки; тому вони певний строк, наприклад, півроку або рік, живуть в одному домі, близько пізнають одне одного і, якщо після кінця цього строку сумісне життя їм сподобається, можуть одружитися.

— Чудово! Це добрий вихід! — заявив Ордин. — Запропонуйте це вождеві й скажімо, що ми оберемо собі подруг згідно зі звичаями власної країни.

Горохов розповів Амнундаку, що вирішили мандрівники, і той висловив свою згоду словами:

— Білі люди, я пропоную вам обрати собі дівчат, які вам подобаються як майбутні дружини.

Мандрівники підвелись досить збентежені: перед ними вишикувалися п'ятдесят дівчат, добре складених, у більшості красивих, і вибір був нелегкий. У супроводі Амнундака вони пройшли вздовж ряду, і кожний із них вагався майже перед кожною красивою дівчиною; один тільки Горохов одразу намітив собі, ще дивлячись здалеку, невисоку дівчину. Підійшовши до неї, він сказав, простягаючи до неї руку:

— Я хочу взяти оцю!

Дівчина, закривши обличчя рукою й хихикаючи, вийшла з ряду й стала коло Горохова. Вона виявилася першою обрапою, і барабан привітав її гуркотом.

Інші дійшли до кінця ряду й не зробили вибору. Здивований Амнундак спитав:

— Невже наші жінки такі погані, що тільки одна сподобалася вам, білі люди?

— Навпаки, — заперечив Горюнов, — серед них забагато красивих — і вибирати важко. Але, крім того, ми боїмося, що ті, кого ми оберемо, стануть нашими дружинами проти своєї волі, за твоїм наказом. У нас чоловік завжди одержує згоду жінки, яку обирає собі в дружини.

— А-а, так ви бажаєте, щоб дівчата обирали вас?.. Ну добре. Я викличу всіх, хто згоден. Дівчата, білі люди не можуть наважитися: ви всі занадто красиві. Тож нехай вийдуть уперед ті, хто сам хоче обрати собі білих людей за чоловіків.

Серед красунь пробігли посмішки й смішки; деякі переминалися з ноги на ногу, не наважуючись вийти першими.

— Ну що ж! — вигукнув Амнундак. — Невже ніхто з вас не хоче стати дружиною наших гостей? Вони можуть розсердитися на нас і піти. А тоді лихо спіткає на наш народ!

Ці слова подіяли, і більше половини дівчат дружньо виступили на крок уперед.

Але під час цього збентеження мандрівники вже зробили свій вибір. Горюнов і Ордин показали на дівчат із роду вождя, до яких устигли придивитися під час сумісного життя в землянці, а Костяков обрав маленьку смаглявку, яка фліртувала з ним.

— Вибір зроблено! — вигукнув Амнундак. — Тепер нехай обирають воїни онкілонів.

Разом із мандрівниками, за якими йшли їх обраниці, він відійшов до свого місця. Дівчата, яких вітали вигуки жінок, попросили дозволу одягтися й розбіглися по своїх родах. Дуже скоро вони повернулися, щоб зайняти свої місця поруч із обравшими їх чужоземцями.

Дівчата, що лишилися, зімкнули свої ряди. Барабан знову загудів. І з ряду молодих воїнів, що стояли осторопнь, відокремився один, який у змаганні здобув перемогу, підійшов до дівчат і став повільно проходити вздовж ряду. Його вітали жартами й смішками, і майже кожна говорила: «Візьми мене, візьми мене!», бо бути дружиною першого з молодих воїнів було дуже принадно, і дівчата відверто домагалися цього. Але юнак відповідав їм також жартами, швидко вигадуючи для кожної іншу причину відмови: «Ти занадто красива» (некрасивій), «Ти горбата» (прямій, як стріла), «Ти косоока», «Ти беззуба» тощо, викликаючи протести й сміх.

Пройшовши майже весь ряд, він одразу зупинився проти однієї дівчини, яка не пропонувала себе й скромно опустила очі. Він ударив її по плечу й вигукнув: «Ти мені подобаєшся». Дівчина здригнулась, вискочила з ряду й помчала, наче стріла, по галявині, а юнак — за нею.

— Що це означає? — запитав Горюнов в Амнундака. — Чому дружина, яку він обрав, утікає від нього? Вона не хоче його?

— Такий у нас звичай. Воїн, який обрав дівчину, стане її чоловіком тільки за тієї умови, якщо спіймає.

— Нове змагання! — сказав Ордин.

— Цей звичай, — пояснив вождь, — дуже мудрий: дівчина біжить гола — їй бігти легко, молодий воїн біжить в одязі зі списом у руці. Не кожен може наздогнати дівчину, якщо вона не

хоче цього. Якщо той, хто її обрав їй осоружний або вона кохає іншого, вона не дасть себе наздогнати.

— Коректив чудовий, — зауважив Ордин товаришам і, звертаючись до вождя, запитав:

— Що ж, воїн, який не наздогнав дівчину, залишається без дружини?

— Ні, він може повторити свій вибір, поки не спіймає якусь.

— Скільки ж часу дівчина може бігати: цілий день?

— Ні, тільки один раз по колу, по колу військового танцю. Дивіться, він її спіймав!

Справді, воїн уже вів дівчину, спійману за косу; дівчина про людські очі опиралася й біла його по руці. Дійшовши до місця оглядин, воїн і спіймана ним дівчина спокійно стали поруч трохи осторонь.

Барабан знову загурило. І другий юнак підійшов до дівчат; і він був ще бажаним для багатьох, як другий переможець, і його зустрічали, як і першого. Але він уперто мовчав, повільно обходячи ряд, пройшов до кінця й повернувшись назад, викликаючи обурені вигуки дівчат.

— Скільки ж часу він може обирати? — поцікавився Костяков.

— Він може пройти тричі, не більше, — відповів Ампуудак. — Це дуже хоробрий мисливець, але він хоче помучити дівчат. Дивіться, як вони сердяться!

Справді, воїн закінчив другий обхід і нікого не вибрав. Дівчата сердилися, вже не пропонували себе, строїли йому гримаси, кричали: «Можеш зовсім піти! Іди собі до вампу, оберни собі волохату жінку! Тобі голі не подобаються!» тощо. Воїн так само повільно й мовчки пройшов і втретє, на звертаючи уваги на насмішки, і раптом, майже дійшовши до кінця ряду, різко повернувся й ударив по плечу одну з останніх дівчат. Вона так розгубилася від несподіванки, що, вискочивши з ряду на галявину, не набрала одразу достатньої швидкості, і воїн спіймав її за двадцять кроків.

— От який хитрий! — зауважив Горохов. — Він їх утомив, щоб не бігати далеко.

— От вам і коректив! — засміявся Костяков. — Так можна спіймати й таку, котра не хоче.

— Мабуть воно так і є цього разу, — сказав Ордин. — Дивіться, вона не пручається, як перша, для годиться, але не рада.

Дівчина йшла за воїном, понуривши голову, не відповідаючи на насмішки решти.

— Сама винна — не лови гав! — сказав Горохов.

Третій воїн швидко обрав одну з перших дівчат ряду, яка виявилася чудовою бігункою, що далеко його випередила. Але в самому кінці кола вона спіткнулася й простяглася на траві, на загальну втіху глядачів; перш ніж вона скочила на ноги, її коса була вже в руках того, хто доганяв, який із торжеством поволік її за собою. Але падіння, очевидно, було навмисне — один із прийомів згоди.

Четвертий воїн пройшов швидко тричі повз дівчат, нікого з них не обрав, потім підійшов до вождя й мовчки уклонився.

— Ти не бажаєш мати дружину? — запитав здивований Амнундак.

— Ні, великий вождь! Але в сусідньому зі мною стійбищі є молода вдова, яка мені подобається, і я прошу віддати мені її за дружину. Вона згодна.

Голова роду цієї вдови підтвердив слова юнака, і Амнундак дав свою згоду.

П'ятому воїнові довелося бігати двічі, бо перша, яку він обрав, не дала себе спіймати; друга, на покарання за те, що він обрав її не першою, змусила його пробігти перше коло і здалася тільки на останньому кроці, симулюючи втому. Шостий жених обрав ту, яка втекла від п'ятого, і вона дала себе спіймати вже на середині кола. Коли він вів її повз дівчат, їй кричали: «Як швидко ти стомилася, спритна!»

Так із різними варіаціями вибір продовжувався, і ряд дівчат усе скорочувався. Ані їм, ані глядачам ця гра, що тривала годинами, не набридала. Дівчата, незважаючи на те, що стояли так довго на ногах, бігали спритно й рідко відразу здавалися. Деяким воїнам довелося бігати двічі, а одному навіть тричі. Наприкінці, коли залишилося лише кілька дівчат, вибір прискорився.

Остання дівчина, яка втекла вже від трьох воїнів, що її обрали, утекла й від останнього, на загальний подив. Її покликали до вождя, який сказав їй:

— Чому ти не хочеш отримати чоловіка? Кожна дівчина має бути дружиною, щоб давати племені нових воїнів. Ти відкинула вже чотирьох. Що це означає?

— Хороші воїни мене не вибирали, а дружиною поганих я бути не хочу, — гордо відповіла дівчина.

— Що ж, ти будеш чекати наступної весни?

— Я хотіла би бути дружиною ось цього білого чоловіка! — раптом сказала гордячка, вказуючи на Ордина, враженого подивом.

— Але він уже вибрав! — заперечив Амнундак.

— Він великий вождь — у нього можуть бути дві дружини, — не вгамовувалася дівчина. — Я обрала його за твоїм словом, але він узяв іншу. Я буду в нього другою дружиною.

Ця наполегливість і гордий вигляд дівчини дуже сподобалися Ордину, і він погодився, дуже збентежений. Дівчина швидко побігла за своїм одягом і, повернувшись, сіла поряд з ним.

У цей час молоді пари під гуркіт барабанів продефілювали повз Амнундака й голів родів; дівчата вже встигли переплести свої чотири коси на дві на знак одруження. Останній воїн, який лишився без дружини, ховався серед глядачів; йому доводилося чекати.

Настала черга мандрівників показати онкілонам свої громи й блискавки. За браком кращої мішені принесли й поставили знову копячу шкуру. Стрілки стали, на подив онкілонів, за двісті кроків від неї — вчетверо більше за польот стріли. Онкілони розташувалися півколом по боках, витягнувшись майже до мішені, і з напруженою увагою стежили, як чужоземці щось робили зі своїми блискучими палицями, потім приклали їх до щоки. Димок, що піднявся, і гуркіт, який розлігся, змусили всіх глядачів здригнутися. Потім усі гуртом, переганяючи одне одного, кинулися до мішені й навперебій тикали пальці в дірки, залишені кулями. Багато запитували з подивом, де ж самі блискавки, які пробили шкіру, і кинулися шукати їх по галявині. Ще більший подив викликав Горюнов, який підкинув угору свою шапку і на льоту прошив його кулею. Ордин у цей час помітив, що на півдні над лісом з'явився косяк гусей, які летіли на північ. Він швидко перемінив набій у рушниці. І перш ніж онкілони встигли спитати, у кого він хоче кинути блискавку, пролунав постріл — і гусак гепнувся просто на голови глядачів, які були у захваті. Нарешті Амнундак наказав привести оленя, якого не прив'язали, а відпустили; злякана тварина помчала назад до лісу, але куля Горохова поклатла його перш ніж він відбіг на двадцять кроків.

Цим закінчилася демонстрація могутності чужоземців. Їх проводжали всім племенем, і вони пройшли в землянку Амнундака разом зі своїми обрапцями, дуже гордими своєю близькістю до білих людей. На галявині в різних місцях запалали багаття, і почалося приготування вечері, чекаючи на яку, чоловіки й дівчата танцювали навколо багать.

Після вечері вождь запропонував мандрівникам зайняти їхню нову оселю:

— Тепер у вас є подруги, і вам там буде просторіше й зручніше, ніж тут, де ми самі ледь поміщаємося.

Жінки швидко побігли попереду, щоб запалити вогонь і приготувати їжу. Мандрівники в супроводі вождя трохи зачекали на галявині, де онкілони-вартові вже вкладалися спати навколо багать,

кожний рід окремо, на шкурах, розкладених на землі. Амнундак провів гостей до входу в їхню землянку.

Увійшовши до землянки, мандрівники побачили вже палаючий великий вогонь, який освітлював невелику, чисту оселю, що сильно пахла смолою від стовбурів модриці, з яких були складені її стіни. Навколо вогню сиділи всі п'ятеро дівчат, вже у своєму домашньому вбранні, тобто в пояску сором'язливості. Вони жваво розмовляли, але замовкли, коли увійшли їхні наречені, негайно підвелися й відійшли вбік. Землянка мала вже цілком затишний вигляд: на одному із стовпів висіли бурдюк із молоком, чайник і казанок; на полиці стояли дорожні кухлі та дерев'яні чашки, на землі стояли дві дерев'яні посудини для приготування юшки та лежала купка каменів і паличок для смаження м'яса. Під скосами трьох сторіщ землянки було відгороджено спальні місця, де поверх шару сухого листя й свіжих гілок модрици лежали м'які оленячі й ведмежі шкури, шкіряні валики, набиті оленячою шерстю, й ковдри з оленячих шкур. Біля входу було складено запас дрібно нарубаних дров і стояла посудина з водою.

Після переповненої людьми й закопченої землянки Амнундака мандрівники вільно зітхнули у своїй, просторій і чистій, і їм захотілося посидіти ще коло вогню й випалити люльку перед сном. Розташувавшись, вони покликали дівчат і посадили їх поруч. Деякі слова, які вони встигли вивчити, не дозволяли вести жваву бесіду, і доводилося більше вдаватися до жестів і міміки. Перш за все, кожний запитав, як звать його обраницю; у Горюшова виявилася Мату, у Костякова — Папу, у Горохова — Раку, а в Ордина перша Анну й друга теж Анну.

— Оце так! — вигукнув Ордин збентежено. — Нав'язали двох дівчат та ще й з однаковим ім'ям! Як же я буду звати їх, щоб обидві не відгукувалися відразу?

— Звіть їх Анну-перша й Анну-друга, — придумав Горохов.

— Як же це буде по-їхньому?

— Анну-еннен і Анну-нгірек, — відповів Горохов.

Й обидві Анну закивали головою на знак згоди.

— Але це дуже довго, чи не можна скоротити? Я буду звати її Аннуен, — Ордин показав на першу, яка кивнула головою, — й Аннуїр, — він узяв другу за руку, і та також висловила згоду.

— Ви можете звати їх просто перша й друга, вони зрозуміють, — зауважив Горюнов.

— Навіщо ж, Анну — красиве ім'я, а нгірек іншого разу й не вимовиш, не запнувшись.

Горохов переклав ці слова, і жінки були потішені тим, що Ордин вважав їхнє ім'я красивим. Вони чутливо прислухалися до російських слів, і видно було, що вони вже дещо розуміли, а про інше здогадувалися. «За тиждень-другий при постійному спілкуванні взаєморозуміння буде досягнуто», — так подумав кожний із росіян.

Наговорившись, почали розподіляти спальні місця: навіс проти входу, ширший, ніж бічні, було поділено подовжньою низькою перегородкою із вбитих у землю кілків на дві частини — тут помістилися всі чоловіки; навіси ліворуч і праворуч завісили шкурами та віддали жінкам. Кріт і Білуха, які перекочували з господарями, вляглися біля входу. Жінки підкинули дров у вогонь, і всі розійшлися по своїх місцях.

У землянці запанувала тиша.

БИТВА З ВАМПУ

Рано-вранці мандрівників розбудив сильний шум, який здійняли опклони. Аннуїр стривожилася, підійшла до входу, висунула голову назовні, прислухалася й потім закричала жалібним голосом:

— Вампу напали вночі на оселю мого роду! Вождь оголосив похід на них!

— Ну, товариші, нічого не вдієш! Треба вдягатися: без нас похід, звичайно, не обійдеться, — заявив Горюнов, хапаючись за одяг.

— Із заручин одразу на війну!.. — сміявся Костяков. — Папу, неси мені мій щит і шолом, дістань мою кольчугу й не забудь мій спис та меч булатний мій! Я їду на війну, як лицар молодий.

Папу, звичайно, нічого не зрозуміла з цієї тиради й дивилася, напівсонна, на свого судженого, нічого не розуміючи. Але побачивши, що він сміється, засміялася й собі та спитала, перекручуючи російські слова:

— Огне жигать, кушай варить?

— Цілком правильно! — засміявся Ордин, висовуючись з-під ковдри. — Вона добре розуміє, що перед походом треба добре поїсти... Аннуєн, Аннуїр! Вогонь, м'ясо, молоко!

Аннуїр сиділа біля порога й плакала, закривши лице руками. Зачувши голос Ордина, вона стрепенулася та, зрозумівши, в чому річ, почала розгрібати золу згаслого за ніч вогнища, добуваючи гарячі вуглини; інші жінки також повилазили з постель, надягли перш за все свої пояски сором'язливості й почали допомагати їй розводити вогонь.

Вогонь уже палав і м'ясо на паличках смажилося; мандрівники закінчували свій туалет, коли в землянку ввійшов Амнундак, привітався і, присівши до вогню, сказав:

— Білі люди, перше лихо вже спіткало наш народ! Цієї ночі вампу напали на нашу найвіддаленішу оселю, перебили старих і пастухів, забрали дітей, погнали оленів.

Аннуїр, почувши ці слова, почала вити. Вона була з цього стійбища, й вампу вбили її батьків, забрали братів і сестер.

— Хто ж приніс цю новину так швидко? — запитав Горохов.

— Військовий барабан. Один із пастухів залишився живий і подав нам звістку. Я оголосив похід на вампу. Усі воїни тут, і ми жорстоко покараємо вампу. Воїни дуже хочуть, щоб ті, хто володіє громами й блискавками, пішли з нами покарати наших ворогів.

— Ну звичайно, ми підемо з вами! — поспішив погодитися Горюнов. — От тільки поспідаємо нашвидкуруч.

Амнундак підвівся, дуже зраділий і виходячи, сказав:

— Я зараз скажу воїнам, що білі люди погодилися, — вопи будуть раді!

За кілька хвилин цю звістку було передано онкілонам, і галявина наповнилася голосними криками радості. Жінки теж, мабуть, були задоволені. Аннуїр припишила плакати і, витираючи очі руками, сказала Ордину:

— Я піду з тобою в похід.

Поки смажилося м'ясо, мандрівники почистили рушниці, наповнили патронташі, зібрали дорожні речі в торбини — похід міг тривати кілька днів. Жінки з величезною увагою стежили за всіма цими діями, і через це кілька паличок із м'ясом пригоріли, за що Раку негайно одержала догану від Горохова.

Нарешті все було готове, сніданок з'їдено, у торбини покладено запас коржиків, смаженого м'яса, і мандрівники вийшли із землянки. Їх огорнув густий туман, що нависав, як завжди, над улоговиною. Крізь туман було видно вогні багать і постаті, що рухалися туди й сюди. Здалеку долітали глухі удари барабана, які продовжували повідомляти подробиці нещастя, що спіткало їх. Амнундак стояв уже в повному озброєнні біля входу у свою оселю і, побачивши, що білі люди готові, махнув рукою. Негайно загуркотів барабан, що стояв поблизу, сповіщаючи виступ і передаючи цю звістку сусіднім стійбищам. Біля багать люди заметушилися й почали шикуватися по родах у колони; попереду воїни, позаду жінки з ношею й підлітки, що поверталися на свої стійбища. Жінки роду Амнундака, звичайно, залишалися вдома; усі вони з дітьми вийшли подивитися, можливо, востаннє, на своїх чоло-

віків і сиців. Прощання було дуже коротким; жінки не плакали, а обійнявши чоловіка, терлися шокою об його шоку, що замінювало в них поцілунки. Під гуркіт барабана колона вирушила на чолі з Амнундаком і білими людьми, яких супроводжували обидва собаки, що могли бути дуже корисними під час вистежування вампу. Ішли швидким кроком просто до пограбованого стійбища, до якого було кілометрів двадцять п'ять. Ліси змішували галявини, і час від часу партія, розпрощавшись зі своїми, відділялася від колони, щоб звернути до своєї оселі. Туман поступово розсіювався, проглядало сонце й починало припікати.

Задовго до полудня дійшли до стійбища, що влягло собою сумне видовище. Землянка, підпалена вампу, вигоріла всередині й завалилася; із купи побурілого дерну де-не-де йшов дим і виривалися язички полум'я; чути було запах горілої шкіри й шерсті. Траву на галявині було витоптано, подекуди залито кров'ю. У кількох місцях лежали трупи старих людей; яких вампу не заважали забрати із собою, але відрубали їм голови як трофеї. Валялися зламані списи, стріли, шматки подертого одягу й тріски від поламаного начиння.

Жінки роду цього стійбища, побачивши таке руйнування, почали голосити — у них вкрали дітей, убили близьких. Воїни мовчали, але з їхніх похмурих облич і блискаючих очей видно було, що мстити вони будуть безжалю. Амнундак наказав зробити короткий привал для відпочинку. Із лісу з'явився вцілілий пастух оленів із перев'язаною головою й розповів подробиці нападу.

Вампу, які, очевидно, дізналися, що на стійбищі немає більшої частини чоловіків, котрі пішли на свято, близько півночі, оточивши галявину, несподівано напали на пастухів: двох убили дрючками, третього тільки оглушили. Коли він прийшов до тями, усе було скінчено: землянка палала, олені викрадені, на галявині залишилися тільки трупи. Ураці пастух вистежив, у якому напрямку пішли грабіжники. Він урятувався тому, що стояв коло кущів і впав у зарості, — у темряві й тумані вампу не побачили його.

Залишивши жінок постраждалого роду на попелищі, колона рушила знов уперед, тепер на північний схід, по слідах дикунів і оленів. Собак пустили вперед, що дозволило рухатися швидко, бо засада дикунів не могла бути пропущеною розумними тваринами. Тепер, не маючи жінок із пошею у кінці колони, воїни йшли ще швидше, іноді бігцем; чути було тільки легкий тупіт м'якого взуття й дихання людей. Так минули ще години дві, коли собаки зупинилися, побачивши велику тополю на краю галявини, яка їм відкрилася, і почали гавкати, задерши голови.

— На дереві засідка! — сказав Амнундак і пошепки передав розпорядження оточити галявину лісом.

У цей час Білуха заскавчала — в неї влучив камінь, пушений із дерева з праці. Мандрівники помітили рухи листя й негайно постріли сповнили галявину, стріли онкілонів посипалися на тополлю У відповідь із дерев пролунало голосне ревіння і дві темні маси, ламаючи гілки, впали на землю.

— Невже там були тільки двоє? — запитав Горюонов, заряджаючи рушницю.

— Ні, — відповів Амнундак, — у їхніх засідках менше п'яти не буває, ви зараз побачите.

Він віддав якийсь наказ, і кілька воїнів пірнули в хащу. На дереві все було тихо. Вампу зрозуміли, що вони виказують себе ворогам, коли рухаються. Тому на стріли, якими частина воїнів продовжувала обсіпати дерево, ніхто не реагував — вампу сховалися за стовбур і товсті гілки. Але ось із найближчого до дерева узлісся вистрибнуло кілька онкілонів із великими пучками хмизу, закриваючись ними від списів дикунів, вони швидко підбігли до дерева, обклали хмизом підніжжя стовбура й так же швидко сховалися; хмиз уже було підпалено, бо купи почали диміти. Вампу, які ховалися в листі й спостерігали за діями ворогів, не помітили підпалювачів. Але коли з хмизу повалив густий дим, що здіймався клубами в листя, із дерева знову пролунало ревіння і кілька списів полетіло в багаття. Вони тільки погіршили справу — хмиз запалав дужче і стаповище на дереві стало нестерпним. Вампу почали підніматися на саму верхівку, але тут листя було менше, крізь нього стало видно темні постаті, і ще один залп звалив двох; один упав на землю, другий повис на гілках головою вниз, просто перед очима; через хвилину в ньому стримів уже десяток стріл. Останній вампу перебрався на протилежний бік, проповз на кінець довгого сука й, ухопившись за нього руками, зігнув його і з висоти чотирьох метрів зістрибнув на землю. Він помчав галявиною, але онкілони, які вже обігнули її, зустріли його стрілами, і він упав, не добігши до узлісся.

Амнундак подав сигнал звуками труби, зробленої з рога первісного бика, — із узлісся галявини з усіх боків вискочили воїни, збігаючись до дерева, до якого вже підійшов загін із вождем і білими людьми. Три вампу, які впали з дерева, не рухалися: у них були кульові рани, але онкілони про всяк випадок прошили їх списками. Усі вони були схожі на того, із яким мандрівники зустрілися під час екскурсії: волохаті, м'язисті тіла, звіроподібні обличчя, довгі патли. Але, очевидно, через воєнні дії, обличчя

в усіх було вимазане червоною вохрою, що падало їм ще більш відразливого вигляду. Один із онкілонів заліз на дерево, щоб перекопатися, що на ньому нікого не лишилося. Він скинув звідти палиці та списи вампу, які було кинуте в багаття, що вже догорало.

Першу битву було виграно без втрат для онкілонів. І загін вирушив далі по слідах, які прямували тепер просто на схід, до окраїни улоговиши, де, очевидно, було стійбище. Засідок більше не зустріли; перша теж скоріше була спостережним пунктом, який мав звістити стійбище про наближення ворогів, але, знайдений собаками, не встиг це зробити.

Швидко пройшли ще кілька кілометрів. Низькорослість лісу попередила про близькість краю. Коли почалися кущі, загін зупинився — попереду чути було крики й стукіт. Виспані розвідники підповзли до узлісся й повідомили, що стійбище — у печері навпроти стежки й вампу укріплюють його, навалюючи брили каменю перед входом. Одержавши ці відомості, Анмундак розділив онкілонів на три частини: одна, із Ординим на чолі, пішла на північ кущами, друга, з Костяковим, — на південь. Відійшовши з півкілометра, обидва загони мали швидко перебігти безлісну смугу й потім рухатися з двох боків до стійбища вздовж підніжжя урвища. Третій загін пройшов стежкою до узлісся і тут, сховавшись, став чекати на прихід флангових, щоб одразу напасти на стійбище з трьох боків. Вампу старанно працювали, споруджуючи стіну з брил, яка оперізувала вхід до печери; понадіявшись на свою засідку, вони не виставили вартових і не помітили наближення ворогів. Стіну зводили, очевидно, вже зранку, вона сягала тепер грудей вампу. Осіб двадцять вибирали з-поміж розсипу підходящі пласкі камені й тягали їх до стіни, де інші укладали. Ці посії раптом помітили онкілонів флангових загонів, які перебігали вдаль через безлісну смугу. Почулися тривожні крики, носії поспішили зі своєю ношею до стіни.

— Треба стріляти, поки їх видно, сказав Горюнов. — Це викличе паніку, й опір буде менш запеклим під час атаки.

Від кущів до вампу було близько чотирьохсот кроків. Горюнов і Горохов вистрілили. Вампу зупинилися, вражені, бо чули тільки грім і не бачили поблизу ворогів; вони оглядалися на всі боки й обмішувалися криками з тими, хто стояв за стіною. Інші із жаху кинули камені і з дикими криками кинулися бігти врозсіп: одні до стіни, інші до кущів. За стіною лунав звириний рев жаху. Вампу, які підбігали до кущів, потрапляли під стріли онкілонів; частина впала, інші повернули вздовж узлісся. За ними погналися онкілони.

За стіною ніхто не з'являвся, і, помітивши, що флангові загони близько, Амнундак подав сигнал до атаки. Його загін кинувся вперед, крім кількох, які переслідували втікачів через розсипи до стійбища. Коли до стіни лишалось кроків сорок, із-за неї з'явилися плечі й голови вампу, і в нападаючих полетіли списи й камені; кілька онкілонів упали, але два постріли з близької відстані знову вразили жахом вампу й вони сховалися, розгубившись. У цей час обидва флангові загони ввірвалися через проходи, залишені в стіні біля підніжжя урвища, і коло стійбища зав'язався рукопашний бій; фронтальний загін, перебравшись через стіну, приєднався до нього. Вампу захищалися слабо, тому що револьвер Ордина постійно поновлював паніку.

За кілька хвилин усе було скінчено: мертві й поранені усяли широкий майданчик; десяток вампу, які перескочили стіну й рятувалися втечею, упали під пострілами переслідувачів. Серед захисників полягли й жінки, що билися поруч із чоловіками.

Проникнувши до печери, мандрівники побачили в глибині її кількох старих, які збилися в купу, і десятків три дітей, які тремтіли від жаху й пронизливо кричали. Онкілони почали розтягати цю купу, щоб знайти своїх викрадених дітей, яких легко було відрізнити й за відсутністю волосся на тілі, і за більш світлою шкірою, і за обличчям; із купи, що борсалася й вищала, витягали дітей одного за одним, причому діти вампу шкрябалися й намагались укусити руки, що їх хапали. Викрадені діти знайшлися в самій середині купи, але в жадливому вигляді — із подряпинами, синцями, укусами, якими їх почастували «гостинні» хазяї. Знайшли тільки семеро дівчат і двох хлопчиків, а викрадено було тринадцять — чотирьох хлопчиків не вистачало. Розлучені онкілони вивели всіх хлопчиків вампу з печери й перекололи їх; вони хотіли зробити те ж саме зі старими й дівчатами, але мандрівники вмовили Анундака припинити винищення.

Оглядаючи всі кутки печери, побачили в найтемнішому кутку жінку із зв'язаними руками і ногами, вкриту купою шкур. Коли її витягли на світло, виявилось, що це онкілонка, захоплена на самому початку весни вампу; нещасна ледь не задихнулася під шкурами, усе тіло її було вкрите синцями від ударів ремнями й дрючками. Прийшовши до тями, вона розповіла, що її били й катували постійно, особливо жінки, які глузували з її голого, паче в ропухи, тіла. Коли почалася атака на стійбище, старі її зв'язали й сховали під шкуру.

У печері знайшли також викрадену в онкілонів зброю, начиння, одяг і постелі. Старих і дівчат вигнали з печери, у якій склали

в купу зібрані на полі битви дрючки та списи вампу й підпалили. За цей час розвідники виявили в кущах коло печери стадо вкрадених оленів; вампу, не вміючи пасти їх і не будучи в змозі з'їсти всіх одразу, прив'язали всіх тварин ремнями до кущів; не вистачало тільки кількох, яких могли загубити дорогою або встигли з'їсти.

Уже надвечір онкілони залишили покаране стійбище, кинувши трупи вампу там, де їх спостигла смерть; усіх поранених було добито одразу ж після взяття стійбища.

Забравши п'яťох убитих і шістьох більш тяжко поранених, загін онкілонів вирушив назад; легко поранені йшли самі, серед них Ордин, якого поранили списом у плече. Вони йшли всередині загону, де гнали також оленів, несли врятованих дітей і повернене майно, трупи й поранених на ношах. Пересувалися повільно й тільки до ночі повернулися на пограбоване стійбище, де жінки радісно зустріли врятованих дітей. Аннуїр, побачивши в Ордина руку на перев'язі, підбігла до нього зі сльозами на очах і почала його обіймати. Інший із молодят цього стійбища довелося зустріти свого чоловіка мертвим на пошах.

КЛАДОВИЩЕ ОНКІЛОНІВ

Воїни, розташувавшись навколо багать, передавали одне одному й жінкам враження від походу й битви та обговорювали окремі епізоди, прославляючи громи й блискавки білих людей, завдяки яким удалося винищити ціле стійбище вампу з такими невеликими втратами — по одному онкілону на десять вампу — і повернути майже все вкрадене. Під час перших війн співвідношення було не таким — один онкілон на двох, у кращому разі на трьох вампу. Тепер вони довго не наважаться нападати.

Мандрівники з Амнуздаком, Аннуїр і звільненою жінкою сиділи коло окремого багаття. Горохов розповідав Аннуїр про похід.

Горюнов захотів дізнатися щось про життя вампу в онкілонки, яка навчилася трохи їхньої мови. Вона розповіла, що стійбище складає одну родину, тому що міцних зв'язків між окремими чоловіками й жінками немає: усі жінки палезать усім чоловікам, а діти вважаються спільними. Іноді чоловік утікає з жінкою, яка йому сподобалася, у ліс і живе окремо; але інші не миряться з цим, і справа закінчується вбивством утікача й поверненням жінки до печери. Життя чоловіків минає у полюванні й виготовленні зброї — дрючків, списів, скребел; жінки збирають дрова, шкребуть шкури, роблять ремінці, але справ у них також небагато;

вони годинами лежать коло вогню або на сонці й дрімають. М'ясо їдять звичайно сирим або ледь підпеченим на вогні й паїдаються після вдалого половання досхочу; якщо немає м'яса — голодують цілими днями або викопують якісь корінці, збирають равликів, великих жуків, жаб. Сплять покотом навколо багаття, ногами до вогню, на шкурах або просто на землі, підклавши під голову камінь. Після вдалого полювання й ситної їжі танцюють навколо багаття до знемоги або до бійки через якусь дрібницю. Бояться якихось кам'яних, лісових і водяних духів і вночі нізачо нікуди не підуть самотою. Поклоняються ведмедю й якомусь великому звіру з п'ятою ногою на голові й величезними зубами, для якого жінки збирають гриби й корінці.

Після вечері воїни лягли спати, жінки почали оплакувати вбитих; останніх поклали поруч біля багаття зі списом і луком у руках, щитом на колінах. Жінки розплели коси, зняли намисто й браслети та, закривши обличчя руками, співали сумних пісень, у яких прославлялися доблесті загиблих воїнів; під час співу вони хиталися назад і вперед, сидячи в головах небіжчиків. Кріт і Білуха почали було акомпанувати цьому співу своїм виттям, чим дуже здивували онкілонок, котрі подумали, що розумні тварини висловлюють людям своє співчуття. Приборкавши собак, мандрівники заснули під звуки цього тужливого співу.

День почався, як завжди, у густому тумані, крізь який тьмяно світили багаття. Жінки, закінчивши відспівування, готували сніданок; щоб нагодувати численне військо, довелося заколоти цілий десяток оленів. Коли туман почав розсіюватися й визирнуло сонце, прийшов шаман зі своїм учнем. Мертвих поклали на ноші й увесь загін попрямував через ліс на захід у глибокому мовчанні; тільки барабан на галявині проводжав процесію поодинокими протяжними звуками, передаючи стійбищам звістку про похорон загиблих у бою. Жінки з дітьми у поході участі не брали.

За десять кілометрів від стійбища дійшли до західної окраїни улоговини, де серед кам'яного розсипу знаходилося головне кладовище онкілонів; воно являло собою численні могильні горбики, складені з каменів, над кожними височів спис, вістрям догори. Давніші горбики вже осіли над зотлілими трупами, списи покосилися, деякі впали; на найдавніших не було й цього знаку, а камені вкрилися густими лишаями.

Поклавши небіжчиків край узлісся, воїни зайнялися приготуванням могил: відкидаючи камені розсипу вбік, вони викопували довгасту яму, не більше метра завглибшки. Коли могили були готові, до кожної піднесли небіжчика й поклали його ногами на

південь, із випрямленими уздовж тіла руками, із луком з одного і сагайдаком із стрілами з другого боку; обличчя закрили шматком шкіри, спис поставили в головах, і потім закрили могили вийнятими з них каменями. Дитячі черепа й кістки, зібрані в печері вампу, склали в одну могилу, нічим не прикрашену.

Під час цих дій шаман, забравшись на велику брилу, яка лежала поблизу кладовища, бив у бубон і глухим голосом співав якісь закляття, очевидно відганяючи злих духів від свіжих могил, щоб вони не порушили спокій мертвих. Воїни, котрі не брали участі в підготованні могил, стояли великим колом навкруг, спираючись на списи. Коли могили було закрито, усі воїни як один підняли руки до неба, потім затулили ними обличчя й видали протяжний крик, добре знайомий мандрівникам, але тут, вирвавшись із п'ятисот горлянок і потім повторений відлунням від стіни, він справив надзвичайне враження. Його повторили тричі, після чого загін відійшов до узлісся й розташувався на відпочинок.

Мандрівники скористалися нагодою й оглянули край улоговини. Туман розсіявся, ранкове сонце яскраво освітлювало чорні скелі, які стрімко піднімалися уступами на карколомну висоту; угорі видно було гостроконечні вершини, у розщілинах яких білили сніги; від них по уступах місцями скочувалися тонкими струмками водоспади. Іноді згори від снігового поля відривалася брила снігу, що, підтанувши, зісковзувала з урвища, розбиваючись на грудки, м'яко падала біля підніжжя стіни. У синяві неба завмерла пара орлів, видивляючись на уступах необережне ягтя або на розсипах теля, що відстало від оленів. У повітрі панувала повна тиша, і ці численні горбики серед розсипу, вкритого зеленими, жовтими й червоними лишаями, на межі між величезною чорною стіною з білими зубцями й зеленою смугою лісу під безхмарним небом викликали урочистий настрій. Мертві пішли із зелені лісів і лугів, де вони жили, кохали, воювали, у цей притулок на краю землі, під покров чорних скель, на яких фантазія мимовільно малювала величезними літерами: «Тут царство вічного спокою».

У нижній частині урвища проти кладовища мандрівники помітили велику печеру, вхід до якої був захищений валом із кам'янів. Амнундак розповів, що в печері раніше жила велика орда вампу і тут відбулася одна з великих битв, у якій загинуло багато онкілонів. Орду винищили до останньої людини, а розсип край печери забрали під кладовище, бо онкілони, які лишилися живими, могли забрати тільки своїх поранених. Тому всіх воїнів, які полягли в бою з вампу, ховають на цьому кладовищі.

— Бачите, білі люди, — закінчив Амнундак, показуючи на численні могильні горбики, — скільки хоробрих воїнів нашого племені знайшли смерть від руки вампу! Ви зрозумієте тепер, чому ми їх так ненавидимо. Ми не можемо жити спокійно, поки хоч один із них залишається живим на нашій землі.

У печері повсюди валялися напівзотлілі людські кістки й черепи; ведмеді, вовки, орли колись улаштували тут багате бенкетування, коли онкілони, здобувши перемогу, пішли, залишивши трупи вампу в печері. Судячи зі стану кісток, це сталося вже кілька віків тому; багато кісток від дотику розсипалося на порох. Але кременеві наконечники списів, скребла, ножі, які валялися всюди, добре збереглися, і мандрівники зібрали цілу колекцію цих виробів первісної людини. Таким чином, ця печера являла собою друге кладовище, але сумне, у вогкій півтемряві, під навислим склепінням, закопченим багатолітніми вогнями.

Розглядаючи печеру, мандрівники не могли не подумати, яким похмурим було життя цих напівзвірів-напівлюдей, які боролися за своє існування найпримітивнішими знаряддями, то потерпали від голоду, то об'їдалися багатою здобиччю подібно до хижаків; вони ховалися від холоду в похмурих притулках, змагаючись за них із лютим ведмедем або печерною гіною; протягом довгої полярної ночі вони тремтіли під жорсткими, грубо вичиненими шкурами й коротали час тільки їжею, сном і оббиванням кременя для своїх знарядь. Упадало в око, наскільки вище, щасливіше й веселіше жили онкілони, теж люди кам'яного віку, але вони мали одяг, начиння, родові обряди й свята, жили серед зелені лісів і лугів, в оселях світліших і тепліших; вони вміли урізноманітнювати свою їжу, обробляти кістку й шкіру; вони вже мали череди свійських оленів. Порівняння форм тіл онкілонів і вампу, особливо черепа, унаочнювало, що людство далеко пішло у своєму розвитку за десятки тисяч років, які відділяли палеоліт від неоліту.

У цій самотній Землі Санникова, відрізаний льодами від решти світу, уціліли завдяки цьому як тварини, вимерлі або знищені повсюдно, так і первісна людина, що зупинилася у своєму розвитку на низькому щаблі внаслідок відірваності від решти землі, де все постійно змінювалося й удосконалювалося. Умови життя вампу залишилися такими ж, як і за тих віддалених часів, коли ця земля відділилася від материка й була оточена поясом льодів; клімат лишився таким самим, їжі було вдосталь; і до приходу онкілонів не було спонукальних причин для вдосконалення життя.

Від Амнундака мандрівники дізналися, що вампу вже запозичили дещо в онкілонів; раніше вони не знали навіть вогню й зи-

мували навколо гарячих джерел, де влаштовували собі навіси зі складених один на оден каменів. Навчившись добувати вогонь, вони почали зимувати в печерах, які краще захищали від холодної нечі й снігу. Вони почали підсмажувати м'ясо, хоч продовжували їсти його й сирим; почали вирізати з дерева грубі чашки й зшивати зі шкур ковдри та плащі для холодної пори року; робили також із кістки наконечники для списів, хоча віддавали перевагу все-таки кременевим, міцнішим.

На запитання Ордина, звідки вампу беруть кремій для своєї зброї, Амнундак не міг дати відповіді: онкілонам це місце було невідоме; вони використовували або кістку, або уламки більших мигдалин халцедону, агату, сердоліку, які траплялися в базальті країв улоговини. Виготовлення наконечників із цього матеріалу вимагало дуже багато часу й було можливим тільки під час дозвілля довгої полярної ночі при світлі багаття в землянці. Кременя в базальті не було, і довелося припустити, що десь у володіннях вампу в урвищах окраїни знаходяться й інші породи, наприклад вапно або крейда, що нерідко вміщують кремій. Це змушувало здійснити нову екскурсію, уже вглиб землі вампу.

Закінчивши огляд печери, мандрівники й Амнундак повернулися до загону. Воїнів було розпущено по домівках, і частина розійшлася стежками; але частина, яка мешкала південніше, разом із Амнундаком, пішла дорогою вздовж краю улоговини. Мандрівники й скористалися нагодою, щоб познайомитися з новими місцями. При загальній одноманітності дорога була в різних частинах з певними особливостями: то круча спускалася з карколомної висоти майже стрімкою стіною, біля підніжжя якої лежали купи снігу, що танув і час від часу поновлювався невеликими лавинами, котрі падали зверху; то урвище розпадалося на уступи різної висоти, даючи притулок гірським баранам, бурі постаті яких можна було спостерігати час від часу; то вузька розколина, похмурий коридор поміж навислими стінами, гострими виступами й скелями, порізнаними водою й вітром, які нагадували фантастичні постаті людей і тварин, здіймалися знизу вгору. Але така розколина була досяжною тільки для гірських баранів, а не людей, і піднятися нею нагору було неможливо. Подекуди, виступаючи вперед, нависали величезні кам'яні товщі, схожі на випнуте пузо якогось чудовиська, по якому окремими струмками стікала вода. В одному місці, на висоті сотні метрів, із отвору в прямокутній стіні виривався сріблястою дугою водоспад, який живився снігами вершин, і, розсипаючись у водяний пил, падав на камені розсипу. Повсюди видно було той-таки базальт — то майже щіль-

ний, то пузиристий у вигляді лави, то шлаковий, то багатий на красиві мигдалини різних кольорів, які так цінувалися онкілонами у виготовленні жіночих прикрас і зрарядь праці.

В одному місці на висоті двохсот метрів Горохов помітив гірського барана, який стояв на вузькому уступі, різко виділяючись на чорному тлі стіни; тварина почувалася в цілковитій безпеці від двоногих, що повзли глибоко впизу.

— Хто з наших воїнів може пронизати стрілою цього барана? — запитав Горохов.

Амнундак похитав головою й сказав:

— Наші стріли не долетять до нього.

— А наші блискавки долетять, і ми добудемо собі баранину на вечерю.

Амнундак зміряв очима відстань і знову похитав головою.

— Ну, Микито, похвастав, тож не осоромся перед онкілонами! — сказав Горюнов.

Горохов зарядив свою берданку, припав на коліно й для певності поклав ствол на розгілля куща; баран здавався невеликою бурою плямою, в яку влучити було нелегко. Амнундак і воїни, очікуючи, стовпилися навколо стрільця. Довго цілився якут, нарешті пролунав постріл, повторений уступами кілька разів. Бура пляма похитнулася, метнулася вперед і зірвалася з уступу. Баран летів униз, ударяючись рогами об виступи скель і відскакуючи від них, неначе м'яч; величезні роги й підвернуті ноги мелькали в повітрі; нарешті маса упала біля підніжжя скелі. Онкілони закричали й побігли за здобиччю.

— Далеко б'є блискавка білих людей і ніхто не може врятуватися від неї! — сказав Амнундак. — Якби в онкілонів було десять таких блискавок, то, перш ніж сонце сховається на зиму, не лишилося б жодного вампу на нашій землі.

Дорогою поступово загони воїнів один по одному відділилися, повертаючи лісом до своїх стійбищ; нарешті звернули й останні, і, минувши землянку шамана, якому подарували голову барана, мандрівники вийшли на галявину до свого житла. Аннуїр весь час супроводжувала їх, але на галявині помчала вперед, щоб зустріти чоловіка на порозі землянки разом із рештою жінок, як належало за звичаєм племені.

ПОЛЮВАННЯ НА МИСЛИВЦІВ

Мандрівники провели понад тиждень у своїй землянці, відпочиваючи від експедиції до вампу й вивчаючи мову онкілонів; у невимушених розмовах із жінками це було легко, й уроки навколо палаючого багаття з чашкою чаю в руках або люлькою в зубах перетворювалися на години веселощів із жартами й сміхом; жінки, у свою чергу, вчилися розмовляти російською, і до кінця тижня обидві сторони вже достатньо розуміли одна одну. Приваблюваний сміхом, який лунав із землянки, Амгундак нерідко заходив до білих людей, але в його присутності жінки поводитися чемно, а мандрівники теж намагалися не втратити своєї гідності.

Був уже початок червня, і сонце не сходило з горизонту; але, опускаючись опівночі до північного краю улоговини, воно постійно ховалося години на дві за якоюсь завісою з білих хмар або густого туману, і наставала напівтемрява. Мандрівники звичайно вже спали в цей час, але якось Горюпов, вийшовши із землянки, помітив це явище й покликав своїх товаришів.

Розпитавши жінок, вони дізналися, що це спостерігається завжди, тому що з того боку «із землі йде велика пара, як із посудини, у якій булькає юшка, або як із чайника», — пояснили вони. Це, звичайно, дуже зацікавило мандрівників, і вони вирішили неодмінно проникнути в землю вампу й з'ясувати, у чому річ.

Але спочатку треба було перевірити базу й Нікіфорова. Цю екскурсію здійснили всі, крім Аннуен, яка залишилася в землянці. Нікіфоров не нудьгував на самоті: крім турбот про собак та їхній корм, він був зайнятий приготуванням палива й м'яса на зиму й у сонячні години в'ялив м'ясо, розрізане на смуги й розвішане на ремінних арканах. Але доводилося охороняти це м'ясо як від собак, яких він удень випускав на волю, так і від хижих птахів. Козак нерідко розважався тим, що підстрілював занадто нахабного орла, який хапав м'ясо, і птах потім потрапляв на той же аркан, бо годився як собачий корм. Снігові замети помітно осідали й на поверхні зледеніли, тож піднятися нагору не можна було, не вирубавши в льоду сходинки. Козак не полишився зробити це і час від часу лазив на гребінь спостерігати стан моря. Воно дуже змінилося за місяць, проведений мандрівниками в Землі Саннікова: відкрита вода розширилася й присунулася так близько, що її добре було видно. Над нею часто висів туман, але деякими ясними й вітряними днями останній часто розходився, і вдалині на горизонті ледве виднівся острів Котельний, на якому все ще лежав сніг, і тільки де-не-де чорніли проталини.

Жінки, які ніколи не бачили оточення землі, на якій жили, піднявшись угору, жажнулися крижапої й снігової пустелі, яка постала перед ними у всій своїй гнітючій величі, і співчували білим людям, які живуть серед снігу більшу частину року.

— Тому ви такі білі, — вирішили вони.

— Ну як, Аннуїр, ти підеш зі мною туди, на південь, коли я піду з вашої землі? — запитав Ордин.

Аннуїр енергійно затрясла головою:

— Ні, там занадто холодно, сніг і лід, і більш нічого. Дивися, тут у нас літо, тепло, а там зима.

— Тоді я піду без тебе й ти залишишся вдовою.

— Ні, ти теж не підеш! Ви всі залишитесь із нами, так сказав Амнундак. І ви обіцяли...

Наверху пробули недовго; досить різкий вітерець, який віяв із крижаних полів, здавався легко вдягненим жінкам дуже холодним. І вони були раді, коли опинилися внизу біля багаття, навколо якого й провели ніч. За цю екскурсію до снігів жінок було нагороджено намистом і люстерками, які мандрівники розшукали у своєму вантажі, залишеному на базі.

Цього разу забрали з неї й усі подібні речі, узяті на випадок зустрічі з онкілонами, щоб подарувати їх на стійбищі Амнундака; намисто, люстерки, голки, блискучі гудзики, яскраві стрічки, мідні каблучки й сережки з фальшивими каменями й коралове намисто для дружини вождя мали викликати захоплення в онкілонок, а кілька ножів, сокира і ручна пилка — задовольнити чоловіків та спонукати Амнундака дати надійний конвой для екскурсії вглиб землі вампу.

Повернувшись до стійбища, прожили ще днів зо три й переконали Амнундака після довгих розмов погодитися на їхню екскурсію в північну частину улоговини.

— Хоч ваші блискавки вражають напевне і птахів, і звірів, і людей, — сказав він, — але вампу дуже хитрі й можуть напасти на вас із засідки або впочі серед туману. Тому я дам вам у супутники дванадцять кращих молодих воїнів, які охоронятимуть ваш сон, пестимуть ваші речі й розвідуватимуть безпечний шлях.

Наступного ранку загін із сімнадцяти осіб, добре озброєних, вирушив. Аннуїр умовила Ордина взяти її з собою й теж озброїлася списом і луком зі стрілами, незважаючи на глузування онкілонів і залякування жінок. Але вона хотіла бачити нові місця, а Ордин хотів привчити її до мандрівки, щоб потім забрати її з собою на материк; вона йому дуже подобалась і зі свого боку гаряче покохала його.

Першого дня дійшли до розореного вампу стійбища. Землянку вже було поповлено, й життя брало своє: жінки поралися, діти гралися й пустували, не видно було тільки старих, випищених вампу. Перепочувавши коло стійбища, пішли далі просто на північ. Галявини з озерами чергувалися з лісами, але вони поступово ставали менш густими, а диких тварин зустрічали менше. На почівлю зупинилися на галявині на березі озера, яке в центрі скипало горбом через кожні десять хвилин і мало таку теплу воду, що мандрівникам захотілося ретельно помитися. Поки воїни розкладали багаття й різали м'ясо для вечері, мандрівники відійшли трохи від табору, швидко роздяглися й кинулись у воду. Хлюпання води привернуло до себе увагу воїнів, які злякано скочили. Хоча вони не мали такої відрази до води, як, наприклад, монголи, які не милися ніколи, але, подібно до інших народів Півночі, де вода занадто холодна, вони не знали купання. Тому вони подумали, що білі чаклуни, доручені їхньому піклуванню, хочуть зникнути із землі онкілонов, перетворившись на риб або тюленів.

— Анну, дивися, твій чоловік й інші чаклуни зараз зникнуть — вони пішли в озеро! — вигукнув один.

Аннуїр, зайнята також готуванням, скочила й побігла до берега, за нею — всі онкілони. Мандрівники вже були у воді й плавали, видно було тільки їхні голови.

— От вони вже перетворилися на нерпу! Дивіться, дивіться! — кричали ті, хто зібралися на березі.

Проте Аннуїр, яка була вже трохи цивілізована й дещо знала, після першого переляку заспокоїлася — вона впізнала обличчя Ордина й почала сміятися з онкілонів. А втім, останнім довелося здивуватися ще більше, коли мандрівники вийшли на берег і, розтираючи собі тіло й голову, почали вкриватися чимось білим, схожим на сніг, воїни, що не мали жодного уявлення про мило, були вражені.

— От дивіться: на цих чаклунах вода замерзає й перетворюється на сніг! — казали вони одне одному.

Знов Аннуїр, яка вже дізналася про вживання мила, поясnilа онкілонам, у чому річ. Але вони заспокоїлися тільки тоді, коли білі люди вдяглися й повернулися до багаття, де всі воїни крадькома уважно оглядали їх — чи нема якоїсь зміни.

Поки всі вечеряли, Аннуїр, захопивши мило, теж побігла купатися, відійшовши далі від табору. Не вмюючи плавати, вона не пішла далеко у воду й милася біля самого берега. Коли вона повернулася, всі воїни підняли її на сміх.

— Ти патерлася снігом, щоб стати білою, як твій чоловік! Не побоялася влізти у воду, де водяний дух міг схопити тебе за ноги

й потягти на глибину. Але ти лишилася такою ж чорною, як і була! — так жартували її одноплемінники.

Аннуїр потім зізналася Ордину, що у воді їй було дуже лячно: їй увесь час здавалося, що от-от хтось схопить її за ноги й потягне. Як і всі онкілони, вона вірила в існування злих духів, які живуть у воді, лісах, печерах, у духів туману й заметілі. І тільки бажання в усьому наслідувати його змусило її полізти у воду.

— Наступного разу я піду в озеро разом із тобою. Але ти маєш мені показати, як ти робиш, щоб плавати, як нерпа, — заявила вона.

Під час ночівлі два воїни по черзі вартували разом із Кротом і Білухою, які вже заприятелювали з онкілонами, отримуючи від них обгризені кістки й обрізки м'яса. Воїни почали цінувати пильність собак і шкодували, що їхні предки не захопили із собою кілька подібних тварин.

— Чому б їм не спіймати й не привчити вовченят? — запитав Горохов.

— Вовк ніколи не стає свійським, — пояснив йому Горюнов. — Хіба що ввіймати вовчицю й спарувати її з нашими собаками. У нас, на жаль, у зграї нема сук.

Онкілони поставилися з недовірою до цієї пропозиції, але сказали, що спіймати вовка не так важко.

Ще день минув у дорозі на північ. Ліси ставали дедалі нижчими й рідшали, трава на галявинах була менш густою; бики й коні зустрічалися не часто й були дуже обережні — очевидно, переслідування вампу навчили їх не довіряти людині. Зате частіше траплялися носороги, які самі нагаляли жах на вампу й не боялися ані списів, ані дрючків.

Надвечір, перед виходом на одну галявину, розвідники, які йшли із собаками попереду, зупинили загін звісткою, що з'явилися вампу. Сховавшись у кущах узлісся, почали спостерігати.

На галявині паслося кілька биків; один стояв трохи далі й, очевидно, дрімав, ремигаючи.

Позаду до нього по траві повільно повзли п'ять або шість вампу.

Підповзши кроків на двадцять до бика, передній вампу швидко піднявся й кинув один за одним два списи; решта, підскачавши, підбігли з боків, піднявши списи й готуючись до нападу. Один із списів улучив у хребет і врізався в шкіру; бик заревів з переляку й від болю і, помітивши ворогів, кинувся на них, опустивши голову й виставивши свої величезні роги; вампу встигли вчасно відскочити, і тварина пробігла повз них, одержавши ще по одному удару списом у кожний бік; але кременеві наконечники,

очевидно, неглибоко проникали крізь товсту шкуру, бо списи в ту ж мить випадали. Розлючений бик розвернувся, несподівано наздогнав одного з мисливців і змахом голови підкинув його досить високо; але інші вампу знову кинули списи й відвернули увагу бика від того, хто впав.

Побачивши, що на нього нападають із різних боків, бик обрав за краще шукати порятунку у втечі й помчав галявиною слідом за рештою. Вампу кинулися за ним, але, незважаючи на швидкість своїх ніг, одразу почали відставати. Кілька кинутих списів не справили враження на тварину, яка мчала щодуху.

— Не вдалося їм полювання! — сказав Горюнов. — Тепер підстрелимо бика в них на очах, але, звичайно, не для них.

Бик біг тепер кроків за двісті від спостерігачів, а чотири вампу — кроків за тридцять позаду; п'ятий залишався на місці свого падіння. Вампу бігли величезними кроками, сильно нахиливши тулуб уперед; їхні патли розвівалися на вітрі; у кожного в руках залишився тільки один спис. Вони сподівалися, що від втрати крові бик ослабне й дасть себе наздогнати. І раптом він на повному ході впав на землю.

У запалі погоні вампу або не чули пострілу, або не зрозуміли, в чому річ. Видаючи рев торжества, вони підбігли до тварини й почали виконувати навколо нього свій танець перемоги.

— Доведеться полякати їх, — сказав Ордин. — Інакше нам м'яса не бачити.

— Та й взагалі треба очистити собі дорогу далі на північ і змусити їх утікати до печер.

Горохов підняв берданку й вистрілив. Вампу спочатку скам'яніли на місці, але потім, закричавши від жаху, помчали назад галявиною; підвівся й пом'ятий биком і, кульгаючи, поплентався слідом за ними. Онкілони негайно ж вискочили на галявину й видали свій військовий клич, щоб постріл в уяві вампу поєднався з цим криком в одну подію.

— Ночуватимемо тут! — заявив Горюнов. — Вечеря готова, вампу не насміляться повернутися.

Поки онкілони білували бика, мандрівники розшукали серед галявини озерце, скоріше ставок, який не мав стоку, із ледь теплуватою водою; його береги стрімко йшли вглиб, і воно здавалося дуже глибоким. Біля нього розташувалися на ночівлю, принесли до нього шматки м'яса, залишивши зайве на поживу орлам і вовкам. Запалало багаття й усі зайнялися приготуванням вечері. Ордин пішов із казанком до озера, щоб зачерпнути води, йому довелося лягти на землю — такий низький був рівень озерця.

І ось, опускаючи руку з казанком, він помітив, що вода неначе піднімається назустріч; він почав повільно піднімати казанок — вода йшла слідом за ним, ніби притягувана магнітом.

Вище й вище піднімалася вода й нарешті зрівнялася з поверхнею берега.

— Вода виступає з озера! — вигукнув Ордин, схопившись на ноги.

На цей вигук усі збіглися до берега й з подивом дивилися на переповнене до країв озерце.

— Треба збирати речі та йти дали, — заявив Костяков.

Онкілони почали перешіптуватися і з забобонним жахом дивилися на воду, чекаючи, що з неї з'явиться голова якогось чудовиська. На обличчі Анціур відбивалися попеременно страх і сміх, тому що, поглядаючи на Ордина, вона помітила, що він посміхається. Вона вже засвоїла думку, що білі люди все знають, усе можуть і нічого не бояться.

Але перш ніж онкілони вирішили тікати, вода в озерці стала повільно знижуватися й за кілька хвилин зайняла свій попередній рівень. Горохов зітхнув із полегшенням:

— Пішов, пішов назад углиб, злякався, видно! — вимовив він.

Ордин, Горюпов і Костяков засміялися — вони здогадалися, що це був новий вид озер із підземним живленням; на дні його, очевидно, було жерло, яке йшло далеко вглиб і було заповнене водою; час від часу пара й газу піднімали воду вгору, а потім знаходили собі вихід якоюсь бічною тріщиною, не вириваючись із води, як в інших озерах; ось чому вода понижувалась. Залишалося простежити періодичність цього явища, щоб переконатись у правильності пояснення. Ордин вийняв годинник.

— Тепер я розумію, як тварини користуються цим озером для водопою, — сказав Горюпов. — Вони вичікують, поки вода підніметься до країв.

— Так, а я дивувався, побачивши стрімчасті береги й відсутність спусків до води, витоптаних тваринами, — підтвердив Ордин.

— А інший звір, мабуть, не встигне напиться, гледь — вода в нього з-під носа пішла! І дочікуйся, коли вона підніметься,

Чекати дійсно довелося довго: встигли зварити й підсмажити вечерю та з'їсти її, коли вода знову поступово стала підніматися; проміжок майже дорівнював годині.

Як тільки сонце встигло сховатися за завісу пари північної частини улоговини, звідти насунувся густий туман, й одразу стало майже темно. Але на піч дрова запасли, і коло багаття було

видно й тепло. Розмовляли про озера цієї дивної землі з їх періодичними виверженнями, які онкілони пояснювали грою водяних духів. Вони повідомили, що на півночі є долина Тисячі Димів, де із землі повсюди йде дим і де земля така гаряча, що пече ноги крізь взуття. Вони самі не були там, але чули про це від старих, які молодими брали участь у великому набігу на вампу, здійсненому дідом Амнундака.

У цій долині вампу раніше зимували.

Розмову було перервано протяжним виттям, яке долипало з лісу; собаки відповіли на нього лютим гавканням.

— Вовки близько — зачули падаль, — сказав Горохов.

— От і нагода спіймати вовчицю або навіть дві, — запропонував Горюнов.

Онкілони заявили, що це легко, що вони зимовими ножами полюють на вовків, які тривожать оленячі стада, облавою з вогнем. Для спіймання вовчиці в них виявилася сітка, сплетена з тонких ремінців і яку використовували для ловлі ленних гусей. Почали готуватися до облави. Із купи палива, заготовленого на ніч, вибрали смолисті стовбури сухих молодих модрич, розламали їх на шматки з півметра завдовжки й прив'язали до списів; такі факели готували для всіх учасників і поклали на багаття. За цей час вовки зібралися коло залишків бика, звідки лунало гарчання, скавчання, хрускіт кісток, — зграя хижаків бенкетувала, користуючись пільгою.

Коли смолоскипи розгорілися, онкілони й мандрівники з факелами в одній руці, списом або рушницею в другій швидко оточили місце бенкету й потім, нахиливши смолоскипи вперед, майже до землі, і помабуючи ними праворуч і ліворуч, почали сходитися до центра, де були вовки, оточені вогненним колом, яке рухалося. Скоро крізь туман можна було розгледіти купу сірих хижаків, які скупчилися біля трупа, підібгавши хвости, вищиривши зуби, вони стояли, розгубившись, не бачачи лазівки для втечі в страшному колі, яке коливалося та все наближалося. Звірі завили, почали метатися, стрибати одне на одного й, нарешті, оскаженівши, кинулися по два й по три в різні боки.

Але втекти вдалося небагатьом: воїни, спритно підколюючи їх списками або вдаривши факелом по морді, відганяли їх назад. Воїн, у якого була сітка, наклав нею вовчицю, яка намагалася прорватися, — вона одразу заплуталася й звалилася. Вовки, які залишилися живі, повернулися до трупа й, тремтячи, притиснулися одне до одного, клацаючи зубами, вже не намагалися бігти; кілька пострілів покінчили з ними. Піднявши факели, онкілони тепер

добивали вовків, які лежали в різних місцях; серед поранених знайшли ще вовчицю, пакрили їй голову одягом і, зв'язавши всі чотири ноги разом, віднесли, підвісивши на спис.

Підібравши всіх вовків, яких виявилось одинадцять, повернулися до багаття й зайнялися зіманням шкур.

Для кожної з спійманих вовчиць забили в землю три кілки, до двох притягли ременями передні й задні ноги, до третього шию, тож тварина не могла дістати зубами жодного ремня. Після цього оригінального полювання лягли спати навколо багаття, залишивши, зазвичай, вартових, які мали наглядати за вовчицями й оберігати їх від Крота й Білухи; вони довго не могли заспокоїтися, висловлюючи бажання розправитися зі своїми безпорадними ворогами.

ДОЛИНА ТИСЯЧІ ДИМІВ

За ранковою трапезою серед густого туману обговорювали питання, як повести із собою вовчиць: один пропонував нести їх по черзі на плечах, інші — на ношах, зроблених зі шкури вбитого бика. Найпростіше було змусити їх бігти власними ногами, але не було ані ланцюга, ані дроту, щоб зробити повід, який був би недосяжний для їхніх гострих зубів.

Нарешті здогадалися: зробили широкі шкіряні нашійники й намордники; нашійники прив'язали до кінців шомпола від бердашки Горохова. Таким чином вовчиці йшли поряд, як бики в ярмі; один онкілон вів їх за ремінець, інший підганяв ззаду. Спочатку звірі опиралися всіма чотирма ногами, лягали; але після того, як на них пустили собак, котрі почали кусати їх ззаду, вони змірилися й пошкадибали, підібгавши хвости, за людьми.

Як тільки туман порідшав, пішли на північ. Рослинність ставала все більш чахлою, траплялися цілі смуги засохлого низькорослого, але старого лісу; на галявинах ділянки обрідної трави чергувалися із зовсім голими, ґрунт яких був із базальту, що вивітрився. За кілька кілометрів трапилася розколина в ґрунті, із якої піднімався легкий димок.

Ордин, нахилившись, приклав руку до тріщини, але швидко відсмикнув її — таким гарячим було повітря, що виходило з глибини. Чим далі, тим більше зустрічалося таких розколин і повітря ставало гарячішим; мандрівникам здавалося, що вони потрапили до добре натопленої лазні, тим більш що пара застинала всю місцевість подібно до легкого туману. Онкілони давно вже скинули свої куртки й ішли голі до пояса; не витримали й мап-

дрівники й наслідували їх приклад. Нарешті й Аннуїр спустила з себе кофту-панталони й лишилася в одному пояску, заявивши з деяким збентеженням, що жарко, як в оселі, коли горить добрячий вогонь.

Ділянка густішого туману привернула до себе увагу: виявилось, що серед неї з кількох отворів вириваються клуби пари з легким посвистом або важким диханням.

— Оце вже й справжні фумароли!¹ — вигукнув Ордин.

Чим далі, тим більше ставало цих отворів, розсіяних серед голої горбкуватої поверхні чорної лави. Здавалося, що вся земля жевріє в глибині й димить; тепло ґрунту відчувалося вже крізь взуття.

Коли пройшли кілометр, другий такою місцевістю й зупинилися перепочити та роздивитися, то не можна було не здивуватися картині, яка постала їхнім очам. З усіх боків то тут, то там із ґрунту виривалися клуби пари, які піднімалися в спокійному повітрі кучерявими колонами вгору, де під скісним промінням сонця вигравали уривки райдуг. Можна було подумати, що димлять незліченні труби невидимого міста ясного і тихого морозного дня. У проміжках між білими колонами на заході, півночі й сході чорніли високі кручі країв улоговини, які були віддалені одна від одної на п'ять-шість кілометрів. Подекуди з'являлися обриси гострих вершин із смугами або плямами снігу, які яскраво білили під променями сонця. Ці білі сніги й білі стовпи з одного боку, чорні урвища й чорний ґрунт — з іншого складали рідкісне поєднання двох протилежних кольорів.

Тиша порушувалася нерідко то різким посвистом, то гудінням якогось отвору.

— Чорна пустеля, що димиться! — вигукнув Горюнов.

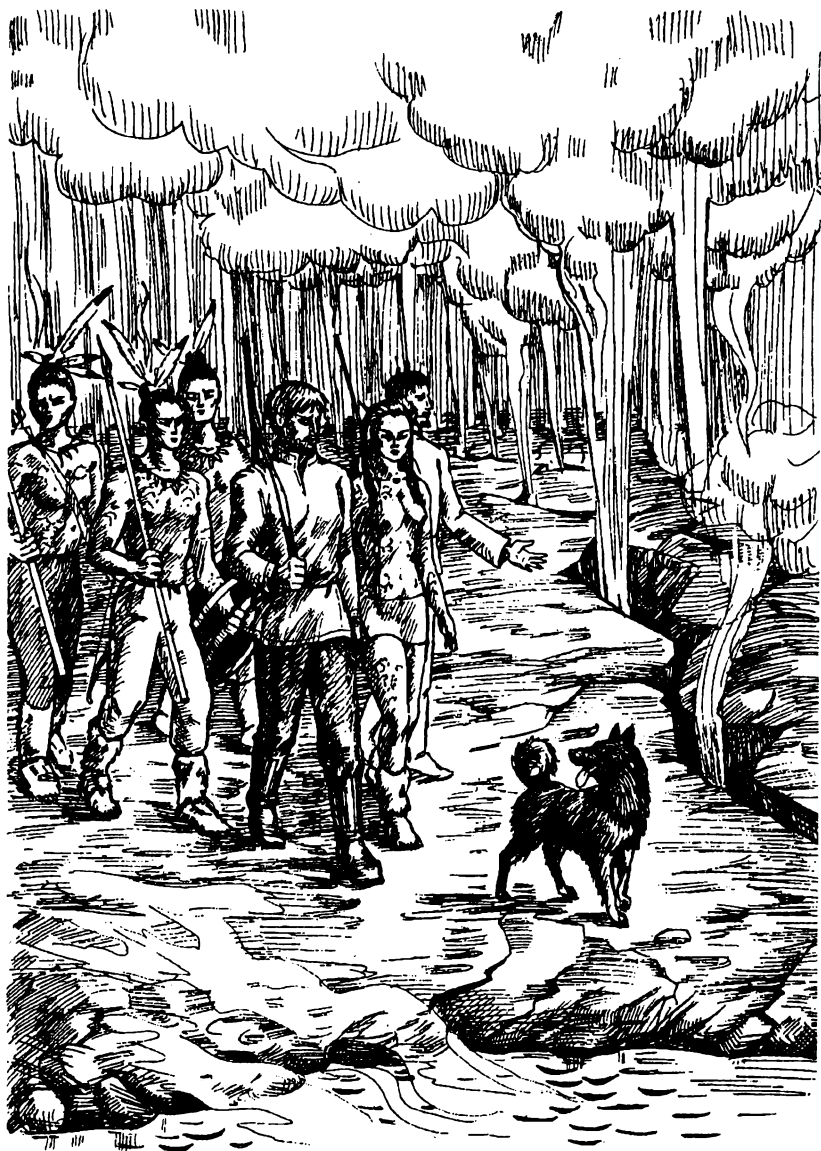
— Ось вона, долина Тисячі Димів! — сказав Ордин.

— Оселя злих духів! — заявив старший з-поміж онкілонів. — Це димляться їхні багаття в підземних печерах.

Із різними почуттями дивилися на цю картину люди загону: білі — із цікавістю, смагляві — із забобонною тривогою. Ширший стовп пари попереду привернув увагу. Коли наблизилися до нього, виявилось, що він піднімається з озерця діаметром усього метрів шість, у якому вода булькала, наче у великому казані.

Горюнов дістав із торбинки шматок сирого м'яса, прив'язав його до кінця ремінця й опустив у воду. М'ясо, яке підкидали

¹ *Фумароли* являють собою струмені газів і водяної пари, які виділяються на схилах і поблизу діючих вулканів, а також із застиглих потоків лави, нерідко й у кратерах згаслих вулканів.

*З усіх боків то тут, то там із-під землі
виривалися клуби пари.*

струмені киплячої води, крутилося, пірпало й за кілька хвилин зварилося.

— Чудове місце для ночівлі! — зауважив Ордин. — Немає дров, але є готовий казан, у якому можна зварити вечерю та взяти окропу для чаю.

На подальшому шляху на північ зустріли ще кілька киплячих озер різного, але невеликого розміру. Найменші — в один-два метри в діаметрі — кипіли спокійно, виділяючи багато дрібних бульбашок; великі кипіли бурхливо, і вся поверхня їхня хвилювалася, здимаючись де-не-де джерелами. Звернули увагу, що стрімкі стінки над поверхнею води й ґрунт навколо озер подекуди були вкриті білим нальотом, неначе снігом. Останній коло киплячої води здавався безглуздям. Нашкребли на пробу цього нальоту, і виявилось, що це якась сіль, дуже їдка й неприємна на смак.

— Але якщо виділяється сіль, вода теж має бути солоною й непридатною для чаю, — зауважив Горюнов.

Скуштували воду — вона виявилася не зовсім прісною, але все-таки придатною для пиття.

Пробираючись між киплячими озерцями й розщілинами, що димилися, вже недалеко від краю улоговини натрапили на велику пласку западину, діаметром сотні зо дві кроків і глибиною метрів п'ятнадцять-двадцять.

Дно плавно вигиналося, тож нагадувало велику чашу, але води не було. Вдивляючись крізь імлу, що стелилася по дну, вони помітили, що в розколинах ґрунту подекуди спалахують сині вогники. Ордин захотів роздивитися їх ближче, але через кілька кроків швидко повернув назад, затискаючи ніс і рот. Він сказав, що почав задихатися від випаровувань сірки й хлору, які заповнювали гаряче, як у печі, повітря.

У бінокль можна було роздивитися, що на чорному ґрунті дна всюди жовтіють і біліють смугами й плямами густі нальоти, очевидно, сірки й нашатирю.

— Ну, Павле Миколайовичу, сказав Ордин Костякову, коли віддихався, — тепер і ви не станете заперечувати, що Земля Санникова — кратер колосального вулкана, ще не зовсім згаслого.

— Звичайно. Ці базальтові урвища з усіх боків, гейзери й озера з бульбашками — на півдні, киплячі озера й фумароли — на півночі, ця отруйна яма — усе це не залишає жодного сумніву, — підтвердив Горюнов.

— Але опкілони живуть тут чотириста років, а вампу й тварини набагато довше. У південній половині — густа рослинність — отже, вулкан давно вже не діяв, — заперечив Костяков.

— Звичайно, але ясно також, що він припиняв свою діяльність поступово з півдня на північ, тому що ознаки тут набагато яскравіші. Можливо, у той час, коли вампу вже населяли південну частину, в північній ще виливалася лава.

— Онкілони цього вже не застали, — підтвердив Ордин. — Вони знають лише про дим «підземних духів».

— А чи не може вулкан одного чудового дня прокинутися від своєї довгої сплячки й накоїти лиха? — запитав Горюнов.

— Цілком можливо. Згаслими в повному розумінні можна вважати тільки вулкани, які не діяли вже цілі геологічні періоди й уже більш-менш зруйновані. За всі інші поручитися не можна, і їх правильніше вважати сплячими, бо вони можуть прокинутися. Ми знаємо приклади, коли вулкани, які вважали згаслими, раптом починали діяти. Пригадайте Везувій, у кратері якого, порослім густим лісом, рятувався Спартак, ватажок повсталих рабів. Ніхто не вважав цю гору вулканом, про її діяльність не збереглося навіть переказів. І раптом у сімдесят дев'ятому році нашої ери вона прокинулася й знищила Геркуланум і Помпеї і відтоді діє до нашого часу.

— А Лиса гора на Мартиніці, — пригадав Горюнов. — До половини вісімнадцятого століття вона спала й тубільці нічого не знали про її минулу діяльність. Потім почала прокидатися, але прокидалася півтораєта років, ледве подаючи ознаки життя, і тільки на початку двадцятого століття здійснила страшне виверження, яке за кілька хвилин знищило місто Сен-П'єр і тридцять тисяч життів.

— І таких прикладів можна навести ще багато з обох Америк, Зондських островів, Камчатки, — додав Ордин.

— Пробудження цього вулкана справді було б лихом для онкілонів, — зауважив Костяков.

— Судячи з того, як і де поновиться діяльність. Якщо вона обмежиться північною частиною улоговини, яка й тепер безплідна та незаселена, і якщо вона буде не потужною, онкілони спокійно існуватимуть неподалік від вулкана. Але якщо виверження почнуться в південній частині, можна чекати найгіршого.

— Мені здається, — відповів Ордин, — що це багатство фумарол, киплячих озер, гейзерів в улоговині свідчить, що вулканічна діяльність може поновитися не сьогодні-завтра — одне слово, в будь-яку мить, хоча такий стан улоговини триває вже сотні років, за словами онкілонів. Але ж вони дуже рідко відвідують цю місцевість, і свідчення їхні пенадійні. Тут потрібне правильне спостереження.

— Сподіватимемось, що поки ми тут, нічого не станеться і що Земля Санникова з її живими скам'янілостями існуватиме ще століття, — побажав Горюнов.

Обігнувши задушливу западину, мандрівники швидко дійшли до північного краю улоговини, який являв собою таке ж стрімке або уступчате урвище із базальту, як і в інших місцях; воно піднімалося, на перший погляд, не менше, ніж на тисячу метрів. Внаслідок цілковитої відсутності рослинності, навіть лишайів, цей край справляв ще більш похмуре враження. Але, роздивившись навкруг, перед очима спостерігача поставала ще більш вражаюча картина: на невеликій відстані від підніжжя чорної стіни простяглася біла стіна долини Тисячі Димів, у яку зливалися здалеку стовпи пари; ця стіна не була нерухомою, а трохи хвилювалася, клубилася, і під променями низького сонця на її хвилястім гребені подекуди переливалися райдуги, пересуваючись із місця на місце.

В одному місці довга біла смуга біля підніжжя чорної стіни привернула до себе увагу мандрівників.

— Дивно, невже це сніг, який звалився зверху? — припустив Горюнов.

— Ні, це не сніг, а вихід якоїсь білої гірської породи, — сказав Ордин, глянувши в бінокль. — І вона вся порита ямами, наче її гризли. Чи не тут вампу добувають собі кремені?

Поспішили до цього місця. І виявилось, що тут базальт лежить на сніжно-білому крихкому мармурі, який виступав на три-чотири метри над дном улоговини завдовжки дві-три сотні метрів. У мармурі були розсіяні то окремо, то гніздами й прошарками чорні, сірі й сірувато-білі кремені; їх і добували вампу, які наконечниками списів або скреблами повиточували мармур у стіні урвища.

— Ну от і відкриття, яке було нам потрібне, щоб визначити час утворення вулкана, — сказав Ордин, обстеживши білу стіну. — Я знайшов кілька, хоч і поганих, скам'янілостей, які свідчать, що це верхньокрейдяна товща. Отже, вулкан утворився не раніше третинного періоду, коли на півночі Сибіру в різних місцях виливалися ті ж базальти. Треба пошукати ще — чи не знайдуться кращі...

На цім слові Ордин заліз до одної з найглибших ніш урвища і почав працювати молотком; решта рилися в купках білого піску, насипаних біля підніжжя; навіть онкілони взяли участь у пошуках, коли їм показали одну із знайдених мушель і пояснили, що це таке. Але молоток припинив стукати, і скоро Ордин виліз із ніші й сказав:

— А знаєте, у глибині тут іде добряча робота. Поводьтесь тихо і, приклавши вухо до урвища, слухайте. Найкраще, звичайно, всередині ніші, де я був.

Горюнов і Костяков полізли в нішу й притислись вухом до стінки. Воши почули то короткі, то більш тривалі удари, які лунали з глибини землі, непаче там, десть далеко, працювали величезні кузні; здавалося, що тяжкими молотами б'ють по твердому металу. Порода злегка тремтіла й можна було бачити, як від білої стіни час від часу відривалися окремі кристали вапняного шпату, з якого складався мармур.

— Добряче працюють там, улизу! — сказав Горюнов, вилізши з ніші.

— Чи не час нам забиратися звідси, поки не пізно? — запитав Костяков із тривогою в голосі.

— Ви гадаєте, що це ознака скорого пробудження вулкана? — засміявся Ордин. — Якби ми бували тут раніше й цих звуків не чули, це дійсно було б ознакою посилення підземної діяльності. Але й у такому разі боятися нема чого — пробудження може тривати дні, тижні, місяці й роки.

— І навіть століття, як у Лисої гори! — додав Горюнов.

Онкілони, дізнавшись, про що розмовляють чужоземці, полізли один за одним до ніші й виходили звідти стривожені. Тепер вони були переконані більше, ніж колись, що тут, під землею, живуть злі духи. Ці удари, здригання стіни, вогники в западині, тисячі димів, киплячі озера, повна відсутність рослинності — усе разом настільки лякало їх, що вони почали наполегливо просити, щоб до ночі піти з цієї страшної місцевості.

Було вже пізно, сонце сховалося за високим північним урвищем, і густа тінь лягла на цю частину улоговини. Крім того зі сходу насувалася велика чорна хмара, а туман мав стати тут винятково густим. У тумані й сутінках легко було збитися з дороги й потрапити до розколини або киплячого озера.

Справді, ледь устигли відійти на кілометр від урвища, як небо вкрилося хмарами і пішов дрібний дощ; уся місцевість вкрилася туманом від численних випарів, які охолоджувалися дощем; стало зовсім темно і хоч-не-хоч довелося зупинитися поруч із зловісною западиною й коло киплячого озерця, яке давало можливість зварити хоч вечерю та чай, тому що палива ніде не було. Спокій чужоземців подіяв і на онкілонів, і всі, лежачи на березі озера, спускали на ремінцях або кінцях списів шматки м'яса у воду, але розмовляли тільки пошепки. Горохов здогадався навіть зварити суп; він поклав м'ясо в казанок, додав солі й крупи, зачерпнув води й занурив казанок до половини в озерце. Навар вийшов непоганим, і, головне, м'ясо зварилося в солоній воді й було смачнішим, ніж шматки, які варилися просто в озері. Чай також виявився досить смачним.

Після вечері онкілопи, збившись у тісну купу й накрившись від дощу щитами, заснули, виставивши варту. Для чужоземців вони влаштували намет із бичачої шкіри й списів. Але останнім захотілося подивитися вночі на вогні западини, і вони потихеньку, щоб нікого не збудити, попрямували до неї. Завдяки теплу, що виходило з глибини, над западиною не було туману, і вона являла собою чорну яму, дно якої було поборознене в різних напрямках лініями синіх вогників, котрі подекуди перебігали з місця на місце, то згасали, то загорялися і це було дуже дивне й цікаве видовище.

Щоб краще бачити, усі четверо лягли на землю біля краю западини й раптом відчували різкі удари — земля затремтіла під ними. — Землетрус! — вигукнув Костяков, підскачівши.

Але йому довелося знову лягти, бо встояти на ногах не було можливості — ґрунт коливався занадто сильно. Лунав глухий шум, а в западині вогні тремтіли й то згасали зовсім, то знову спалахували. Від окраїни улоговини долітав гуркіт: у різних місцях відривалися й падали брили каменю. Усі ці звуки в темряві й тумані справляли моторошне враження.

Із боку табору, який був за якусь сотню кроків, почувлися крики жаху, крики Аннуїр, яка прокинулася й помітила, що Ордин та інші білі люди щезли. Онкілопи подумали, що білі чаклуни кинули їх у країні жаху й зникли назавжди. Собаки й вовчиці здійснювали виття, акомпануючи людям, і концерт вийшов пекельний. Забобонні люди зовсім розгубилися й не знали, що зробити.

Коли коливання ґрунту ослабли й можна було стати на ноги, мандрівники поспішили до табору, який легко було знайти навіть в абсолютній темряві за криками, що долітали. Поява білих одразу заспокоїла всіх, і коли Горюнов пояснив, куди вони ходили, онкілонам стало навіть трохи соромно. Аннуїр повисла на шні Ордина й сховала заплакане обличчя на його грудях. Ця подія розігнала в усіх сон. І Горюнов скористався нагодою, щоб розпитати онкілонів, чи бували землетруси раніше. Виявилось, що це явище їм знайоме; іноді, звичайно взимку, вони помічали, що земля злегка тремтить, колоди землянок поскрипують і на голови кризь щілини сиплеться земля.

— Ну от і зараз те ж саме! — сказав Горюнов.

— Ні, не те ж саме! — заперечили онкілопи. — Ніколи не було того, щоб земля так гойдалася, щоб не можна було встояти на ногах. Тому ми так злякалися, а коли побачили, що ви зникли, то подумали, що ви нас кинули в цьому жакливому місці й що підземні духи, які колишуть землю, зараз вистрибнуть із тріщини й потягнуть нас у підземне царство.

Коливання ґрунту більш не повторилися, і мандрівники повернулися до свого намету, який довелося поновити. Від першого ж поштовху списи покосилися й шкура впала на Аннуїр, розбудила й перелякала її. Онкілони ж не наважилися лягати спати; відсутність багаття посилювала забобонний страх, крім того над південною частиною улоговини вдарила гроза — дуже рідкісне явище на Землі Саннікова; там сліпучо сяяли блискавки, гуркотів грім, який багато разів повторювало відлуння високих урвищ. Збившись до купи, хоробрі воїни бурмотіли закляття, поки не стало зовсім видно завдяки небу, яке роз'яснилося, та вітру, який розігнав туман. Тільки тоді вони заснули.

БОГИ ВАМПУ

Відсутність туману цього ранку, досить прохолодного після дощу й вітру, дозволила вирушити у зворотню путь раніше, чому онкілони особливо зраділи. Але перед тим довелося ще раз скористатися киплячим озером, щоб зварити м'ясо й підкріпитися на далеку дорогу. Перед тим, як піти, онкілони кинули кілька шматків м'яса в озеро й тричі вклонилися йому.

— Воїни дякують підземним духам за те, що вони тільки полякали, але не заподіяли лиха, — пояснила Аннуїр.

Не зупиняючись коло знайомих уже озер і тріщин, загін до полудня проминув долину Тисячі Димів, і, коли почалася перша рослинність, обличчя онкілонів зовсім змінилися, стали такими ж привітними й веселими, якими були завжди. Видно було, що супроводжуючи чужоземців за наказом вождя, вони принесли велику жертву й чекали найгіршого. Але їм довелося принести й другу жертву: увійшовши в смугу лісу, ці чужоземці вирішили скористатися нагодою й проникнути ще раз у країну вампу, щоб подивитися на тих дивних тварин «із п'ятою ногою на голові», яким вампу поклонялися. З переказів, ці тварини жили десь поблизу від страшної долини.

Хочеш не хочеш, а загін повернув на південний схід; вислали вперед трьох розвідників із собаками. Знову почалися знайомі місця: галявини з озерами й більш-менш широкі смуги лісу, який ставав знов вищим і густішим. Кілометрів через шість розвідники зупинили загін повідомленням, що на найближчій галявині пасуться «боги». Пробираючись обережно узліссям, підійшли до місця, найближчого до тварин. За сотню кроків від краю видно було чотирьох великих звірів, у яких легко було впізнати представників роду слонів. Під променями післяобіднього сонця вони,

наївшись, відпочивали, стоячи нерухомо, опустивши хоботи й зрідка тільки змахуючи короткими хвостами й ворушачи великими вухами. Їхнє тіло було вкрите досить довгою, але обрідною шерстю червонувато-бурого кольору. Два були більшими, два меншими; останні особливо вирізнялися розміром бивнів, котрі були короткими й стирчали прямо, тоді як у дорослих дуже загиналися кіштями вгору й потім усередину.

— Немає сумніву, що це мамонти, — сказав Горюнов.

— Хотілось би подивитись, як бігають ці чудовиська на волі, — сказав Костяков. — Усі ми бачили слонів тільки в тісній загороді зоологічного саду, де бігати піде.

— Це, звичайно, цікаво! Але як змусити їх бігати?

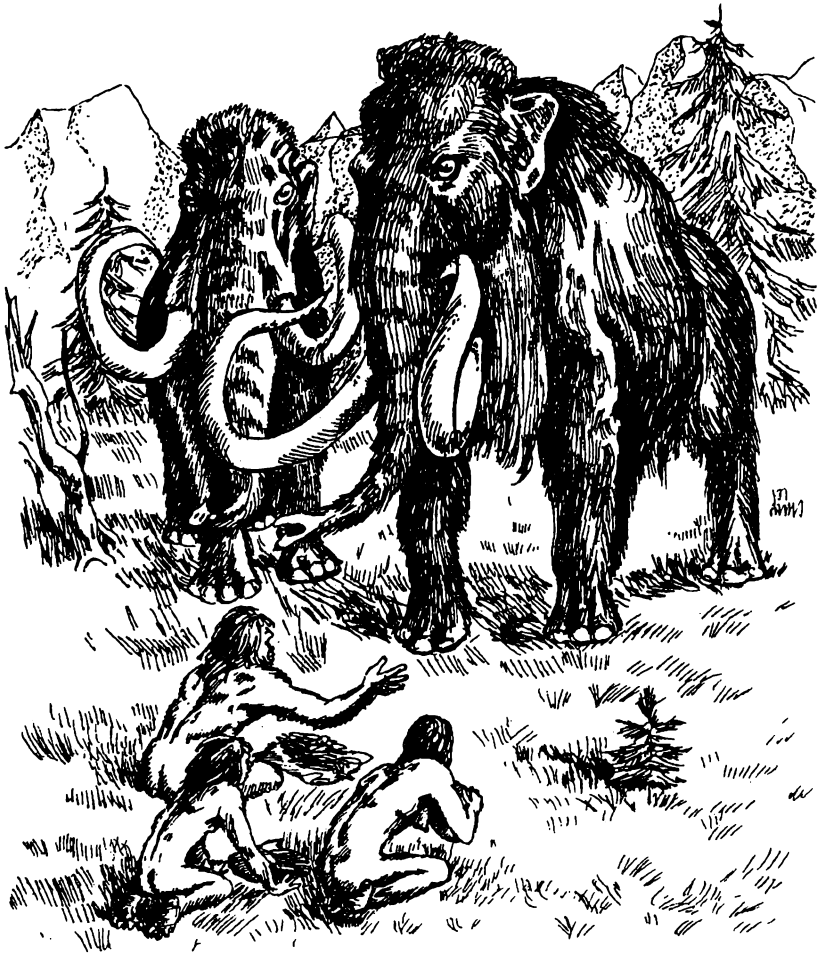
— Я гадаю, що вони злякаються пострілів.

— Сумнівно, бо вони не знають дії вогнепальної зброї. І, крім того, ми можемо привернути увагу вартових, котрі живуть де-небудь поблизу.

— Ну, вампу злякаються пострілів більше, ніж мамонти, тому що вони вже знайомі з дією вогнепальної зброї.

— Тихіше, про вовка помовка, а вовк у хату! — сказав Горюнов, показуючи на протилежне узлісся.

Звідти вийшли на галявину двоє рослих вампу й один хлопчик із якоюсь пошею за плечима. Наблизившись до мамонтів, вони опустили ношу на землю, потім стали на коліна й кілька разів уклонилися тваринам до землі. Мамонти з їх наближенням прокинулися від дрімоти, підійшли до вампу й почали розмахувати хоботами й видавати звуки, що нагадували голосне хрюкання. Скінчивши поклони, вампу розгорнули свою ношу, котра виявилася шкурами, наповненими якимись корінцями; вони розіклали їх на траві перед мамонтами, ті негайно почали хапати хоботами по два й по три корінці одразу й класти їх у свою пащу. Виявилось, що один із вампу — жінка; вона розгорнула свою ношу перед двома молодими мамонтами, тоді як чоловік і хлопчик частували старих. Тварини скоро покінчили з корінцями й голосним хрюканням вимагали ще, простягаючи свої хоботи до вампу; останні поновили свої поклони й раптом, ухопивши шкури, кинулися бігти щодуху до узлісся. Тут Костякову вдалося побачити те, що він хотів: мамонти важкою риссю побігли слідом за вампу, витягнувши й скрутивши хоботи гачком догори, розчепіривши вуха й задерши хвости. Але це, мабуть, була проста подяка за частування, бо вони могли б наздогнати й розтоптати вампу, якби захотіли; а тим часом вони провели їх тільки до узлісся, а потім чепно повернули назад, видаючи трубні звуки.

*Наблизившись до мамонтів, ...вони стали на коліна
й кілька разів уклонились тваринам до землі.*

Увесь загін із цікавістю стежив за цією сцепою годування й поклоїння. Але коли вампу зникли, онкілони почали просити мандрівників застрелити одного з мамонтів, товста шкіра якого високо цінувалася ними як найкращий матеріал для щитів, а бивні — як такий же матеріал для накопечників списів і для ножів. Добувати мамонта їм доводилося дуже рідко: вампу охороняли своїх богів, тому влаштувати полювання на них удавалося тільки під час великих війн із вампу, та й у цьому разі старі тварини були мало вразливі для списів та стріл і встигали втекти. Тепер можна було скористатися нагодою — у руках чужоземців були страшні, смертоносні блискавки.

Ордин підтримав прохання онкілонів — він хотів роздивитися тварину зблизька та зміряти її.

Костяков пригадав прочитані в дитинстві відомості, що хобот дуже ласа страву й теж приєднався до прохачів.

— Але вампу мститимуть нам за вбивство бога, — заперечив Горюнов. — Вартові зберуть усю орду, котра нападе на нас.

— Я гадаю, що вони, зачувши постріли, втечуть якнайдалі. Але заради науки й щоб догодити нашим вірним супутникам, можна навіть ризикнути, — відповів Ордин.

— Цього колоса розривною кулею не звалиш, а поранений він розлютується, і нам доведеться кепсько.

— Випустимо в нього дві чи три кулі — за цим діло не стане!

Горюнов із помітним небажанням погодився на це вбивство рідкісної й майже ручної тварини, але сам не став стріляти. Онкілони дуже зраділи й з величезною цікавістю почали спостерігати за дією блискавок білих людей на бога вампу. Ордин і Костяков вистрілили одночасно в найближчого старого мамонта, який стояв боком і знову збирався дрімати. Тварина похитнулася, нахилилася вперед, потім метнулася вбік і, видавши глухий крик, упала на коліна й потім звалилася всією масою на бік. Інші три мамонти, налякані пострілами, відбігли трохи вбік, зупинилися й повернулися назад, чекаючи, що товариш, який чомусь упав, підніметься й приєднається до них; вони кликали його гучними трубними звуками.

Мисливці й онкілони підійшли до пораненого мамонта, який ще ворухив судорожно хоботом і ногами; побачивши людей, які підійшли, він трохи підняв голову, але потім безсило опустив її, тяжко зітхнувши. У його маленьких чорних очах ніби світився докір убивцям. Але скоро їхній погляд згас, і тварина затихла. Ордин вийняв рулетку й почав вимірювати мамонта. Костяков допомагав і записував, а онкілони, оточивши труп, із подивом

стежили за цими маніпуляціями, в яких вони підозрювали за-кляття, які білі люди здійснювали над убитим богом, щоб уми-лостивити його дух. Собаки, не гаючи часу, почали хлискати кров, яка витікала з великої рани й стікала по животу на траву.

Ті, хто був зайнятий роботою, а також глядачі не помітили, що інші мамонти поступово наблизилися до них кроків на сорок і зупинилися, розглядаючи дивних двоногих, які оточили їхнього товариша, що не хотів підводитись. Собаки перші відчули їхню близькість і, голосно гавкаючи, кинулися до них. Люди озирну-лися й завмерли в нерішучості — чи бігти до узлісся, не чекаючи нападу мамонтів, або почати наступ. Собаки, не добігши кроків десяти до тварин, надривалися від гавкання й скавчання, хоч пі-дібгали хвості й не наважувалися наблизитися. Звірі з подивом розглядали цих зухвалих карликів, які насмілювалися докучати їм своїми звуками. Нарешті, їм, певно, набридло слухати гавкан-ня, і вони, повернувшись, велично відійшли до іншого краю галя-вини, де почали годуватися, обриваючи гілки дерев.

Онкілони заспокоїлися і, коли Ордин скінчив свій опис та вимірювання мамонта, узялися за здирання шкіри й зрізання м'яса. У цей час розвідники, послані негайно після пострілу по слідах вампу, повернулися й повідомили, що на сусідній галявині вони виявили щойно кинуте стійбище. Горюнов захотів оглянути його, і він покликав із собою Горохова й одного з розвідників, давши іншим виконувати роботу різників.

Стойбище виявилось біля підніжжя великої розлогої тополі, яка росла посеред невеликої галявини. Траву навколо дерева було витоптано, на землі лежали кілька звірячих шкур, грубо вирізані дерев'яні чашки, два важких дрючки й кілька списів. Багаття ще не зовсім згасло, і над ним схилилися палички з обгорілими шма-тками м'яса. Злякані пострілами, вампу кинули свою незакінчену вечерю; повсюди валялися обгризені кістки, а на суку висіла зад-ня нога копя, судячи зі свіжої шкіри, розісланої на траві.

Оглянувши стоянку, Горюнов збирався вже йти, захопивши одну з чашок як зразок виробів вампу, онкілон звернув його ува-гу на те, що на дереві знаходиться гніздо вампу, в якому, можли-во, сховалися вартові богів. Але це припущення було безпідстав-не — вампу не лишив би внизу свою зброю й палички з м'ясом. Їх повітряна оселя була, звичайно, порожньою. Тому Горюнов захо-тів оглянути її, і всі троє полізли вгору, що було неважко, бо дерево було розложисте. Гніздо виявилось майже на верхівці, де головний стовбур ділився на кілька товстих сучків, які полоγο розходилися вбік; на суччя було покладено тонкі деревини,

а поверх зроблено настил із жердин, що скидався на грубий поміст; частина його була захищена від дощу навісом, сплетеним із гілок та очерету. Під ним лежали шкури — постіль і ковдра вампу. Пара дрючків, шкіряна праща й купа голяків для метання, кілька списів склали вбогий інвентар притулку, у котрому первісні люди ховалися від пічних хижаків. Декілька просвітів, зроблених у листі в різні боки, служили для спостереження за місцевістю, у тому числі й за галявиною, на якій паслися мамонти; частину її було видно, і Горюнов міг роздивитися групу онкілонів, які метушилися навколо здобичі.

Доки відвідувачі оглядали гніздо й місцевість, на узлісся галявини з кущів вийшов вампу, обдивився й замахав рукою, викликаючи своїх одноплемінників, які заховалися. Негаймо по сусідству вилізли жіпка й двоє дітей, і всі четверо попрямували до дерева. У цей час їх помітив Горохов і прошепотів трохи злякано:

— Вартові богів повертаюся! Що нам робити? Стріляти в них?

Онкілон уже дістав із сагайдака стрілу й збирався натягти тятину лука, коли Горюнов зупинив їх порухом руки.

— Посидьмо сумирно й будемо спостерігати, що робитимуть вампу, — сказав він Горохову.

— А якщо вони полізуть нагору?

— Удень їм тут робити нічого, а внизу їхня їжа.

— Але як же ми підемо звідси?

— Злякаємо пострілом!.. Ох, чорт забирай, моя рушниця лишилася внизу!

— Отуди к бісу! Вони її знайдуть і зіпсують.

— Не дамо, адже ваша рушниця тут. А моя зосталася по той бік стовбура — вони можуть і не помітити.

Під час розмови захоплені на дереві лягли на шкури довкруг вирізу в помості, з якого видно було майданчик стійбища біля підніжжя. Родина вампу, підійшовши до дерева, сіла навпочіпки навколо вогнища; у жінки на руках було немовля, хлопчик років двадцяти уже мав прикрасу у вигляді палички в носі, а дівчинку років шести ще не було спотворено. Побачивши обвуглене м'ясо, чоловік видав кілька уривчастих звуків, мало схожих на людську мову, але їх зрозумів хлопчик, який побіг до узлісся й повернувся з оберемком хмизу. У цей час жінка відгребла золу, вивільнила вуглини, які ще жевріли, і, накривши їх хмизом, роздмухала вогонь. Дівчинка взяла паличку з м'ясом і стала відколувати обгорілу кірку та їсти вціліле. Чоловік знайшов серед кісток, які валялися, шматок кременю, що був за ніж, підвівся і почав відрізати від конячої ноги шматки м'яса, котрі кидав жінці;

невеликі обрізки він їв сирими. Жінка панизувала м'ясо на палички, відкушуючи час від часу шматочки, а хлопчик устромлював палички біля вогню й стежив за ними. Раптом немовля, яке лежало на землі, запищало; жінка підняла його, затисла між колін і сунула йому в рот чорний сосок своєї обвислої груді, після чого продовжувала займатися м'ясом.

Чоловік раптом припинив роботу і став прислухатися, потім прогарчав щось, показавши пальцем убік галявини мамонтів; жінка підвела голову, папечно, стривожена, діти підскачили. Очевидно, вампу почули крики онкілонів, які лупали з галявини. Чоловік кинув кремені й обійшов дерево, збираючись залізи нагору й подивитися, що коїться на галявині. Тут він побачив рушницю Горюпова, яка висіла на сучку. Він видав голосний крик здивування, жінка й діти підбігли, усі з подивом дивилися на цю дивну блискучу паличку, що якимось дивом повисла на їхньому дереві. Бачачи, що предмет — не змія, залишається нерухомим і не видає жодних звуків, чоловік осмілів і простягнув до нього руку, але жінка перелякано втримала її, зав'язалася суперечка; нарешті вампу грубо відштовхнув дружину, тремтячими руками зняв рушницю з сучка і, тримаючи далеко від себе, попіс до багаття, присів навпочіпки й почав роздивлятися. Жінка й діти, переконавшись, що дивний предмет не вкусить й лежить спокійно на колінах, наблизилися. Поступово вампу осмілів, почав гладити пальцями блискучий ствол, приклад, заглянув у дуло, навіть дмухнув у нього, потім став торкатися курка й собачки — і раптом гримів постріл.

Жінка з криком відкинулася на спину, немовля покотилося по землі, потрапило ручкою в багаття й закричало; діти відскачили вбік; чоловік відкинув рушницю. Ще мить — і діти кинулися тікати; жінка, підібравши дитину й тримаючись рукою за голову, мабуть, контужена, попрямувала за ними, завиваючи. Вампу відбіг убік на кілька кроків і зупинився.

Усе було тихо, вогонь спокійно палав, предмет, який так налякав їх, лежав нерухомо на землі за кілька кроків від дерева. Крок за кроком вампу став повертатися назад — його вечерю зпов було перервано й м'ясо горіло на вогні. Він підійшов до багаття й простягнув руку, щоб забрати палички з м'ясом, як раптом над його головою пролунав грім, щось ударило в багаття, вуглини й голешки розкидало вбік.

Тепер і чоловік злякався не на жарт — із диким криком він побіг до узлісся, де жінка й діти зупинилися й не знали, що робити. Побачивши втечу чоловіка, вони теж зникли в кущах.

— Ну, тепер вони довго не повернуться, — сказав Горохов, який пустив розривну кулю в багаття. — Тепер дерево в них буде зачарованим назавжди.

Онкілон ретовав до сліз. Горюпов теж сміявся. Усі троє поспіхом злізли з дерева, підбрали рушницю; онкілон перед тим підпалив гніздо, а внизу кинули палиці й списи в багаття; Горохов устромив палички з м'ясом високо над землею і, побачивши серед кісток людський череп, повісив його на конячу ногу, яку зняв із дерева й притулив до стовбура, на тім'я поклав кремінь, яким вампу різали м'ясо, я в очні западини засунув по вуглині.

— Якщо вони насміяяться прийти сюди невдовзі, — сказав він, — то припишуть усі ці штуки чародійній силі й ще більше боятись наших пострілів.

Повертаючись на галявину мамонтів, жартівники зустрілися з іншим загопом, який уже поспішав їм на допомогу. Почувши постріл, потім другий і ревіння вампу, Ордин і Костяков подумали, що ті, хто пішов, потрапили під напад вампу й відірвали онкілонів від білування. Дізнавшись, у чому була річ, усі дуже сміялися з цієї пригоди з рушницею.

На галявині вже було розкладено багаття, й Аншуїр готувала вечерю; хобот мамонта виявився дуже смачною стравою, але біфштекси з філе були трохи жорсткими, можливо, тому, що їм не дали вилежатися. Але м'яса було стільки, що можна було повторити експеримент і пізніше.

Важко павантажені: шкурою, бивнями й м'ясом, наступного дня мисливці вирушили вже просто до стоянки Амнундака, якої досягли тільки надвечір.

Вождь онкілонів уже споряджав велику експедицію для пошуків зниклих чужоземців. Землетрус дуже палякав онкілонів, на пам'яті яких подібного ще не було. У деяких землянках колоди нависів вискочили з гнізд і, упавши разом із дерном на людей, які прокидалися, багатьох прибили й кількох дітей убили. Вискочивши з осель, перелякані онкілони бачили, як хиталися дерева й чули, як із гуркотом падали брили каменю з урвищ; підземні удари валили їх із ніг. Потім ударила гроза, якої не пам'ятали старі люди, а потоки дощу лилися на людей, які не наважувалися повернутися до землянок: двері на них розмило й вода підмочила постелі й одяг.

Зіставляючи це нещастя з недавнім нападом вампу, онкілони почали думати, що нещастя, передбачені їхніми предками у зв'язку з приходом білих людей, справді почалися, а ці люди якраз сховалися й невідомо, чи повернуться вони ще або зникнуть, так

само таємничо, як і з'явилися. Загіп, посланий за сигналом барабанів із крайнього стійбища на пошуки в долину Тисячі Димів, не побачив там нікого, й Ампундак був дуже стривожений; доводилося шукати зниклих у володінях вампу і для цього зібрати всіх воїнів. Повернення зниклих зменшило тривогу, а шкура, бивні й м'ясо мамонта збільшили радість племені.

Землянка мандрівників, завдяки кращій конструкції, майже не постраждала від землетрусу, і в ній жила частина роду вождя, поки ремонтували його напівзруйновану оселю.

СВЯЩЕННЕ ОЗЕРО

Шаман заявив Ампундакові, що з нагоди благополучного повернення чужоземців, які не покинули онкілонів у дні лиха, має бути принесена жертва богам коло священного озера. Мандрівники, дізнавшись із розпитувань, що в це озеро стікаються всі води улогови, зраділи нагоді піти туди й з'ясувати, куди ж іде ця вода. Жертву було призначено через два дні після їхнього повернення.

Воїни всього роду на чолі з Ампундаком і мандрівники вирушили рано-вранці на південний захід; у хвості загону вели білого жертвовного оленя, по боках якого виступали шаман і його учень, які постійно били в бубон і співали закляття. Минувши кілька галявин і проміжних лісів, години через дві дійшли до невеликого озера, розміщеного біля самої окраїни улоговини. Із двох боків його береги склалися з великих і дрібних брил чорної базальтової лави, під якими всюди чулося дзюрчання води, яка стікала під розсипом до озера; з двох інших боків безпосередньо з озера стрімко піднімалися на висоту кілька сотень метрів базальтові стіни окраїни, які відбивалися в дзеркалі води разом із шматочком синього неба. У цей глибокий напівколодязь сонячні промені проникали навіть улітку тільки протягом двох-трьох ранішніх годин, коли сонце було на північному сході; пізніше озеро весь час лежало в глибокій тіні. Чорні стіни, що сягали карколомної висоти, чорні брили берегів, чорна вода в сукупності справляли гнітюче враження, і недарма онкілони визнали озеро священним.

● Велика рівна плита, яка трохи височіла над рештою біля самого краю води, була жертвинком; на неї зійшов шаман з учнем і затягнув оленя. Ампундак, мандрівники й воїни розташувалися півколом навкруг плити. Піднявши бубон, шаман став повільно бити в нього, і завдяки численному відбиттю звукових хвиль від стрімких скель по той бік озера, вийшов цілий хаос голосних звуків. Не розуміючи, що таке луна, онкілони гадали, що то духи

звідусіль відповідають їм тими ж самими звуками. Помолившись, шаман вийняв із-за пояса короткий, але гострий ніж із халцедону, ретельно виточений і насаджений на кістяну ручку, прикрашену різьбою; формою ніж нагадував кинджал і використовувався тільки для кривавої жертви. Учень, ухопивши оленя за роги, пригнув його голову до землі, а шаман сильним ударом у потилицю завдав смертельної рани. Над тілом помираючого оленя поновились удари в бубон, а в цей час два онкілони принесли легкий пліт, виготовлений із чотирьох сухих тонких колод, і спустили його на воду біля краю плити. За допомогою онкілонів учень скинув оленя на пліт і відштовхнув від берега. Шаман у цей час продовжував бити в бубон. Губи його рухалися, шепочучи молитви або закляття, але з них не вилітало жодного звука — говорити голосно на березі священного озера вважалося блюзнірством.

Пліт повільно поплив до середини озера, тому що його тягла непомітна швидка течія. Нарешті він доплив майже до підніжжя урвища й почав кружляти на одному місці.

У глухому мовчанні вождь і воїни стежили за його рухами. І раптом із чорної води почувся глухий шум, поверхня озера трохи захвилювалася, і недалеко від плота почала утворюватися пласка вирва, неначе величезне чудовисько, сховале в глибині, почало всмоктувати в себе воду. Вирва поступово заглиблювалася, шум посилювався, почулося сопіння й пліт, якого схопила вода, що спрямувалася вглиб, зник у безодні; промайнули кінці колод, роги оленя, і вирва зімкнулася. Ще хвилину чи дві видно було западину в цьому місці, а потім дзеркало озера поновилося й лежало перед глядачами таке ж спокійне, як і раніше.

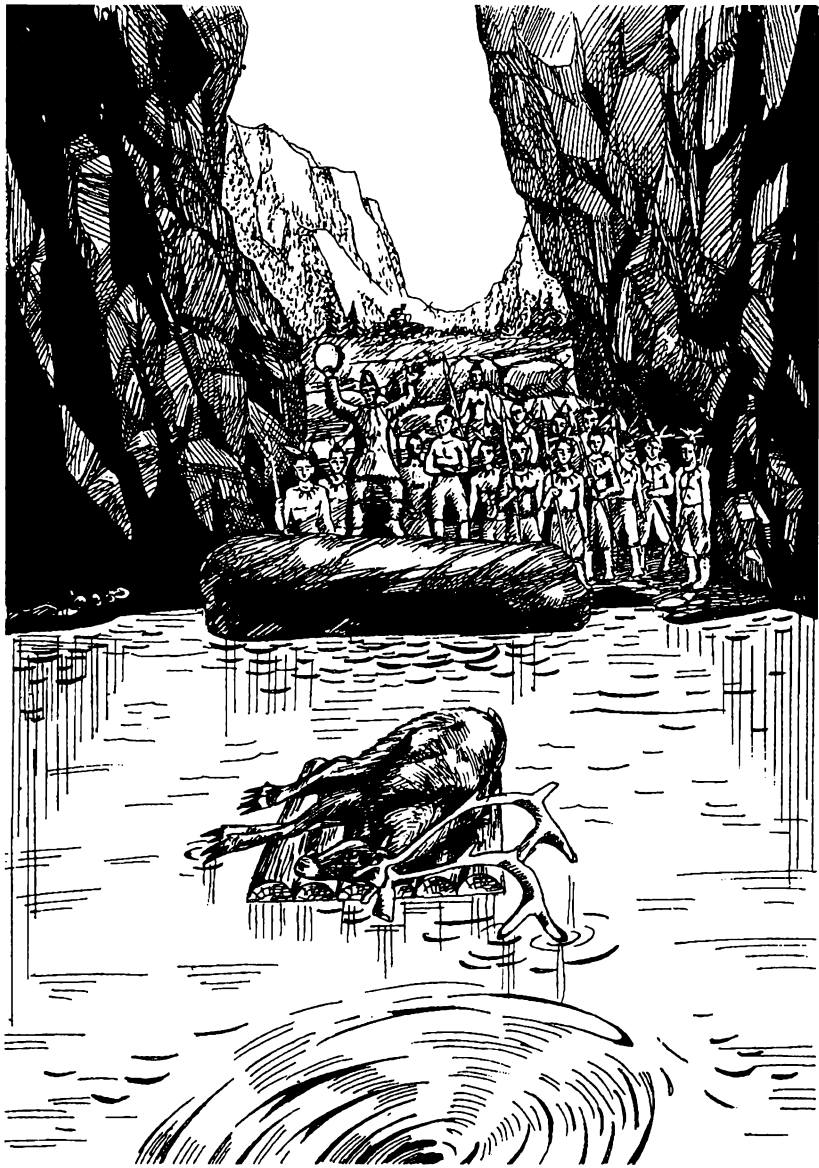
Як тільки пліт зник у чорній безодні, шаман припинив бити в бубон і сповістив глухим шепотом:

— Священна вода узяла жертву!

Уклонившись озеру, він спустився з плити, і весь загін вирушив назад. Мандрівники могли тепер обмінятися своїми враженнями. Озеро ясно показало їм, куди йдуть води улоговини: час від часу, накопичившись у цьому басейні й долаючи опір, вони всмоктувалися в якийсь підземний канал і стікали в море.

— Чому озеро вважається у вас священним? — спитав Горюнов в Амнундака на зворотньому шляху.

— Так сказав шаман, який привів наших предків на цю землю. Він знайшов озеро, і на його березі духи розмовляли з ним і відкривали йому майбутнє. Перед смертю він наказав, щоб його тіло поховали в цій священній воді. Із того часу всіх шаманів ховають отут.

Пліт повільно поплив до середини озера.

— Як же це робиться?

— Померлого шамана кладуть на такий самий пліт, який ви бачили, із бубном у руках; у ногах ставлять чашу з дарами, у головах — голову жертвовного оленя, а шкурою його покривають тіло. Пліт носить по воді назад і уперед — шаман прощається зі своїм народом. Потім вода хапає померлого й тягне всередину, як ви бачили.

— І піщю не викидає назад? Невже не впливає назад шкура, колода, бубон?

— Ні, все зникає безслідно. І якби вода щось викинула, це був би знак, що шаман чимось не догодив духам або зробив щось погане протягом свого життя.

— Що ж роблять, якщо шаман помре взимку? Озеро ж замерзає?

— Священне озеро не замерзає — сніг лежить на каменях берегів, але вода не покривається льодом.

Горюпов міг пояснити собі це явище тільки періодичним всмоктуванням води в підземне жерло, під час якого захоплюється й тонкий лід, який встиг утворитися на поверхні.

Повернувшись до стійбища, мандрівники провели майже місяць у своїй землянці, бо Амундак не погоджувався більше відпускати їх у далекі екскурсії. Вони обходили тільки найближчі галявини й ліси, завжди в супроводі кількох воїнів, спостерігаючи за життям тварин і розвитком рослинності, беручи участь у невеликих полюваннях або займаючись рибальством на озерах, щоб познайомитися з представниками цього класу хребетних. А втім, і погода не сприяла далеким екскурсіям: цей перший літній місяць був на Землі Сашикова дощовим; небо часто застиалося хмарами, мрячив дрібний неприємний дощик. Але й у дощові дні нудгувати не доводилося: п'ять молодих жінок у землянці піклувалися про це. Знання мови онкілонів, яке постійно вдосконалювалося завдяки частим розмовам із ними, дозволяло вести вільніше розмови й збирати багаті відомості про вдачу, звичаї, спосіб життя й повір'я онкілонів.

У цього племені не було письменності, але багато усних переказів і казок можна було записати. Опанувавши достатньо мову, мандрівники запрошували до себе дідів і бабів із сусідніх стійбищ, або самі відвідували їх із цією метою. Мандрівників цікавили також релігійні погляди племені, і щодо цього шаман, як хоронитель культу, міг би переказати їм найбільше; але він категорично відмовився від цього й узагалі ставився до чужоземців із прихованою ворожнечею. Онкілони ж мали щодо цього досить туманні

й навіть суперечні уявлення, які в цілому зводилися до віри в існування добрих духів на небі й узагалі в повітрі, у хмарах, на небесних світилах, і злих — у воді й під землею.

За цей час двом мандрівникам один тільки раз удалося провідати Нікіфорова, який продовжував жити самотником із собаками серед снігів, займаючись полюванням, в'яленням м'яса й запасаючись паливом на зиму. Щоб мати можливість у разі крайньої потреби швидко одержати від нього звістку або послати йому таку, до Нікіфорова відвели Білуху, а від нього взяли Пеструху, які й могли бути поштарями. У разі крайньої небезпеки він мав розкласти велике багаття на уступі над заметом, дим і вогонь якого легко могли бути помічені зі стійбища.

Збираючись зимувати на Землі Сапшикова, мандрівники, звичайно, цікавилися характером зими й розпитували онкілонів. За їхніми словами, із початку вересня швидко настає осінь: сонце освітлює улоговину тільки протягом шести-семи годин, трохи піднімаючись над південним краєм. Листя жовтіє й опадає. Онкілони напружено займаються заготівлею палива на зиму. Погода часто псується й іноді йде сніг. На початку жовтня сонце вже не проникає в улоговину, але серед дня кілька годин іще видно. Південні вітри приносять снігові хуртовини, північні — дощ і туман. Онкілони зайняті останнім полюванням для зимових запасів. Із середини цього місяця дня вже немає, тільки годину чи дві тривають сутінки; частішає негода, що змушує сидіти в землянках. Від початку листопада й до кінця січня тягнеться полярна ніч, яка освітлюється тільки місяцем, коли небо ясне, і північними сяйвами, які онкілони приписують духам померлих. Південні вітри в цей час приносять холод і ясну погоду, західні й східні — сніговії, а північні — відлигу та дощ. (Записавши це, Горюнов додав: ясно, що це тепло взимку зумовлене киплячими озерами й фумаролами північної частини улоговини.) Завдяки цьому сніг не може дуже накопичуватися, й олені, а також дикі тварини, знаходять собі пашу на галявинах. Найбільше снігу накопичується безпосередньо на краях під скелями, де він лежить до пізньої весни. Ці три темні місяці для онкілонів пайнудніші: і в хурделицю, й у дощ треба сидіти в землянках. У місячні ночі виходять на полювання, особливо на вовків, які тривожать оленів.

На початку лютого на півдні з'являється світло, але сонце починає заглядати в улоговину тільки на початку березня; день швидко прибуває, теплішає, і з кінця цього місяця швидко настає весна: сніг зникає, з'являється трава, природа оживає; до середини квітня ліси починають зеленіти.

ПОЛЮВАННЯ НА ЛЕННУ ПТИЦЮ

На початок липня молода птиця на озерах уже підросла й почався період линіяння гусей і качок, коли вони втрачають здатність літати й ховаються в очеретах озер. Усі північні тубільці користуються цим часом для масової ловлі птиці, й онкілоши не складала винятку. Кожне стійбище мало два чи три озера у виключному користуванні. Завчасно на берегах було влаштовано загни, які являли собою огорожу з тонких жердин, устромлених у землю на такій відстані одна від одної, щоб качка не могла пролізти поміж ними; дві стіпи загорожі починалися коло води на відстані сотні кроків одна від одної, але потім швидко зближувалися й перетворювалися на вузький коридор, що приводив до майданчика, огороженого міцніше з усіх боків.

У призначений день члени всього роду, крім немовлят і найменших дітей, озброївшись палками, оточили рано-вранці озеро й почали криком і стуком виганяти птицю, яка ховалася ще в траві.

— Гей, гуси, качки! — кричали одні. — Виходьте, пора купатися!

— Вилазьте, ледачі, у воді черв'яки й рибки чекають на вас! — підхоплював другий.

— І наші палички, щоб погладити вас по голові! — волав третій.

Стукіт, крики, вереск дітей, для яких цей день був величезною подією, стояли неймовірні. Діти шастали по траві, як собаки, б'ючи ціпком праворуч і ліворуч. Перелякана птиця з усіх боків прямувала до води, і попереду загоничів усюди видно було хитання стебел трави й очерету, між якими пробиралися пернаті. Деякі намагалися злетіти, спорхували над травою, але негайно знову сідали, ляскаючи крилами. Крякання качок, скрипуче гелготання гусей зливалися зі стукотом, вереском і криком загоничів. Кулики, бекаси, чайки, крошніпи, турухтани, які вилиняли раніше, ніж водяні птахи, злітали поодинокі та зграйками й металася з пронизливими криками над водою й над галявиною, прорізаючи легкий туман, що висів ще над озером. Воно скоро зарябіло від зграйок гусей і качок, коли загоничі дійшли майже до самої води. Тільки частина берега між двома загорожами була вільною від людей. Оскільки береги подекуди були багністі, загоничі, наближаючись до них, надягали широкі лижі зі звір'ячої шкіри шерстю назовні, напнутої на раму з гнучких прутів, що служили їм зимою й полегшували ходіння по грузькому ґрунту й полоханню птахів, котрі ховалися в траві.

Оточивши озеро, онкілоши витягли в його кінці, протилежному загоні, підготовлені раніше чотири човники, зшиті з березової

кори берестянки; у кожен із них сіло по два чоловіки: один із веслом, другий із стукалкою і ременем у руках. Човники швидко віддалялися один від одного, але через проміжки між ними було протягнуто реміні, котрі тяглися по воді. Люди на кормі потихеньку гребли; люди на кормі постійно підкидали ремінь, який шльопав по воді, видаючи плеск і бризки, лякаючи водоплавну птицю, котра з кряканням і гелготанням прямувала по воді до загону. По берегах озера тривав пекельний шум і стукіт загоничів; по воді рухалася стіна сплеску, яку супроводжували крики човнярів. Птиця почала метушитися; окремі екземпляри, обравши момент, коли ремінь опускався у воду, проривалися назад; інші намагалися вибратися на берег, але коли вони підпливали надто близько, загоничі пускали стріли — і прошиті птахи билися на воді й збільшували сум'яття.

Так мало-помалу сотні птахів було зігнано в кінець озера. Із рухом човників і загоничів пересувалися берегом; передні переходили вже до загорожі, але тут припиняли шуміти й ховалися в траву. Коли кінець озера був уже близько, човнярі подвоїли зусилля, бо від їхньої спритності тепер залежала удача загону, — птахи скупчилися на невеликій площі. Треба було, щоб ремінь плескав безперервно й сильно, інакше вся маса, обравши момент, могла ринутися назад і довелося б починати всю справу спочатку.

Але ось передні зграйки, підпливши до берега, почали вилазити в траву, пробираючись уперед; за ними пішла решта, і суцільна річка гусей і качок, що коливалася, потяглася вглиб загону з кряканням і гелготанням. Як тільки останні вийшли з води, човнярі теж вистрибнули на берег, до них приєдналися інші загоничі й стуками та криками гнали птицю вперед. Нарешті вся згряя скупчилася в глухому кутку, де загорожа була міцнішою, а трава витоптана. Тепер загоничі, які оточили загорожу, а також увійшли слідом за птицею, почали безжальне винищення: з усіх боків десятки палок били по головах нещасних пернатих; крики розлотованих людей, глухі удари ціпків, ляскання крил, відчайдушне крякання й гелготання злилися в страшний галас. У повітрі безперервно миготіли закривавлені палиці; купи вбитих і ще тріпотливих росли на очах. Окремим сміливцям удавалося прорватися між ногами загоничів або крізь проломи загорожі назад до озера або на галявину.

Нарешті всіх перебито, небагато врятувалися, глухий кут наповнено купами птиці. Галас одразу стих. Люди перевертають загорожу й починають прибирати здобич: зв'язуючи ремінцями попарно ноги, перекидають птахів через ті ж ціпки, які тепер є ношами;

два чоловіки несуть до стапу дві палиці з тридцятьма-сорока парами качок або ж п'ятнадцятьма-двадцятьма парами гусей; діти теж тягнуть на своїх палицях вантаж, але менший.

Коло стійбища все звалюють до купи й починається нова робота — общипування пір'я й патрання; пух збирається в шкіряні мішки, потрухи звалюються на пластини кори. Палають багаття, гріються камені, приготовлені всі дерев'яні посудини — сьогодні буде багатий суп із потрухів. Шум, гомін, вереск дітей, які старанно допомагають і заважають усім, сповнюють повітря. Ось повертаються човнярі й несуть ще оберемки птахів — вони збирали на озері птахів, підбитих стрілами загоничів із берега.

Після чищення, уже ввечері, почалося копчення птахів на схов: відсутність солі й посуду не дозволяли зберігати птахів довго в іншому вигляді. Тому з кори влаштовували памети; під їхнім дахом на жердинах підвішували очищених птахів, а на землі розводили димокур, який треба було підтримувати кілька днів. Пізно ввечері кінчалася робота і їда, а наступного ранку треба було повторити те ж саме на другому озері, через день — на третьому. Гаятись було не можна, бо махові пера швидко відростають і птиця починає, хоч і погано, літати. Тоді й загорожа не допомагає.

Мандрівники взяли участь у загонах, хоч і без особливого задоволення — їм також потрібні були зимові запаси; їхні жінки, звичайно, брали участь дуже охоче. Але три дні цього промыслу справили на чужоземців страхітливе враження: метушня, шум, безжалісне винищення беззахисних істот, гори битої птиці, багаття, об'їдання всіх учасників і їх жадібність, бажання винищити якнайбільше зливалися в неприємне видовище, і вони були раді, коли полювання скінчилося.

Під час цих загонів на більшу дичину, яка іноді зустрічалася, не звертали уваги — її час був попереду. В очереті біля кожного озера жили в невеликій кількості кабани; стиснуті загоном, вони збиралися в купу зі старим лютим самцем на чолі й кидалися напролом через ланцюг. Їм давали дорогу, і тільки якесь поросся, котре відстало від старших або бігло осторонь, потрапляло під удар списа або дрючка. На кабанів полювали пізно восени, коли вони були жирнішими й коли очерети блякли й валилися від морозу, багнища замерзали, а кабани залишали ці притулки й паслися на узліссях галявин і в лісі. На них улаштовували облави й били списками та стрілами із засідки, яка захищала від іклів. Холоди дозволяли зберігати їхнє м'ясо підвішеним на дереві в замороженому вигляді. Ще пізніше, вже як випаде перший сніг, полювали облавами на зайців, яких було багато й на галявинах, і в лісах.

ТРИВОЖНІ ОЗНАКИ

У кінці липня сонце почало заходити не тільки за гребінь північного краю улоговини, але й за горизонт; почалися темні ночі, котрі швидко подовжувалися. З'явилися й перші ознаки осені: стрижі, які гніздилися в урвищах скель, збирались у великі зграї; молодь тренувалася в польотах, готуючись до далекої подорожі. Уцілілі гуси й качки також збирались в зграї й перелітали з озера на озеро. Нічні тумани стали густішими й уранці довше висіли в улоговині.

Мандрівники ще напевно думали про зимівлю в Землі Санникова й добували полюванням запаси на зиму, які їхні жінки копчили або в'ялили, а сало топили й збирали в мішки, зшиті з товстих кишок. Але в кінці першого тижня серпня сталася подія, яка була початком кільком інших, що мали великі наслідки. У ніч на 8-е число мандрівників розбудив сильний підземний удар; спочатку спросоння їм здалося, що хтось зосили ломиться у двері землянки, потім вони почули глухий гул, ніби від важкого потягу, який рухався.

— Знову землетрус! — здогадався Ордин.

Землянку було тьмяно освітлено згасаючим багаттям; у його світлі, що мерехтіло, видно було стривожені обличчя чоловіків і жінок, які підвелися з постель.

Але ось удар повторився. Почувся тріск і скрипіння балок, згори посипалася земля. Вогонь багаття здригався; предмети, які висіли на кілках стояків і під навісами, хитались; з-під землі лунало зловісне шипіння.

— Хоч наша землянка збудована міцніше, ніж інші, все-таки треба виходити надвір! — сказав Горюнов, хапаючись за одяг.

Жінки тремтячими руками застігнули свої пояски та, узявши одяг оберемком, кинулися до дверей. Чоловіки, вдягаючись на ходу, пішли за ними.

Ніч була незвичайно тепла й дуже ясна, завдяки сильному північному вітру, який розігнав туман. Галявину освітлював місяць, що висів уже над західним краєм улоговини. Незважаючи на шум вітру в листі ближнього лісу, то праворуч, то ліворуч, то попереду чути було гуркіт брил, які падали з урвищ.

Із землянки вождя лунали крики жінок, плач дітей, вигуки чоловіків. Частина її населення також вибігла вже надвір й одягалася. Скоро за ними пішла й решта, і всі збились в купу поблизу виходу, із тривогою дивлячись на небо й обмінюючись зауваженнями. Ампундак підійшов до мандрівників; він був дуже наляканий.

— Знову трясеться земля, білі люди! — сказав він із докором. — Правду сказав великий шаман, що з приходом білих людей почнуться лиха онкілонів. З того часу, як ви прийшли, земля тряслася двічі й вампу падали на пас.

— Але вампу воювали з вами завжди й земля тряслася рапіше теж не один раз! — заперечив Горюнов.

— Ні, піколи ще земля не тряслася так сильно! І от, дивись, місяць який червоний! Це провіщує велике лихо, — відповів Амнундак.

Новий сильний удар змусив його похитнутися; багато з тих, хто стояв поруч, падали. Почулися крики жінок, плач дітей. На очах у всіх один із косяків землянки завалився всією масою, і стовп густого пилу здійнявся в повітря. Дерева захиталися.

— Чи всі вийшли з оселі? — вигукнув вождь.

— Усі, усі! — залунало у відповідь.

— Ні, не всі! — виправив жіпочий голос. — Моя мати, Мату, хвора, залишилася лежати. Вона сказала, що їй однаково, де помирати.

— Тоді вона вже померла! — додав чоловік. — Навіс упав на неї.

— Розкидайте землю й колоди та звільніть жінку скоріше! — наказав Амнундак. — Принесіть вогню й дров, розкладіть багаття.

Але онкілони боялися входити до оселі; із зруйнованого навісу вони почали знімати дерен, з острахом поглядаючи на сусідні колоди. Аннуїр хоробро ввійшла до своєї землянки й винесла на дошці купу гарячих вуглин. Ордин і Горюнов принесли дров. І скоро багаття, яке запалало, внесло деяке заспокоєння, і весь рід зібрався навколо нього, крім кількох воїнів, які займалися розкопуванням. Удари тривали, і після кожного вони відбігали вбік, хоч на них ніщо не могло вже впасти. Земля весь час гула, дерева хиталися; усі люди присіли, тому що на ногах було важко встояти. Гуркіт падаючих каменів не стихав.

— Велике лихо спіткало онкілонів!.. — шепотів Амнундак, дивлячись на багаття, яке здригалося від ударів.

Мандрівники помітили вже не один косий, ворожий погляд, кинутий на них тим чи іншим воїном й особливо жінками.

Аннуец, яка сиділа коло Ордина, у проміжку між ударами підвелася й приєдналася до жінок, які сиділи з іншого боку багаття; за її прикладом пішли обрапиці Горюнова й Костякова, тільки Аннуїр і Раку лишилися на місці.

— Ми паче стаємо зачумленими! — півголосом сказав Горюнов, звертаючись до товаришів.

— Нічого, сонце зійде — усі заспокояться й забудуть нічні страхи! — безпечно відповів Костяков.

— А місяць став ще червонішим, — зауважив Ордин. — Через обвали, очевидно, здійнявся сильний пил.

Особливо сильний удар прокотився улоговиною з голосним гулом; підкинуло навіть дрова в багатті, які розсипалися врізнобіч. Знову залунали крики жаху; деякі люди, які сиділи навпочіпки, попадали. Собаки жалісно завили. Землянка вождя з глухим тріском завалилася вся, крім центральних стовпів, оточених тепер хмарою пилу. Воїни, що працювали, попадали, а схопившись, розбіглися.

— Ми гинемо, земля валиться, настав кінець нашому племені! — стогнали чоловіки й жінки; вони притискали до грудей дітей, які плакали; на всіх обличчях із розширеними очима відбився жах.

Коли стих гуркіт обвалів, моторошна паніка охопила галявину, бо й вітер раптово припинився. Усі почали мимоволі прислухатися. І от тишу порушили далекі, але чіткі звуки бубна, які магічно подіяли на онкілонів.

— Шамап наш живий! Шамап закликає духів землі заспокоїтися! — залунали радісні вигуки.

Цей сильний удар справді виявився останнім, і після нього на слабкіші вже не звертали уваги. Люди коло багаття почали дрімати. Їх розбудив гул військового барабана сусіднього племені, то короткі, то довгі удари якого чергувалися один з одним і чудово долітали в нічній тиші; їм вторили інші — дальніх стійбищ. Усі стрепенулися й слухали з напруженою увагою. Коли ця зловісна музика затихла, Амундак сказав Горюнову з докором:

— Багато наших осель зруйновано цієї ночі. Убито кількох жінок і дітей, поламано кістки в багатьох, зіпсовано начиння і зброю. Велике лихо спіткало нас, білі люди! Ви не схотіли відвернути його. Ваша оселя чомусь ціла, а моя розвалилася.

— Тому що ви дуже погано будете свої оселі! — сказав Горюнов сердито. — Ось тепер збудуйте їх міцнішими, і вони не будуть валитися й давити людей.

— Багато поколінь жили в наших оселях, і ніколи не було, щоб вони падали! — заперечив вождь. — Ні, коли прийшло лихо, ніщо не допоможе, — ми не чаклуни.

Він хотів додати «як ви», але втримався. Мандрівники, зрештою, цілком зрозуміли його.

У цей час воїни, які заспокоїлися, нарешті розкидали навів землянки, який завалився першим, і витягли стару Мату; вона, звичайно, була мертвою. Її допька й дві інші жінки розклали окреме багаття остороп, поклали її біля нього й почали оплаку-

вання за ритуалом, який прославляв її прижиттєві чесноти. Решта продовжувала спокійно дрімати біля багаття. За наказом Амнундака, барабан розніс по стійбищах звістку про зруйнування землянки вождя й смерть однієї жінки.

Наближався світанок, і в мандрівників очі почали злипатися. Землетрус, очевидно, скінчився, і слабкі удари відчувалися все рідше й рідше. Землянка витримала випробування, і до неї можна було повернутися. За білими людьми пішли Аннуїр і Раку, решта не рушили з місця, а Аннуен ще раніше приєдналася до плакальниць. Горюнов і Костяков залишилися без дружин.

Після тривожної ночі всі прокинулися пізно; через щілини дверей пробивалися вже сонячні промені. Яскраво палав вогонь, і три жінки, які втекли, наче нічого не сталося, поралися зі сніданком. Під час останнього в них відбулася розмова з чоловіками. Вони зізналися, що, коли земля почала так сильно трястися, вони злякались і подумали, що от-от земля трісне й білі люди потягнуть їх до підземного царства. Тому вони перейшли до своїх. Це було по-дурному, але правдоподібно, і Горюнов був змушений, уже вкотре, пояснювати жінкам, що білі люди не чаклуни й не підземні духи. Але по обличчях трьох утікачок було видно, що вони не ймуть віри його словам.

Вони доповіли також, що рано-вранці приходив шаман провідати Амнундака й розповів, що на шляху до його землянки тріснула земля й що він ледь перестрибнув через тріщину. Його оселя не зруйнувалася — добрі духи охороняли свого служителя. Ця звістка змусила мандрівників узятися за огляд місцевості; усі воїни були зайняті розкопуванням і відновленням землянки, і можна було обійтися без надокучливого конвою, особливо неприємного тепер, після пічної події. Захопивши рушниці й лишивши Горохова коло землянки про людське око, інші троє вирушили перш за все стежкою до оселі шамана й скоро натрапили на тріщину, яка простяглася зі сходу на захід і досягала майже двох метрів у ширину; на дні її видно було осілу землю з кущами й цілими деревами; подекуди, де тріщина проходила під товстим деревом, останнє було розірване від коренів на кілька метрів угору, й одна його половина стояла на одній боці тріщини, друга — на другому, а вище обидві половини з'єднувалися, і дерево уподібнилося людині, яка стояла, розставивши ноги над ровом. Подекуди поблизу тріщини ґрунт було вкрито викинутим із нього мокрим чорним піском.

Звідси повернули на південний захід до священного озера, щоб оглянути його без свідків. Дорогою туди побачили кілька

... Дерево уподібнилось до людини, яка стояла,
розставивши ноги над ровом.

тріщин різної ширини; через одні можна було переступити, через інші доводилося стрибати з розбігу. Одні були неглибокими, в інших не було видно дна, але вглиб вони поступово звужувалися; кинули камені і виявили, що на глибині кількох метрів у тріщині стоїть вода. Розсип біля підніжжя окраїнного урвища улоговини було усяяно великими й дрібними уламками, котрі звалилися вночі; в одному місці побачили барана, якого, очевидно, було скинуто поштовхом із великої висоти так, що він убився. Його, звичайно, підібрали — він мав виправдати перед вождем їхню екскурсію без конвою.

Підійшовши до берега священного озера, мандрівники зупинилися здивовані — озеро зникло. Замість нього видно було велику западину на зразок дуже пласкої й неправильної вирви, усяпану великими й дрібними уламками чорної лави, вкритими якимось слизом; під уламками подекуди дзюркотіла вода притоків озера, які, мабуть, дуже скоротилися. Обережно перебираючись по слизьких плитах, дослідники дісталися жерла, що знаходилося неподалік від підніжжя урвища; воно було два-три метри в діаметрі й круто йшло навскіс під урвище; вода з-під брил швидко стікала в нього невеликим струмком.

— Ну що ви скажете з цього приводу? — запитав Костяков, коли всі троє зупинилися на краю чорного жерла, що зяяло і йшло в таємничу глибину.

— Я гадаю, — сказав Ордин, — що землетрус знищив ту перешкоду в підземному каналі, наприклад, якийсь колінчастий вигин, який дозволяв воді озера стікати тільки періодично, із накопиченням.

— А чи не є зменшення притоку в озеро головною причиною його зникнення? — запитав Горюнов. — Пригадайте, що сюди має стікати вода всієї улоговини, і минулого разу ми бачили цілу річку, яка виходила з лісу й ховалася під розсипом. А тепер у жерло вливається невеликий струмок.

— Мабуть, тріщини, які утворилися в ґрунті улоговини, перехоплюють воду струмків, що раніше потрапляла сюди, — відповів Ордин.

— Якщо ці тріщини не бездонні, вони наповняться водою, і потім можуть поповитися струмки, а отже, й озеро? — запитав Горюнов.

— Можливо, так.

— Це було б бажано, і чим швидше, тим краще, бо якщо онкілони дізнаються, що їхнє священне озеро зникло, вони будуть перелякані ще більше й припишуть це зникнення білим чаклунам.

— Ми їм, звичайно, не розповімо!

— Але дивіться, не обмовтеся жінкам, де ми були.

— Авжеж! Навіть Горохову нічого не скажемо. Ходили на полювання, добули барана, бачили тріщину — та й годі.

Від озера вирушили назад і йшли деякий час уздовж окраїни узліссям. В одному місці велика купа білих брил і уламків, яка лежала біля підніжжя урвища, привернула до себе увагу. Коли підійшли до неї, виявилось, що все це — лід, що звалився від поштовхів із вершини урвища; це свідчило, що нагорі подекуди є хоч невеликі льодовики. Але більш цікавим і важливим було відкриття тріщини біля самого підніжжя стіни; вона тяглася в обидва боки, скільки ставало ока, то звужуючись, то розширюючись, і в ній на глибині п'яти-шести метрів стояла вода.

На подальшому шляху вздовж краю підходили до урвища ще разів зо три й усюди знаходили тріщину біля його підніжжя; певно, протягом кілометрів десяти, якщо не більше, дно улоговини відділилося від її західної окраїнної стіни.

Додому повернулися тільки після полудня, і на стійбищі вже помітили їхню відсутність. Але вигляд гірського барана заспокоїв підозрілість онкілонів, і Амнундак пошкодував, що відірвав кількох воїнів від роботи, пославши їх на пошуки чужоземців. Руїни землянки було вже розібрано, місце розчищено, й онкілони почали ставити остов із тих самих колод. Поспідавши, мандрівники з'явилися зі своїми сокирами із пропозицією зміцнити остов так, щоб землянка не завалювалася при кожному землетрусі на голови своїх мешканців. Але, на їхній подив, онкілони рішуче відмовилися від допомоги чужоземців.

— Наші предки навчили нас будувати оселі, — сказав Амнундак, — і ми жили в них спокійно цілими поколіннями. Ми не будуватимемо їх інакше. От краще зробіть, білі люди, щоб земля більше не тряслася, тоді й оселі наші не розвалюватимуться!

Жодні вмовляння не допомогли, і приклад землянки мандрівників не подіяв.

— Якби у вашій оселі жили не білі чаклуни, а онкілони, вона теж розвалилася б! — пролунав голос із юрби будівельників, які стояли навколо чужоземців під час переговорів.

І всі інші ствердно хитнули головами й закричали:

— Так, так! Правильно!

Довелося повернутися до своєї землянки, але обговорити справ тут не було можливості — жінки вже достатньо розуміли російською, і за їхньої присутності не можна було говорити вільно, бо все сказане мало стати відомим онкілонам.

Але щоб подивитися, на чий бік стануть їхні обраниці, мандрівники розповіли про свою пропозицію, про отриману відмову і її мотиви.

— Амнуцак правильно розсудив! — вигукнула Аннуен.

До неї приєдналися інші. Одна Аннуїр стала на бік мандрівників і почала доводити решті на прикладі будови їхньої землянки, що нерозумно відмовлятися від допомоги розумніших людей.

— Вони не розумніші за нас із тобою, а тільки чаклуни! — невдоволено вигукнула Аннуен. — Поки вони не прийшли до нас, наші оселі ніколи не розвалювалися й земля не тряслася так. І якщо вони тільки захочуть, то земля більше не буде трястись.

Суперечка жінок уперше з початку їхнього сумісного життя набрала такого запеклого характеру й три неосвічені й забобонні суперниці Аннуїр, забувшись, почали говорити такі дурниці, що чоловіки пошкодували, що затіяли цю розмову. А втім, це мало й добрі наслідки, як ми дізнаємося далі.

Щоб угамувати жінок, Ордин покликав Аннуїр із собою збирати ягоди в лісі. Негайно ж і три інші заявили, що настав час запасати ягоди на зиму, і, захопивши кошики — циліндричні посудини з берести з кришкою, яка вставляється дуже туго й має ручку, за яку посудину може нести, — теж вирушили в ліс, але в інший бік. Троє мандрівників залишилися самі й скористалися нагодою, щоб поговорити вільно.

— Мені здається, — сказав Горюнов, — що нам не доведеться зимувати тут. Ставлення онкілонів стає відверто ворожим.

— Так, — підтвердив Костяков, — і, якщо станеться ще щось погане, наприклад, новий землетрус, або буря, або напад вампу, нам краще піти непомітно й якнайскоріше.

— Нічого, обійдеться, товариші! — заявив Горохов. — Адже не кожен день земля трясеться. І зимувати будемо!

— Микиті тут дуже подобається, — насмішкувато сказав Костяков.

— Звичайно, подобається! Чим тут не життя? Їжі досхочу, тепло! Скоро одружимося, матимемо гарних друзин.

— Ось у чому річ!.. — сказав Горюнов і замовк.

Стало ясно, що Горохов у разі конфлікту, мабуть, стане на бік онкілонів або обере нейтральну позицію. Запала тяжка мовчанка. Скоро Горохов підвівся і вийшов із землянки.

— Я боюся, — сказав Горюнов, — що якщо нам доведеться втікати звідси спішно й потайки, Микита не захоче з нами йти та, можливо, викаже наші паміри.

— Ну що ви! Звідки ви це взяли? — здивувався Костяков. — Адже він теж чаклун, як і ми, і якщо нам стане небезпечно залишатися, то і йому теж.

— Не зовсім так. Я помітив, що онкілони, вирізняють його з-поміж нас. Шкіра в нього смаглява, тип більш близький до них, розмовляє їхньою мовою. Білим його назвати не можна, чи не так?

— Мабуть! Але все-таки він прийшов із нами, живе з нами, має ті ж блискавки й громи та інші дивні речі.

— І все-таки становище його трохи інше. Мою увагу звернув на це Ордин, а йому сказала Аннуїр. У будь-якому разі, нам не слід бути зовсім відвертими з Микитою.

— Та певно! А мені ось що здається: сьогоднішня суперечка жінок показала, що в Аннуїр ми маємо союзницю.

— Так, вона страшенно любить Ордина, і через неї ми можемо дізнатися плани онкілонів. А це буде, можливо, дуже корисно.

— Цікаво знати, у разі, якщо нам доведеться тікати, чи піде вона з нами чи ні? Один раз вона відмовилася. Пам'ятаєте, там, на гребені, коли ми дивилися на море?

— Ну, це було спочатку. А тепер вона, мабуть, піде за Ординим на край світу.

Повернення Горохова змусило припинити розмову. Горюнов і Костяков вийшли за двері, подивитися, як іде будівництво.

Виявилось, що остов уже поставлено, і жінки почали обкладати його дерном, який частково набирали з руїн, частково нарізали свіжий. До ночі рід, очевидно, вже міг улаштуватися на новосілля.

Надвечір повернулися чотири жінки, які набрали повні кошики дикої малини й чорниці.

Потім прийшов і Ордин із Аннуїр, у якої ягід було мало, а очі заплакані. Побачивши її жалюгідний збір, решта захихикала й почала розпитувати, що ж вона робила в лісі.

— Я її сварив за те, що вона сварилася з Аннуен! — заявив Ордин.

Аннуїр здивовано підвела на нього очі й почервоніла, наскільки це було можливо при її смаглявій шкірі. Аннуен, певно, була потішена й у землянці запанував мир.

Коли всі жінки в сутінках пішли доїти оленів, Ордин хотів було почати розмову про події дня, але Горюнов устиг шепнути йому, щоб він поки що втримався, показавши очима на Горохова, який сидів на своїй постелі.

СТАНОВИЩЕ УСКЛАДНЮЄТЬСЯ

Раптом ззовні пролунав знайомий усім протяжний крик онкілонів, повторений кілька разів, а потім загуркотів військовий барабан. Стривожені мандрівники вибігли з землянки і побачили, що онкілони зібралися коло оселі Амнундака разом із дружинами й дітьми. Сутінки й туман, який згушався, заважали бачити, що вони роблять, а зловісний гул барабана — щось чути. Вони пішли було туди, але натрапили на Аннуїр, яка бігла до них і, задихаючись, вимовила:

— Не ходіть туди, повернімось у нашу оселю, поки жінок немає.

Вона побігла вперед, мандрівники за нею. Коли вони ввійшли в землянку, Аннуїр розповіла, що воїни, послані на розшуки мандрівників, побачили, що священне озеро зникло, і побачили також сліди білих людей на плитах обсохлого дна. Відбитки ніг на м'якому мулі, що вкривав плити, не могли випасти з-під уваги досвідчених слідопитів. Вони поспішили назад і сказали Амнундакові, що білі чаклуни були коло священного озера й висушили його. Із цього приводу й був крик, а барабан передає цю страшну звістку по стійбищах.

— Дарма ви ходили туди без онкілонів! — докірливо сказав зляканий Горохов, — тепер вони не повірять, що не ви висушили озеро.

— Що ж вони думають робити? — запитав Ордин.

— Вони самі не знають, що зробити; вони злякані. Воїни бачили також, що вся земля луснула, — відповіла Аннуїр. — Вождь уже послав за шаманом і наказав пригнати жертвовного оленя.

— Значить, буде пічне моління й запитування духів! — сказав Горюнов. — І яке буде навіювання, що одержить шаман від духів, невідомо. Можливо, він скаже, що нас усіх треба принести в жертву духам, щоб умилостивити їх?

— Онкілони не приносять у жертву людей, — заявив Горохов. — Цього нам боятися нічого. Я гадаю, шаман скаже, що маємо йти якнайшвидше звідси.

— Ну, це ще не біда! Піти можна, хоч ще не час іти крізь льоди, море скресає все ширше, — сказав Горюнов.

— Так, не час, і пікуди нам іти не треба, — додав Горохов. — Я з ними поговорю, може, справа влаштується якось.

Він вийшов із землянки. Аннуїр, трохи почекавши, шмигнула слідом за ним, бо Ордин шепнув їй щось на вухо.

Користуючись відсутністю Горохова й жінок, Горюнов передав Ордину зміст денної розмови стосовно Микити, а Ордин розповів,

що він справді посварив Аннуїр за те, що вона занадто гаряче встала на бік чужоземців і посварилася з рештою жінок. Він дав їй зрозуміти, що в інтересах цих чужоземців, щоб вона не сварилася зі своїм племенем, тому що від неї будуть усе приховувати; а між тим внаслідок ворожого ставлення онкілонів, яке виявилось, необхідно мати вірну людину з їхнього оточення, що могла б дізнатися своєчасно про їхні наміри й плани.

Але плакала Аннуїр не через цю догану, справедливість якої вона прекрасно зрозуміла, а через втечу чужоземців, що мала відбутися в найближчому майбутньому. Вона все ще вагалася, як їй бути в цьому разі: племінний зв'язок був ще сильним, а думка про чужу країну страшною.

— Тепер вона добре обдумає це питання, — закінчив він, — звикнеться з думкою й піде з нами. Вона мене дуже кохає, і я її теж, і розлучитися з нею мені було б дуже тяжко.

— А Горохов, так і стережися, сам залишиться тут! — додав Горюнов. — Йому це сите й спокійне життя дуже подобається.

— Ну, якщо події розвиватимуться далі так, як я передбачаю, то про спокійне життя на цій землі говорити не доводиться, — сказав Ордин.

— Що ж ви передбачаєте?

— Знаєте, де ми були з Аннуїр? Ми дійшли до наступної галявини, де знаходиться одне з озер, яке пузириться з періодом у півгодини. Ми просиділи коло нього понад годину й не бачили жодного разу підняття бульки й виходу пари.

— От воно що!

— Зіставляючи це зі зникненням священного озера й з численними тріщинами в ґрунті, легко зробити висновок, що землетрус дуже порушив підземний режим цієї улоговини. І мені стає моторошно...

— Як онкілонам! — перервав його Костяков зі сміхом. — Якщо одне озеро витекло, а інше припишило пузиритись, то нам від цього ані тепло, ані холодно. Усе інше ж лишилося.

— Зачекайте сміятися. Нам може зробитися дуже холодно, — продовжував Ордин серйозно. — Чим зумовлено чудовий теплий клімат цієї улоговини серед полярних льодів? Виключно підземним жаром, який ще виділяється з надр згаслого вулкана. Без цього тепла улоговину було б поховано доверху під масами льодів і снігів, які поступово б накопичилися.

— Ось як! — сказав Костяков, й обличчя його стало серйозним.

— Так! І землетрус, порушивши підземний режим, тобто закривши тріщини, які відводять тепло з надр, може зумовити в найближчому ж майбутньому різку зміну клімату улоговини...

— І загибель усіх тварин, рослин і людей! — перервав його Горюнов.

— Так, загибель всього живого вже протягом цієї зими. Ми знаємо, яка тепла була тут зима, що дозволяла тваринам добувати корм з-під снігу.

— Але ж головний жар дає північна частина улоговини, а не озера, що пузиряться. Там, можливо, все лишилося як і раніше?

— Щось мене беруть сумніви. Перший землетрус ми пережили саме там. Можливо, що ще не всі тріщини, які виводять киплячу воду й пару, закрилися. У такому разі зміна клімату буде не такою різкою. Але хто поручиться, що наступний землетрус не завершить цю роботу?

— Знаєте, нам необхідно ще раз відвідати долину Тисячі Димів і з'ясувати, що там сталося.

— Так, це було б корисно. Але я боюся, що Амнундак не дозволить нам.

— Чому це?

— Тому що перший землетрус стався якраз тоді, коли ми були там. Беручи до уваги забобонність онкілонів...

— Розумію. Ну, підемо потайки — однаково дружба наша зіпсована, гірше не буде.

— Але без конвою боязко. Можемо зустрітися з вампу, — заявив Костяков.

— Вони втечуть від першого ж пострілу, а від засади й уночі нас вбережуть собаки. Якщо йти порожняком, можна обернутися за два дні й ночувати коло останньої води. Дуже далеко забиратися в долину Тисячі Димів і не доведеться — одразу буде видно, чи триває виділення парів і гарячої води.

— Правильно! — вирішив Горюнов. — Завтра ж у путь і якнайраніше. Горохова знову лишімо тут і жінок, звичайно, теж.

— Ні, Аннуїр я хотів би взяти із собою.

— Навіщо? Вона обмежить нашу свободу.

— Аніскільки, ходок вона чудовий. І, крім того, якщо ми підемо одні, це викличе підозру в онкілонів, через стійбища яких нам доведеться йти. Аннуїр буде немов би нашим конвоєм.

— Баба як конвой при трьох чоловіках! — розсміявся Костяков.

— Ну, проводиря, шпигуна онкілонів — як хочете. На тих стійбищах ще не знають, що в нас стосунки з Амнундаком зіпсувалися. Крім того, вона добре знає дорогу до останнього стійбища, звідки вона родом, і справді буде проводирем, збереже нам час.

— Ви знову маєте рацію! Отже, вирішено: завтра на світанку в путь! І накажіть Аннуїр потихеньку приготувати нам провізії на дорогу.

— А Горохову жодного слова! Приготуймо зараз наші торбини й рушниці, поки нікого немає.

Ледве мандрівники встигли зробити це, як до землянки вбігла Аннуїр, яка аж засапалася.

— Микита багато говорив Амнундаку й воїнам, — сказала вона квапливо, — казав, що земля не буде більше трястися й тріскатися і що священне озеро повернеться назад і що все буде знову добре. Онкілони сердяться, нащо білі люди роблять це. «Ми їм усе дали: й оселі, і їжу, і молодих жінок, а вони не хочуть зробити нам добро». А жінки кричать: «Заберіть у них громи й блискавки, і пехай вони йдуть туди, звідки прийшли. Без них ми жили спокійно». І Микита знов почав говорити, а вони правлять своє. Амнундак вирішив — от прийде шаман, помолиться; як скаже — так і зробимо.

— Микита необережно пообіцяв їм те, чого може й не статися, — сказав Горюнов.

— І врешті справу вирішить шаман незалежно від обіцянок Микити, — додав Костяков.

— Я гадаю, що шаман теж прислухається до «голосу народу», — зауважив Ордин. — Це хитрий старий. Згадайте, коли він чаклував у день нашого приходу, він заявив від імені духів, що лиха, можливо, не станеться, поки білі люди лишатимуться в онкілопів. Він лишив собі лазівку й мав рацію.

Увійшов Горохов і сказав:

— Я їх трохи заспокоїв, а спочатку вони дуже сердилися, а гірше за всіх баби: «Женіть їх, тобто нас, у ший! — кричать. — Ми їм і житло, і їжу, і посуд усякий дали, і кращих дівчат своїх не пожаліли, а вони от що нам роблять!» І голосять, і голосять!.. Насилу Амнундак їх шаманом заспокоїв: прийде, мовляв, і розсудить, як бути з ними. Зараз прийшов шаман, і мені веліли піти.

— А ми сподівалися, що будемо присутніми під час моління, — сказав Горюнов.

— Ніяк не можна, — відповів Горохов. — Шаман, як підійшов, побачив мене й сказав Амнундаку, щоб білих людей на молінні не було.

— Значить, буде суд за відсутності підсудних! — посміхнувся Костяков. — А жінки можуть піти?

— Вони вже всі там. Від них і дізнаємось перш за все, що скаже шаман.

Горохов, очевидно, не побачив Аннуїр, коли увійшов у землянку, а вона за його спиною тихенько шмигнула за двері, коли почувла, що прийшов шаман, а йому наказали піти.

— А чи знаєте, яка холоднеча падворі? — додав Горохов, сідаючи до вогню й простягаючи до нього руки. — Я зовсім задубів, поки там розмовляв. Густий туман і холодний, наче в нас у Козачому.

Ордин багатозначно переглянувся з Горюновим і обидва ви-йшли надвір.

На них війнуло таким холодом, якого вони давно не відчували, — температура, напевно, була ледь вищою від нуля. І темрява була така, що за два кроки не можна було побачити одне одного. Світло від багаття, яке виднілося із димового отвору землянки, ледь освітлювало густий туман, що висів у повітрі.

З оселі вождя вже долітав гуркіт бубна й глухий голос шамана.

Собаки, зачувши господарів, підбігли й почали скавчати й проситися до землянки.

— Еге, і воли відвикли від холоду! — сказав Ордин. — Нічого, звикайте, скоро повернетесь на холодну батьківщину.

— Але завтра ми йдемо на північ? — запитав Горюнов.

— От дізнаємось, що вимолить шаман у богів. Можливо, доведеться цієї ж ночі, користуючись туманом, утіками звідси.

— Навряд чи ми знайдемо дорогу вночі!

— А ці тварючки нащо? Вони поведуть нас, — відповів Ордин, пестячи Крота, який крутився коло його ніг.

Коли вони повернулися до землянки, Горохов укладався спати знічев'я. Дочекавшись, поки він захропів, мандрівники перего-ворили з Костяковим стосовно можливої втечі вночі й відібрали пожитки, які треба було взяти із собою. Потім сіли до вогню, очікуючи повернення жінок із моління.

Нарешті з'явилася Аннуїр, присіла до вогню й, пильно дивлячись у нього, сказала зі сльозами на очах:

— Погано буде онкілонам, шаман каже. Холод, вода, вогонь. Справджуються пророцтва предків. Білі люди прийшли — нещастя почалися. Білі люди підуть — нещастя триватимуть. Якщо можуть — нехай допоможуть. Будемо молитися, жертви приносити. Погано говорив, безладно говорив. Три рази починав моління. Тепер лежить, мов мертвий. Онкілони сидять, чекають, чи не скаже чогось іще.

Але мандрівники лишилися задоволені результатами чаклування. Їх, принаймні, прямо не називали винуватцями бід, не вимагали, щоб вони припишили їх, не виганяли пегайно зі свого середовища. А якщо біди припиняться й дадуть відпочинок на цілі тижні або навіть місяці, онкілони заспокояться, і можна буде мирно доживати свій час і піти, коли це буде зручно.

— Аннуїр, — сказав Ордин. — Завтра рапо-вранці ми підемо до долини Тисячі Димів, і ти підеш із нами. Але іншим нічого не кажи.

- Навщо ви знову йдете в це погане місце?
- Треба подивитись, що там коїться, чи скоро скінчаться нещастя онкілонів.
- Як ви дізнаєтесь про це? Шамап не знає, а ви знаєте!
- Підеш із нами — і ти дізнаєшся, ми тобі розтлумачимо. Підемо через стоянку твого роду. Ти знаєш найкоротший шлях?
- Як не знати — скільки разів ходила.
- І в туман дорогу знайдеш?
- Постараюся. Для тебе все зроблю!
- Ну, тоді лягай спати, вставати треба рано.

Тільки-но вони лягли, як з'явилися інші чотири жінки.

Побачивши порожню землянку, вони спочатку злякалися, подумали, що білі люди потайки втекли, але одразу ж помітили сплячих і, погрівшись трохи біля вогню, розійшлися по своїх місцях, звідки скоро почувся тихий гомін. Мандрівники вранці дізналися, що шамап, отямившись, сказав, що білі люди не повинні йти, а то буде гірше. Тому жінки й повернулися до них.

ЧОРНА ПУСТЕЛЯ

Рапо-вранці три дослідники й Аннуїр, одягнувшись якнайтепліше та взявши торбини й рушниці, вирушили. Горохову вони лишили записку, що пішли оглянути озера й повернуться тільки наступного дня, а його залишили онкілонам як за поруку свого повернення. Туман був дуже густий, але Аннуїр швидко побачила пряму стежку до далеких стійбищ і впевнено вела своїх супутників. Холод змушував їх іти швидко. На траві всюди лежав іній, і одне з озер, повз яке проходила стежка, виявилось вкритим товстим шаром льоду коло берегів.

— Ніколи в нас ще не було так холодно о цій порі! — зауважила Аннуїр, побачивши лід.

— От ми і йдемо в долину Тисячі Димів, щоб дізнатися, чому стало так холодно, — пояснив їй Ордин.

Туман розсіявся тільки опівдні, коли подорожні дійшли до останнього стійбища, де зробили привал для обіду. Воно теж розвалилося під час землетрусу, але його вже майже відновили. Населення зустріло білих людей приязно — до нього ще не дійшли настрої й підозри, які з'явилися напередодні серед людей роду Ампундака. Вони знали про зникнення священного озера й були вражені, але барабан не передав, що в цьому звинувачують прибульців.

Присутність Аннуїр, яку її родичі любили, відвела будь-яку підозру, що білі люди втекли, а коли три воїни, дізнавшись, куди

вони йдуть, запропонували себе в конвоїрі і на це не погодились, тому не лишилося й думки про їхню відсутність без згоди вождя.

Відпочивши, вирушили далі. Сонце вже пригрівало, але день справляв ураження осіннього, а не літнього. Пішли найкоротшим шляхом на північ і години через три досягли поясу бідної рослинності, а трохи пізніше ввійшли в пустельну місцевість. Зміна, яка тут сталася, помітна була вже за кілька кілометрів — не видно було численних стовпів білої пари на горизонті, і вдалині чітко вимальовувалася стіна улоговини. Коли ступили до меж долини Тисячі Димів, усі були вражені. Не лишилося жодного з тисячі стовпів, які оживляли місцевість своїми клубами й райдугами; у киплячих озерах вода або зникла, або стояла спокійно, хоч була ще гарячою. Усюди, скільки сягало око, розстилалася гола, чорна мертва пустеля з лави з її шлакуватою поверхнею, яку перетинали в різних напрямках тріщини; від неї йшов тепер сухий жар, і вітерець, який повівав час від часу, пеначе дихання з якоїсь хлібопекарської або металургійної печі, здіймав чорний пил і крутив його смерчами по мертвій рівнині. Розпечене повітря текло по його поверхні й ставало непрозорим, тоді як чорні краї урвища здавалися плаваючими на поверхні величезного озера й набували фантастичних обрисів. Складалося враження, що за озером на самому його березі височіло величезне місто.

Із подивом усі дивилися на зміну, що сталася. Онкілони були з тих, котрі супроводжували мандрівників минулого разу, і їм стало лячно. Вони перешіптувалися й нарешті спитали:

— Де ж тисячі димів, які ми бачили тут? Де озерця, в яких ми варили м'ясо? Що це означає, скажіть, білі люди? Чому підземні духи припинили варити й топити там, у глибині? Померли вони чи послули, чи пішли в інше місце?

Горюнов пояснив їм із допомогою Аннуїр, що все це — наслідки землетрусу. Вони зрозуміли тільки частково й зробили висновок, несподіваний, але правильний:

— Отже, нам далеко, як минулого разу, ходити не треба?

Справді, проникати вглиб чорної пустелі не було потреби, та й було б досить нелегко. У розпеченому повітрі було дуже важко дихати. Минулого разу численні стовпи пари, випаровуючись в атмосферу, трохи понижували температуру; було жарко, як у лавні, але терпіти можна було.

Кинувши останній погляд на мертву пустелю й фантастичне місто, що маячило вдалині, повернули назад і на сході зупинилися на ночівлю коло першого з озер у смузї рослинності. Тут було ще тепло — північний вітерець приносив жар із пустелі. Розташу-

вавшись біля багаття й підсмажуючи м'ясо, почали обговорювати становище. Аннуїр розмовляла зі своїми родичами — і мандрівники могли говорити вільно; вони були стривожені.

— Які висновки можна зробити з того, що ми бачили сьогодні? — запитав Горюнов.

— Мені здається, дуже серйозні, — відповів Ордин. — Моє припущення, що землетрус сильно змінив підземний режим улоговини, на жаль, справдилося повністю, і грілка Землі Саннікова, як із повною обґрунтованістю можна назвати долину Тисячі Димів, зіпсувалася. Ґрунт у ній ще гарячий, але він скоро охолоне, і пайближчим часом почнеться замерзання улоговини, і цей оазис серед полярних льодів швидко зникне.

— І нічого іншого чекати не можна? Це єдиний можливий результат? — запитав Костяков.

— Ні, він був би єдиним, якби післявулканічна діяльність, яка виражалася в цих фумаролах, озерах, які киплять і пузиряться, помирала природною смертю, поступово слабшаючи. Але тоді й загибель життя в улоговині відбувалася б дуже повільно — можливо, цілі десятиріччя; зими ставали б мало-помалу суворішими й довгими, тварини, рослини й людина довго боролися б із цим погіршенням умов життя.

— А тепер вони приречені на загибель протягом однієї зими?

— Так, якщо не станеться найближчими ж тижнями або місяцями відновлення грілки.

— Чому ж вона може відновитися?

— На мою думку, не може, а мусить. Землетрус закрит тріщини, якими виділення зі згаслого або заснулого — цього ми не знаємо — вулкана у вигляді пари і газів, дуже сильних, проривалися на поверхню. Ці виділення не припинилися — їм тільки відрізано шлях нагору. Углибиші вони накопичуються і рано чи пізно мають знайти собі вихід; чим пізніше це станеться, тим катастрофічніший буде прорив. Тому треба побажати, щоб скоріше стався ще один землетрус, який відкриє парі і газам попередні, або ж пові шляхи нагору: це буде безболісніший спосіб вирішення кризи, бо, якщо пара й газу, накопичившись до крайнього напруження, почнуть самі прокладати собі вихід, це може скінчитися відновленням вулкана, тобто загибеллю населення, але вже не від холоду, а від вогню.

— От так історія! — вигукнув Костяков. — Бідолашні опкілопи, їм однаково гинути — так чи інакше!

— І єдиний порятунок — новий землетрус! — сказав Горюнов. — А вони благають богів, щоб земля більше не тряслася.

— Так, землетрус дуже потрібний. Бо якщо він станеться тільки наступної весни, то вже мало допоможе: більшість тварин не переживе зиму з морозами в сорок-п'ятдесят градусів і багатоденними хуртовинами. Онкілони в землянках можуть її пережити — дров тут вдосталь, але наступного літа вони почнуть вимирати від голоду, бо вся велика дичина зникне.

— А перелітні птахи, а водяні горіхи, гриби, ягоди, корінці?.. Ви дивитесь надто похмуро.

— Ну, мабуть. Все-таки харчуватися їм доведеться менше й гірше. Хіба що займуться хліборобством, городництвом, розведенням риби, скотарством. Але для цього їм треба доставити нашілля, знаряддя й навчити їх.

— Отже, повернувшись додому, ми маємо сказати шаманові та Амнундаку, що треба молити богів про скоріший землетрус? А якщо він створить нові шляхи в південній частині улоговини?

— Це, звичайно, буде гірше, тому що загине більш-менш велика ділянка рослинності, можливо, оленячі пасовиська, галявини, землянки. Але все-таки це краще, ніж повна загибель від холоду.

— А що робити нам? — запитав Костяков.

— Нам треба вигадати час і йти з улоговини у крайньому випадку, — відповів Ордин.

— Поживемо — побачимо, що буде далі, як зміниться погода, яким буде настрої онкілонів. Залишаючись, ми ризикуємо менше, ніж у разі передчасного відходу, — підтвердив Горюнов.

Стомлені далеким переходом, мандрівники швидко й спокійно заснули.

Онкілони по черзі вартували.

ЖЕРТВОПРИНЕСЕННЯ

Наступного дня мандрівники, минувши останнє стійбище, досить рано повернулися додому. Навколо землянки вождя вони побачили скупчення онкілонів, які оточили воїнів сусіднього стійбища, котрі щойно привели полоненого вампу.

Вони розповідали, що цього дня вранці, вирушивши на полювання, вони натрапили на п'ятьох вампу, певно, розвідників, які чекали на можливість викрадення оленів. Їх наздогнали недалеко від стада. Відбулася сутичка, під час якої двох вампу вбили, двоє встигли втекти, а одного пораненого взяли в полон і привели в подарунок чужоземцям. Воїни знали, що останні збирають шкури й черепа диких тварин, під час останньої екскурсії в долину Тисячі Димів узяли череп і кістки вампу, з'їденого вовками, і вирі-

шили, що живий вампу ще краще годиться для тієї ж мети. Полонений стояв із міцно зв'язаними назад руками, заюшений кров'ю з кількох ран від списів і стріл, і, видно, ледь тримався на ногах. Його обступили суцільним колом жінки й діти, яким дуже рідко доводилося бачити вампу. Тепер вони могли досхочу надивитися на живого вампу.

Коли мандрівники заявили, що вампу їх цікавить, доки він живий, Амнундак наказав, щоб його прив'язали до дерева. Мандрівники вирішили поквапитися зробити всі виміри, які їх цікавили, а потім попросити вождя відпустити вампу.

Полонений був іще молодий, м'язистий, як усі ці первісні люди. Вимірам черепа, звичайно, заважала сплутане волосся, в якому був багатолітній бруд, і Горюнов вирішив обстригти його. Коли він підійшов до вампу з блискучими пожицями, той подумав, що його збираються зарізати, і дико закричав. Операція стрижки здійснювалася під поглядами цілого натовпу онкілонів, який оточив дерево, — їм ніколи ще не доводилося бачити щось подібне, і сам інструмент був їм незнайомий. Полонений сприйняв це за прелюдію до якихось катувань і намагався схопити своїми міцними зубами руку мучителя, тож довелося зав'язати йому рота. Блискучі інструменти для вимірювання черепа зовсім налякали його. Ці виміри, а також обмірювання тіла він, звичайно, прийняв за якісь чаклунські маніпуляції, унаслідок яких із ним мало статися щось дуже погане. Нарешті, коли принесли й поставили перед ним на блискучій тринозі якийсь чорний предмет, він заплющив очі, уявивши, що зараз його вразить блискавка. Тому, коли йому нарешті дали спокій і з ним нічого не сталося, він, напевно, був здивований.

Онкілони з величезною цікавістю стежили за всіма цими операціями; обмірювання голови й тіла були їм уже знайомі, бо спочатку жінки, а потім деякі воїни й діти вже зазнавали їх, і завжди ці виміри закінчувалися тим же чорним предметом на блискучій тринозі, значення якого онкілони не могли зрозуміти.

Коли все скінчилося, Горюнов попросив вождя відпустити бранця на волю, але почув рішучу відмову.

— Сьогодні ввечері в нас знову буде моління, і шаман дізнається рішення духів, чи має вампу померти, — заявив Амнундак. — Досі ми полонених не відпускали ніколи.

Уже смеркалося, і мандрівники, стомлені далекою екскурсією та історією з полоненим, були раді повернутися до своєї чистої землянки й розташуватися коло палаючого вогню. Туман уже згущався й знову ставало холодно. Від Горохова вони дізналися,

що й напередодні, і цього дня туман тривав до полудня, а потім, незважаючи на те, що сонце було видно, весь час було холодно, «як у нас у Козачому о цій порі». Цього дня помітили відліт стрижив на південь, а гуси й качки також збиралися до відльоту, бо їх спонукав наступ холоду. Після двох морозних почей трава на галявині поблякла й полягла, а листя на деревах, не жовтіючи, почало опадати. Онкілони були здивовані й казали, що такі холоди й тумани в них бували тільки місяцем пізніше, а птахи відлітають тепер теж раніше звичайного часу. Із приводу холоду цього вечора і було призначено моління.

Коли стемніло, Горохов пішов дізнатися, чи не прийшов шаман і чи можуть білі люди бути присутніми на молінні. Він повернувся зі звісткою, що цього разу моління буде тільки в присутності воїнів і навіть жінок і дітей буде виведено із землянки.

Внаслідок холоду Амнундак просив білих людей пустити жінок із дітьми на цей час у їхню оселю.

— Мені спало на думку, що вони затівають щось лихе! — сказав Ордин після цієї звістки. — Вони видаляють усіх жінок, щоб ми не могли дізнатися нічого через них.

— Можливо, — відповів Горюнов. — Але завадити ми не можемо, і залишається тільки бути насторожі. А от спитайте Аннуїр, чи бувають у них такі моління.

Аннуїр повідомила, що подібні моління бувають перед походом проти вампу.

Скоро землянка наповнилася жінками й дітьми, які прийшли коротати час свого вигнання біля багаття білих людей. Вони й раніше бували тут у гостях, особливо під час відсутності чужоземців, але тепер, з'явившись цілим родом, були сміливішими, принесли із собою палички з м'ясом, коржики й почали готувати вечерю; їх сміх і жарти, вереск дітей, плач немовлят наповнили землянку. Дивлячись на цих веселих і безтурботних людей, які ще недавно пропонували гнати чужоземців у ший і звинувачували їх у нещастях, що напроорочили предки, а тепер теревенили й жартували з тими ж чужоземцями, мандрівники не могли не подумати про те, що бачили напередодні в чорній пустелі і що загрожувало близькою загибеллю цьому первісному племені, якщо становище не зміниться.

— Я все думаю й не можу вирішити... — сказав Горюнов Ордину, залишившись наодинці з ним у кутку землянки, коли сміх і жарти жінок почали набридати, — не можу вирішити, чи мусимо ми сказати онкілонам про загибель, яка їм загрожує, й запропонувати їм іти з нами на південь.

— Я теж думав про це, — відповів Ордин, — але вирішив, що це передчасно. Зараз море відкрите і йти їм, не маючи човнів, нікуди. А крім того, невідомо, чи справдяться й у якому вигляді мої побоювання. Якщо поновиться так чи інакше грілка Землі Санникова, усе може змінитися на краще, можливо, на цілі десятиліття.

— А якщо грілка не поновиться й на наших очах почне насуватися зима?

— І все-таки говорити їм нічого не доведеться. Куди вони можуть йти крізь льоди в полярну ніч, без достатньо теплого одягу, без палива, без оленів, які загинуть від голоду через кілька днів шляху по льодах? Ні, цю зиму вони якось переживуть, а навесні, коли побачать, що сніги не тануть, що тварини загинули, самі можуть додуматися до необхідності піти звідси.

— Правильно! А навесні ми можемо повернутися сюди з великою експедицією, яку пошле академія, щоб вивчити землю та її населення, перш ніж сніги повністю заповнять улоговину. Тоді легше буде влаштувати й вихід опкілонів — вони повірять у його необхідність.

— А тепер вони тільки вимагатимуть від нас, щоб нещастя припинилися!

Після вечері жінки на прохання Горохова влаштували танці. Дітей із старими розсадили по кутках, а самі, роздягнувшись, за звичаєм, догола, узявшись за руки, пішли хороводом навколо вогню. Танок полягав у підстрибуванні, підніманні то правої, то лівої ноги, у порухах рук, вигинах тулуба в різні боки під акомпанемент приспіву простої мелодії. Такими танцями жінки розважали себе й чоловіків у довгу полярну ніч, коли набридало одноманітне сидіння в землянці. Спочатку приспів і рухи були повільними, неначе танцювали знехотя, але потім стали жвавішими, і нарешті жінки закружляли так швидко, що в глядачів зарядило в очах і задзвеніло у вухах від тупоту ніг, плескання в долоні та верещання. Смагляві тіла звивалися в шаленому танці, коси розвівалися, намисто підстрибувало на грудях, зап'ястки миготіли назад і вперед, очі розгорілися, губи розкрилися, відкриваючи блискучі білі зуби. Нарешті, дійшовши до знесилення, усі попадали на землю коло вогню, тяжко дихаючи й поправляючи свої пояски. Чорно-сині лінії татуювання вирізнялися тепер особливо різко на тілах, які вкрилися потом, і можна було бачити примхливі візерунки, квіти, листя, сонця, голови тварин, зображені фантазією первісних художників — старих жінок, які займалися цією справою на тілах дівчат під час довгої полярної ночі і намагалися

випередити одна одну в химерності цих прикрас. Ми вже описали татуювання жінки зі зміями — другої дружини Амнундака. В Аннуїр тіло спереду було вкрите листям і квітами різних видів, а позаду між лопатками сяяло сонце, промені якого розходилися до шиї, плечей і попереку; нижче останнього були зображені два місяці, повернуті рогами один до одного. Раку була вкрита зигзагоподібними лініями спереду й хвилястими позаду, причому на лопатках і нижче попереку ці лінії закручувалися спіралями. Дівчата хизувалися одна перед одною химерністю візерунків на своєму тілі, а молоді воїни на весняному святі теж оцінювали своїх обраниць із цієї точки зору.

Відпочивши, жінки всілися великим півколом позаду вогню, навпроти мандрівників, і затіяли гру: та, що сиділа на правому фланзі, лягнула лівою рукою сусідку по спині з вигуком «перша»; та зробила те ж саме із своєю сусідкою ліворуч з вигуком «друга»; так хвиля ляпанців прокотилася далі до лівого флангу; якщо якась збивалася в рахунок, її колошматили справа й зліва під загальний регіт. З лівого флангу хвиля ляпанців, але другою рукою, пішла назад, знову з рахунком, починаючи з першої, але на половині півкола схрестилася з другою хвилею, яка йшла справа; таким чином легко було збитися в рахунок, що давало привід до частих прочуханок на загальну втіху. Коли ця забавка набридла, перейшли до іншої: жінки присіли навпочіпки та, витягнувши вперед руки, одночасно простягали до вогню праві ноги, а потім, дуже швидко підтягнувши їх назад, простягали ліві; якщо якась спізнювалася або простягала не ту ногу, сусідки під загальний сміх перекидали її на спину, і обидві її ноги мелькали в повітрі. Ця гра так розохотила жінок, що скоро вони почали перекидати одна одну без будь-якого приводу, і скінчилося тим, що всі вони лежали на землі, ногами до багаття й реготали.

— Ці танці й ігри, — зауважив Горюнов, — прекрасна гімнастика, щоб розім'яти набрякле від довгого сидіння тіло в довгої полярної ночі.

— Так, чоловіки ходять на полювання, стережуть оленів, рубають дрова, а жінки приречені на хатні роботи в землянці, — підтвердив Ордин.

— Перша гра називається в них «намисто», а друга — «жабки»; є ще третя, «випробування», вона спокійна, — сказав Горохов і додав, звертаючись до жінок. — Покажіть нам «випробування»! Жінки сіли по місцях.

— А хто в нас із минулої зими залишився терплячою? — пролунало питання. — Ти, Анну?

— Я! — заявила Аннуен.

— І я теж у своєму роду! — заявила Аннуїр.

— Ти тут чужа, і тебе треба спочатку випробувати, чи правда, що ти терпляча. Лягай перша, — вирішили жінки.

Принесли шкуру, поклали її недалеко від багаття серед півкола, і Аннуїр простяглася на ній навзніч. Аннуен взяла чашку, наповнила її до країв водою й поставила тій на живіт, потім присіла коло її ніг і почала лоскотати їй підощви. Решта жінок почали голосно лічити. Випробування полягало в тому, що дівчина, незважаючи на лоскотання, мусила лежати настільки сумирно, стримуючи навіть дихання, щоб із чашки не пролилося ані краплини води, поки не скінчиться рахунок до десяти. Хоча в онкілонів підощви були загрубілі від ходіння босоніж, однак випробування витримувало небагато дівчат, тим паче що жінки навмисно рахували дуже повільно. Та, що витримала, здобувала титул терплячої та право лоскотати підощви всіх нетерплячих.

Аннуїр цього разу не витримала — і на дев'яти зареготала; правда, її суперниця в коханні лоскотала дуже сильно.

— Ну, ось ти й збрехала! — заявила остання злорадно. — Ніколи ти не була терплячою!

— Може, й ти не була! — запально заперечила Аннуїр.

— Інші знають! А якщо не віриш, можеш випробувати мене навіть ще більшим терпінням, — гордо заявила Аннуен.

— Так, вона може й це! — підтвердили й інші.

— Ану-бо, покажи, Аннуен! — сказав Ордин.

Аннуен лягла на місце Аннуїр, а остання, наповнивши чашку, поставила її вище живота, під груди, і почала лоскотати живіт коло пупка — місце найчутливіше. Але Аннуен лежала, наче скам'яніла й витримала випробування.

— Спробуй-но витримати це! — сказала вона глузливо, підводячись, і виплеснула воду з чашки просто в обличчя Аннуїр.

Це був привілей тих, хто витримав велике випробування; Аннуїр тільки обтерлася мовчки й відійшла, присоромлена.

Одна за одного лягали жінки, й Аннуен усіх доводила до сміху: одних раніше, інших пізніше, і ретельно обливала водою, перш ніж вони встигали підвестися, на загальну втіху решти.

Ті, хто не витримав випробування, потім сушилися коло багаття й реготали, дивлячись, як із наступними відбувалося те ж саме. Витримала ще тільки одна із жінок, і, коли всі пройшли через іспит, Аннуїр зажадала скласти його вдруге, але з тим, щоб її випробувала нова терпляча. Аннуен протестувала, але інші, знаючи їх суперництво, сказали, що Аннуїр має право вимагати повто-

рення, оскільки вона раніше була терплячою. Аннуїр погодилася навіть на більше випробування й хоробро витримала його, але не скористалася своїм правом облити водою ту, яка її лоскотала. О, якби на місці останньої була Аннуен! Ця одержала б повну порцію!

— Ну, тепер у вас дві надтерплячі паречені! — привітав Ордина Горюнов.

— Й обидві ревниві! — додав Костяков.

— Це абсолютно нормально, — розсміявся Ордин, який був задоволений, що Аннуїр відновила свою репутацію.

Посиділи ще біля вогню за розмовами, але скоро з'явився старий із оселі Ампундака й сказав, що жінки можуть повернутися, бо моління скінчилося.

— Що сказав шаман? Що відкрили йому боги? Що чекає на нас? — поспішалися до нього питання.

— Завтра дізнаєтесь, а тепер ідіть спати, — ухильно відповів старий і вийшов.

Жінки вдяглися, підняли дітей, які спали по кутках, і одна за одною залишили оселю білих людей. Надворі залунали їхні вигуки: «Знову холодно! Ой, як холодно! Який туман! Тримайтеся одна за одну, щоб не заблукати».

Аннуїр пішла з ними, щоб спробувати розвідати щось про результати моління, але дуже скоро повернулася й сказала:

— Ампундак і всі воїни кудись пішли — проводжати шамана, чи що; в оселі нікого нема, крім двох старих, — один спить, а другий мене вилаяв за цікавість.

— Очевидно, і нам краще лягти спати. До завтра ми нічого не дізнаємося, — сказав Горюнов.

Якби мандрівники знали, що наказали духи шаману й що онкілони почали негайно виконувати, вони б не змогли лягти спокійно спати.

Негайно ж після закінчення моління від оселі вождя, незважаючи на туман і холод, на північний захід вирушили всі наявні воїни: попереду йшло кілька людей із смолоскипами, за ними Ампундак і шаман із учнем, далі чотири воїни несли на пошах полоненого вампу, а решта онкілонів ішла позаду, усі озброєні й мовчазні. Чути було тільки легкий тупіт ніг, постукування стріл у сагайдаках та поскрипування нош. Упевнено знаходячи дорогу в тумані, передові зі смолоскипами вели цей дивний кортеж через ліси й галявини до священного озера. На березі останнього полоненого, в якого були зв'язані руки і ноги, поклали на жертвовну плиту, шаман став біля його голови, учень — біля ніг.

Амнундак і його воїни оточили плиту суцільним півколом, відкритим до озера, в якому все ще не було води. Усі воїни тепер запалили смолоскипи й підняли їх над головою; шаман узяв бубон і почалося моління перед жертвою. Численні смолоскипи кидали тремтяче червоне світло на чорну плиту, на голу людину, яка була розпростерта на ній, на шамана в його дивному вбранні з високо піднятим бубном, що видавав глухе гудіння, на півколо озброєних людей із орлиними перами у волоссі, із суворими обличчями, зверненими до шамана в благоговійному спогляданні. Навкруги висів і хвилювався туман, іноді розриваючись, і тоді з'являлися чорні урвища, дно озера, вкрите каменем, і темне жерло. На онкілонів, та й на будь-яку людину це нічне моління в такому оточенні не могло не справити глибокого враження. Полонений, який, очевидно, здогадався про долю, що на нього чекала, дико поводив очима й усю його тіло тремтіло. Після прелюдії на бубні, що мала на меті викликати духів і звернути їхню увагу на себе, шаман опустив руки, підвів своє худорляве обличчя, порите зморшками, угору і, дивлячись на хвилі туману, глухим голосом почав молити духів.

— Оммолон, Амнунгем, Іргані! — кликав він багато разів. — Володарі підземного царства, кличу вас! Ми принесли вам жертву — живу людину, жертву червоної паруючої крові. Приміть її, не трясіть нашу землю, закрийте щілини, поверніть нам води цього озера! Оммолон, Амнунгем, Іргані! Слухайте, ми закликаємо вас!

Називаючи імена духів, шаман підвищував свій голос до крику, і ці дивні імена кілька разів повторювалися відлунням від урвищ, які оточували озеро. Здавалося, це відгукувалися підземні духи, повторюючи свої імена. Під час останнього вигуку шаман раптово вихопив із-за пояса свій кам'яний жертвний ніж і, швидко нахилившись, устромив його в груди вампу, який випустив крик жаху, повторений урвищами. Залишивши ніж у рані, шаман наступив ногою на обличчя вмираючого полоненого й знову забив у бубон.

Коли тіло припишило здригатися, шаман вийняв ніж, витер його об волохату шкіру вампа й сказав:

— Заберіть жертву й киньте її у вхід до підземного царства!

Шість воїнів обережно підняли труп і понесли його, перебираючись по слизьких і нахилених каменях до жерла, інші воїни світили їм спереду і збоку. Коли вони підійшли до жерла, пролунав здивований і радісний крик:

— Вода йде, вода з'явилась!

Справді, жерло, яке щойно зяяло своєю чорною порожньою пащею, що йшла вглиб, до країв заповнилося вируючою водою.

— Підземні духи узяти нашу жертву! — проголосив шаман. — Вода повертається у священне озеро. Прив'яжіть камінь до ніг жертви й киньте її швидше до жерла! — наказав він.

Опустивши труп на камені, воїни розв'язали його руки й прив'язали тим самим ременем великий камінь до ніг. Потім підняли труп, розгойдали його на руках і кинули до жерла, із якого вода виливалася вже на дно озера. Чорні хвилі із тремтливими червоними відблисками від смолоскипів зімкнулися над головою дикуна.

— Приведіть жертвовного оленя! — проголосив шаман. — Принесемо жертву добрим духам неба.

Розсуваючи ряд воїнів із смолоскипами, пробіралися вперед два онкілони, які вели за роги білого оленя. Його роги було прикрашено кольоровими шкіряними стрічками, а шерсть оббризка на плямами червоної вохри. Тварина, палякана численними вогнями, опиралася й мукала. Її підтягли до плити, підняли на неї й повалили до ніг шамана.

Знову загудів бубон, і шаман почав закликати добрих духів неба, благаючи їх повернути онкілонам тепло, припинити холод і зберегти оленячі стада. Знову блиснув жертвовний ніж, який простромив потилицю оленя, — червона кров бризнула на білу шерсть, і тварина завмерла. Її залишили на плиті, відрізавши тільки голову, яку завжди отримував шаман.

Вода в озері швидко піднімалася, уже заливаючи глибоку частину дна, коли шаман, уклонившись священним водам, поверненим із підземного царства, спустився з плити. У попередньому порядку, але з ношами, прикрашеними тільки головою оленя, загін вирушив у зворотну путь.

ОСТАННІ ДНІ СЕРЕД ОНКІЛОНІВ

Наступного ранку мандрівники із здивуванням дізналися про два факти: уночі був землетрус і відновилося священне озеро. Останнє можна було пояснити першим, але чому ж вони його не відчули? Після розпитувань виявилось, що землетрус відчули тільки ті двоє старих, які лишилися в землянці Амнундака, коли решта пішла; вони заснули й були розбуджені досить сильним ударом, вибігли надвір, але через те, що все було спокійно, земля тільки ледь двигтіла, вони через холод скоро повернулися назад.

— Чому ж ми нічого не відчували? — здивувався Горюнов. — Чи не присілося це старим? Ані ми, ані наші численні гості нічого не помітили.

— Стривайте! — вигукнув Ордин. — Чи не сталося це тоді, коли наша землянка вся двигтіла від тупоту жінок, які танцювали?

— Ну авжеж! У цей час легко було не помітити удар, очевидно не дуже сильний.

— Але який все-таки поновив сполучення священного озера з... — Ордин зам'явся.

— Із чим поновив?

— Я хотів сказати — з морем, але похопився, адже перше озеро стікало в море й висохло не тому, що цей зв'язок перервався, а тому, що дуже скоротився притік води з улоговини.

— Знаєте, це треба дослідити. Це дуже важливе питання, чому з'явилася вода. За оповідями онкілонів, вона стала підніматися з жерла.

— Якщо ми підемо туди й виявиться, що вода зникла, нас звинуватять у новій біді й жодним виправданням не повірять. Ні, краще зачекаємо й підемо разом із Амнундаком, — заявив Костяков.

І ще про один факт, який стався вночі, дізналися мандрівники. Полонений вампу зумів розв'язати мотузки й утекти, скориставшись тим, що воїн, який його стеріг, задрімав біля багаття.

Усі ці звістки принесла Аннуїр, яка перша повернулася з ранкового доїння оленів.

— Як же онкілони встигли дізнатися, що озеро повернулося, і навіть побачити, як піднімалася вода? — здивувався Ордин.

— Уночі було моління біля священного озера. Амнундак, шаман і всі воїни ходили туди. Принесли жертву — білого оленя, — й одразу ж вода почала виходити, — радісно сказала Аннуїр, очевидно, цілком вірячи в дієвість моління й жертви.

— Жертва була!.. — промовив Горюнов і замовк.

Він зіставив таємне жертвопринесення вночі, якому передувало випровадження всіх жінок і дітей із оселі, та зникнення полоненого й запідозрив недобре.

Пізніше, користуючись відсутністю всіх жінок і Горохова, він переказав свої підозри двом товаришам. — Неодмінно треба дізнатися, чи правильна моя підозра. — Якщо вони почали приносити в жертву людей, то, почавши з вампу, вони можуть перейти й до нас, якщо нещастя не припиняться.

Але дізнатися щось про цей факт не було можливості. Воїни розповідали охоче, що шаманові на молінні духи наказали принести

опівночі жертву, звичайну жертву — білого оленя, на березі священного озера, після чого вода почала виступати з жерла й залила перед їхніми очима дно. Вони заперечували, що був землетрус цієї ночі, очевидно, не помітили його, ідучи до озера, чи під час моління на березі.

Минуло кілька днів; була тільки половина серпня, але пахло глибокою осінню: кожну ніч були морози, туман, іній; листя на деревах, не встигнувши пожовкнути, опадало, трава на полях уся поблякла й полягла. Перелітні птахи зникли й озера спустіли; за ніч вони тепер замерзали повністю і лідь розмірзались до вечора. Сонце часто ховалося за густими хмарами й ледь гріло. Жінки почали діставати з мішків зимовий одяг і квапливо лагодити його. Чоловіки напружено зайнялися заготівлею дров. Мандрівники знову почали помічати ворожі погляди, які кидали на них онкілони під час зустрічей, а жінки, крім Аннуїр, почали дедалі частіше відлучатися й проводити час у землянці Амнундака. За порадою Ордина, Аннуїр теж почала ходити разом із ними, щоб не вирізнятися своєю відданістю чужоземцям і тому легше дізнаватися про замисли онкілонів.

15 серпня зранку подув північний вітер і почалася справжня хурделиця — сипав сніг при температурі кілька градусів нижче від нуля. Опівдні сніг припинився, і, вийшовши із землянки, мандрівники могли бачити Землю Санникова в повному зимовому вбранні; галявину, вкриту товстим шаром снігу; оголений листяний і прикрашений снігом хвойний ліс. Онкілони теж вийшли із землянки вождя й оглядалися; жінки негайно побігли до них.

У сутінках до мандрівників прийшов Амнундак, чого не траплялося вже давно, від часів суперечки після землетрусу, який зруйнував його оселю. Він присів до багаття і, гриючи руки та втупившись поглядом у вогонь, повів таку мову:

— Що ж це буде з нами, білі люди? Зима настала на ціле місячне коло раніше часу. Деревя навіть не пожовтіли, а замерзли. Птахи відлетіли, сонце не гріє. Якщо кількість снігу збільшуватиметься, усі наші олені загинуть. І бики, коні, носороги, теж загинуть. Чим онкілони харчуватимуться?

Мандрівники мовчки слухали ці скарги; вони знали причину передчасних холодів і знали, що на кращі зміни нема надії, поки не відновляться підземні шляхи, які давали улоговині тепло. Але хто міг сказати, коли це станеться? І яку вони могли дати надію Амнундакові?

Не отримуючи відповіді, він підвівся і, піднявши руку із погрозлигим жестом, сказав:

— І все це зробили ви! Ви прийшли до нас із краю снігів та холодів і принесли сюди холод і сніг, тому що вам вони приємні, вам подобається жити на білій землі, білі люди! Холодом і снігом ви хочете знищити всіх онкілонів, щоб зайняти нашу землю. Чукчі витіснили наших предків сюди! Ви, могутні білі чаклуни, хочете знищити нас зовсім!

Він рвучко повернувся і вийшов із землянки. Мандрівники обмінялися стривоженими поглядами, і, коли вождь пішов, Горюнов сказав:

— Тепер, я гадаю, баритися вже нема чого — треба вирушати завтра якнайраніше; дме північний вітер, озера замерзли, туману не буде, сніг ще неглибокий.

— Так, якщо він ще підвалить, без лиж важко буде йти, — додав Костяков.

— І зимового одягу в нас тут нема — все на складі, — заявив Ордин.

— Ви як знаєте, — рішуче сказав Горохов, — а я залишуся в онкілонів. Цей холод скоро мине, і ми заживемо по-старому. А ви в льодах згинете, не діставшись до Котельного.

Його почали переконувати, але він уперто повторював, що тут краще, ніж у Козачому: життя сите, спокійне, дружина добра, землянка тепла, — нічого на долю парікати.

— А якщо вас, Микито, заріжуть, як зарізали вампу, принесуть у жертву богам, щоб холод скінчився? — запитав Горюнов.

— Дурниці кажете! Вампу втік. Онкілони людей не ріжуть. Якби різали, давно б нас усіх повбивали, не стали б розмовляти, як от Амнундак зараз приходив. Просити будуть нас, а не різати. Запанувала тяжка тиша.

Трохи пізніше Горохов підвівся й вийшов, а за хвилину вбігла Аннуїр.

— Зараз Амнундак прийшов від вас і сказав нам: «Білим людям більше жінок не дамо! Поки вони не припинять холод і сніг, ви живіть у мене, туди не ходіть, а то вам лихо буде». А всі чоловіки й жінки закричали: «Давно б отак, пехай вони поживуть без молока, без жінок, без коржиків!» Я тільки попросила відпустити мене за мою ковдру. Він сказав: «Іди, але зараз же повертайся назад!»

Аннуїр взяла свою хутряну ковдру й сказала Ордину на вухо:

— Вночі, коли там заснуть, я прийду до тебе, розповім, що дізнаюся, — справа, здається, кепська.

Вона побігла, залишивши мандрівників у пригніченому настрої.

— Так, завтра йдемо вдосвіта, — сказав Костяков. — Це, очевидно, перший крок у лапці репресій, які чекають на нас, щоб змусити нас скасувати ранню зиму.

— І якщо ми баритимемось, то дочекаємось того, що до нас поставлять у землянку варту, і тоді піти буде не так-то легко, — додав Горюнов.

— Поки Горохова немає, приготуємо все до відходу, — зауважив Ордин. — Але цікаво, куди він пішов, — чи не до Амнундака, виказати наші наміри?

Горохов і жінки протягом усього вечора не поверталися. Мандрівники самі приготували собі вечерю, зварили чай, склали торбини, потім ще довго сиділи, обговорюючи становище, нарешті, лягли спати. Горохов, очевидно, залишився ночувати в Амнундака.

Серед ночі Ордин був розбуджений Аннуїр.

— Іти вам треба скоріше, — сказала вона пошепки. — Воїни кажуть: от підземним духам принесли в жертву вампу — воши повернули воду до священного озера; духам неба пожертвували тільки оленя — вони розсердилися й прислали зиму. Треба і їм жертву крашу. Не кажуть, а я вважаю — вас мають на увазі.

— А Микита чув це?

— Ні, це було раніше. При ньому не говорили. Він прийшов і почав казати, що хоче онкілоном зробитися, від вас піде, буде з нами жити, він їм не хоче лиха робити. Так увесь вечір розповідав, як погано жити у вашій землі. Тепер онкілони зрозуміли, чому ви сюди прийшли: добру землю для свого племені шукаєте. А Амнундак і скажи: «Значить, вони підглядачі! Але ми їх звідси не випустимо, бо вони повернуться з великим загоном воїнів, воювати з нами почнуть своїми блискавками — тут онкілонам настане кінець!»

— А Микита не сказав, що ми завтра хочемо піти?

— Ні, не казав. Він усе тільки про себе розповідав. І Амнундак похвалив його й на ніч йому дружину повернув. Потім наказав, щоб завтра покликали шамана — увечері буде моління щодо вас, мабуть, і снігу.

— Ну, Аннуїр, завтра ми вдосвіта підемо. А ти як, підеш зі мною?

— Піду куди хочеш, якщо я там, у вашій землі, буду в тебе однією, першою дружиною, — відповіла Аннуїр.

— Та ти будеш у мене не першою, а тільки однією, єдиною.

Вони ще довго розмовляли, а потім, побачивши за годинником, що світанок близько, розбудили товаришів і, нашвидкуруч поспідавши, ледь почало світати, залишили свою затишну землянку назавжди. Горохову залишили записку з проханням повідомити

Амнундака, що вони пішли за своїм теплим одягом і повернуться за день. Якщо він хоче наздогнати їх, то може ще це зробити: вони чекатимуть на нього дві доби на краю уловини. Попереджали його, що Землі Сапшикова загрожує жадлива зима й що тут буде не краще, ніж у Козачому. Писали, що він може прийти пізніше з онкілонами й узяти запаси м'яса, наготовленого Нікіфоровим на зиму, тому що їм усього не забрати.

У землянці було залишено багаття, щоб дим, який із неї виходив, до пори до часу показував онкілонам, що в ній хтось є; свої ліжка закрили так, щоб здавалося, що в них сплять люди; тільки Аннуїр забрала з собою свою постіль і весь одяг, який у неї був.

Ішов невеликий сніг, який скоро міг сховати їхні сліди. А втім, погоно мав відвернути Горохов, у всякому разі до вечора. Йому залишили Пеструху, замкнувши її в землянці.

Коли розвиднілося, вони були вже за кілька кілометрів від стійбища, на сусідній галявині, яку насилу впізнали. Як змінилося все за чотири місяці! Тоді була повизна вражень, чудова щойно відкрита земля, сповнена таємниць, котрі чекали на їхнє розкриття, весняна природа, молода зелень. Тепер — оголені ліси, занесені снігом галявини; втеча від неосвіченого народу; попереду нудний, небезпечний і довгий шлях на материк; відсутність одного товариша, який досі поділяв із ними весь труд, а тепер зрадив; побоювання за його долю, парешті, залишені жінки, до яких встигли звикнути. Тільки Ордин був веселіший за інших — поруч із ним бадьоро йшла по снігу Аннуїр, яка заради нього кинула своїх рідних й звичні умови життя, залишала батьківщину і йшла назустріч чужому й страшному для неї новому світові, не оглядаючись із тугою назад.

Надвечір дісталися до своєї бази й дуже порадували Нікіфорова, який давно не мав від них звісток. У нього все було добре, на зиму вже заготовлені великі запаси дров і м'яса; собаки ситі й здорові, не вистачало тільки одного, задушеного на полюванні ведмедем. Козак здивувався рішенню негайно йти з цієї благодатної землі.

— Пропали марно всі мої труди! — сказав він із докором. — Нащо я старався, стріляв, возив, сушив, коптив? Для чого знищив стільки створінь? Для чого дрова готував? Усе залишиться одним ведмедем, дідько їх забирай!

— Не журіться, Капітоне, не ведмеді, а люди з'їдять ваше м'ясо. Прийде Горохов із онкілонами й забере все до них на стійбище.

— Як, а невже Микита не їде з нами додому? — вигукнув здивований козак.

— Так, він вирішив лишитися. Покохав тут жінку, каже, тут краще, ніж у Козачому.

— Так і вирішив? От наволоч така! Адже в Козачому в нього дружина є, правда, стара й злюща баба.

— А тут молода й добра. Він тут паче князь буде.

— А хто ж це прийшов із вами? Проводжає, чи що? — запитав козак, показуючи на Аннуїр.

— Ні, це моя дружина, йде з пами на материк, — відповів Ордин.

— Он воно що! — вимовив Нікіфоров, із цікавістю оглядаючи збентежену жінку, котра недостатньо знала російську, щоб розуміти швидку розмову, але зрозуміла, що говорять про неї.

— Отже, замість Микити з нами піде баба тутешнього племені! Не знаю, як ми із собаками справимось, — вона Микиту не заміпить, звичайно, собачок не бачила навіть, не те що нартами правити. Ех, прикрість!

Довго ще Нікіфоров філософствував на цю тему біля багаття, навколо котрого розташувалися мандрівники. Вправність, із якою Аннуїр справлялася з приготуванням вечері, трохи примирила його з цією заміною, і він у кінці вечора сказав навіть:

— А жінка у вас славна, роботяща, Семене Петровичу! І дуже кохає вас, якщо наважилася від своїх у чужі краї за море йти... А ваші, видно, не забажали? — звернувся він до решти двох.

— Так, не захотіли... — відповів Горюнов і коротко роз'яснив Нікіфорову, як склалися обставини, що змусили їх поспішно йти з цієї цікавої землі. — Навесні ми сюди повернемось, — закінчив він, — якщо все буде добре.

Нікіфоров розповів за вечерею, що негайно йти з уловини не можна, бо замет за літо дуже понизився й уже не доходить до гребеня урвища, а тільки до верхнього уступу, над яким доводилося ще метрів п'ятнадцять дертися по скелях. Для підйому нарт і вантажу треба було розчистити шлях, зробити сходи. Замет також вимагав підготовки: він дуже обледенів із поверхні, і треба було вирубувати по всій довжині сходинок.

— За день з усім цим, одначе, не впораємось, — сказав він.

— У нас є два дні, — сказав Горюнов. — Ми обіцяли Микиті чекати його ще дві доби. Може, він передумає й прийде.

ПОВІНЬ

Переночувавши в наметі козака, який усе ще стояв у льодовому гроті, що значно збільшився за літо внаслідок танення, мандрівники зранку взялися за прорубування сходинок уздовж гребеня замету.

Усі п'ятеро працювали старанно й перед вечором опинилися на майданчику уступу. Віп мав від чотирьох до десяти метрів у ширину й тяглася в обидва боки від замету метрів на сто; далі ж швидко звужувався, залишаючи місце тільки для проходу гірського барана. Над ним височіла стіна, яка мала в найнижчому місці метрів десять у висоту; вона не скрізь була стрімкою, а розпадалася на окремі вузькі й низькі уступи, якими досвідчений альпініст міг би видертися нагору. Але для собак і для підйому вантажу уступи були занадто високими, і треба було зробити проміжні, що за умови шаруватості базальтової лави не було неподоланим завданням. Роботи, в усякому разі, вистачало на день.

Оглянувши майданчик, Горюнов сказав:

— Як ви гадаєте, чи не підняти нам увесь вантаж і нарти сьогодні ж сюди?

— А для чого це? — спитав Костяков. — Унизу почувати зручніше: тут можна спросоння і впасти з кручі.

— Почувати ми можемо внизу, але все важче краще підняти сьогодні, і ось чому. Сьогодні ввечері ми мали повернутися на стійбище, про що, згідно з нашою запискою, Горохов мав сказати Амнундакові. Той, побачивши, що нас немає, може послати ще ввечері погоню, — онкілони дорогу знають. Погоня прийде сюди завтра рано-вранці, і, якщо весь вантаж буде ще внизу, нас захоплять — стріляти в онкілонів ми, мабуть, не наважимося. Якщо ж вантаж буде вже нагорі, ми самі швидко піднімемося й можемо зруйнувати дорогу по замету, тобто будемо в безпеці. Дивіться, зрубати верхню вузьку частину гребеня протягом десяти метрів недовго, і тоді ніхто не наважиться лізти сюди.

— Мабуть, ви маєте рацію! — погодився Костяков.

— Ну, а як же собаки? — спитав Нікіфоров. — Їм на майданчику буде тісно.

— Вони можуть почувати внизу у своїх гротах. Їм недовго збігти порожняком нагору.

Вирішивши так, взялися за підйом вантажу, скориставшись залишком дня. Це виявилось не так легко. Піднімати дуже навантажені нарти крутим схилом, незважаючи на вирубані сходинки, собаки одразу не могли, і довелося зробити це за кілька заходів. Тому возилися до темряви, але врешті весь вантаж, запас м'яса, дров і нарти було складено на майданчику; унизу залишили тільки спальні мішки й посуд для вечері та чаю.

Велика кількість дров, заготовлених на зиму, дозволяла не скупитися вночі на багаття, щоб відігнати ведмедів. За словами Нікіфорова, вони відвідували його за літо не раз, і тільки грот

рятував його від обіймів клишоногих, а м'ясо, яке приваблювало хижаків, від пограбування.

Завдяки пильності Білухи він своєчасно прокидався і, сховавшись серед льодин входу до грота, стріляв у нічного гостя, який намагався перевернути льодові брили, що закривали м'ясний склад.

За вечерею він розповів також, що під час двох землетрусів йому було дуже страшно: він вибігав із грота, побоюючись, що склепіння впаде. Із сусідніх урвищ камені сипалися, паче град, і в землі утворилися тріщини.

Стомлені роботою, мандрівники рано лягли спати на майданчику поміж чотирма багаттями й міцно заснули під охороною Крота й Білухи. Але близько півночі їх розбудив сильний підземний удар. Піднявшись сполохано, вони почали прислухатися; з-під землі лунав виразний гул, ніби там нерівною бруківкою котилися важкі вози; до нього дуже скоро приєднався гуркіт, який долітав вже зпадвору, то близький, то далекий, від падіння брил, котрі зривалися з країв урвищ; земля під тими, хто лежав, двигтіла. Але всі ці звуки скоро перервало скажене виття собак, замкнених у льодових гротах.

Оскільки мандрівники лежали під відкритим небом і достатньо далеко від підніжжя урвища, то бігти кудись їм не треба було, і вони продовжували лежати на спальних мішках, тривожно прислухаючись.

Скоро пролунав ще один удар, сильніший; ті, хто лежав, відчували, як їх злегка підкинуло вгору; полум'я багать, що догоряли, підстрибувало, головешки й вуглини розсипалися врзнібіч. Десь поблизу щось загуркотіло, і Горюнов, що лежав проти входу в грот, у якому стояв недавно намет і в якому провели минулу ніч, побачив, як зі склепіння вивалилося кілька великих льодових брил.

— Наше щастя, що ми почуємо тут, а не в гроті! — вигукнув він. — Зараз би нас там придавило!

— А чи не може придавити собак у їхніх сховищах? — стривожився Ордин.

— Навряд чи. Їхні гроти невеликі й розміщені в найвищій і найтовщій частині замету.

— Якщо їх випустити, вони розбіжаться, — заявив Нікіфоров. — Прив'язати їх нема до чого — нарти пагорі. Нехай сидять.

Але ще кілька сильних ударів, що сталися один за одним, змусили мандрівників змінити своє рішення. Собаки здійняли таке відчайдушне виття, очевидно, передчуваючи небезпеку, що Нікіфоров із сокирою в руках, похитуючись, неначе на палубі корабля

під час хитавиці, побіг до гротів, вивернув льодові брили, якими закривав вхід, і випустив тварин. Останні вирвалися на волю, як скажені, стрибаючи один через одного, але зараз же припинили вити та, відбігши тільки кілька кроків, збилися в купу й, помахуючи хвостами, дивилися на свого каюра. Нікіфоров приніс повідки, прив'язав до них собак і розвів усі три запряжки в різні місця, недалеко від багать, поклавши їх на землю. Потім він заглянув у всі три гроти і, повернувшись, сказав:

— Песики недарма хвилювалися — лід тріснув над їхніми головами, руку можна просунути в щілину. Так і дивись, брила випаде.

— Ну, цієї ночі землянки онкілонів, напевно, знову завалилися, — сказав Горюнов.

— Тепер вони припишуть цю нову біду нашому відходу, — зауважив Костяков.

— Або тому, що один із нас залишився в них, — додав Ордин. — І Горохову важко буде піти, якщо він тепер захоче.

Аннуїр слухала мовчки, але зі сльозами на очах. Нова біда спіткала її рід і все її плем'я, і хоч вона від нього пішла, але його нещастя глибоко засмучували її.

— Але, може, цей землетрус на краще, — спробував втішити її Ордин. — Якщо він відновить підземні шляхи гарячої води й пари, то повернеться тепло й життя онкілонів піде як і раніше, а землянки неважко відновити.

Аннуїр уже знала, чому настали ранні холоди, і припущення Ордина заспокоїло її; вона вдячно глянула йому в очі й тихенько погладила його руку.

— І чому б їм не будувати оселі так, як було збудовано нашу? Вона, напевно, не завалилася, — сказала вона нарешті.

— Може, після нашого відходу вони й почнуть робити це. «Чаклуни» вже пішли, а їхня оселя стоїть і не валиться, — зауважив Горюнов.

— А чи не почнеться тепер у північній частині виверження? — припустив Костяков.

Усі мимоволі глянули на північ. Але небо, вкрите густими хмарами, було чорним, і піде не було видно червонуватого відблиску, який би міг служити вказівкою, що десь виступила на поверхню лава.

Удари час від часу повторювалися, але набагато слабші. І нарешті втома взяла своє — усі задрімали.

Але сон був тривожний і то один, то інший прокидався, піддивився на своїм ложі й озирався злякано, а потім, переконавшись, що все спокійно, замети не валяться, багаття палають, знову

опускав голову. Нікіфоров іноді вставав й підкидав дрова в багаття. Так минали години цієї моторошної ночі.

Але ось на сході хмари посвітлішали, потім вкрилися червонуватим відблиском променів невидимого ще сонця. На тлі хмар ледь вималювалися гребінь і вершини найближчої частини стіни, і забілили на них смуги снігу. На півночі проступили обриси смуги лісу; замети неначе вирости й побілили, світло від багать потьмяніло. Передсвітанковий холод розбудив тих, хто ще дрімав.

— Чи не час зварити чай, поки розвидніється? — запропонував Горюнов. — А потім нагору, за роботу, поки не з'явилася погопя.

— І то правда! — сказав Нікіфоров, підскакуючи. — Якщо йти, то йти вчасно!

— Але якщо поповилася грілка Землі Саннікова, то, може, і йти не треба? — подумав уголос Ордин.

— А от за день побачимо: якщо стане тепло й сніг зійде, ваше припущення виявитися правильним. Але шлях для відходу прокласти треба, — вирішив Горюнов.

Почало світати. Хмари, що розійшлися, забарвилися на сході пишними кольорами. На півночі чорну смугу лісу видно було вже досить чітко. Урвища улоговини тяглися в обидва боки чорною стіною й здавалися такими ж, як і завжди, хоча за ніч із них звалилося чимало брил.

Нікіфоров підкинув хмизу у багаття, узяв чайник і пішов у кінець замету, із якого дзюрчав струмочок, що збирався в маленький басейн, влаштований для черпання води. Одразу ж звідти почувся переляканий вигук козака:

— Ой людоп'йки, вода, вода скрізь!

Усі кинулися до нього повз багаття, вогні й дим яких заважали бачити найближчу смугу землі. Підбігли — і завмерли здивовані. Там, де на сотню метрів від кінця заметів раніше простиралася дрібний кам'яний розсип, напередодні суцільно вкритий снігом, тепер розстилася гладка поверхня каламутної води, яка йшла до узлісся кущів, також залитих водою. Це нове озеро, яке виникло за ніч, тяглося в обидва боки, наскільки сягало око, — здавалося, до підніжжя урвищ, і тільки південний кут улоговини, де були замети, не було затоплено. Струмочок з-під замету, кроків за десять від його кінця, впадав, тихо дзюркаючи, у це озеро, яке відрізало мандрівників від решти улоговини.

— Отакої, замість лави вода після землетрусу! — порушив мовчанку Костяков.

— Але дивіться, вода наче підбирається до нас! — вигукнув Ордин. — Вона прибуває!

Усі підійшли до берега й побачили, що вода рухається; на їхніх очах сніг, який встилав землю, вбирив воду, осідав, розповзвся, і вода, заповнена талим груддям, займала його місце.

— Ну, товариші, баритися нема чого! — вигукнув Горюнов. — Забираймо речі й гайда нагору! За півгодини нашу стоянку затопить.

— Але далі ходу нам ще немає! — заперечив Костяков. — Ми потрапимо в пастку.

— Невже ви боїтесь, що й уступ затопить? Поки це станеться, ми встигнемо розчистити дорогу далі — адже уступ здіймається метрів на сто над дном улоговини.

— Як добре, що вчора завезли вантаж нагору! Тепер би не встигли, — зауважив Ордин.

Повернувшись до багать, швидко зібрали речі й підняли їх на поверхню замету. Потім узяли зі складу, якому теж загрозувало затоплення, великий запас м'яса про всякий випадок, наклали вздовж сходів по замету якнайбільше дров — усе це можна було поступово піднімати нагору. Останні поліна несли вже по воді, яка дійшла до кінця замету.

— Ну, поведемо тепер собак! — сказав Нікіфоров.

Собаки вже хвилювалися й поривалися видертись нагору стрімким скосом замету, але ковзалися, падали й вили. Нікіфоров, Ордин і Костяков узяли по одній запряжці й погнали їх по сходах нагору. Горюнов та Аннуїр ішли попереду з частиною речей. Діставшись до верху, вони зупинилися здивовані. Напередодні ще поверхня снігу була майже на одному рівні з майданчиком уступу; тепер їх розділяло урвище заввишки майже метр. Очевидно, внаслідок землетрусу або весь замет розповзся й осів, або дно улоговини опустилося. Довелося здиратися. Перша запряжка собак зупинилася перед цим урвищем і почала вити. Довелося брати кожну собаку поодиноці в руки й підсаджувати її нагору. На майданчику собаки почали пустувати, підбиратися до м'яса, складеного на партах, і Нікіфоров доклав неабияких зусиль, щоб переловити їх і прив'язати до відтяжок в одному кутку. Решта чоловіків спустилася вниз за вантажем, залишеним на початку замету, а Аннуїр узялася за приготування чаю; майданчик був засипаний чистим свіжим снігом, який давав запас води.

Коли всі речі було доставлено нагору, маюдрівники, чекаючи на сніданок, мали час огледітися. Із висоти уступу видно було значну частину улоговини; наскільки сягало око — скрізь стояла вода, усі галявини перетворилися на озера, а ліси тяглися між ними чорними островами й перешийками. Під променями сонця,

що проглянуло, повсюди сріблилася вода, і картина не являла нічого жадливого, навіть навпаки: у чорній облямівці стрімких урвищ, обперезаних білими стрічками уступів і увінчаними спіговими вершинами, розстиалося величезне озеро із сіткою темних островів і півостровів.

Але від думки, що на місці цього озера напередодні ще жило ціле плем'я людей і численні чотириногі, ставало моторошно. Невже всі вони вже потонули? Люди могли ще знайти тимчасовий притулок на деревах, але чи надовго? Якщо вода буде ще перебувати, їх затопить рано чи пізно; але навіть якщо вона не підніметься, люди все одно загинуть від голоду й холоду. А тваринам і нікуди було подітися — стрімкі стіни країв доступні тільки птахам і гірським баранам. Земля Сапникова перетворилася на велетенську пастку.

Ці думки не давали спокою спостерігачам на уступі, і за допомогою бінокля вони ретельно роздивилися далечінь, сподіваючись розгледіти десь людей, які сховалися на деревах. Поблизу їх не було, а вдалині смуги лісу вже закривали одна одну, та й відстань була надто великою.

— Знаєте що? — вигукнув Ордин. — Адже в нас є байдар! Спустимо її на воду й поїдемо рятувати Горохова та кого можна з онкілонів.

Ледве він устиг сказати це, як ззаду його шию обвила м'яка рука, й Аннуїр, притиснулася щокою до його щоки й шепнула:

— Так, так, ідьте рятувати наших, тепер вони вам не заподіять лиха.

— Але як ми проберемося на байдарі крізь ліси? — запитав Костяков.

— По-перше, усюди є звірині стежки, які тепер перетворилися на канали, а далі, дивіться, уздовж країв, де був кам'яний розсип, тепер широка смуга чистої води.

Нашвидкуруч поспідали, потім зняли з нарт байдару, з'єднали її частини, склали в неї кермо, багор, весла, купу копченого м'яса, пляшку спирту, трохи сухарів зі свого бідного запасу, мотузку, сокиру.

— Їхати всім, звичайно, нема чого! — сказав Горюнов. — Досить двох, інакше ми мало кого врятуємо. Один на кермо, один на весла, будемо мінятися. Хто хоче їхати?

Нікіфоров був потрібний для нагляду за собаками, Аннуїр не вмiла веслувати, обирати доводилося тільки з трьох. Вирішили залишити ще Костякова.

— Тим, хто залишається, теж є робота, — заявив Ордин. — Ви маєте за день прокласти сходи з уступу нагору через скелі.

За допомогою мотузків спустили байдару по гребеню замету на воду, глибина якої була вже близько метра. Горюнов сів за кермо, Ордин — на весла, і легке судно помчало каламутними водами, що вкрили Землю Санникова.

ПЛАВАННЯ ПО ЗЕМЛІ

Легка, швидкохідна, мало завантажена байдарка могла розвинути швидкість до десяти кілометрів за годину, тож години за три можна було дістатися до стійбища Амнундака. Попливли чистою водою краю улоговини, але тримаючись узлісся, а не підніжжя урвища, бо тут легко було настромитися з розгону на підводний камінь і пробити тонке дно. Швидко линула байдарка по каламутній воді, по якій плавало багато сухого листя, стебел, гілок, мертвих комах — усе багаторічне сміття, яке вкривало ґрунт і тепер сплигло нагору й скамутило воду. Час від часу Горюнов вимірював багром глибину води — вона була поки що більше метра. Із цього виходило, що й більші чотириногі могли вже загинути, якщо не встигли врятуватися в тих частинах улоговини, де води було менше або де її зовсім не було, припускаючи, що такі частини були. Це питання дуже непокоїло подорожніх.

— Я все сушу собі голову: звідки надійшло так багато води? — сказав Ордин. — Невже тимчасово затриманий підземний притік тепер сказався цією повинню?

— А чи не проникла в улоговину вода з моря? Адже море близько, а сполучення у вигляді жерла священного озера є, — припустив Горюнов.

— Тоді вода має бути солоня. Спробуйте-но.

Горюнов зачерпнув води, ковтнув і виплюнув.

— Вода гірко-солоня, — сказав він, — але не така, як у морі.

— Ще б пак — вона змішалася тут із водою озер і ввібрала багато снігу. Але тепер зрозуміло, що все дно улоговини опустилося, якщо вода з моря могла проникнути сюди.

— Але в такому разі вона не може піднятися високо. Мабуть, досягла вже найвищого рівня.

— Це залежить від того, наскільки дно улоговини опустилося й від співвідношення діаметра жерла до площі улоговини: адже жерло вузьке, улоговина величезна, треба багато часу, щоб вода піднялася тут до рівня моря. А наскільки опустилося дно, ми не знаємо. Важко припустити, що дно осіло суцільною масою, як коржик; найвірогідніше, воно розбилося на смуги, які могли опуститися на різну глибину.

Чиже, деякі смуги могли залишитися на місці й на них урятувалися люди й тварини?

— Сподіватимемось, що сталося саме так, — це було б щастям для населення Землі Саншикова.

Байдара пливла крізь облямівку кущів, затоплених до верхівки; праворуч вони, підвищуючись, переходили в ліс; ліворуч розстилася гладка поверхня води до підніжжя урвищ, де місцями над нею острівцями стирчали більші брили. На уступах урвищ подекуди було видно гірських баранів, які або стояли спокійно, дивлячись упиз на воду, або метушилися туди й сюди.

Цим тваринам загрозувала голодна смерть, тому що їхній корм -- мохові пасовиська й траву — було затоплено, а на уступах майже нічого не росло. На брилах, які стирчали з води, видно було дрібних тварин, що врятувалися, — пищик, котрі паселяли кам'яні розсипи, пацюків, мишей; іноді серед них велетнем височів заєць. Тісно притиснувшись одне до одного, ці звірки сиділи, чекаючи на голодну смерть. Поблизу однієї брили подорожні були свідками, як із висоти каменем упав орел, підхопив зайця й поніс його вгору, причому частина дрібних тварин, що прихистилися, з переляку попадали у воду. Інші хижаків теж кружляли в повітрі, видивляючись легку здобич на брилах. Але чи надовго їм вистачить, а потім і їм загрожує голодна смерть. На великій брилі помітили вовків і лисиць, що скупчилися; одні лежали, інші стояли, проводжаючи очима людей, які пропливали повз них.

Через дві години з'явилось характерне місце священного озера, яке можна було пізнати тільки за тією виїмкою в урвищі у вигляді півкола, яка оточувала його з обох боків. Наближаючись до цього місця, Горюнов, який сидів тепер на веслах, помітив, що стало важче веслувати. Зупинивши байдару, переконалися, що назустріч їде помітна течія, і вода виявилася більш гірко-солоною й чистою. Коло самого озера течія ще посилилася, і над колінним жерлом вода піднімалася пласким горбом.

— Бачите, притік ще є, і досить сильний, — сказав Ордин.

Він опустил багор у воду й ледве дістав дна, а багор мав три метри в довжину.

— Не видно навіть жертвовної плити, — зауважив Горюнов, — а вона височіла метрів на два над рівнем моря.

Пропливши ще деякий час уздовж краю, мандрівники помітили вузьку смужку чистої вода, яка йшла вглиб лісу в потрібному напрямку, і попрямували нею. Скоро канал звузився, і байдара пішла поміж деревами. Дивно було бачити цей затоплений ліс:

оголені листяні дерева, зелені ялини і ялиці, що піднімалися просто з води, вкритої листям, гілками й усіяким сміттям; траплялися мертві пташки й дрібні тварини. На гілках дерев подекуди перепурхували пташки з жалібним цвіріньканням; притулившись на розгіллях, сиділи миші, пацюки, тхори, ласки, купиці — хижачи поруч із гризунами, на яких вони зазвичай полювали. Сонце, часто прориваючись крізь хмари, освітлювало цю незвичайну й моторошну картину.

Лісом довелося пливати обережно, щоб не наткнутися на якусь деревину або гострий сук. Але ось попереду стало світліше й з'явилася відкрита вода на місці галявици. Виїхавши на неї, мапдрівники почали роздивлятися — чи це та, де було стійбище. Обриси лісу здавалися незнайомими. Раптом їхню увагу привернуло здуття води посередині цього озера неподалік від них. Вода піднялася горбом, із якого вирвався клуб парів.

— Це не та галявина, де ми жили! — вигукнув Горюнов. — На тій озері не пузирилось.

— І я гадаю, що не та, а сусідня на південь, — сказав Ордин. — Але тепер зрозуміло, що топить не тільки море, а й підземний притік, що поновився... А тут вода має бути прісною, — додав він і, бажаючи напиться, занурив руку. — Майже прісна й досить гаряча, — зауважив він, якимось утамувавши спрагу.

— Ну, нашій байдарі плавання в гарячій воді зовсім не корисне! — сказав Горюнов. — Її замазка й просочення можуть постраждати — треба триматися далі від цих бульбашок.

Попрямували на північ вузьким каналом і скоро впливли на галявину, на якій було стійбище; її пізнали за лісом, розрідженим порубками.

— А от і наша землянка! — вигукнув Ордин.

На протилежному краю озера над водою ледь височіла центральна частина землянки; на ній лежали ще залишки снігу, що танув, і пласт кори, яким на піч закривали частину димового отвору. Підпливли до неї. Ордин заліз на цей острівець і, нахилившись до отвору, вигукнув:

— Скільки тут добра сплигло!

Він витяг хутряну ковдру, кілька жіночих курток із панталонами, подушку, дерев'яну чашку, чорні недогарки. Усе це сплигло нагору в строкатій суміші й просякнуте водою.

— Подушку й ковдру захопимо — пригодиться для Аннуїр, — сказав він. — Тільки треба їх викрутити.

Витягнувши речі, Ордин повернувся до байдар, і вони попливли до місця, де була землянка вождя. Тут над водою видно

було тільки чотири центральні стовпи з частиною даху. Багром намацали під водою купу землі й придавлені нею деревини.

— Але ніде жодної ознаки людей! Ми не можемо бачити їх серед дерев, але вони повинні були помітити нас і закричати, — сказав Горюнов. — Давайте покричимо самі!

Почали гукати Амнундака, Микиту, жінок, імена яких знали. Але ніхто не відгукувався. Мертва тиша панувала навкруг.

— Не могли ж усі потонути. Хтось урятувався б на дереві, на даху нашої землянки, — сказав Ордин.

— Очевидно, встигли піти звідси. Треба шукати їх далі. Можливо, вода піднімалася так повільно, що вони могли спокійно відходити, — припустив Горюнов.

— Не зовсім схоже на це, — заперечив Ордин. — Якби вони йшли, не кваплячись, не залишили б одяг й ковдру — речі найпотрібніші взимку.

Попливли далі каналом, який вів до наступного стійбища, що знаходилося кілометрів за два. На галявині побачили землянку, правда, напіврозвалену, але яка піднімалася ще на половину своєї висоти над водою. Горюнов замірив глибину, виявилось метрів півтора.

— Ну, тут уже люди потонути не могли! — вигукнув він. — Очевидно, ця частина улоговини занурилася менше.

Під'їхавши до землянки, зазирали через бік, що розвалився, усередину: на воді плавали тільки дрібні предмети, ганчір'я, недогарки, сміття, але одягу не було видно.

— Тутешні мешканці встигли все цінне забрати, — сказав Ордин.

Оглянули найближчі дерева, знову покричали — їм відповіло тільки каркання зграї ворон, які скупчилися на найближчих деревах, мабуть, чекаючи на спад води.

Дослідили ще дві наступні галявини зі стійбищами; землянки були зруйновані або напівзруйновані, але людей ніде не було; глибина води зменшилася вже до метра й менше; подекуди байдара натикалася в каналах на стовбури дерев, що впали, і доводилося пливти обережно.

— Я гадаю, що ми можемо припинити наші пошуки, — сказав Горюнов. — Усі онкілопи врятувалися, устигли відступити в північну частину улоговини, яку, очевидно, не затопило. Отже, подавати допомогу нікому, а якщо ми під'їдемо до сухої місцевості й зустрінемо там онкілонів, то можемо потрапити в неприємне становище.

— А можливо, далі глибина знову почне збільшуватися й ми там знайдемо людей, захоплених водою під час утечі, яким потрібна

допомога? — припустив Ордин. — Доведемо пошуки до кінця, щоб сумління не докоряло нам.

Горюнов поступився, і попливли далі. Але на наступній галявині байдара почала де-не-де сідати на міліну й із води виступали стебла трави, очерету, тростини навколо колишнього озерця. У каналі за галявиною глибина була всього в півметра й менше, а попереду видно було, що його ледь вкрито водою.

— На наступній галявині можемо натрапити на онкілонів, — заявив Горюнов.

— Ваша правда. Он видно навіть дим багать над лісом, а це доводить, що вони на сухому місці, — підтвердив Ордин. — Мабуть, почуємо й голоси.

Він припинив веслувати й прислухався: із того боку, звідки піднімався димок, справді час від часу лунали людські голоси.

— Унаслідок землетрусу й повені онкілони переселилися в північну частину улоговини, де продовжуватимуть свій попередній спосіб життя, — сказав Горюнов.

— А через те, що грілка поновилася, судячи з двох озер, що пузиряться, як ми бачили, — додав Ордин, — то нам хвилюватися про долю онкілонів нічого. Проте повернутися до них і в разі якихось нещасть знову потрапити під підозри й ризик зробитися полоненими буде нерозумно... Якщо море буде надто відкритим і не дозволить нам переправитися, ми можемо повернутися на уступ і чекати там холодів, маючи поблизу паливо й корм для собак, але подалі від онкілонів, відділені від них водою. Тільки от Горохова залишаємо напризволяще; тепер він, мабуть, змінив своє рішення.

— Горохов, може, вже на уступі, — заперечив Горюнов. — Якщо повинь похитнула його думку про хороше життя тут, він міг скористатись берестянкою й у метушні поплисти до нас один чи з дружиною. Він знає, де берестянку сховано на озері, тому що часто користувався нею для рибальства. До завтрашнього ранку ми його чекатимемо, як було домовлено.

Під час цієї розмови відпочили й попливли назад, але для прискорення забралися знову на окраїну улоговини, щоб не плутатися по галявинах і каналах. І все ж таки на зворотний шлях витратили чотири години. Пропливаючи повз колишнє священне озеро, переконалися, що притік води із жерла ще тривав, але був дуже слабкий, — очевидно, рівні майже вирівнялися. Глибина в цьому місці була понад три метри, багор не сягав дна. Поруч із заметом за час їхньої відсутності вода сильно прибула, і глибина була тут більш як два метри.

Ті, хто залишився на уступі, зустріли товаришів біля початку крижаних сходів, щоб допомогти їм висаджувати врятованих.

— Ви нікого не привезли? — вигукнув Костяков із подивом.

— Тільки марно проїхалися? — додав Нікіфоров.

— Усі, усі потонули? — прошепотіла Аннуїр, збліднувши.

Ордин, звичайно, заспокоїв її.

— Ось єдині утопленики, яких ми знайшли, — пожартував Горюнов, витягаючи з байдари жіночі костюми й передаючи їх Аннуїр.

Об'єднаними зусиллями втягли байдару нагору; із підйомом її на уступ довелося возитися, бо за день урвище пад заметом збільшилося до двох з половиною метрів, тому що замет, який омивала вода, почав розповзатися, або ж тому, що дно улоговини продовжувало повільно опускатися. Для більш зручного сполучення козак уже влаштував сходи з льодових брил.

За обідом розповіли одне одному події доби. Троє тих, хто залишився, проклали стежку-сходи на урвище над уступом і побували вже нагорі, бачили досить близько відкрите море. Але несподівано, скоро після від'їзду решти товаришів, на замет зі сходами вилізли з води два величезні ведмеді й почали підніматися нагору, очевидно розраховуючи врятуватися від повені разом із людьми на уступі. Таке сусідство, звичайно, було дуже небажаним, і довелося зустріти клишоногих пострілами: один упав на заметі й скотився до води, другого вбили вже на уступі. Запас свіжого м'яса на дорогу виявився дуже до речі.

У ковдрі й жіночому одягу, який Ордин виловив із землянки, Аннуїр упізнала речі Аннуєн.

КАТАСТРОФА

Перед заходом сонця Горюнов і Ордин піднялися на урвище подивитися, що робиться ззовні улоговини, стіни якої обмежували їхній кругозір протягом усього літа. Вкритий суцільно снігами — пеначе літа й не було — південний схил Землі Санникова спускався полого до моря, усе ще скутого льодами кілометрів на п'ять від підніжжя. Але далі видно було широкий, до південного обрію простір відкритої води, по якій плавали крижини й цілі льодові поля. Для переїзду в байдарі це море було занадто широким; байдара не могла вмістити всіх людей, ваптаж і собак. Доводилося або чекати, поки осінні морози скують море й звуть відкриту воду, або йти на схід, сподіваючись, що там льоди тягнуться далі на південь, а з іншого боку тримаються поруч із островом Котельним і дадуть можливість здійснити переправу у два заходи.

— Ми тепер схожі на тих, хто зазнав корабельної аварії на острові, — сказав Ордиі: — ззаду вода, спереду вода, а посередній вогонь і біда; здається, так мовиться в казці.

— Ну, поки що вогню немає, але води й біди досить, — відповів Горюнов. — Огляньтесь назад.

Земля Саншикова справді мала вигляд величезного озера. У бінокль можна було розгледіти фонтани гейзерів, які були в кількох місцях середньої частини улоговини. Напередодні ще о цій порі перед очима лежали вкриті зимовим саваном поля й ліси; тепер замість снігу стояла вода, а теплий вітер, який дув із півночі, свідчив, що грілка землі відновилася.

— Краща частина землі все-таки загинула, — сказав Ордиі. — І все населення її, двоноге й чотириноге, скупчилося в північній частині, половина якої безплідна.

— Так, їм буде там тісно, особливо людям, — додав Горюнов. — Онкілоні, напевно, почнуть тепер війну з дикунами до нового їх вишищення, щоб не мати таких близьких і небезпечних сусідів.

— І наші громи й блискавки дуже зпадобилися б їм тепер. Вони пошкоднують, що падали змогу нам втекти.

— Але ж у Горохова лишилася ще рушниця.

— От що: тепер я згадав, що ми забули в землянці нашу запасну рушницю, яку хотіли залишити Ампундакові при розлученні. Горохов може її піднести вождю як подарунок, щоб задобрити онкілонів.

Коли сонце, спустившись до обрію, сховалося, криваво-червоне, у смузі туману, що навис удаліні над морем, спостерігачі повернулися на майданчик і довго ще сиділи біля багаття. Усім було сумно: вони полюбили Землю Саншикова й проводили тепер останній вечір у її межах. Мимоволі пригадувався той вечір, коли вони вперше побачили цю таємничу землю з висоти окраїнних гір, чули звуки, що лунали знизу, гадали про те, що вони мають побачити. Бачили вони набагато більше, ніж чекали, відкрили багато чудового, побачили цілий своєрідний маленький світ вимерлих тварин і первісних людей, замкнених у цій дивній теплій улоговині серед полярних льодів. Результати експедиції були величезними, усі учасники цілі й здорові, але замість радості й задоволення вони відчували тривогу, яка пояснювалася хіба що подіями останніх днів, які загрожували цій чудовій землі та її населенню передчасною загибеллю.

Ніч була досить тепла — і, шкодуючи дров, не лишили на піч багаття, почуваячись у безпеці на цьому величезному уступі, куди не могли видертися непомітно ні хижакі, ні вампу, ні онкілоні,

відрізані великою площиною води. Ще вдень одні нарти було повністю укладено, покрито шкурами й зав'язано; вони містили всі результати експедиції: колекції природно-історичні й етнографічні, фотографії, щоденники; вона була неважливою, але об'ємистою й стояла осторонь від інших, недалеко від краю уступу. Поруч із нею ліг Костяков, щоб зберегти від замахів собак свіже м'ясо, розкладене на них на ніч. Інші двоє нарт, завантажених тільки частково, стояли ближче до собак, уперек майданчика, і коло них у своїх спальних мішках уляглася решта.

Горюнов прокинувся вже за північ від легкого поштовху в бік. Йому здалося, що його будять, — він розплющив очі, побачив, що нікого немає, і хотів знову задрімати, коли його вухо вловило неначе віддалений грім.

«Ну, дощ для нас тепер зовсім не до речі, намет на голому камені не закріпиш!» — подумав він, підняв голову й роздивився. Небо було чисте, місяць піднявся високо й освітлював усю улоговину. Він опустив голову й тепер ясно почув глухий гул під собою.

«Невже підземна катастрофа ще не скінчилася? — подумав він. — Удень усе було тихо, здавалося, що землетрус скінчився осіданням дна улоговини й проривом води. Чи це була тільки прелюдія?»

Різкий удар підкинув Горюнова на ложі й перервав його думки. — Знову трясє! — пролунав сонний голос Ордина.

Горюнов присів на мішку й почав дивитися на озеро, вигляд якого дуже змінився: вода, стривожена підземним ударом, здійнялася хвилями, які розбігалися колами, пінячись і перекочуючись; схили хвиль, повернуті до місяця, блискали довгими дугами, наче блискуча текуча ртуть. Лунав шум прибою вздовж урвищ і сплески брил, які падали зверху.

Ще кілька сильних ударів сталися один за одним. І раптом Горюнов почув різкий тріск, який, неначе постріл, пролунав поруч із ним, і побачив, кам'яніючи від жаху, не будучи в змозі поворухнути навіть пальцем, як за кілька кроків від нього розкрилася чорна щілина й частина майданчика уступу, на якій лежав Костяков коло нарт, трохи нахилилася, потім швидко повернулася крутіше і впала вниз. Відчайдушний крик змішався зі сплеском води, гуркотом брил, які ламалися одна об одну; стовп пилу здійнявся в повітря. Усе це тривало кілька секунд. Ще деякий час було чути плескіт хвиль, здійснених падінням величезної маси, який поступово замирав.

Горюнов насилу, тремтячи всім тілом, виліз із мішка. Голос відмовлявся йому слугувати — тільки нерозбірливі звуки вилітали

з горла. За два кроки від нього чорніла свіжа ламапа лінія урвища, і на місці східної частини майданчика зяяла чорна безодня. Він підповз до краю й глянув униз — серед води, що ще хвилювалася, чорніла маса брил обвалу; на заметі зі сходами зяяв широкий пролом, очевидно вибитий однією з брил, котра відскочила вбік.

— Що таке, що сталося? — пролунав голос Ордина, який спав так міцно, що тільки тріск і гуркіт обвалу привели його до тями.

— Об... об... обвал... Костяков... парти... звалились! — пасилу вимовив Горюнов, продовжуючи дивитися вниз.

Ця страшна звістка одразу підняла Ордина на ноги.

— Так треба ж шукати, допомогти, витягти! Скоріше! — скрикнув він, звільняючись із мішка. — Гей, Нікіфоров, устайвай, сюди! Де байдара?

— Неможливо! — сказав Горюнов із відчаєм у голосі. — Спустити байдару не можна — замет знесено обвалом. А Костякова притиснуло.

— Та звідки ви знаєте?

— Він у мішку й нарти зісковзнули вниз, як тільки майданчик нахилився, і впали у воду раніше, ніж уся маса звалилася; обвал упав просто на них.

Ордин підійшов до краю урвища й почав дивитися вниз.

— Нічого не видно, крім води й брил обвалу. Костяков у спальному мішку сплив би нагору, як пузир, якби його не притисло.

— Який жах! — простогнав Ордин. — На очах загинула людина, і нічим не можна допомогти!

Один погляд на замет показав йому, що спуск без довгої підготовчої роботи неможливий, — у гребені зяяв пролом метрів п'ятнадцять у ширину й десять у глибину.

— Чи не можна спуститися на мотузці просто з урвища до води? — запропонував він.

— Досить міцних мотузок у нас набереться ледве чи на половину висоти — адже тут понад вісімдесят метрів, — відповів Горюнов.

— І не втримати нам удвох одну людину стільки часу, — додав Нікіфоров, що підійшов.

— Але ж, крім Костякова, загинули всі результати нашої експедиції! — скрикнув Ордин.

— Так, загинули! — вимовив Горюнов безнадійним тоном.

— Треба хоч освітити місце обвалу — воно в тіні й погано видно. Можливо, Костякова відкинуло вбік і він лежить без тями!

Нікіфоров приніс із запасу дров великий пучок хмизу, обв'язав його шматком мотузки, підпалив і, начепивши на багор від

байдари, простягнув паd безоднею. Ордин і Горюнов прилягли на краю, щоб світло не світило їм у вічі, і почали вдивлятися вглиб. Хмиз швидко розгорівся й освітив місце обвалу. Там, у проміжках між заметом зі сходами й сусіднім, нижчим, видно було тільки каламутну воду, що хвилювалася, і купу нагромаджених одна на одну базальтових брил. Але ні на них, ні на воді ніяких ознак людини, уламків парт, речей. Обвал поховав усе під собою. Мотузка в гака перегоріла, і палаючий пучок полетів униз, упав на купу брил і на кілька хвилин, догоряючи, освітив ще краще все місце, але нічого нового не виявив.

Новий підземний удар змусив тих, хто лежав, скочити на ноги; на їхніх очах від краю урвища відділилося ще кілька невеликих брил і упали вниз.

— Відсушмо парти якнайдалі звідси! — розпорядився Горюнов. — Бо нещастя може повторитися!

Усі троє з допомогою Аннуїр, яка була мовчки з жахом спостерігали останні події, перетягли парти, а потім і свої постелі якнайдалі від пового краю урвища, до місця спуску на замет. Той своєю крижаною масою все-таки підтримував стрімку стіну базальту, і здавалося, що тут надійніше. Посеред майданчика, біля підніжжя верхнього уступу, також було небезпечно — звідти вже звалилося кілька каменів.

Віддалений гуркіт стрясав повітря й змусив усіх глянути на півпівч. Там, над північною частиною улоговини, клубилися стовпи диму чи пари, місцями осяяні зловісним червоним світлом: чути було часті й сильні вибухи, які луна окраїн повторювала без кінця. Під час кожного вибуху ґрунт уступу ледь здригався під ногами.

— Вулкан прокидається! — вимовив Ордин.

— А люди, нещасні люди, які врятувалися туди від повені! Що з ними буде? — скрикнув Горюнов. — Наш товариш щойно загинув тут, інший загине там, і знову ми нічим не зможемо зарадити.

Аннуїр притислася до Ордина й дивилася вдалину; сльози текли з її очей, і вона здригалася від стримуваних ридань.

— Одначе, настав кінець цій землиці? — не розуміючи спитав Нікіфоров. — Що тільки там коїться: дим, вогонь із землі, дивіться-но!

Там, на півночі, не стовп, а ціла колона стовпів чорного диму й білої пари, які змішалися один із одним, піднялася набагато вище країв улоговини, тобто тисячі на три метрів; подекуди її прорізували вогненними дугами, наче ракети, розпечені камені, що високо злітали.

Іноді хмара пари, яку супроводжували кілька вибухів, пеначе артилерійські залпи, виривалася в якомусь місці й ширилася, виростаючи вгору. Заграва на хмарах колонади розгорялася яскравіше — очевидно, десь уже прорвалася розпечена лава. Сумний місяць, поступово схиляючись на захід, освітлював, як і раніше, улоговину й сріблив води озера, що весь час хвилювалися.

— Так, видно, кінець Землі Саппикова! — вимовив Ордин. — Ми її відкрили, і на наших очах вона гине!

— Коли розвидниться, подивимося, чи не можна спустити якоесь байдару й поїхати на допомогу тим, хто гине, — сказав Горюнов.

Сидячи на своїх мішках, вони обидва й Аннуїр, яка весь час тислася до Ордина, провели час до ранку, спостерігаючи розвиток виверження й обмінюючись зауваженнями щодо нього й щодо загиблого товариша. Нікіфоров, подивившись деякий час, ліг спати.

Нарешті жахлива ніч скінчилася, зачервонів схід, ставало все світліше й світліше. Аннуїр розвела вогонь і почала варити чай. Ордин і Горюнов могли тепер роздивитися, що сталося з їхнім майданчиком уночі. Уся східна її частина зникла, і замість неї з'яяло стрімким клином, зверненим вістрям униз, урвище обвалу. Останній, мабуть, відділився по тріщинах, які існували раніше, і поштовх землетрусу дав тільки імпульс, що подолав інерцію маси, яка й перекинулася частково на замет, частково у воду, розпавшись під час падіння на брили. У величезній вибоїні замету лід було вкрито чорним пилом, скалками й брилами; унизу, над водою, піднімався хаос брил. За ніч муть у воді осіла, і з висоти видно було дно; у бінокль можна було роздивитися його скрізь, але нічого, крім чорних брил, не було помітно. Вони поховали назавжди і людину, і всі досягнення експедиції.

Огляд вибоїни в заметі показав, що для того, щоб перебратися через неї, треба вирубати в льоду стрімкої стіни сходинки вниз і з іншого боку вгору.

— Ну, до обіду ми це викопуємо, — сказав Горюнов. — Обидві частини байдарки спустимо на мотузці вниз і там затягнемо нагору. Давайте, поїмо — і до роботи!

На півночі улоговини виверження продовжувало розбурхуватися, оповите хмарами пари і диму, але виказуючи себе вибухами, від яких здригалася скеля майданчика. Завіса пари й диму приховувала від глядачів катастрофу. При денному світлі видно було, що ця завіса простяглася впоперек усієї улоговини. Раптом в одному місці, попереду цієї завіси, з'явився вогонь і почав швидко поширюватися в різні боки. У бінокль можна було побачити, що це горить смуга лісу.

— Здається, справи онкілонів безнадійні! — сказав Ордин. — Тепер ясно, що виверження почалося не в північному кінці улоговини, а в середній частині її, приблизно там, куди ми вчора доїжджали, тобто там, куди люди врятувалися від води. Можливо, воно захопило й усю північну частину.

Обидва повернулися до парт; чай був готовий. Нікіфоров поніс собакам, прив'язаним у західному кутку майданчика, обережок в'яленого м'яса — і раптом зупинився.

— Ідіть-но сюди! — крикнув він. — Тут щось не так!

Горюнов, Ордин і Аннуїр, які всілися вже коло чайника, скочили й побігли до козака. Він стояв біля тріщини завширшки з долоню, яка йшла через майданчик навскоси від заднього краю півного відриву до західного кінця. Нарти й люди, знаходилися між цією тріщиною й зовнішнім краєм майданчика, собаки — з іншого боку.

— Учора цієї щілини не було, — сказав Нікіфоров.

— Ну, кепська справа! Підготовлений другий обвал, — заявив Горюнов.

— І досить ще одного добрячого підземного поштовху, щоб він завалився, — додав Ордин. — Його, очевидно, підпирає замет, інакше він звалився б ще вночі разом з нами.

— Мабуть, доведеться тікати звідси, як це не сумно! — промовив Горюнов. — Інакше ми опинимося там же, де лежить Костяков.

— Давайте перетягнемо речі за тріщину!

Сказано — зроблено. Усилилися нарешті за сніданок, але весь час поглядали з тривогою на тріщину, що чорніла за три кроки від них, очікуючи, що от-от вона почне розширяться й знову впаде багато каміння, цього разу просто на замет.

Поївши, швидко взяли за справу: двоє піднялися сходишками на верх стіни, захопивши мотузки, двоє лишилися внизу; одні за одними втягли обоє нарт, байдару, речі; потім відв'язали й погнали нагору собак, крім одного, якого вночі вбило каменем, він упав згори. Горюнов, ідучи останнім із нещасливого майданчика, підійшов ще раз до краю, глянув і прошепотів прощальні слова загиблomu товаришеві.

ПРИГОДИ МИКИТИ

У день відходу товаришів Горохов прокинувся досить пізно; його розбудили голоси жінок:

— Де Аннуїр? Вона, мабуть, уткнула вночі до свого чоловіка, білого чаклуна! Не послухалася заборони!

— Ідіть і приведіть її сюди! — пролунав голос Амнундака.

— Тягніть її за волосся, якщо не піде! — додав жіночий голос.

Тут Горохов згадав, що його товариші збиралися піти цієї ночі, і йому стало важко. Він швидко почав одягатися, щоб дізнатися, чи вони пішли. Але раніше, ніж він закінчив, повернулася Аннуен і дві інші жінки, послані за Аннуїр, і заявили засмученим тоном:

— Оселя порожня, немає Аннуїр, немає білих чаклунів, один собака залишився!

— Чи добре ви дивилися? Вони, мабуть, закуталися в ковдри й сплять, — сказав Горохов.

— Ми хотіли ввійти але собака почав гарчати на нас. Ми покрутилися — ніхто не відгукнувся. Хіба померли?

— Я сам подивлюся, — заявив Горохов, — прямуючи до виходу.

— Приведи Аннуїр сюди! — гукнув йому вождь.

Горохов, ідучи до землянки, уже не сумнівався, що товариші пішли. Але він сподівався, що вони залишили йому якусь вказівку, як пояснити онкілопам їхній вчинок; в усякому разі, він хотів обдумати спокійно, що сказати Амнундаку, щоб не погіршити свого становища. У землянці його зустріла лагідним скавчанням Пеструха, яку ті, що пішли, замкнули, щоб вона не ув'язалася за Кротом і за ними. Його погляд одразу ж упав на папірець, приколотий до одного зі стовпів. Він прочитав його по складах кілька разів, щоб краще запам'ятати, і повернувся до землянки Амнундака.

— А де Аннуїр? — накинулася на нього зараз же Аннуен.

— Зачекай! Дай сказати! Білі люди пішли на своє стійбище за теплим одягом. Бачиш — сніг, холодно, а в них одяг там. І мені обіцяли принести. Завтра надвечір повернуться.

— Звідки ти все це знаєш, якщо вони пішли? — закричав Амнундак.

— А ось тут написано, вони мені залишили листа. На, прочитай! — сказав Горохов, стримавши сміх і простягаючи папірець.

Амнундак, покрутив його в руках, побачив на ньому якісь чорні знаки й заявив:

— Пошлю це шаманові — він дізнається, чи правда, що ти сказав.

— А нащо Аннуїр пішла з ними? У неї теплий одяг тут! — не вгамовувалася ревнива Аннуен.

— Значить, вона кохає сильніше, ніж ти! — відрізав Горохов.

— Вождь заборонив мені його кохати — я слухаюся наказу вождя.

— Авжеж, а вона не слухається, тому що більше кохає його.

— Вона тільки друга дружина, сама нав'язалася...

— Досить, жінок! — перервав Амнундак.

Він сидів ще з папірцем у руках і не знав, що йому робити: чи послати негайно погоню за тими, хто пішов, або повірити словам Горохова й зачекати. У нього ще залишався один із прибульців, і йому здавалося, що вони не підуть без свого товариша.

І тут у нього промайнула думка: а чи не пішли білі чаклуни до священного озера, щоб висушити його, як минулого разу, коли вони Горохова теж залишили вдома?

Він одягнувся, вийшов із землянки, викликав із собою трьох воїнів, і наказав їм сходити до священного озера й подивитися, чи не там білі люди або чи не були там. Повернувшись, він сказав Горохову:

— Ти залишайся тут, у моїй оселі, поки не повернуться інші.

До обіду посланці повернулися й заявили Амнундакові:

— Білих людей на священному озері немає, але вони були там — ми бачили їхні сліди на снігу: три великі сліди й один менший.

— От бачиш, ти збрехав мені або вони збрехали тобі у своєму листі! — гукнув Амнундак, звертаючись до Горохова, а потім запитав воїнів: — А священне озеро знову висохло?

— Ні, великий вождь, воно не висохло — воно стало навіть більше, вода вийшла з берегів і до жертовного каменя не можна підійти.

Амнундак спохмурнів: він не знав, добра це чи погана ознака, що озеро вийшло з берегів. І, як завжди у скрутних випадках, понадіявся на шамана.

— Ідіть і розкажіть шаманові все, що ви бачили... Постривайте!.. Як ви дізналися, що сліди на снігу залишили білі люди? Ви знаєте їхнє взуття?

— Сліди, власне, були ведмежі, — відповів старший із воїнів, — але ми гадаємо, що білі чаклуни могли перетворитися на ведмедів, щоб ми не дізналися за слідом, куди вони ходили.

Горохов розсміявся. Опкілопи зі здивуванням подивилися на нього, а Амнундак спитав сердито:

— Чому тобі так весело?

Горохов захопився, що для нього невігідно зневірювати опкілопів у могутності білих, і відповів:

— Мені стало смішно, що вони й Аннуїр перетворили на ведмедів: адже їх троє, а слідів воїни бачили чотири.

— Так, так, четвертий слід менший — мабуть, жіночий! — підтвердили воїни.

— Добре, ідіть до шамана, — вирішив Амнундак.

Повернувшись, посланці доповіли, що шаман сам хоче піти до священного озера, а потім прийде сюди на моління, і наказав приготувати жертвовного оленя.

Горохов, за кожним кроком якого, за наказом Амнундака, стежили воїни, лежав на своїй постелі й гадав, чи добре він зробив, що залишився сам в онкілонів. Якщо стануться ще якісь нещастя, онкілони знову почнуть приписувати їх йому або відходу його товаришів, або й тому, й другому. Можуть вимагати від нього те, що він зробити не може, почнуть погрожувати... Хіба мало чого можуть вигадати ці люди!

Чи не втекти теж? Товариші обіцяли чекати на нього два дні. Тільки тепер його стережуть, і піти нелегко. А що ще намолить ввечері шаман? Він зовсім було засмутився, і тільки його дружина Раку, яка підсіла до нього, розважила його своїми розмовами.

У сутінках з'явився шаман, пошептався з Амнундаком, потім сів до вогню погріти свої кістляві руки; він дивився вперто на полум'я, і губи його беззвучно рухалися. Потім підняв голову й сказав:

— Час настав!

— Жінки, беріть дітей і йдіть до оселі білих людей — вона порожня. Сидіть там, поки вас не покличуть! — розпорядився вождь.

Горохову стало страшно. Останнього разу жінок так само висилали з оселі на час моління, після якого була кривава нічна жертва на березі священного озера. Про неї він дізнався вперше сьогодні від своєї дружини, яка випадково обмовилася.

Чи не задумав шаман і цього разу ввести озеро в береги з допомогою жертви? І цією жертвою буде він! Він похолов і серце завмерло в грудях.

— Іти й ти із жінками у свою оселю! — звернувся до нього Амнундак. — Жінки, дивіться, щоб він нікуди не йшов, — ви відповідаєте за нього.

Це трохи заспокоїло Горохова. Якби його хотіли принести в жертву, то нащо було б відпускати його з оселі із самими жінками.

Якби він знав, що Амнундак після його відходу накаже двом воїнам стерегти землянку знадвору, він не був би таким спокійним.

Жінки наповнили спорожнілу землянку сміхом і теревенями, швидко розпалили вогонь і розсілися навколо нього. Горохов улігся на свою постіль і одразу ж простягнув руку до рушниці, яка зав-

жди лежала поруч, коло стінки. Рушниці не було. Хто її забрав? Невже товариші? Навряд чи вони лишили його цієї могутньої зброї. Але вони тоді взяли б і набіи. Горохов понишпорив у торбині й знайшов цілу пачку. Очевидно, онкілони за наказом Амнундака сьогодні обшукали його ліжко й забрали цю страшну палицю, що викидає громи й блискавки, щоб позбавити його можливості захищатися. Справа зовсім кепська; вони, без сумніву, замислили недобре.

Горохов покликав до себе Раку й під сміх та теревені жінок почав її розпитувати натяками про наміри онкілонів. Але вона не могла повідомити йому нічого певного, тільки різні безглузді жіночі розмови про могутність і згубний вплив білих чаклунів.

Тут Горохов згадав, що останнього разу, коли вони ходили на свою базу, вони принесли запасну рушницю, зовсім нову, яку хотіли на прощання подарувати Амнундакові. Чи не забули її товариші? От було б щастя! Вона лежала в розібраному й запакованому вигляді в узголів'ї постелі Горюнова, й онкілони навряд чи здогадалися, що цей згорток — теж палиця із блискавками. Горохову захотілося негайно переконатися в цьому. Адже після моління рушниця може дуже знадобитися, щоб захищати своє життя. Він відпустив Раку до інших, а сам, трохи почекавши, перейшов на ліжко Горюнова, пояснюючи, що тут почесне місце й веселіше, ніж у його кутку. Він приліг, почав обережно нишпорити і в глибині узголів'я під шкурами й шаром сіна намацав згорток. Але як його розгорнути й зібрати рушницю, не повернувши до себе уваги жінок? Чим би зайняти їх? А чи не зробити все в них на очах у вигляді фокуса, який справить враження? Мабуть, це буде найкраще — вони побачать, що з паперу й шматків виростає страшна палиця.

Витягнувши згорток, він сів на край постелі, але не поруч із жінками, і сказав, що покаже їм зараз перетворення «оцього дрючка, узятого в людоджерів, на палицю, що викидає громи й блискавки». Деякі жінки закричали: «Ой, не треба!», але цікавість більшості перемогла. Горохов почав розв'язувати згорток, упакований ще в крамниці у столиці; розв'язавши мотузки, він передав їх жінкам, які ніколи не бачили нічого такого. Мотузки пішли по руках, і їх розглядали уважно. Потім він розгорнув великі аркуші обгорткового паперу, також ніколи не баченого онкілонами, і вони пішли по руках; жінки дивувалися «тонкій жовтій шкірі». Коли один аркуш, піднесений надто близько до вогню спихнув яскравим полум'ям, пролунали крики жаху й здивування — шкіра так не горіла. Поки всі дивилися на палаючий аркуш, Горохов швидко

зібрав рушницю — це була двостволка центрального бою, з одним нарізним стволом для кулі, — узяв її на приціл і вигукнув:

— От і палиця готова!

Найближчі до нього жінки відсахнулися й заверещали, гадаючи, що зараз же з блискучого ціпка вилетить блискавка. Але Горохов засміявся й сказав:

— Не бійтесь, блискавка вилетить тільки в того, хто захоче зробити мені зле, а ви всі добрі жінки.

Фокус справив неабияке враження: деякі жінки знали, що в «напівбілого» чаклуна — так звали Горохова опкілони між собою через його смагляву шкіру, на відміну від решти трьох, — сьогодні забрали страшну палицю, щоб зробити його беззахисним. І ось він у них на очах перетворив якийсь дрючок на нову палицю. Це треба неодмінно розповісти чоловікам.

Пачку набоїв, які були при рушниці, Горохов сховав у кишеню, щоб зарядити, коли знадобиться. Те, що в нього була рушниця, заспокоїло його. До нього повернувся добрий настрій, і, тримаючи рушницю в руках, він сказав:

— А тепер, жінки, потанцюйте, як минулого разу, коли ви були у нас в гостях! Я вам дарую ось ці ремінці й цю шкіру, а ви потанцюйте, поки там шаман закликає духів.

Доводилося коритися чаклунові, який мав палицю. Але жінки взагалі танцювали охоче, особливо довгої зимової ночі, а зараз уже була зима — сніг лежав і не танув. І ті, хто ще не роздягнувся, увійшовши до землянки, зробили це зараз. Почався танок, описаний уже раніше, навколо багаття, яке весело палало, а Горохов, розвалившись на постелі Горюнова, із рушницею в руках, палячи люльку, дивився на жінок, що танцювали.

Але цього разу жінки не встигли дотанцюватися до знесилення — з'явився воїн і сказав, що моління скінчилося і можна повернутися до своєї оселі.

— Раку залишиться тут, у мене... — заявив Горохов. — Раку, чуєш!

— Амнундак сказав, щоб і ти прийшов до його оселі, — відповів воїн.

— Скажи Амнундаку, що я спатиму у своїй оселі й Раку залишиться зі мною! — рішуче заявив Горохов.

— Амнундак наказав... — почав знову воїн.

— Я не опкілон і не підвладний Амнундаку, — перервав його Горохов. — Він не може мені наказувати... Раку, іди сюди!

Жінки, які вдягалися, здивовано переглядалися й перешіптувалися; воїн був вражений. Досі білі чаклуни жодного разу не

казали таких слів і намагалися догоджати вождеві, хоч потайки шкодили й створювали нещастя. А тут цей напівбілий залишився один і завів таку мову. Раку не знала, що їй робити: йти з іншими жінками чи залишитися з Гороховим.

— Раку, тобі кажу, не вдягайся, а йди сюди, до мене! — крикнув Горохов.

Цей рішучий топ подіяв, і Раку підійшла до нього.

— Сідай тут, Раку! Коли всі підуть, ми вечерятимемо.

Жінки, забравши дітей, одна за одною вийшли із землянки; воїн постояв нерішуче й нарешті пішов. Раку сіла й сказала:

— Амнундак буде дуже сердитий. Він мене покарає за те, що я залишилася тут.

— Не бійся, він не наважиться щось зробити тобі. От побачиш! А тепер вари чай.

Спокій Горохова подіяв на жінку, і вона повернулася до своїх господарських обов'язків. Вони спокійно повечеряли й збиралися вже лягти спати, коли двері відчинилися й увійшли чотири озброєні воїни. Старший із них заявив:

— Амнундак сказав: ти не хочеш бути гостем у його оселі — залишайся тут. Але він наказав нам пройти до тебе, щоб ти не лишався сам без захисту. Ми спатимемо тут, місце є.

«От як викрутився, мудрець!» — подумав Горохов і сказав голосно:

— Дуже добре придумав Амнундак! Лягайте двоє там, — він показав на постіль Ордина, — і ви двоє тут, — він показав на своє попереднє місце. — А я буду на почесному місці, поки не повернуться інші білі люди.

Три воїни лягли, не роздягаючись, а четвертий усівся біля вогню.

— Вони прийшли стерегти тебе, щоб ти не втік потайки, як інші білі люди, — прошепотіла Раку злякано.

— Вони прийшли захищати нас від вампу, ведмедів і підземних духів, дурна! — спокійно заявив Горохов, який, звичайно, цілком зрозумів наміри Амнундака.

Але на ніч він ужив деяких запобіжних заходів: сам ліг до стіни й рушницю поклав за собою коло стіни, зарядивши один ствол кулею, другий — картечю. Пеструху поклав у ногах постелі. Горохов знав, що собака не пустить нікого до сплячого хазяїна.

Ніч минула спокійно. Воїн, який сидів біля багаття, час від часу змінювався одним із тих, що спали; він підтримував вогонь і дрімав, прихилившись до стовпа та тримаючи в руках свій спис. Горохов спав міцно, але Раку всю ніч крутилася з боку на бік: її все-таки тривожила думка, що зробить завтра Амнундак.

Коли настав ранок, воїни пішли, але їм на зміну одразу ж з'явилися Аннуен і дві інші жінки. Горохов ще спав, але Раку одразу ж вилізла до них і почала розпитувати, що повідали духи шаману, як поставився вождь до відмови Горохова та її непокори. Але жінки, які очевидно дістали інструкції, відповіли:

— Що повідали духи, ми не знаємо. Амнундак вислухав воїна й сказав те, що переповіли послані до вашої оселі, а про тебе нічого не сказав.

Раку заспокоїлася, але Горохов, прокинувшись і дізнавшись про результати її розпитувань, не задовольнився ними — йому важливо було дізнатися, що паворожив шаман. І протягом дня, який він перебував у своїй оселі та коло неї надворі, Раку кілька разів ходила за його дорученням у землянку вождя на розвідку, але нічого не дізналася. Першого разу вона пішла з трепетом, думаючи, що жінки її зараз же схоплять, роздягнуть і висічуть за наказом Амнундака: так звичайно карали за свари, лінощі, непослух. Але Амнундак навіть не звернув уваги на її появу.

Увечері Амнундак прийшов до Горохова, усівся коло вогню й сказав:

— Ти не хотів бути гостем у мене, а я от прийшов до тебе... Ти вчора сказав, що сьогодні білі люди повернуться. Ніч уже минула, а їх немає. Що скажеш іще?

Горохов, який уже обдумав удень, що йому робити, відповів спокійно:

— Бачиш сніг на землі — іти важко, лиж у них нема, тому й спізнилися. Прийдуть уночі або вранці.

— Чому не взяли лижі в онкілонів? — запитав Амнундак і, помовчавши, додав: — Зачекаю до ранку. Якщо не прийдуть, пошлю воїнів шукати їх — Чи не сталося чогось із ними.

Він посидів ще трохи, поскаржився, що сніг лежить і не тане, зима настала на цілий місяць раніше, чим онкілони стривожені. Потім підвівся й пішов. Услід за ним зібралися йти й жінки відсутніх, які провели весь день у землянці. Йдучи, вони сказали:

— Раку, іди візьми там своє молоко й коржики.

Раку, захопивши посуд, пішла з ними, але не повернулася. Замість неї знову з'явилися чотири воїни на ночівлю. Горохов довго чекав на Раку й вирішив, що її не пустили. Обдумавши своє становище, він вважав його ризикованим і зрозумів, що самрму йому не вдасться довго опиратися Амнундакові, що силою або китрістю в нього відберуть рушницю і тоді зроблять із ним усе, що велить шаман. Він міг ще наздогнати товаришів, які обіцяли чекати на нього два дні, — строк закінчувався завтра ввечері. І він вирішив утікати цієї ночі.

Ще в сутінках Горохов зрізав дерен із зовнішнього боку землянки, проти узголів'я свого ліжка, і цей пролом засипав снігом. Тепер було легко без шуму вийняти кілька тонких деревинок, які були ледь закопані одним кіпцем у землю, а другим притулені до довгих колод косяка й складали боки останнього. У цю дірку можна було перед світанком, коли сон розбирає найбільше і вартовий буде дремлати, вилізти тихенько назовні. Горохов сподівався, що Раку піде з ним, переконана прикладом Аннуїр. Торбину було приготовлено. Раку вже ходила в зимовому одязі. Втечу помітять тільки вранці, бо постіль залишиться на місці. Пеструха теж, — вона потім прибіжить по сліду; дірку ззовні закладуть. Перш ніж спохватяться, вони вже встигнуть відмахати десяток кілометрів; дві пари жіночих лиж теж було приготовлено — закопані в сутінках у снігу.

Неповернення Раку засмутило Горохова — він прихилився до неї і через неї головним чином залишився в онклонів. Але тепер доводилося йти без неї. А втім, вона, можливо, й не пішла б і навіть здійняла тривогу.

Мабуть, краще, що її нема.

Горохов рано ліг спати й поклав Пеструху до себе на постіль; тепер її можна було взяти одразу ж із собою. Укладаючись, він голосно сказав, щоб чули воїни, які сиділи ще коло вогню:

— Раку не прийшла. Собака завтра мене розбудить і приготує їжу.

Близько півночі сильний підземний удар розбудив і вартового, що дремав, і Горохова. Заскрипіли балки землянки, посипалася земля крізь щілини. Сплячі воїни скочили з постель, присів і Горохов, — останній у сильній тривозі. Якщо удар повториться, усе населення землянки Амнундака вибіжить і ночуватиме біля багаття під відкритим небом, тоді піти непомітно не вдасться. Треба йти раніше, під час метушні.

Поки він вирішував, що робити, стався другий удар, і вся землянка заскрипіла; одна колода з даху центральної частини зірвалася з місця й упала на багаття разом із купою дерну. Горохов почав поспішно вдягати теплу куртку; воїни з криком жаху вискочили за двері. Але коли хвиля струсу минула й землянка лишилася стояти, один із них повернувся й узяв кілька недогарків із багаття; вони, очевидно, хотіли розпалити вогонь коло дверей, щоб продовжувати свої обов'язки вартових.

— Ти б краще вийшов із оселі, — звернувся цей воїн до Горохова, що сидів на своїй постелі, — тебе може придавити, — половина оселі Амнундака вже розвалилася.

— Ні, я лишуся тут і буду спокійно спати, — відповів Горохов.
— Мій куток не завалиться.

Воїн похитав головою і вийшов. Цього тільки й треба було якутові. Він негайно взяв із сусіднього відділення ковдру Костякова, звернув її в трубу й поклав замість себе під свою ковдру, тож на перший погляд здавалося, що під нею спить людина. Потім швидко розібрав стінку коло своєї постелі, виставив назовні торбинку й рушницю, виліз сам, гукнув Пеструху, заклав отвір, засипав його ззовні снігом й обережно, під покривом тіні від землянки, що затуляла його від багаття воїнів, попрямував до найближчого дерева на окраїні галявини, яке стояло кроків за двадцять. Це була стара розложиста тополя, яку не зачепили онкілони, бо вона не була придатною ні на дрова, на будівництво. Сховавши Пеструху й торбинку в дупло, Горохов поліз нагору й присів, притиснувшись до стовбура, на товстий сук. Звідси йому було видно все, що робилося на галявині, а сам він ховався за сучками й гілками, на яких вже не було листя. Він зрозумів, що переходити зараз через галявину не можна: її було освітлено багаттями онкілонів і на білому тлі снігу його чорну постать одразу ж помітили б люди, які не спали. Треба дочекатися, поки вони задрімають біля багать. Обходити ж усю галявину лісом було надто довго, і, крім того, Горохов боявся, що через темряву потрапить не на ту стежку, яка йшла до бази, і заблукає.

Зі свого спостережного пункту він бачив, що частина землянки Амнундака вже розвалилася; жінки метушилися ще навколо багать і врятованих речей та дітей, воїни квапливо виносили решту майна. Скоро після того, як він усівся, улоговиною прокотився новий удар; він відчув, як здригнулася й захиталася тополя; у землянці Амнундака обвалився ще один косяк, навколо багать люди захиталися й деякі впали; знову почулися крики й вигуки, а з краю улоговини — гуркіт обвалів. І відразу ж він почув десь поблизу серед галявини сильний тріск. Глянувши в той бік, він побачив серед білої сніжної завіси, яка ледь вирізнялася на чорному тлі лісу, велику темну пляму, на якій швидко мигтіли білі плями.

«Лід розламало на озері! — подумав він. — Не можна буде йти прямо. От напасть!»

Коли гудіння землі й гуркіт обвалів стихли, Горохов почув шерех і плюскіт, що лунав із чорної плями, котра швидко збільшувалася.

— Невже вода з берегів виходить? Чи не затопить нас тут? От біда яка: багаття залле, люди в темряві залишаться! Мені, звичайно, зручніше буде утікати від них. А от якщо на інших галявинах

вода теж виступила, як же йти? От лихо! І нащо я тільки тут залишився? От якби човен був!

І тут він згадав, що, коли озеро почало замерзати, онкілони витягли дві берестянки, що були на воді, з яких він не раз ловив рибу, і закопали їх у сніг на задньому схилі його землянки, оберігаючи від оленів, які могли пробити днище, якщо лишити ці крихкі човни на землі. Це заспокоїло його — човен зовсім близько, тільки б онкілони не захопили його раніше, піж він до нього дістанеться.

Між тим, чорна пляма швидко росла, і край її був уже кроків за тридцять від багать; вода, що розливалася, пожирала сніг і паступала все далі й далі. Тут її помітили й онкілони. Один побіг до краю плями, переконався, що вона рухається, і закричав:

— Рятуйтесь, вода іде, вода топить!

Зчинилася неймовірна метушня, крик, плач, біганина. Одні кричали: «На дерева, на дерева!» Другі: «Де човни?» Треті: «Урятуймося в землянку чаклунів!» Воїни хапали речі, жінки — дітей.

Амнундак підбіг до вартових воїнів біля багаття перед землянкою й гукнув:

— Де білий чаклун? Ведіть його! Нехай він зупинить воду — або ми заколемо його тут же!

Але тут звідкись із висоти пролунав протяжний крик:

— Онкілони, біжіть мерщій на північ — там води немає! Рятуйтесь на північ, на північ! Я кажу вам — дух неба!

І негайно перелякані люди підхопили це навіювання, повторюючи:

— На північ, біжімо на північ, скоріше!

Юрба воїнів, навантажених речами, і жінок із дітьми вперемішку зі стадом оленів безладно вирушила до узлісся. Вода вже гасила найближчі до неї багаття, із них шугав їдкий дим, чорніли недогарки й згасало світло.

Амнундак ще стояв коло землянки чужоземців. Воїни, які поспішили всередину, щоб вивести Горохова, повернулися злякані:

— Білий чаклун зник разом із собакою, вилетів у димовий отвір, оселя порожня!

Так доповіли вони. Й Амнундак, сплеснувши руками, побіг слідом за своїми підданими до північного узлісся, супроводжуваний вартовими. Коли галявина спорожніла, Горохов спустився з дерева, підбіг до землянки, стягнув зі схилу одну з берестянок із прив'язаним до неї веслом, витрусив сніг і переніс берестянку до тополі, посадив у носову частину Пеструху, у середину поклав свою торбинку й рушницю, сам сів до корми, узяв весло й став

чекати. Крики онкілонів уже замирали вдалині, останні багаття згасали, вода підступала до дверей землянки.

«Ех, — подумав Горохов, — у човен можна ще щось покласти, ну хоч би хутряну ковдру! Мабуть, товариші віддали мій спальний мішок Аннуїр, та й пливти вночі холодно буде».

Він побіг до землянки, побачив, що вхід у неї вже залито, швидко повернувся до своєї закритої діри, розкидав деревинки, витягнув ковдру й, переслідований водою, повернувся до берестянки.

«Так буде краще», — подумав він, сідаючи на одну половину ковдри й закриваючи ноги другою.

Вода вже сичала, пожираючи сніг навколо берестянки, навколо темніло, тільки землянка вирізнялася білою плямою на чорному тлі. Ось берестянка спливла, і Горохов запрацював веслом, відпливаючи в бік озера.

— Прощай, наша оселе! — сказав він, пропливаючи мимо землянки. — Не довелося нам у тобі зимувати, та й ніхто не буде — усе зіпсує вода.

Розмірено загірало двокінцеве весло то праворуч, то ліворуч, і легка посудина пливла чорною водою; очі звикали до темряви й розрізняли стіну лісу, яка відступала назад, із двома білими пагорбами землянок, а попереду — простір, звідки з натиском ринула вода. Серед цього простору Горохов скоро розрізнув плаский горб і відчув, що стало важче веслувати. Він здогадався, що це вода здіймається пузирем серед озера й почав об'їжджати його боком, борючись із течією. Коли він його обігнув, течія почала допомагати йому. І невдовзі він опинився біля протилежного краю узлісся. Тепер потрібно було знайти стежку, що вела на південь; землянки, які білили на тлі лісу, допомогли йому орієнтуватися; він пам'ятав, у якому напрямку від них має бути стежка.

Ось він побачив її й поплив по вузькому каналу поміж двома стінами лісу; стало ще темніше й треба було пливти дуже обережно, щоб не пропороти тонке дно берестянки якимось сучком, що стирчав із води. Горохов припинив веслувати й дав течії нести легку посудину. Але скоро течія ослабла, а потім почалася зворотна й довелося знову взятися за весло; зміривши глибину, Горохов побачив, що вона не вище коліна.

Ледве він почав загірбати, як попереду почувся сильний шум, плескіт, пирхання й мукання — очевидно, стежкою рухалися дикі бики й зустріч із ними була страшною небезпекою. Горохов, невдовго думаючи, засунув берестянку в стіну лісу, у хащі, за дватри кроки від стежки, обхопив однією рукою стовбур дерева, другою з веслом уперся в дно й став чекати. Плескіт і шум швидко

наближалися, і ось по стежці-каналі повз його сховище, пихкаючи, сопучи, пирхаючи почала рухатися темна маса великих тварин, які напірали одна на одну у своїй поспішній втечі від повені на північ; вони бігли важкою рессю, майже по живіт у воді, розкидаючи фонтани бризок і здіймаючи хвилі, що розходилися вглиб лісу. Якби Горохов не тримався за дерево й не уперся веслом у дно, берестянку неминуче перекинуло б; минуло кілька неприємних хвилин, поки стадо не пробігло повз нього й вода не заспокоїлася.

Не встиг він після цього пропливти й сотні метрів, як знову почувся шум і плюскіт, котрі швидко наближалися; знову довелось сховатися в хаші. Цього разу промчало кілька носорогів, які здійняли таку хвилю, що Горохов насилу втримав рівновагу човна; його облило цілим фонтаном води.

— Кляті носороги, незграбні тварюки, дідько б вас забрав! — бурчав він, обираючи лице. — Так далеко не поїдеш, а воду вилити нічим, та й темно.

Не встигли влягтися хвилі, що здійняли носороги, як насунувся табун коней, котрі ще більше розхвилювали воду; вони бігли швидше, ніж бики, ставали на дибки, намагаючись обігнати одне одного, пирхали та іржали.

Не доїжджаючи наступної галявини, Горохову довелося ховатися ще раз: тепер бігли вперемішку бики й коні, а слідом за ними ще десяток ведмедів. Нарешті він вплив на галявину-озеро й почав перетинати її, огинаючи середню частину, де вода піднімалася горбом; коли він вплив майже на середину, вода раптом запінилася, піднялася, його мало не перекинуло. Гуркіт і плескіт, що донеслися з окраїн, свідчило, що прокотився новий удар землетрусу. Переборюючи хвилі, Горохов дістався нарешті до наступного узлісся, знайшов канал і поплив далі, але дуже швидко зупинився вкрай здивований; канал ділився на три гілки, і вночі не було жодної можливості обрати потрібний напрямок — окраїни улоговини не розрізнялися, компаса не було, зірок не видно. «Нічого не вдієш, доведеться чекати світанку, — вирішив Горохов. — Мабуть, уже недовго: скільки часу я мотаюся по воді, а затрясло після півночі».

ОСТАННЯ ПРОМОВА ШАМАНА

Горохов повернув із каналу якнайдалі в хаші, куди хвилі з галявини і з каналу могли доходити вже дуже ослаблені; прив'язав берестянку до дерева, ліг на її дно, закутавшись у ковдру, і заснув, злегка погойдуючись на хвилях.

Вони бігли важкою риссю, майже по живіт у воді.

Прокинувся він пізно від виття Пеструхи. Розплющивши очі, він побачив, що вода, яка піднялася за ніч, притиснула берестянку до гілок дерева. Собаку так сильно стиснуло, що він не міг ворухнутися. Щоб звільнити його, довелося вдатися до ножа й зрізати кілька гілок. Горохов спробував зміряти глибину й не зміг дістати дна, а весло разом із рукою було більш як два метри.

«Ну й повині! — подумав якут, — тепер уже звірину дорогою на зустрінеш: які не встигли втекти — потонули».

Пеструха, звільнена з полону, обнюхувала торбину, махаючи хвостом й улесливо поглядаючи на господаря.

— Зголодніла, бідолаха! — здогадався він. — І справді час поїсти, тільки їжі в нас обмаль й чаю зварити не можна. А дичини вже немає!

Він дістав із торбинки коржик і копченого гуся, захопленого з багатого запасу, підвишеного під дахом землянки; почав їсти, віддаючи собаці необгризені кістки й обрізки.

— Ех, останнього гуся їмо, Пеструхо! — звернувся він до собаки. — Весь наш запас уже затопило — ніхто не врятував, шкода!

Цей запас нагадав йому про Раку, її турботи про нього, і йому стало сумно. Згадав він Козаче й свою стару, сварливу дружину, через яку він часто йшов із дому до сусідів або наймався каюром до купців. І він подумав, що можна ще спробувати забрати Раку, — онкілони, мабуть, зупинилися на першій сухій галявині, сплять після нічної тривоги і втечі. Можна підпливти, пробратися на узлісся й дочекатися, коли Раку з'явиться десь поблизу, гукнути її, забрати — і в човен. По воді онкілони не доженуть. Його товариші сьогодні до вечора мають ще чекати, а якщо навіть пішли, то першого дня далеко не відійдуть, по сліду їх можна швидко наздогнати. Горохов зметикував, що за ніч він відплив тільки до наступної галявини, тобто кілометрів три-чотири, не більше, — отже, повертатися недалеко.

Вирішивши так під час сніданку, якут відв'язав берестянку й поплив на північ. Сонце вже давно зійшло й часом з'являлося поміж хмарами та пригрівало. При денному світлі картина повені не справляла такого моторошного враження, як уночі. Вода виблискувала, струмувала, стіна лісу відбивалася в дзеркалі озера. Горохова здивувала лише велика кількість усякого сміття, яке плавало на поверхні води в лісі й на каналах; тільки на галявинах, звідки вода розтікалася на всі боки, поверхня її була чистою. Діставшись швидко до галявини, де було стійбище, він вирішив поновити запас провізії — підплив до землянки, затопленої вище дверей, заліз на дах і через димовий отвір зняв кілька пар копченої

птиці, підвішеної знизу; на радісах навіть віддав цілу качку Пеструсі, якій вранці дісталось дуже мало. Собака гарчав від задоволення, приліг і почав смакувати.

Потім він поплив далі у напрямку, в якому вночі пішли опіклони. Каналом у лісі довелося пливати серед листя, гілок і всякого мотлоху, піднятого водою. Траплялися мертві птахи й дрібні чотириногі; на одному дереві він помітив куницю, що притаїлася, і, з мисливської жадібності, убив її ударом весла.

— Хоч і літнє хутро, а на капелюх годиться, однаково з голоду пропаде, — пробурчав він, підбираючи здобич.

Посуваючись на північ, він помітив, що озера пузиряться менше й вода не така глибока, — весло вже діставало дна.

— Ех, шкода, нема Матвія Івановича — він пояснив би мені, звідки стільки води пре із землі. Розкрилися безодні земні, як сказано в писанні, і почався потоп. Дякувати Богові, що безодні небесні ще не топлять зверху, це було б зовсім погано.

Після полудня вода в каналах і на галявинах стала зовсім мілкою, видно було верхівки невеликих кущів, а навколо озер — на галявинах очерет; довелося пливати тихо, щоб на щось не настромитися. Потім берестянка раз у раз почала чіпляти дно й нарешті стала. Горохов виліз і побрів пішки, але тягнув човен за собою. Скоро довелося висадити й Пеструху, а торбину надягти на себе, щоб тягнути майже порожній човен по траві, ледве вкритій водою. Нарешті він вибрався на галявину, що являла собою мокрий луг; тільки подекуди в западинах блищала вода. Галявина була наповнена чотириногими: стада биків, табуни коней, косяки оленів, кілька сімей носорогів почасти паслися, почасти відпочивали, лежачи на траві; у куцах хрюкали кабани, риючись у мокрій землі.

«Ох і багато їх набралось тут! — подумав Горохов. — Натомілися, мабуть, бідолашні, усю ніч по воді хлюпаючи без відпочинку... А ось і мисливці!»

Він помітив, що вздовж узлісся за кущами повзуть рачки вампу, підбираючись до найближчого табуна коней. Тварини, внаслідок своєї численності, очевидно, не були так насторожі, як звичайно, і вампу були зовсім близько від них. Горохов налічив осіб двадцять. Найближчий був кроків за сорок від куща, за яким він спостерігав, затискаючи морду Пеструсі, щоб вона не гавкала.

«Ех, полякаю я їх! Нехай знають, що блискавка й громи ще діють!» — вирішив він і прицілився так, щоб куля пролетіла над головами вампу. Коли розсіявся дим, вампу вже не було видно, тільки коливання кущів свідчило, що вони сховались у ліс, звідки долітав їхній крик, який поступово віддалявся. На галявині

постріл теж спричинив збентеження, — тварини, що лежали, скочили, одні стада бігли туди, інші сюди.

«Якщо вампу тут, значить, онкілони не так близько, — вирішив Горохов. — А добре, що я їх налякав, а то міг би сам на них паразитися!»

Він потяг берестянку далі, але скоро стало зовсім сухо, на стежці траплялося каміння — і можна було пошкодити дно. На узліссі паступної галявини він побачив високу, примітну здалеку тополю з роздвоєною верхівкою й вирішив залишити човен тут; він підняв його на розгілину стовбура, поклав туди ж торбину й посадив Пеструху, прив'язавши її за нашійник до мотузки берестянки; пішов далі порожняком. Кілометрів за два далі він почув попереду голоси й відчув запах диму. Обережно дівастивися до узлісся, Горохов почав спостерігати. У різних місцях галявини палали вогнища, навколо яких стояли, сиділи й лежали онкілони; на вогні смажилося м'ясо, і запах його приємно лоскотав піздрі якута. Мабуть, тут зібралось все плем'я або більша його частина із затопленої місцевості, і, як завжди, кожний рід тримався окремо біля свого багаття. Навскоси від місця спостереження, навколо одного з багать, стовпилось особливо багато людей, і Горохов вирішив, що там має бути рід Амнундака. Він підкрався узліссям ближче, опинився кроків за тридцять й розрізвив Амнундака, оточеного ватажками інших родів. Обговорювали питання, чи розсіятися по сухих галявинах аж до безплідної північної частини улоговини й узятися негайно за будівання землянок через близькість зими або ж чекати спаду води, щоб повернутися на старі звичні місця. «От дурні! — подумав Горохов. — Вони ще сподіваються, що вода піде кудись. Не знають, скільки там цієї води».

Тут якут звернув увагу на те, що на галявині зовсім не було снігу, як не було його й там, де скінчилася вода. Очевидно, він уже встиг розтанути, тому що було зовсім тепло — повинь пеначе повернула літо в улоговину.

По інший бік багаття сиділи жінки й діти. Горохов упізнав Анпуен та інших жінок, але Раку не було видно.

«Чи не повернулася вона до свого роду, як удова? — подумав він і почав придивлятися до жінок коло інших багать; біля сусіднього сиділи люди роду, найближчого до стійбища вождя, звідки була й Раку; але й тут її не було. — Куди вона поділася! Пішла кудись чи спить? Зачекаю. От скоро вони будуть їсти, тоді мають усі зібратися».

Трохи пізніше жінки гукнули, що м'ясо готове; усі розійшлися по своїх родах і сіли навколо багать; жінки почали роздавати

палички з м'ясом і коржики. Але Раку не з'явилася ні до роду Амнундака, ні до свого. Це стривожило Горохова, і він подумав, чи не вбили Раку онкілонці, її караючи за непослух наказу вождя. Нічим іншим не можна було пояснити її відсутність, можливо, тільки під час землетрусу Раку придавило в землянці, що обвалася.

— Невдача виходить! — пробурмотів він. — Марно я витратив час. Треба скоріше забиратися — сонце вже схилилося на захід.

Тут його увагу привернула поява десяти озброєних онкілонів, які вийшли з лісу неподалік від того місця, де він ховався. Вони підійшли до Амнундака й поклали до його ніг кілька палиць і списів вампу.

— Ти послав нас, великий вождь, обшукати те місце, звідки недавно пролунав грім, — сказав старший. — Ти подумав, що повернулися білі чаклуни. Але ми бачили там багато великої дичини й знайшли ось це, — він показав на дрючки. — Білих чаклунів або слідів їх ми не знайшли.

— А все-таки вони вештаються недалеко від нас! — сказав Амнундак. — У вампу нема громів. Усі добре чули грім.

«Добре, що в них нема собак! — подумав Горохов. — А то б мене вже давно вислідили».

Але наступні слова вождя дуже стривожили його:

— Скажіть головам родів, що треба зараз вислати всіх воїнів оглянути ліс навколо нашої галявини. Білі чаклуни близько й принесли нам нове лихо.

Воїни пішли обходити багаття, розносячи наказ. Горохов зрозумів, що він не встигне піти досить далеко й вирішив перечекати облаву по сусідству, забравшись на дерево. Він зараз же відбіг трохи вглиб лісу, обрав зручне дерево й заліз високо вгору; виявилось, що крізь гілки видно всю галявину. Сівши на розгіллі, він побачив, як від усіх багать потяглися в різні боки озброєні воїни і, дійшовши до узлісся, утворили ланцюг, який проник у ліс. Праворуч і ліворуч від його дерева теж пройшли воїни, але вони шукали на землі, лазили в хащі кущів і підліску, навіть нишпорили списками, а подивитись угору не здогадалися. А втім, якūt сидів високо, притиснувшись до стовбура й у темному одязі; його ховали гілки, хоча й без листя, але крізь їхню сітку роздивитися його можна було б, тільки знаючи, що він нагорі.

Облава тривала години дві, і сонце вже сховалося за гори, коли з усіх боків на галявину повернулися стомлені воїни й розташувалися коло своїх багать відпочивати. Горохов зліз із дерева й прокрався знову на узлісся до роду вождя. Той сидів поруч із

шаманом; йому щойно доповіли про марність пошуків. Він був стривожений і незадоволений, а шаман сказав:

— Накажи зараз зібрати всіх голів родів суди на раду.

Амнундак наказав, і до всіх багать побігли воїни.

«Що ще задумав старий чаклун? — подумав Горохов. — А Раку й тепер ще нема. Усі жінки піднялися й відходять від вогню, звільняючи місце; усіх видно, крім Раку. Не інакше, що вони її згубили, бідолашну!»

Коли всі представники родів зібралися й сіли навколо багаття, шаман підвівся та, піднявши голову й простягнувши руки вперед, почав таку промову:

— Велике лихо спіткало наше плем'я. Скільки разів тряслася вже земля і руйнувалися наші оселі відтоді, як прийшли білі чаклуни на нашу землю, де ми раніше жили спокійно! Вони прийшли й побачили, що тут добре жити, краще, ніж у них, де завжди лежить сніг і сонце не гріє. Вони побачили, що тут є ліси й усякі трави, добрі пасовиська й багато диких звірів, а в нас багато оленів. І надумали вони знищити наше плем'я, щоб заволодіти нашою землею й стадами. Вони висушили священне озеро, але ми повернули його кривавою жертвою. Вони зробили так, що стало холодно, і зима почалася на місяць раніше, і сніг не танув. Вони гадали, що ми всі замерзнемо. Цього не сталося — ми тримали вогні в оселях і зігрівали себе. Тоді вони вирішили вигнати нас із осель потопом; знову затряслася земля, і вода ринула з неї і затопила наші галявини й оселі. Ми врятувалися: голос духів неба направив нас сюди, де води немає. Але наші оселі зруйновано, наші стада розбіглися... Чи довго ми терпітимемо це? Зима близько, ми всі загинемо, і білі чаклуни заберуть нашу землю. Вони чекають на це. Вони там, на краю снігів, сидять і чекають, а той, хто залишився з нами, вистежує, куди ми пішли. Він ходить тут поблизу, але його не можуть знайти.

Шаман зупинився й звів дух; погляди всіх були спрямовані на нього в напруженому чеканні.

— Треба покінчити з білими чаклунами. Ми зустріли їх як почесних гостей, дали їм житло, їжу й молодих жінок. Вони заплатили нам нечуваним лихом... Чи так я кажу, онкілони?

— Правда, це все правда! — пролунали голоси ватажків.

— Ми вже покарали неслухнянку — одну з тих жінок, яких ми дали їм і яка хотіла зрадити своє плем'я, як зробили та, що втекла з ними до снігів. І білий чаклун, її чоловік, не захистив її, а зник, хоч вона кликала його на допомогу, коли тонула у воді, котру чаклуни викликали із землі. Тепер ми повинні спіймати

всіх чаклунів і принести їх у жертву добрим духам нашої землі. Завтра сто кращих воїнів підуть у похід до снігів. Вони зроблять плоти й попливуть через воду на чолі з нашим вождем; у них є списи й стріли, а в нього громи й блискавки, які ми взяли в білого чаклуна. Тепер у нас однакова зброя, і нас багато, а їх тільки четверо. Невже сто воїнів не подолають їх? Хай половина загине в бою, але нашу землю буде врятовано й ми житимемо як раніше. Вода не піде назад у землю, наші оселі залишаться зруйнованими й наші стада зберуться до купи, поки білі чаклуни не будуть принесені в жертву. Я сказав!

— Ах ти, старий підлий пес! — пробурмотів Горохов, слухаючи промову шамана. — Ти втопив мою Раку й тепер хочеш переловити нас і зарізати, як оленів. Але спочатку я тебе вирядю до праотців!

Він підняв рушницю і прицілився в шамана, який стояв просто навпроти нього за багаттям, яскраво освітлений у сутінках, які вже настали, піднявши руки й голову, у патхненній позі провісника. Ударив грім, і шаман упав ниць, обличчям у вогонь. Уражений жахом, Амнундак і ватажки непаче скам'яніли; хутряний капелюх шамана зайнявся; жінки, що стояли віддалік, заголосили. І раптом, наче за навіюванням, усі, хто сидів навколо багаття, підняли руки до неба, видали протяжний крик, волаючи по допомозі, потім закрили ними обличчя й тричі повторили цей трагічний жест. Потім Амнундак підвівся і вимовив урочистим тоном:

— Блискавка білих чаклунів вразила нашого шамана за те, що він закликав нас зробити їм зле! Вони могутні й ми не можемо боротися з ними! Так провістив великий шаман, який привів наших предків на цю землю... Заберіть мертвого з вогню!

МОТОРОШНЕ СУСІДСТВО

Після пострілу Горохов кинувся бігти, розраховуючи на те, що онкілони, розгубившись, не одразу організують погоню, а ніч, яка настане, дозволить йому схватись — у крайньому разі, знову на дереві. По кущах він вибіг на стежку, якою прийшов удень, і не зупинявся, поки не побачив тополю, на якій залишив своє майно й собаку. Якщо є погоня, треба здертися на це дерево, де торбина, ковдра й провізія дозволяли провести ніч без поневірянь, бо рухатися далі з вантажем вже не можна було так швидко, а до води лишалося ще кілометрів два.

Він зупинився й прислухався; спочатку все було тихо, але потім почулися голоси й удалині замерехтіли вогні; очевидно, онкі-

лони з факелами гналися за ним. Недовго думаючи, Горохов заліз на дерево й почав піднімати своє майно вище. Найбільше клопоту завдала Пеструха, яка не могла сидіти спокійно на якомусь розгіллі; довелося приладнати берестянку на двох товстих сучках, а собаку й торбину покласти в неї. Ледве він впорався з цією справою, як на стежці коло тополі з'явилося кілька онкілонів зі смолоскипами, а праворуч і ліворуч видно було інших. Проминувши дерево, онкілони швидко натрапили на чіткий слід, залишений берестянкою на мокрій землі й траві, і з криками радості, підізвавши до себе решту, побігли цим слідом, сподіваючись наздогнати втікача.

Горохов повечеряв копченою птицею, пагодував собаку, випалив люльку, а онкілони все ще не повернулися з безуспішної погоні. Його почало хилити на сон, і він вирішив подрімати до сходу місяця, прив'язав себе до стовбура, біля якого сидів на сучку, і заснув.

Його розбудило сильне розгойдування дерева. Він ледь не втратив рівновагу і, якби не прив'язок, звалився б униз; довелося тримати обома руками й берестянку з її вантажем. Горохов, не розумів, що сталося: навкруг усе гуркотіло й гуло, а на небі світив місяць, який давно зійшов; видно було, як хитаються й усі сусідні дерева, а вітру не було. Нарешті він здогадався, що знову трясеться земля. Озирнувшись випадково на північ, він побачив, що там, десь дуже близько, коїться щось жахливе: із-за лісу з'явилися клуби білого й чорного диму, які здіймалися до неба, і звідти донісся такий гуркіт, що задзвеніло у вухах, а потім пахнуло палючим вітром, від якого перехопило подих.

— Царице небесна, що там діється?! Земля рветься, вогонь виходить! — почав благати Горохов. — Бігти, бігти треба на воду!

На превелику силу він почав спускати вниз по черзі торбину, берестянку й собаку, бо дерево весь час хиталося. На землі ледве можна було встояти на ногах. Хитаючись неначе п'яний, Горохов потяг берестянку по землі, а потім і по мілкій воді. Час від часу то праворуч, то ліворуч щось падало у воду, ламаючи гілки дерев. Гуркіт не стихав, повітря ставало все гарячішим й задушливішим.

Нарешті вода дозволила сісти в човен, і втікач почав віддалятися швидше від місця катастрофи. Виїхавши на велику галявину, він побачив на півночі заграву на тлі клубів диму й червоні блискавки, які пронизували їх то тут, то там.

«Пропадають, видно, бідолашні онкілони в тому пеклі! — подумав він. — І знову валять усе на білих чаклунів — убили шамана, а потім і весь народ знищують.»

Мілка вода хвилювалася трохи, але чим більшою ставала глибина, тим сильніше було хвилювання, і берестянку кидало то в один бік, то в другий. Пропливши із десятків кілометрів, Горохов знесилів і вирішив шукати десь притулку до світанку. На краю великої галявини, на якій особливо плескотіли хвилі, він помітив поблизу остов землянки, який піднімався над водою; землетрус ще до потопу зруйнував косяки, але центральні чотири стовпи з настилом даху на них встояли, тому що були закопані в землю й зв'язані перекладинами. Ця платформа стояла майже на метр вище від води, і хвилі не заливали її.

«Ось місце для відпочинку!» — подумав утікач і направив берестянку до платформи. Насилу він виклав майно, висадив собаку нагору, виліз сам і витяг свою легку посудину. Розстеливши ковдру на мокрий дерен даху, він негайно заснув, незважаючи на гуркіт, який долітав з півночі, й на шум хвиль.

Він прокинувся на світанку й почав роздивлятися, орієнтуючись для продовження плавання. За ніч вода заспокоїлася й тільки брижі час від часу туманили дзеркало озера. Зовсім поряд над озером піднімався другий острівець, у вигляді зеленого пагорба. За високою тополею поблизу нього Горохов упізнав свою землянку й своїх товаришів; на тополі він урятувався в ніч утечі; сам він провів ніч на залишках землянки Амнундака.

Нашвидкоруч поївши, якут спустив човен на воду й покликав Пеструху, щоб посадити й її. Собака стояв коло димового отвору в середині цієї платформи, дивився на воду й скавчав.

— Що ти побачив там, друже: рибу, чи що? — спитав Горохов і підійшов, щоб узяти собаку, який не хотів сходити з місця.

Глянувши в димовій отвір, він здригнувся: із води було видно пальці двох людських рук біля одного із стовпів платформи.

— Ой лишенько, тут хтось потонув! — вигукнув він. — Чом же він не виліз по стовпу нагору?

На одному з пальців блищала срібна каблучка, яка здалася Горюнову знайомою. В онкілонів срібних каблучок не було, і тільки дружини білих одержали від своїх чоловіків такі каблучки й дуже пишалися ними.

— Ох, кати, та це ж Раку! Решта жінок були там, а старий пес сказав, що вони зрадницю втопили.

Горохов спустився в човен і підплив до стовпа, біля якого видно було руки; виявилось, що кисті міцно прив'язані ремнем до стовпа. Він перерізав ремінь і потягнув за заляклу кисть — над водою повільно піднялася рука, потім з'явилося волосся й нарешті обличчя з розплющеними очима; ці очі, ніби повні сліз,

дивилися на якута з докором. Він скрикнув і відсахнувся; кисть утоплениці вислизнула в нього з рук, і голова зникла в каламутній воді; але слідом за нею зникла й рука — труп занурився на дно.

«Нещасна! — подумав якут. — Вони її прив'язали на ніч до стовпа, щоб вона не втекла до мене, а потім, коли прибула вода, її забули в землянці або навмисно залишили, і вона потонула».

Він уявив, що мала відчутти Раку, коли вода рипулася в землянку й почала підніматися все вище й вище по її тілу; як вона звивалася й кликала на допомогу, а відповіддю був тільки плескіт води в моторошній темряві ночі; як вода піднялася до грудей, до шиї, до рота й залила нарешті горло, яке видало останній крик. А він був спочатку тут поблизу й спокійно міг її врятувати, коли онкілони пішли. Але вона, напевно, почала кричати, тільки коли вода проникла в землянку, а він на той час уже плив озером.

Він захотів витягти тіло й поховати його десь; але багра в нього не було, та й ховати довелось би хіба що в снігах за улоговиною. Засмучений, він посадив Пеструху, яка тепер слухалася оклику, узяв речі й поплив на південь. Він веслував напружено, сподіваючись іще наздогнати товаришів, і берестянка летіла стрілою по спокійній, глибокій воді озер і каналів.

Ось попереду з'явився край улоговини з білими заметами, які вирізнялися на чорному тлі скель. А на півночі весь час клубочили білі й чорні хмари, і час від часу звідти доносився гуркіт вибухів.

Нарешті ліс скінчився. Горохов вплив на чисту воду окраїни, яка омивала замети. І тут усе затоплено. Де товариші? Пішли? Потонули? На майданчику над заметами нікого не видно!

Але ось високо на світлому тлі неба з'явилася темна постать людини. Горохов голосно закричав, замахав веслом. Пеструха загавкала.

Його помітили — він урятований!

Він підплив до підніжжя замету, висадив свого пасажира й поклажу, узяв поклажу й піднявся по сходах нагору.

Раптом перед ним розверзлося провалля — далі ходу не було. А за проваллям стояли вже Горюнов і Ордин.

— Ох, устиг-таки наздогнати вас! — вигукнув Горохов, скидаючи свою пошу на лід. — Ну й патерпівся я всякого!

— Доведеться тобі довго чекати, поки ми вирубаємо в льоду спуск і підйом, — відповів Горюнов.

— Оце так ямище! Від погоні ви відгородилися, чи що?.. Так, перебратися тут нелегко, — сказав Горохов, оглядаючи пролом,

оточений стрімкими льодовими стінами кілька метрів заввишки. — А прорубуватися довгенько... От що: несить мотузку й кінець її мені.

Мотузку було вже захоплено про всяк випадок, і кінець її, — до якого прив'язали камінь, перекинули Горохову. Він перетягнув мотузку до себе й почав спускати свій вантаж на дно пролому, склавши мотузку вдвічі; коли вантаж був унизу, він відпускав один кінець, тягнув за інший, і мотузка поверталася нагору, а вантаж залишався. Так він спустив торбину, ковдру й парашті Пеструху, пропустивши мотузку під нашійник. Собака, підвішений за шию, задихався й борсався в повітрі, але його переправили так швидко, що він не встиг задихнутися. Тепер треба було спуститися самому. Неподалік від краю урвища лежала брила базальту, яка міцно врізалася в лід. Якут обернув її мотузкою й спустився вздовж льодової стіни, а внизу відпустив один кінець, потягнув за інший — і мотузка впала до його ніг.

Підйом подолали без труднощів, бо нагорі були двоє людей, які витягли якута, собаку й речі, — першого надсилу, тому що він був важкий. Вистрибнувши нагору, він кинувся в обійми товаришів:

— Слава Богу, добрався! А я вже гадав, що не застану тут нікого!

Справді, якби Горохов вийшов із лісу тільки на кілька хвилин пізніше, він не побачив би своїх товаришів. Обоє парт, що залишилися, були вже на південному схилі гребеня, де Нікіфоров закінчував їх ув'язувати. Горюнов і Ордин у цей час повернулися на гребінь, щоб кинути останній погляд на улоговину Землі Саннікова, якій вони віддали стільки тижнів праці і яка на їхніх очах гинула під потоками води й лави разом зі своїми двоногими й чотириногими мешканцями. Їм удалося зібрати багато цінних спостережень, але результати їхньої праці так раптово загинули разом з одним членом експедиції в останні години їхнього перебування, а другий товариш добровільно залишився в улоговині й, звичайно, як вони думали, теж загинув.

Під променями сонця, що стояло низько, сріблилося широке озеро улоговини в чорній облямівці урвищ і з щетиною островів і кіс темного лісу, а на півночі, за стіною з клубів пари й диму, що коливалися, розігрувався останній акт драми Землі Саннікова й племені онкілопів. Ордин сфотографував цю сумну картину на останній вцілілій ще фотографічній пластинці — картини маленького світу, який був нещодавно відкритий для науки й уже гинув, з останніми мамонтами, носорогами й представникам первісного людства. Зробивши знімок, він пішов укладати апарат, а Горюнов залишився ще на хвилинку й побачив човник Горохова.

Якби не було цієї щасливої випадковості, якут не скоро наздогнав би своїх товаришів.

Піднімаючись нагору, Горохов побачив тріщину, що зяяла, почув про загибель Костякова й зрозумів, як щасливо він відбувся.

— У сорочці, видно, я народився, Матвію Івановичу, — сказав він, зупиняючись на гребені. — Упродовж двох останніх днів я стільки разів був на краю могили, та ось живий і здоровий, а бідолашна Раку, через яку я, власне, і лишився, потонула з моєї вини. Вічна пам'ять їй і Петру Миколайовичу!

Він зняв капелюх і тричі вклонився вбік Землі Санникова, яка стала могилою стількох людей.

Цього дня мандрівники від'їхали недалеко й зупинилися біля підніжжя південного схилу землі. Екскурсія по льоду до відкритого моря показала, що лід занадто слабкий і може зрушитися під натиском першої ж бурі. Треба було йти на схід у пошуках більш надійного місця.

ЧЕРЕЗ ЛЬОДИ Й ПО МОРЮ

Цілий тиждень мандрівники рухалися на схід у пошуках надійного місця для переправи; але скрізь лід був слабкий; хоча літо закінчувалося й теплі дні постійно чергувалися з морозними, але вони не могли ще не тільки скувати море, але й навіть закріпити старі льодові поля, розкришені таненням. Доводилося чекати початку зими, а це було можливо тільки на острові Беннетта, де була хатинка, збудована Толлем, і де на березі можна було збирати плавник для топлива, а також поновити запас провізії полюванням на ведмедів та північних оленів. На щастя, лід між Землею Санникова й цим островом цього літа не розламався, і мандрівники, зробивши тільки невеликий гак на північ, дісталися на десятий день до острова. І вчасно: корм для собак, узятий із запасів Нікіфорова, закінчувався; три дні вже обходилися без дров.

Похмурий, скелястий, майже безплідний острів Беннетта після веселої Землі Санникова справив на мандрівників сумне враження. Але вони були раді теплій хатинці Толля, що знаходилася на східному березі, у гирлі невеликої долини зі струмочком прісної води, звідки можна було піднятися на пласке узвишшя, що займало весь острів. Плавнику було вдосталь, але надії на полювання не оправдалися: оленів не виявилось, а ведмеді не траплялися. Довелося почати вбивати собак заради корму решти; через втрату одних нарт була зайва запряжка, яка й пішла на поживу.

Так прожили десять днів, але становище не змінювалося; тепло все ще тривало, незважаючи на початок вересня, і лід продовжував танути й руйнуватися. Кінчалися й запаси їжі для людей. Усі четверо, залишаючи Аннуїр охороняти хатинку й собак, кожного дня ходили на полювання, обходили й оглянули острів в усіх напрямках — кілометрів шістнадцять у довжину й вісім у найширшій східній частині, — але тільки зрідка приносили гаву або чайку.

— От що, товариші, — сказав одного разу Горюнов: — чекати більше не можна — ми залишимося без собак до того часу, коли море замерзне, тобто коли вони саме потрібні. Барометр уже кілька днів стоїть надзвичайно високо, море спокійне й бурі чекати не можна. Речей у нас, крім теплої одягу й рушниць, дуже мало, собак лишилася половина, якщо скоротити ще, залишивши тільки п'ять — шість кращик, ми всі помістимося на байдарі. Скориставшись теплою погодою, за день-два переплинемо на Котельний; там у нас є запас корму для всіх, і там можна дочекатися зими, якщо погода переміниться; якщо ні, поплинемо й далі вздовж берега Котельного й до материка.

Обговоривши цей план, дійшли висновку, що він цілком доцільний: день був ще досить довгий — понад дванадцять годин; міняючись на веслах, можна було переплвти сімдесят миль через море до мису Високого на острові Новий Сибір, найближчій до Беннетта, за день, у крайньому разі — за два, переночувавши на одному з льодових полів, які плавали посеред моря. Звичайно, шторм, що налетів раптово, міг потопити байдару, але те ж саме загрожувало б і пізніше, під час переправи через лід замерзле море, з тією різницею, що тоді, у жовтні, день тривав тільки години дві-три, а вітри, що ламають лід, бувають набагато частіше.

Отже, було вирішено, що якщо надвечір барометр не впаде, убити зайвих собак, нагодувати решту досхочу, а на світанку вирушити, залишивши все зайве майно в хатинці. Із цією метою вантаж було ретельно переглянуто.

До вечора барометр піднявся ще трохи, і кількох собак, які слугували вірою й правдою, із тяжким серцем довелося принести в жертву. Кріт, Білуха й Пеструха, звичайно, залишилися серед живих. Удосвіта мандрівники залишили гостинну хатинку, протягли байдару льодом кілометрів зо два до відкритого моря й на сході сонця відпливли, тримаючи курс просто на південь. Оскільки байдару було добре таки навантажено, то плавання йшло не так швидко, як сподівалися, і до заходу сонця пропливли трохи більше половини. На середині моря почали частіше траплятися плаваючі

крижини, і продовжувати путь уночі було ризиковано. Довелося причалити до льодового поля, на якому й розташувалися ночувати. Під час заходу Високий мис було вже добре видно на горизонті.

На світанку піднялися й продовжили плавання. Коли розвиднілося, Нікіфоров і Горохов, вдвляючись у далечінь, одночасно вигукнули:

— От так штука — за ніч нас здорово віднесло вбік!

— Куди ж? Куди? Землі не видно? — спитав Ордин.

— Землю видно, але не ту, що була вчора.

— Куди ж нас могло віднести?

— Або на схід, тоді ми бачимо східну частину Нового Сибіру, або на захід, тоді перед нами Фадеївський або навіть Котельний острів, — сказав Горюнов.

— Далечінь неясна, — заявив Горохов, — не можна ще розібрати, яка земля.

— Байдуже, яка б не була, пливимо до неї; барометр за ніч почав падати, треба поквапитися! — зауважив Ордин.

Коли сонце піднялося вище й розсіявся легкий туман над морем, Горюнов узяв бінокль, подивився на землю й спитав:

— Ану-бо, Микито — зіркі очі! Яка земля перед нами?

Горохов роздивився, прикривши очі від сонця, і сказав:

— Котельний острів!

— Правильно! І льодина за ніч звільнила нас від плавання по дуже поганих місцях уздовж островів. Тепер ми причалимо просто до нашого складу.

Справді, опівдні вже не лишалося сумнівів, що видніється острів Котельний, — усі пізнали його обриси, зник тільки майже весь сніг, який вкривав його навесні.

Надвечір причалили до льодового поясу, який оточував острів, і довелося пригадати весняні дні, аж п'ять кілометрів перетягаючи парти крізь тороси. У сутінках дісталися до куховарні біля підніжжя північного мису.

У складі не все було ціле — очевидно, влітку промисловці, які полювали на островах, скористалися провізією, особливо юколою. Але для невеликої кількості вцілілих собак корму виявилось досить.

Наступного дня погода була ще яснішою, але барометр сильно падав і погода мала різко змінитися. Не слід було випробувати падто часто долю й вирішили вичікувати. Справді, ввечері почалася буря, а вранці посипав сніг, вдарив мороз й одразу почалася зима. Хуртовина з короткими перервами тривала до кінця вересня, але корму для собак, провізії для людей і палива було досить, і мандрівники відсиджувалися й відсипалися в куховарні. Дорога

додому була ще далеко, але головну перешкоду — відкрите море — було вже пройдено.

В один із випадкових ясних днів усі піднялися на височину над мисом й дивилися на вершини Землі Саннікова, які ледь виднілися на горизонті. Що коїлося там? Чи скінчилося виверження? Чи пішла знову вода з улоговини? Або все живе загинуло, і за кілька років зникне у воді й снігах і ліс — останній доказ буйного життя серед льодів півночі. Усі дивилися із сумом на цю далеку землю, де кожний із них залишив щось дороге, особливо Аннуїр. Вона страждала від незвичних для неї сильних холодів, хоча й носила теплий одяг Костякова, який виявився їй до міри. Вона часто сумувала за покинутою батьківщиною, звичними умовами життя й за загиблими одноплемінниками. Вона не раз питала інших:

— Невже й там, де ваша земля, так само холодно і немає пічого, крім снігу й льоду?

На початку жовтня зимова погода, що встановилася, дозволила йти далі, звичайно, на нартах. Важчі нарти тягли собаки, легші — по черзі двоє людей. Дні були короткими й доводилося йти й уночі, якщо світив місяць, який наростав. У куховарці на мисі Ведмежому довелося перечекати хурделицю, яка зламала лід, і потім із великим ризиком іти по тонкому льоду до малого Ляховського. На Великому Ляховському двічі перечікували хуртовину. Собачий корм закіпчувався, провізія теж, зате нарти стали легші й рухалися швидше. Тільки в кінці жовтня мандрівники, дуже стомлені, із трьома собаками, що залишилися живими, прибули до Козачого.

ЗНОВУ В АКАДЕМІКА

Цілий тиждень у хаті Нікіфорова мандрівники відпочивали від важкої праці і поневірянь тривалого шляху; вони прокидалися тільки, щоб поїсти, і знову лягали спати. Зрештою, полярна зимова ніч і жорстокі морози не налаштували й решту населення сумного краю до напруженої діяльності.

На наївну Аннуїр жалюгідне Козаче з його двома десятками хатинок, занесених снігом, справило враження великого селища; вона вперше бачила будинки з дахами, печі з трубами, вікна, столи, стільці, ліжка, вперше дізналася, що можна спати й сидіти не на землі і їсти не з колін; все це була дивина, до якої доводилося звикати, хоча дещо здавалося їй смішним або непотрібним.

Власне, прибуттям до Козачого експедицію, яка зробила такі відкриття, але закінчилася загибеллю одного учасника й усіх

колекцій та записів, можна було вважати завершеною, і Горюнов міг би залишитися де завгодно, пославши академікові Шенку докладний письмовий звіт. Але надто великою була повага Горюнова до цього вченого, який довірив велику суму й інструменти невідомій людині на майже фантастичну справу. Він захотів з'явитися особисто й підтвердити свою розповідь свідченням другого учасника. Крім того, треба було здати інструменти й гроші, виручені від продажу нарт, байдари, рушниць, намету тощо. Більшу частину цього майна придбали Горохов і Нікіфоров, які дуже цінували хороші нарти й рушниці.

Зібравши близько тисячі карбованців, включаючи й залишок грошей, виданих Шенком, Горохов, Ордин і Аннуїр виїхали через Верхоянськ до Якутська. Але тут виникли перешкоди: строк заслання Ордина ще не закінчився, і губернатор не погоджувався його відпустити, а Аннуїр одна не хотіла їхати, тому що дальня дорога взимку її лякала. Ордину було дозволено залишитися в Якутську, який справив на Аннуїр уже враження величезної столиці з великою кількістю дивовижних речей, починаючи з кішок, корів і запряжених коней та завершуючи бальними сукнями й грамофоном.

Горюнову довелося поїхати одному й задовольнитися фотографією Аннуїр у її домашньому вбранні, тобто татуюванні й пояску сором'язливості, невеликою колекцією гірських порід із Землі Саннікова й острова Беннетта й останньою фотографією Землі Саннікова, знятою з гребеня під час від'їзду. У кінці грудня він перебув до столиці й одразу ж з'явився до Шенка.

Останній знав із короткої телеграми тільки про відкриття Землі Саннікова й повернення учасників і з зрозумілим нетерпінням чекав на приїзд Горюнова, якого хотів відрекомендувати академії й ученим товариствам для публічних доповідей про незвичайну подорож. Але Горюнов попросив вислухати спочатку наодинці його усну доповідь.

І ось одного вечора у тій самій кімнаті, як і рік тому, за тим самим столом Шенк вислухав розповідь Горюнова. Коли справа дійшла до мамонтів, носорогів, биків та інших «живих скам'янілостей», він увесь засяяв і вигукнув:

— Звичайно, ви їх вимірювали, фотографували й привезли із собою хоч щось на доказ цього знаменного відкриття!

Існування онкілонів і палеолітичної людини теж вразило його, так само, як і відомості про їхнє життя та звичаї.

Перед тим, як викласти тяжкі спогади про останні дні Землі Саннікова і її мешканців, Горюнов зробив паузу. Шенк прийняв це за закінчення розповіді й сказав:

— Адже ви привезли щоденники, фотографії, можливо, навіть черепи й шкури тварин, начиння опкілопів і дикунів? От так доповідь улаштуємо ми і вразимо всіх Хом невірних!

— Так, все це було в нас... але все, все загинуло!

— Ну що ви таке кажете! Так-таки все, все?

Із хвилюванням вислухав Шенк кінець розповіді, роздивився фотографію та гірські породи й сказав:

— Отже, ми знаємо тепер, за свідченнями чотирьох очевидців, що Земля Саннікова існує, знаходиться на північ від острова Котельного приблизно за сто кілометрів, являє собою величезний кратер вулкана, який нещодавно поповив свою діяльність. Ось на підставі цих даних я спробую в найближчому майбутньому спонукати академію спорядити експедицію з достатнім постачанням коштами й науковими силами, щоб досягти цієї землі та якнайскоріше вивчити те, що ще лишилося від її населення. Ви обидва, звичайно, візьмете в ній участь, щоб своєю досвідченістю забезпечити успіх справи.

— Так, звичайно! Але як тепер із доповіддю в академії й наукових товариствах? — запитав Горюнов.

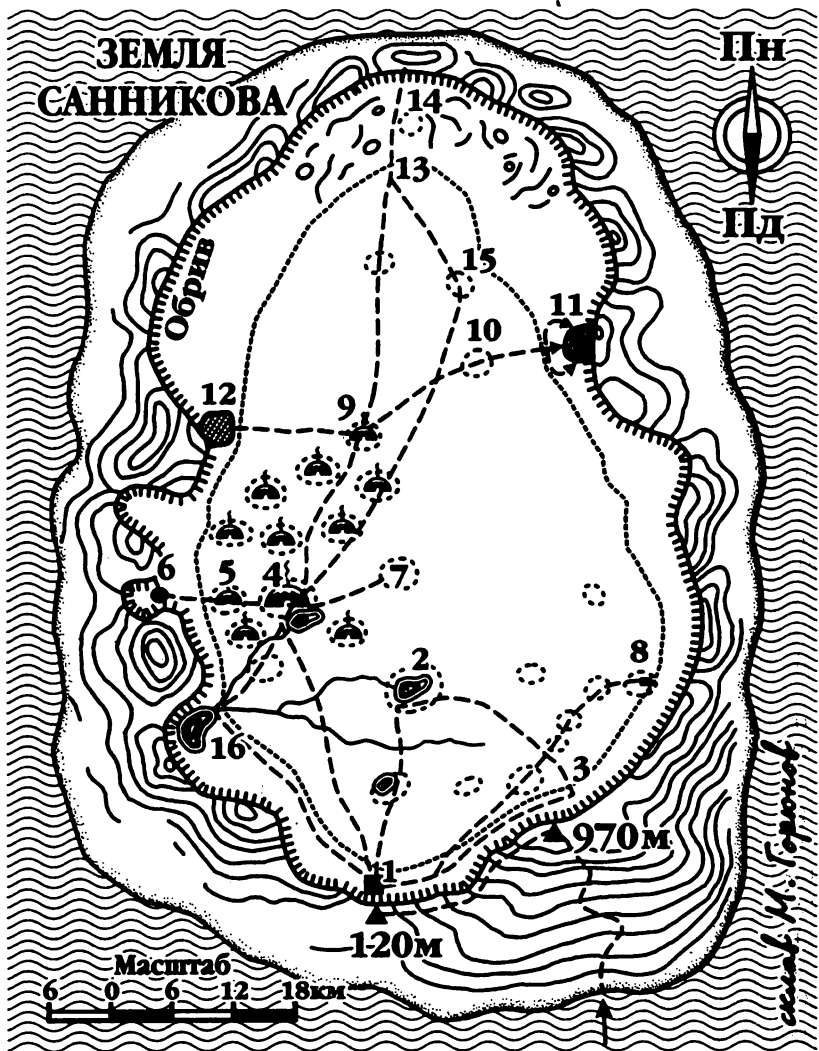
— Зараз вона все тільки зіпсувала б, — сказав Шенк. — Погодьтеся, що все, що ви мені розповіли, так незвично, так дивно й неправдоподібно, що потрібні переконливі докази, а того, що ви можете показати слухачам, зовсім не достатньо. Ця фотографія татуйованої жінки — скажуть, це ескімоска або чукчанка, адже вони в оселях ходять теж роздягненими, і дуже схожі на них. Оцей базальт із гребеня Землі Саннікова — чим ви можете довести, що його взято не з Острова Беннетта або зі Святого Носа? А ця фотографія улоговини з озером і виверженням вулкана — на ній майже нічого не видно! Чому ви не фотографували більше й краще після загибелі нарт із результатами?

— Тому що ми витратили весь запас пластинок в улоговині на фотографії людей, тварин, природи й випадково залишилася тільки одна в касеті. Цю жінку я фотографував уже в Якутську.

— Прикро! Якби хоч були знімки землі з гребеня, а також острова Беннетта, то це були б докази. А так ніхто не повірить вам.

— Невже й ви не вірите мені? — вигукнув пригнічений Горюнов.

— О ні, я цілком вірю! — поспішив заспокоїти його Шенк. — Вигадати все, що ви розповіли, неможливо... Але інші люди, більш недовірливі, скажуть: от старий дурний чоловік, дав гроші якимось невідомим засланцям, котрі сплели йому смаленого дуба. Вони ці гроші прогуляли й потім разом вигадали повчальну розповідь для маленьких дітей про фантастичну землю та її дивне

Карта Землі Санникова

- 1 – база біля заметів; 2 – перше пузиряще озеро; 3 – печера з кістками;
 4 – головне стійбище онкілонів; 5 – житло шамана; 6 – священний камінь;
 7 – поляна носорогів; 8 – стійбище вампу; 9 – північне стійбище онкілонів;
 10 – поляна засідки; 11 – печера вампу (місце битви); 12 – кладовище онкілонів;
 13 – узлісся; 14 – долина Тисячі Димів; 15 – поляна мамонтів;
 16 – священне озеро.

населення, яку й розповіли довірливому Шенкові для виправдан-
ня витрат. Ні, краще поки що помовчати!

— Поки що? Допоки?

— Доки нова експедиція за вашою участю не відвідає землю,
не знайде цей величезний кратер, затоплені ліси, новий вулкан,
кістки тварин і людей. Тоді й ви виступите зі своєю доповіддю,
яка, підтверджена документами й учасниками нової експедиції,
уже зустрине повну довіру й збереже для науки відомості про
життя й загибель нещасної Землі Санникова...

— Так, ви маєте рацію! — сказав Горюнов. — Це буде більш
доцільно. Дискредитувати вас і себе ми, звичайно, не хочемо.

— Але, — продовжував Шенк, — час спливає і стирає спогади.
Треба на свіжу пам'ять зараз же скласти опис — для мене особи-
сто — всієї мандрівки. Я його збережу до слухного часу.

— Звичайно, я зроблю це неодмінно, це мій священний обов'я-
зок. Дещо я записав на острові Беннетта й під час сидіння в
куховарнях і в Якутську. Тепер я все це викладу систематично й
віддам вам за два-три тижні. А ось і наш грошовий звіт і залишки
так щедро відпущених коштів.

Шенк подивився звіт, але гроші повернув Горюнову:

— Я бачу, що ви не визначили ані собі, ані Ордину ніякої
винагороди. Це неправильно — будь-яка праця має бути оплаченою.

— Але ж ми не привезли вам майже нічого, крім фантастичної
розповіді й двох десятків каменів, тому не заслуговуємо на вина-
городу.

— Те, що ви повернули мені частину грошей і не полінилися
приїхати з Козачого, за десять тисяч кілометрів, щоб показати ці
залишки й свою розповідь, знищило б останній сумнів у вашій
правдивості, якби такий у мене був. Ні, ви виконали дуже нелег-
ке завдання, і не ваша провина, що результати загинули. Це тра-
плялося вже не раз; тонуть кораблі, які везуть колекції й звіти, і
самі учасники ледве рятують своє життя. І з вами сталася аварія
корабля. Гинуть колекції, які пересилають поштою. Ні, ні, ви ма-
єте отримати якусь платню. Крім того, ви будете писати для мене
звіт, житимете заради цього тут, а життя в столиці дороге. Візь-
міть гроші хоч як гонорар за цей звіт.

Горюнову довелося взяти гроші, щоб не образити Шенка. Не-
вдовзі він подав звіт, а потім вступив до університету, щоб краще
підготуватися до наступної нової експедиції.

На жаль, вона не здійснилася й досі. Почалася війна з Япо-
нією, і академія не могла отримати потрібних коштів. А після
закінчення війни Шенк помер, лиш зробивши перші кроки для

виконання проекту. Не стало людини, яка наполягала на дослідженні Північного Сибіру, і про нього забули надовго. Горюнов і Ордин марно чекали на звістку від Шенка й узялися за інші справи. Але звіт, який зберігся серед паперів Шенка в архіві академії, послужив матеріалом для цієї книжки. Можливо, вона викличе зацікавленість до таємничої Землі Сапнікова в когось із молодого покоління й змусить вирушити на пошуки її серед льодових просторів Північного моря.

ЗМІСТ

А. К. Дойл

ЗАГУБЛЕНИЙ СВІТ

<i>Глава I.</i> Людина – сама творець своєї слави	9
<i>Глава II.</i> Спробуйте щастя в професора Челленджера	14
<i>Глава III.</i> Це цілковито неможлива людина!	21
<i>Глава IV.</i> Найбільше в світі відкриття!	28
<i>Глава V.</i> Це ще не факт!	43
<i>Глава VI.</i> Мене називали карою божою	54
<i>Глава VII.</i> Завтра ми йдемо в невідомість	62
<i>Глава VIII.</i> На підступах до нового світу	70
<i>Глава IX.</i> Хто міг передбачити це?	80
<i>Глава X.</i> Ось вони, чудеса!	99
<i>Глава XI.</i> Я стаю героєм дня	112
<i>Глава XII.</i> Як страшно було в лісі!	125
<i>Глава XIII.</i> Цього видовища мені ніколи не забути!	138
<i>Глава XIV.</i> Це була справжня перемога	150
<i>Глава XV.</i> Очам нашим відкрилося стільки чудес!	162
<i>Глава XVI.</i> На вулицю! На вулицю!	176

В. А. Обручев

ЗЕМЛЯ САННИКОВА

Передмова	193
«А все-таки вона існує!»	195
Зниклий народ	199

Справа налагоджується	201
У путь-дорогу	206
Кладовище мамонтів	211
Між островами нового Сибіру	216
Уздовж острова Котельний	222
Через льодовите море	225
На порозі обітованої землі	233
Перший день на Землі Саннікова	238
Дивні тварини	243
Пузирящі озера	249
Перші ознаки людини	256
Зустріч з онкілонами	262
Жертви й моління	269
Священний камінь	276
Полювання на носорогів	283
Перше знайомство з Вампу	287
Свято вибору жінок	294
Битва з вампу	304
Кладовище онкілонів	310
Полювання на мисливців	316
Долина тисячі димів	323
Боги вампу	331
Священне озеро	339
Полювання на ленну птицю	344
Тривожні ознаки	347
Становище ускладнюється	356
Чорна пустеля	361
Жертвопринесення	364
Останні дні серед онкілонів	372

Повінь	378
Плавання по землі	385
Катастрофа	390
Пригоди Микити	396
Втеча	404
Остання промова шамана	408
Моторошне сусідство	415
Через льоди й по морю	420
Знову в академіка	423

Літературно-художнє видання

ДОЙЛ А. К.
НЕЗВІДАНИЙ СВІТ
Роман

ОБРУЧЕВ В. А.
ЗЕМЛЯ САННИКОВА
Роман

Для широкого кола читачів

Ілюстрації *І. Сергєєва*

Редактор *Р. М. Дерев'янченко*

Коректор *Т. С. Безматьєва*

Макет *С. Бирюков*

ШКОЛА
ВИДАВНИЧИЙ ДІМ

Свідоцтво про внесення до державного реєстру
суб'єкта видавничої справи
сер. ДК № 907 від 25.04.2002 р.

Підписано до друку 08.01.2004. Формат 60х90 $\frac{1}{16}$. Папір друкарський.

Гарнітура «Петербург». Друк офсетний.

Ум. друк. арк. 27,0. Обл.-вид. арк. 23,9. Наклад 500 прим.

Друкарня «Торнадо»: 61045, м. Харків, вул. О. Яроша, 18

З питань оптових поставок звертатися:

Видавничий дім «Школа»

61103, м. Харків, а/с 535

тел./факс (0572) 305-067

ISBN 966-8114-54-X

© ВД «Школа», 2004

© Дизайн серії. Волкова Н., 2004